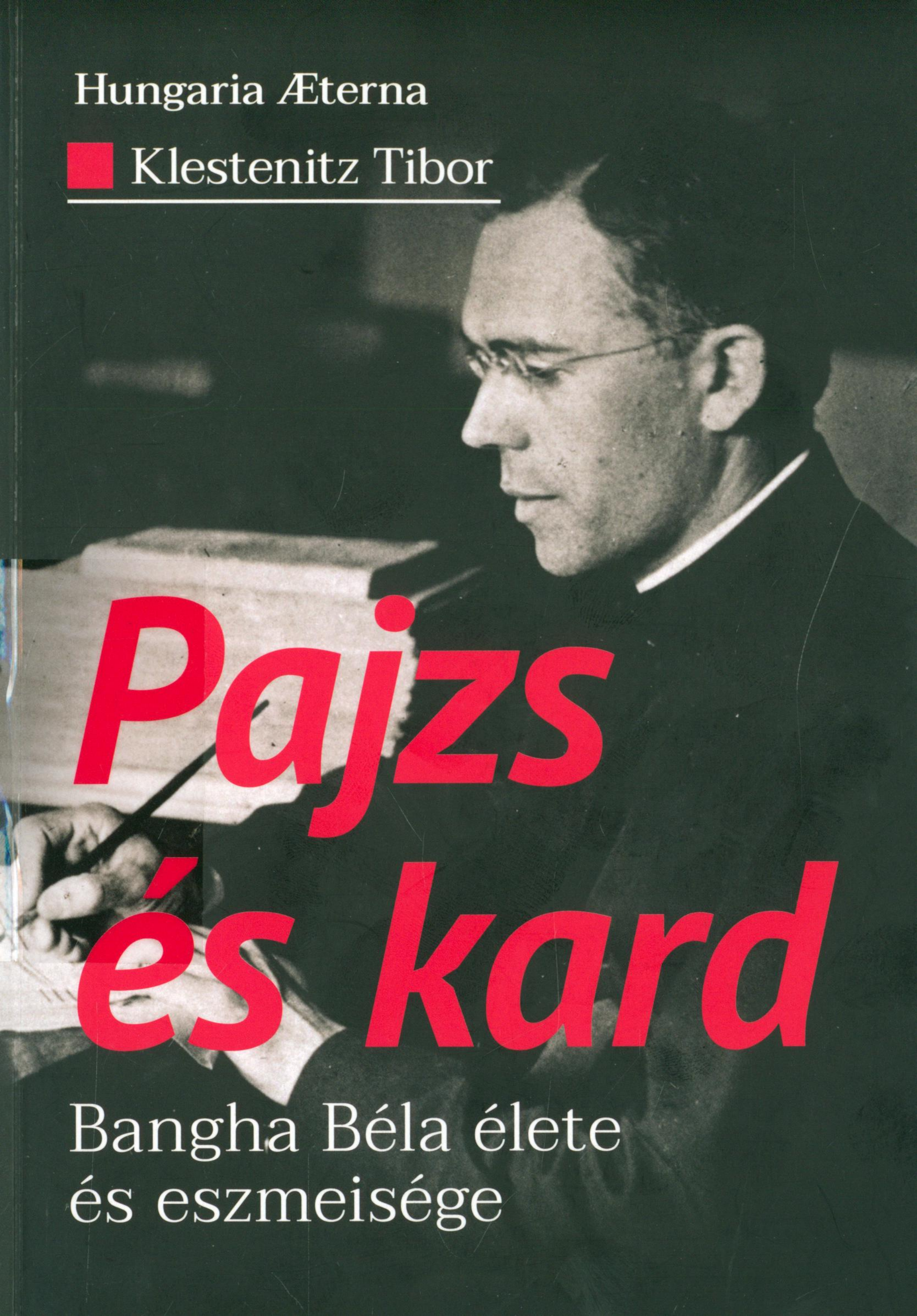

Hungaria Æterna

Klestenitz Tibor

Pajzs és kard

Bangha Béla élete és eszmeisége

Klestenitz Tibor

Pajzs és kard

Bangha Béla élete és eszmeisége

Századvég Kiadó
Budapest, 2020

Klestenitz Tibor
Pajzs és kard
Bangha Béla élete és eszmeisége

Felelős kiadó: Molnár Attila Károly
Olvasószerkesztő: Bobály Ilona
Borítóterv: Albert Anna
Tipográfia és tördelés: BánTóthKata
Nyomdai munkálatok: Pauker Nyomda

ISBN 978-615-5164-63-7

Apám emlékének

Tartalom

Köszönetnyilvánítás

Munkám nem jöhetett volna létre a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Molnár Tamás Kutatóintézetének vendégkutatói ösztöndíja, valamint munkahelyem, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének támogatása nélkül, amely befogadta a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által támogatott (azonosító: 124418) posztdoktori programomat. Hozzájárulásukat ezúton is köszönöm. Hálával tartozom továbbá Bárány Zsófiának, Eőry Áronnak, Gianone Andrásnak, Mihalik Bélának, Molnár Antalnak és Siptár Dánielnek szakmai segítségükért.

Bevezetés

A 20. századi magyar katolikus megújulás egyik legfontosabb személyiségének a jezsuita Bangha Béla számított, aki elismertségét egyaránt köszönhette gyakorlati szervezőmunkájának, valamint publicisztikai és szónoki tevékenységének. Az elméleti kérdések általában kevésbé érdekelték: egy rendtársának megfogalmazása szerint „csak kisebb mértékben [volt] elméleti hajlamú ember".[1] Egy másik jezsuita – annak dacára, hogy óriási terjedelmű szövegkorpuszt hagyott maga után – azt is felvetette, hogy Bangha „talán nem is volt olyan egyéniség, aki egy könyvben maradék nélkül ki tudta volna valaha is fejezni önmagát".[2] Életművének középpontjában az egyházi tömegsajtó megteremtése állt, írásainak jelentős részét ezért aktuális kérdéseket tárgyaló, erősen korhoz kötődő cikkek és tanulmányok teszik ki.[3] A politikai nyilvánosság problémái kora ifjúságától kezdve foglalkoztatták, és már egyik első, 23 éves korában megjelent írása is a sajtó kérdését taglalta. 1910-ben vette át a rend *Mária Kongregáció* című közlönyének szerkesztését, 1912-ben létrehozta a *Nyugat* és a *Huszadik Század* szellemi hatásának ellensúlyozására szánt *Magyar Kultúra* című folyóiratot, majd a versenyképes katolikus politikai napilapok kiadásának szándékával 1918-ban megalapította a Központi Sajtóvállalatot (KSV), amely a két világháború között a magyar sajtópiac megkerülhetetlen szereplőjévé vált. Munkáját dicséri – a teljesség igénye nélkül – a katolikus nagygyűlések, az 1930-as

[1] Jánosi József: Bangha Béla SJ (1880–1940). *Magyar Szemle*, 1940/6. 428.

[2] Borbély István: P. Bangha gondolatvilága. *Magyar Kultúra*, 1940/10. 173.

[3] Gárdonyi Máté: A keresztény kurzus programja Bangha Bélánál. *Studia Vincentiana*, 2015/1. 56.

Szent Imre-év és az 1938-as eucharisztikus világkongresszus szervezése, a nemzetközi antibolsevista propaganda, a sajtóhölgymozgalom működtetése, valamint a Katolikus Lexikon kiadása. Emellett rendkívül aktív publicisztikai tevékenységet fejtett ki, számtalan felvilágosító füzetet, röpiratot, tanulmányt jelentetett meg. A *Magyar Kultúrá*ban rendszeresen jelentkezett Pajzs és kard című rovatával, amely az aktuális korkérdéseket tárgyalva igyekezett meggyőzni az értelmiséget arról, hogy a katolikus egyház érvényes válaszokat tud adni a társadalmi problémákra. Összegyűjtött írásait 1941 és 1943 között a Szent István Társulat publikálta harminc kötetben, Bíró Bertalan szerkesztésében.[4]

Első és sok vonatkozásban máig meghatározó életrajza 1941-ben jelent meg a világi pap, újságíró, lapszerkesztő Nyisztor Zoltán tollából. Ő Bangha tanítványaként és munkatársaként sok segítséget kapott az anyaggyűjtéshez, felhasználhatta a jezsuita eredeti naplóit, továbbá a rokonság és a rendtársak visszaemlékezéseit. Nyisztor tudatosan vállalta, hogy az általa rajzolt kép szubjektív lesz, hiszen a közeli szemtanú perspektívájából készítette el a biográfiát. Találó önjellemzése szerint munkája során „egy szobor megmintázásának a vágya fűtötte". A könyv egy olyan embert mutat be, aki mindig el tudta különíteni egymástól „az igazságot a látszatigazságtól, az igazságmagot a megjelenési formától, a lényeget a járulékostól".[5] A célkitűzést a szerző sikeresen meg is valósította, hiszen egy erősen idealizált ábrázolás született – amely azonban jelentős terjedelme ellenére Bangha pályájának igen sok fontos részletét árnyékban hagyta. Az apologetikus hangvételű írás az életmű jelentőségét a destruktív korszellemmel szembeni keresztény ellenmozgalom útnak indításában és a katolikus öntudat ébresztésében láttatta, ám – indokolatlan módon – túlzottan is militáns személyiségként ábrázolta hősét.[6]

[4] Bíró Bertalan szerk.: *Bangha Béla SJ összegyűjtött munkái.* Gyűjteményes díszkiadás. Budapest, 1941–1943, Szent István Társulat (a továbbiakban BBÖM).

[5] Nyisztor Zoltán: *Bangha Béla élete és műve.* 2. kiadás. Budapest, 1941, Pázmány Péter Irodalmi Társaság, 8., 100.

Nyiszort elsősorban aktuális politikai szándékai befolyásolhatták, ugyanis tevékenységét az 1930-as évek végétől az az alapfeltevés irányította, hogy a jövő a szélsőjobboldalé lesz. Ezért 1938-ban arra tett javaslatot Serédi Jusztinián hercegprímásnak, hogy az egyház próbáljon meg kiegyezni a radikálisokkal, hogy így legalább a természettörvénnyel és a katolikus tanítással ellenkező elemek elhagyására rá lehessen venni őket.[7] Bangha rendszeresen szót emelt az „újpogányság" képviselői ellen, és a nyilasok ellenfélként kezelték őt. Ezzel Nyisztor is tisztában volt,[8] ám arra törekedett, hogy ezeknek az elemeknek a súlyát kisebbítse a harcos katolicizmust jelképeként bemutatott páter életrajzában. Banghát ezért elsősorban a harmincas évek végén meghozott, a sajtószabadságot súlyosan korlátozó állami intézkedések eszmei előkészítőjeként igyekezett szerepeltetni.[9] A páter történelmi szerepét többek között abban vélte felfedezni, hogy elsőként keltette fel az emberekben a meggyőződést: a „destruktív" sajtó káros a nemzetre, működése tűrhetetlen, amit „lerendeléssel, megvetéssel, bojkottal kell megbüntetni".[10] Munkájában ugyanakkor teljességgel mellőzte hőse életének néhány fontos epizódját, amelyekből kiderülhetett volna, hogy a húszas években komoly összeütközésbe keveredett a radikális jobboldal képviselőivel. Ehelyett inkább azokat a mozzanatokat hangsúlyozta, amelyek arra lehettek alkalmasak, hogy demonstrálják a harcos katolicizmus elvi nyitottságát a jobboldali radikalizmus irányába.

[6] Erre utalt korábban már Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon* (1919–1945). Budapest, 1997, ELTE BTK, 236., 239.

[7] Adriányi Gábor–Csíky Balázs: *Nyisztor Zoltán.* Budapest, 2005, Argumentum Kiadó, 138–139.

[8] Nyisztor 1941. 390.

[9] Minderről részletesen lásd Paál Vince szerk.: *A sajtószabadság története Magyarországon 1914–1989.* Budapest, 2015, Wolters Kluwer, 112–131.

[10] Nyisztor 1941. 198.

Az első fontos elem, amelyről nem tesz említést, Bangha határozott legitimizmusa. A páter, a klérus jelentős részéhez hasonlóan, a Habsburg-dinasztiát tartotta az egyház egyik legfontosabb támaszának, és az 1921-ben kimondott trónfosztást követően igyekezett tevékenyen fellépni a katolikus uralkodóház érdekeiért. Nyisztor számára azért sem volt célszerű a páter harcos legitimizmusát hangsúlyozni, mert a negyvenes évekre a királypártiság sajátos többletjelentéssel gazdagodott a hazai politikában. Az 1937-es körmendi találkozó nyomán a legitimizmus ugyanis olyan erőnek látszott, amely közös nevezőt jelenthet a törvényesség és a nemzeti függetlenség mellett álló politikai csoportok számára, és amelyet a baloldali, liberális, szociáldemokrata közszereplők is elfogadhatnak.[11] Bangha legitimizmusának kérdése azóta sem keltette fel a kutatók érdeklődését, amiben bizonyára az az egyszerű tény is komoly szerepet játszik, hogy a páter nem írt valamiféle nagy, terjedelmes legitimista kiáltványt; álláspontja inkább cikkeiből és publicisztikáiból rekonstruálható.

A másik fontos kérdés, amelyről Nyisztor életrajza egyáltalán nem ejt szót, a KSV 1921 őszén történt irányváltása, az ébredő irányzatokkal való határozott szakítás. A szerző ezt egyáltalán nem említi, és a páter naplójából sem közölt a témát érintő részleteket, annak ellenére sem, hogy az ekkor meghozott döntések alapjaiban változtatták meg a vállalat korábbi viszonyait. Igen feltűnő, hogy a KSV megalapításáról és a lapok indításáról részletesen beszámol, az ezt követő eseményekről viszont csak általánosságokat közöl.[12] A hallgatás magyarázata,

[11] Ennek kapcsán lásd: Kardos József: *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között.* Budapest, 1998, Korona Kiadó.

[12] Nyisztor 1941. 263–272. A további forráskritikai kérdésekről lásd Klestenitz Tibor: A katolikus sajtómozgalom történetének forrásai. In Balogh Margit szerk.: *„Alattad a föld, fölötted az ég..." Források, módszerek és útkeresések a történetírásban.* Budapest, 2010, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 151–159.

hogy az irányváltás komoly csalódást, sőt felháborodást váltott ki a szélsőjobboldalon, aminek a felelevenítése bizonyosan nem szolgálta volna Nyisztor céljait.

Az életrajz ugyanakkor elhallgatásai dacára jól illeszkedett azokhoz a törekvésekhez, amelyek az 1940-es évek elején a Bangha személye körüli kultusz megteremtését szolgálták. A sajtóhölgyek például külön ünnepélyen emlékeztek meg az elhunyt hatvanadik születésnapjáról, amelyen bemutatták a jezsuita elképzelései alapján készült, Bárdos Lajos által megzenésített *Az élet kenyere* című kórusdrámát.[13] Alakját emlékkönyvek,[14] emléktáblák,[15] sőt emlékfilm[16] is megörökítette, és a budapesti jezsuita rendház közelében lévő, ma Krúdy Gyula nevét viselő utcát 1942-ben Bangháról nevezték el.

1945 után megítélése – természetesen – 180 fokos fordulatot vett. Több írása, így például a *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című munkája felkerült a tiltott fasiszta könyvek jegyzékére,[17] a vulgármarxista propagandisták pedig többnyire „fanatikus reakciósként", az önkényuralmi Horthy-rendszer kritikátlan kiszolgálójaként, ideológiai igazolójaként,

[13] Czapik Gyula veszprémi püspök: „Ott látjuk P. Bangha koporsóján a koronát..." *Új Nemzedék,* 1940. november 18. 2.

[14] Az életrajz és a gyűjteményes összkiadás mellett lásd például: Molnár Gyula szerk.: *Bangha Béla, a nagy sajtóapostol.* Budapest, 1940, Kat. Hölgyek Orsz. Sajtóegyesülete; Hamar Zoltán szerk.: *Bangha Béla-évkönyv.* Budapest, 1941, Kat. Hölgyek Orsz. Sajtóegyesülete.

[15] A rend Kongregációs Otthonának homlokzatán 1942-ben avatták fel a Bangha páter, a világhódító kereszténység apostola feliratú domborművet, Madarassy Walter munkáját. Szintén látható Bangha alakja azon a dombormûvön, amelyet 1940-ben helyeztek el a Szent István-bazilika falán az eucharisztikus világkongresszus emlékére.

[16] A Bangha életéről szóló filmet a sajtóhölgyek kultúrdélutánján mutatták be. A Katolikus Hölgyek Országos Sajtóegyesülete. *Nemzeti Újság,* 1941. január 30. 9.

[17] *A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek I. sz. jegyzéke.* Második, javított kiadás. H. n., 1946, Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztálya, 6.

a „mindszentyzmus" előfutáraként mutatták be.[18] A változást szimbolikusan is jól kifejezte 1947-ben a Bangha Béla utca átkeresztelése.[19] Az új értékelések a baloldali emigráns sajtó 1920-as vádjainak felmelegítésén alapultak, amelyek a pátert a fehérterror felbujtójának, eszmei igazolójának kívánták láttatni. Egy jellemző megfogalmazás szerint: Bangha kibontotta „a harcoló egyház zászlóját, hogy a szent kereszt jelvénye alatt gyilkolják ítélet nélkül rakásra a megtévedt nyomorultakat".[20] Zsolt Béla 1947-ben nagyon hasonló vádakat hangoztatott,[21] sőt egyenesen úgy vélte, hogy még Szálasi Ferenc is Bangha propagandamunkájának köszönhette a tömegek támogatását.[22] Ezeket a vélekedéseket a korszak szerzői kritika nélkül átvették. Balogh Elemér például 1959-ben a *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című könyvét hozta fel bizonyítékként arra az állítására, hogy a katolikus egyház a fasiszta fajfelfogás elméleti előkészítője volt.[23]

Értékelésében a Kádár-korszakban sem történt lényegi fordulat: Gergely Jenő 1977-es művében Banghát a szélsőjobboldali radikális reakció intranzigens képviselőjeként írta le, aki „a demagógia modern tömegkommunikációs eszközeit, a pszichológiai hatást, a gondolati és ideológiai befolyásolás módszereit felhasználva, az expanzív kereszténység nevében hirdette az olasz fasizmussal rokon eszméit".[24] Lackó Miklós 1980-ban úgy fogalmazott, hogy a jezsuitának jelentős szerepe volt az ellenforradalmi ideológia klerikális irányzatának kidolgozásában. „A faji-nacionalista elvet ő is elfogadta, s azt egész eszmekörére alárendelt elemeként, a katolicizmussal igyekezett összeegyeztetni. Bangha a harcos politikai katolicizmus gondolatát képviselte, de ez az ellenforradalmi Magyarországon a modern politikai katolicizmus nagy európai áramlatának egy sajátos provinciális és retrográd hajtásává torzult: a tekintélyi elv, az antiparlamentarizmus, a hajthatatlan konzervativizmus, részben a legitimizmus, a keresztény egyházak által kézben tartott és irányított szociálpolitika, az egyház állami előjogainak, intézményeinek és vagyonának védelme képezték ennek az eszmekörnek a fő elveit."[25]

A rendszerváltással Magyarországon megszűntek az egyháztörténet tárgyalását kötelező ideológiai korlátok közé szorító állami elvárások, és Bangha személye iránt ismét megélénkült az érdeklődés. Ezt jelzi többek között a Szolnoky Erzsébet által készített életrajz,[26] amely azonban kevés újdonsággal szolgált Nyisztor munkájához képest. Gergely Jenő nagy egyháztörténeti monográfiája külön alfejezetben tárgyalta a jezsuita életművének központi elemét, a katolikus sajtó és a KSV ügyét,[27] Kiss Mária Rita Bangha sajtókoncepciójának elemzését politológiai megközelítéssel végezte el,[28] jómagam pedig a sajtómozgalom

---

[18] Lásd például: Mindszenty nem méltó a prímási tisztségre! *Pápai Kis Újság*, 1948. december 26. 1.; A klerikális reakció elleni harc útjáról nem térít le bennünket semmiféle imperialista fenyegetés. *Dunántúli Napló*, 1949. február 25. 5.

[19] Az eset a nemzetközi sajtó figyelmét is felkeltette. Drops Priest's Name From Street Plate. *Catholic Northwest Progress*, 1947. július 25. 7.

[20] Hock János: Banghaék kereszténysége. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. október 15. 1. További példák: Diószeghy Tibor: Bangha páter levele Az Emberhez. *Az Ember*, 1920. március 27. 7–9.; Latrok. *Bécsi Magyar Újság*, 1921. március 26. 1.

[21] Zsolt Béla: Magyarország első filoszemitája. *Haladás*, 1949. február 3. 1.

[22] Zsolt Béla: Lipótváros. *Haladás*, 1947. szeptember 11. 1.

[23] Balogh Elemér: Az irracionalizmus kritikájához. Vita Lukács Györggyel. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1959/1–2. 87.

[24] Gergely Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon* (1890–1950). Budapest, 1977, Kossuth Kiadó, 58.

[25] Gerevich László főszerk.: Budapest története V. *A forradalmak korától a felszabadulásig*. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó, 467.

[26] Szolnoky Erzsébet: *A Páter. Bangha Béla, a sajtó apostola*. Győr, 1998, k. n.

[27] Gergely 1997. 258–260.

[28] Kiss Mária Rita: Bangha Béla sajtókoncepciója politológiai szempontból. In Sarnyai Csaba Máté szerk.: *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1849*. Budapest, 2001, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 146–158.

létrejöttében és irányításában betöltött szerepét vizsgáltam.[29] A sajtó mellett az antiszemitizmus kérdésének elemzése jelentette a másik fontos tematikai súlypontot, ezzel foglalkozott Gárdonyi Máté,[30] Gyurgyák János,[31] illetve Veszprémy László Bernát.[32]

Bangha értékelésében 2010-ben komoly fordulatot hozott Szabó Ferenc SJ és Molnár Antal közös kötete, amely szakszerűen és empatikus módon mutatta be a jezsuita tevékenységének néhány kiemelkedő mozzanatát. A kötet egyrészt naplójának addig ismeretlen, frissen előbukkant fejezeteit publikálta, másrészt új források – elsősorban a rendi levelezés – segítségével a szerzetes életének korábban kevés figyelmet kapott eseményeit tárta fel, egyebek mellett a katolikus társadalomszervezés és a rendi közélet terén betöltött szerepére irányítva a figyelmet.[33]

Jelen munkámban arra vállalkozom, hogy új források bevonásával mutassam be Bangha Béla közéleti és szellemi pályáját, illetve a kortársaira kifejtett hatását. Különös figyelemmel leszek az egyetemes egyháztörténeti és a köztörténeti összefüggésekre, reményeim szerint bebizonyítva azt, hogy a jezsuita összetett személyiségének és gondolkodásmódjának jellemzésére nem alkalmasak a vele kapcsolatban sokáig élő közhelyek. A levéltári dokumentumok mellett nagy figyelmet fordítottam

29 Klestenitz Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon.* Budapest, 2013, Complex.

30 Gárdonyi Máté: Az antiszemitizmus funkciója Prohászka Ottokár és Bangha Béla társadalom- és egyházképében. In Molnár Judit szerk.: *A Holokauszt Európában európai perspektívában.* Budapest, 2005, Balassi Kiadó, 193–204.

31 Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet.* Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 295–301.; uő.: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány.* Budapest, 2012, Osiris Kiadó, 73–86.

32 Veszprémy László Bernát: Egy avítt jezsuita antijudaista. Bangha Béla SJ a zsidókérdés útvesztőiben. *Történelmi Szemle,* 2017/3. 439–462.

33 Molnár Antal–Szabó Ferenc SJ: *Bangha Béla SJ emlékezete.* Budapest, 2010, Távlatok.

az egyháztörténeti kutatások során gyakran háttérbe szoruló, de jelentős forráscsoportra,[34] a korabeli sajtóra, ám a legfontosabb anyagot Bangha saját művei jelentették. A jezsuita életét és működését kronologikus rendben haladva mutatom be, arra keresve a választ, hogy a modern kor viszonyai között hogyan kívánta a hagyományos értékrend érvényesülését biztosítani, és tevékenysége miként tett szert jelentőségre a 20. század első felének magyar társadalmában.

34 Ennek jelentőségére mutatott rá Prohászka Ottokár kapcsán Fazekas Csaba: Prohászka Ottokár életrajzának problémái. In Vonyó József szerk.: *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történeti életrajz módszertani kérdései.* Pécs–Budapest, 2017, Magyar Történelmi Társulat–Kronosz Kiadó–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 339.

I. A békeidőkben (1880–1914)

A katolikus reneszánsz kezdetei

Magyarországon a modernség fogalmát a 19. század végén, a 20. század elején sokan kapcsolták az Amerikai Egyesült Államokhoz, a technikai haladás, a gazdasági szabadverseny és a korlátlan lehetőségek hazájához.[1] Ekkoriban úgy tűnhetett, hogy a hazai fejlődés iránya hosszabb távon talán az amerikai mintához fog közelíteni még egy olyan lassan változó területen is, mint az egyházpolitika. „Tudom én, hogy magyar idealistáink, midőn a korlátlan vallásszabadságért lelkesülnek, mindig Amerikát tartják szemeik előtt"[2] – írta például 1892-ben a tekintélyes konzervatív teológus, Dudek János, aki egyáltalán nem rokonszenvezett ezzel a gondolattal.

1894–1895-ben a magyar szabadelvű politikai elit hosszú csatározások után, a katolikus egyház és a konzervatívok heves ellenkezését legyűrve, megalkotta az egyházpolitikai reformtörvényeket, amelyek radikális szakítást jelentettek a korábbi gyakorlattal. A törvénycsomag legvitatottabb elemét a kötelező polgári házasságkötés bevezetése jelentette, hiszen ennek következtében a családjog állami fennhatóság alá került, a házasság jogi szempontból felbontható szerződéssé vált, ami komoly

---

[1] Vörös Károly: Az USA képe a XIX. század magyar tömegkultúrájában. *Magyar Tudomány,* 1988/3. 198.

[2] Dudek János: Általános vallásszabadság II. *Religio,* 1892. december 21. 395.

elvi ellentétben állt a házasságot szentségnek tekintő katolikus felfogással. A törvények ezenkívül bevezették az állami anyakönyvezést, az izraelita vallást pedig az államilag bevettek közé emelték, egyenrangúvá téve a katolikus, a román és a szerb ortodox, a református, az evangélikus és az unitárius felekezettel, amelyek között már az 1848. évi XX. törvénycikk értelmében is „tökéletes egyenlőség és viszonosság" állt fenn. Az 1895: XLIII. törvénycikk kimondta: „Mindenki szabadon vallhat és követhet bármely hitet vagy vallást". A magyar állampolgárok ekkortól kezdve tehát – hasonlóan az amerikaiakhoz – korlátlan vallásszabadságot élveztek, amely magában foglalta a felekezeten kívül maradás lehetőségét is. Az viszont igencsak fontos különbség maradt, hogy nálunk a felekezetek továbbra sem számítottak egymással mindenben egyenlőnek, hiszen a jog három kategóriát különböztetett meg: a teljes jogvédelmet élvező bevett egyházakat, a jóval szűkebb mozgástérrel rendelkező elismert, valamint a csak egyesületként működő, el nem ismert felekezeteket. A hagyományok erejére jellemző, hogy az elismert kategóriába mindössze két közösség nyert felvételt: 1905-ben a baptisták és 1916-ban – kizárólag az első világháborúban szövetséges hatalom, Törökország irányába tett gesztusként – az iszlám.[3] A harmadik kategóriába tartozó vallási csoportok, elsősorban protestáns kisegyházak, mint például a nazarénusok, a gyakorlatban sokszor igen nehéz körülmények között, hatósági zaklatásoknak kitéve működtek.[4]

A helyzet a gyakorlatban még bonyolultabb volt, hiszen az írott jognál általában erősebbnek bizonyult a szokásjog, illetve a politikai érdek, ami több szempontból is igen hátrányosan érintette a katolikus egyházat. Ez a múlt örökségeként ugyanis szorosan kötődött az államhoz, amely nem kívánt lemondani az általa élvezett előnyökről. A király például a főkegyúri jognak köszönhetően lényegében maga választhatta ki a püspököket, és 1867, a polgári alkotmányosság helyreállítása után a kinevezés folyamatában már a vallás- és közoktatásügyi miniszter is nagy befolyást kapott. Ez a minisztérium vette át továbbá az úgynevezett katolikus alapok kezelését is, amelyek jövedelméből többek között az ekkor már a gyakorlatban államinak számító budapesti egyetemet, a katolikus iskolahálózat és az egyházi infrastruktúra egy részének fenntartását finanszírozták.[5] Az állami befolyás fenntartása rendkívüli politikai jelentőséggel bírt, hiszen például egy parlamenti választás alkalmával egyáltalán nem volt mindegy, hogy a püspök melyik képviselőjelölt támogatására utasította plébánosait. Ezért aztán a kormány ragaszkodott a rendszer fenntartásához, és igyekezett a főpapi székekbe a hatalom iránt politikailag elkötelezett jelölteket juttatni.

A liberális katolikusok viszont úgy vélték, hogy a katolikus egyháznak, hasonlóan a többi bevett felekezethez, jár az a jog, hogy maga választhassa meg vezetőit, és maga rendelkezhessen vagyonával. Ezért egy új szervezet, az önkormányzati testületként elképzelt katolikus autonómia megalkotására tettek javaslatot, amelyben választott egyházi és világi tagok egyaránt részt vettek volna, és amely átvette volna ezeket a feladatokat. Az autonómia gondolatát 1867-ben felkarolta a liberális katolicizmus nézeteit képviselő vallás- és közoktatásügyi miniszter, Eötvös József báró, aki azt remélte, hogy az autonómia működése bevonja a világi katolikus értelmiséget az egyház életébe,

[3] Az egyházpolitikai küzdelmek és a felekezetek jogi helyzete kapcsán lásd Salacz Gábor: *A magyar kultúrharc története 1890–1895.* Bécs [Pécs], 1938, Pécsi Egyetemi Kiadó; Moritz Csáky: *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95.* Graz–Wien–Köln, 1967, Böhlau; Gabriel Adriányi: *Fünfzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895–1945.* Mainz, 1974, Aurora.

[4] Szigeti Jenő: *„És emlékezzél meg az útról." Tanulmányok a magyarországi szabadegyházak történetéből.* Budapest, 1981, Szabadegyházak Tanácsa.

[5] Az alapokról és azok jogi megítélésének változásairól: Csorba László: *A vallásalap „jogi természete". Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországán 1782–1918.* Budapest, 1999, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék.

és ezáltal hozzájárulhat ahhoz, hogy megállítsa a köreikben gyorsan terjedő hitközönyt. A püspöki kar bele is egyezett a kezdeményezésbe, azonban a lehetőségekhez képest igyekezett a minimálisra csökkenteni a megbízhatatlannak tartott elemek befolyását a tervezett intézményben. A főpapság aggodalma indokoltnak tűnhetett, hiszen az autonómiai mozgalom kísérőjelenségeként az egyházon belül megjelentek a radikális reformokat kívánó hangok, amelyek már a püspökök joghatóságát, illetve hitelvi-dogmatikai kérdéseket is feszegették.[6] Felmerült például a magyar istentiszteleti nyelv bevezetésének, a papi cölibátus eltörlésének igénye, sőt még az Apostoli Szentszék fennhatóságától függetlenített magyar nemzeti egyház létrehozásának a gondolata is – olyan elképzelések, amelyek az 1848–1849-es, illetve az 1918–1919-es forradalmi periódusban is felbukkantak Magyarországon.[7]

Ennek fényében nem meglepő, hogy az autonómia soha nem jutott el a megvalósulásig. Ugyan 1870–1871-ben megtartották az úgynevezett autonómiai kongresszust, amely ki is dolgozott egy működési szabályzatot, ez azonban örökre a fiókban maradt. A kezdeményezés valódi motorjának számító Eötvös József 1871-ben elhunyt, a reálpolitikai körülmények pedig

[6] Minderről részletesebben lásd Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*. München, 1974, Aurora; Herger Csabáné: *Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században*. Budapest, 2010, Új Mandátum Könyvkiadó.

[7] Sarnyai Csaba Máté: A radikális katolikus alsópapság követelései és az egyházi vezetés reagálása 1848-ban. In Hegedűs András–Bárdos István szerk.: *Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon*. Esztergom, 1999, Esztergom-Budapesti Érsekség, 57–82.; Tamási Zsolt: Magyar szkizma? Horváth Mihály 1849-es nemzeti zsinati tervezete Viale Prelá nuncius jelentésének tükrében. In Klestenitz Tibor–Zombori István szerk.: *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára*. Budapest, 2015, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 111–122.; Tóth Tamás: A Tanácsköztársaság a Szentszék szemével (1918–1920). Uo. 201–214.

kedvezőtlennek bizonyultak. Az önkormányzat létrehozása nemcsak az egyházpolitikai előjogaihoz ragaszkodó király és a kormány, hanem a Szentszék érdekeit is sértette volna, hiszen a Vatikánban attól tartottak – mint láttuk, nem is indokolatlanul –, hogy az autonómia a püspöki hatalom korlátozására törekedne, megsértve ezzel az egyház hierarchikus kormányzásának alapelvét. Az önkormányzat megvalósítására tehát nem volt valódi esély, hiszen katolikus vonatkozásban lényegében maga az állam látta el az autonómia funkcióját, védelmet és támogatást nyújtva az egyháznak. Ha a két fél között kiegyensúlyozott viszony érvényesült, akkor ezt egy harmadik tényező csak megzavarhatta volna. Ezt jelzi az is, hogy az autonómiai mozgalmak mindig a kormány és az egyház közötti kapcsolatok megromlásának időszakaiban erősödtek meg: a második, 1897 és 1902 között ülésező autonómiai kongresszus lényegében az egyházpolitikai küzdelmekre reagált, 1917–1918-ban pedig egy esetleges radikális egyházellenes politikai fordulattól való félelem következtében kezdtek újra foglalkozni az önkormányzat tervével.[8]

Ugyanakkor a Vatikánban a fennálló rendszerrel sem voltak elégedettek, azt inkább csak a kisebbik rossznak látták. Úgy vélték ugyanis, hogy a magyar állam befolyása miatt vallásilag kevéssé buzgó, viszont a szabadelvű kormányok iránt látványosan elkötelezett, nyíltan politizáló, liberális püspökök nyertek kinevezést, akik inkább tűntek nagybirtokos arisztokratáknak, mint főpásztoroknak, és akiket a kormány – már ha egyáltalán szükség volt rá – könnyedén sakkban tudott tartani az egyházi vagyon államosításával riogatva. Erre rímel egy német diplomata véleménye 1891-ből, amely szerint a magyar főpapok „erős kézzel megfékezték az alsópapság ultramontán irányzatait. In-

[8] Gergely Jenő: A történelmi keresztény egyházak autonómiaszervezete a dualizmus éveiben. In Sarnyai Csaba Máté szerk.: *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1918*. Budapest, 2001, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 140–141.

kább hazafiak voltak, mint papok, inkább mágnások, mint egyházi méltóságviselők."[9]

Ez a Szentszék szempontjából annál inkább problematikusnak tűnhetett, mert a világegyház pont az ellenkező irányba haladt: a katolicizmus a Pius pápák korának is nevezett időszakban, tehát IX. Pius trónra lépése és XII. Pius halála, 1846 és 1958 között arra törekedett, hogy megerősítse a pápaság hatalmát, egységesítsen, és szigorúan maga alá rendelje a nemzeti részegyházakat. Az új stratégia legfőbb kiváltó oka a szekularizáció erősödése, a vallásos világkép megrendülése, a tradicionális társadalom felbomlása és az antiklerikális eszmék terjedése volt. Ennek legismertebb példája az 1870-es évek kultúrharca, amelynek során az Otto von Bismarck kancellár által vezetett német állam – sikertelenül – igyekezett teljes ellenőrzése alá vonni a kisebbségben lévő, de jelentős politikai befolyással rendelkező német katolicizmust; valamint az 1905-ben meghozott francia törvény, amely az állam és az egyházak radikális szétválasztásáról, illetve az egyházi vagyon államosításáról rendelkezett.[10] Mindez komoly kihívást jelentett a katolicizmus számára, az egyháziasság ezért ekkoriban gyakran a határozott modernitásellenesség köntösében jelentkezett. A klérus többsége úgy vélte, hogy el kell vetni mindazokat a modern jelenségeket, amelyek a keresztény világ hierarchikus egységét veszélyeztetik, és a teológia fő célja a pápai tekintéllyel azonosított katolicizmus védelme lett. 1850 és 1950 között az ultramontán egyháztan számított uralkodónak, amely az egyházat tökéletes, vagyis független társaságnak, „societas perfectá"-nak tartotta. Az irányzat képviselői többnyire elzárkóztak az újkori kultúrától és társadalomtól, a világi katolikusokat pedig a klerikusok alárendeltjeinek tartották. Egy szakirodalmi vélemény szerint „az egyháznak olyan ultramontanista és központosított uniformizálása kezdődött el a római egyházfegyelem és liturgia révén, hogy a katolikus egyház kívülről nézve nem is látszott másnak, mint egyetlen pápai egyházmegyének (alárendelt püspöki körzetekkel)".[11]

A 19. századi társadalmi változások egyik fontos következménye az egyének individualizálódása volt.[12] Ennek részeként a vallásgyakorlás társadalmi rituáléból fokozatosan egyéni meggyőződésen alapuló tevékenységgé alakult át, amihez a hitélet formáinak is alkalmazkodnia kellett. A kor vallásossága ezért hangsúlyozta a részvétel, az önkéntesség és az egyéni felajánlások szerepét,[13] megkezdődött az új vallási hagyományok feltalálása, ami többek között a Mária- és a Jézus Szíve-kultuszban és a zarándoklatok szokásának újraélesztésében jelentkezett.[14] Az 1903 és 1914 között uralkodó X. Pius pápa különösen a szentségekben való részesedés bátorítására helyezett nagy hangsúlyt, aminél gyakoribb áldozást, a gyermekeknél pedig az elsőáldozás korábbra helyezését sürgette.[15] A társadalmi változásokhoz való alkalmazkodásért sokat tett a jezsuita rend, amelynek kezdeményezése nyomán egész Európában lelkigyakorlatos mozgalom indult, valamint liturgikus mozgalmak jelentek meg az egyház üzenetének terjesztésére és érthetővé tételére. A legjelentősebb szerepet azonban a Szent Szív kultusza játszotta, amely idővel valósággal a szekularizáció elleni keresztes hadjárat jelképévé vált.[16]

---

[9] Adriányi 1974. 25.

[10] Gárdonyi Máté: *Bevezetés a katolikus egyház történetébe.* Budapest, 2006, Jel Kiadó, 307–314.

[11] Siegfried Wiedenhofer: Ekkléziológia. In Theodor Schneider szerk.: *A dogmatika kézikönyve.* II. kötet. Budapest, 1997, Vigilia, 88–89.

[12] Karl Egon Lönne: Katholizismus-Forschung. *Geschichte und Gesellschaft,* 2000/1. 136.

[13] Martin Conway: *Catholic Politics in Europe 1918–1945.* London–New York, 1997, Routledge, 17.

[14] Olaf Blaschke: Das 19. Jahrhundert: Ein Zweites Konfessionelles Zeitalter? *Geschichte und Gesellschaft,* 2000/1. 45.

[15] Ghislain Lafont: *A katolikus egyház teológiatörténete.* Budapest, 1998, Atlantisz, 387.

[16] Nicholas Atkin–Frank Tallett: *Priests, prelates and people. A History of European Catholicism since 1750.* Oxford–New York, 2003, Oxford University Press, 236–237.

A kontroll kiterjesztésére elsősorban a modern világ kihívásaira adott válaszként volt szükség: a katolicizmushoz szilárdan ragaszkodó híveket az egyház vezetői megpróbálták elkülöníteni és ezzel megvédeni a veszélyesnek ítélt külvilágtól. Az lett a céljuk, hogy egyfajta különtársadalmat hozzanak létre a hívek számára, olyan intézményrendszert, amely valamennyi igényüket képes kiszolgálni az óvodától az egyetemig, a társadalmi egyesületektől a politikai pártokig, a művelődési és szabadidős intézményektől a sajtóig. XIII. Leó pápa 1891. május 15-én kiadott, korszakos jelentőségű enciklikájában, a *Rerum novarum*ban pedig azt is felvetette, hogy az egyháznak latba kell vetnie tekintélyét a szociális kérdés megoldására, az állam segítségével össze kell békítenie egymással a tőkéseket és a munkásokat, hogy a világforradalom kirobbantására készülő baloldali munkásmozgalommal szemben biztosíthassák a társadalmi stabilitást. Ennek érdekében a munkásság megszervezését, a jogosnak ítélt követelések kielégítését sürgette.[17]

Az egyház tehát a 19. század közepétől megkísérelte a maga antimodernista értékrendjét minél hatékonyabban megvédelmezni, és ehhez eszközként felhasználta mindazokat a szabadságjogokat, amelyeket a modern polgári társadalom nyújtott: egyesületeket, szakszervezeteket és pártokat alapított, tömeggyűléseket, tüntetéseket rendezett, saját folyóiratokat és napilapokat adott ki.[18]

Ezek a törekvések Magyarországon sokáig csak szórványosan jelentkeztek, hiszen nálunk az európai antiklerikális áramlatok is mérsékelten érvényesültek, az állam és az egyház között pedig szoros kapcsolatok álltak fenn. A szélsőbalhoz tartozó képviselő, Irányi Dániel ugyan 1869 nyarán már az általános

[17] Az enciklika teljes magyar szövege elérhető az interneten: *Rerum novarum*. XIII. Leó pápa enciklikája a munkáskérdésről (az első pápai szociális körlevél), Róma, 1891. uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=135

[18] Urs Altermatt: *A katolicizmus és a modern kor. A svájci katolicizmus 19. és 20. századi társadalom- és kultúrtörténete.* Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

vallásszabadságról terjesztett be törvényjavaslatot,[19] felfogása azonban kisebbségben volt a politikai eliten belül. Az 1875-ben hatalomra kerülő Tisza Kálmán miniszterelnök egyházpolitikája pedig – abból a felismerésből kiindulva, hogy az államnak nem érdeke a harcias fellépés – a „non movere" alapelvén nyugodott. A fordulatot az 1890-es évek egyházpolitikai küzdelme hozta meg, amely a magyar katolikusok egy részét ráébresztette arra, hogy az államegyházi múlt és a tradíciók többé nem jelentenek garanciát a számukra. XIII. Leó pápa 1893. szeptember 2-án bocsátotta ki *Constanti Hungarorum* kezdetű enciklikáját, amelyben felszólította a magyar főpapokat, hogy a katolicizmus érdekeinek védelmébe végre vonják be a laikusokat is. Egyebek mellett egyesületek szervezésére, nagygyűlések tartására, a sajtó fejlesztésére, valamint az egyház tanításához ragaszkodó országgyűlési képviselők megválasztása melletti agitációra buzdított.[20]

A püspöki kar többsége ennek ellenére sem jutott messzebb a jelképes ellenállásnál.[21] A konzervatív arisztokrácia és az alsópapság viszont komoly szervezőmunkát fejtett ki, hogy a reformtörvényekkel szemben társadalmi ellenállást mutathassanak fel. Tevékenységük eredményeként hitbuzgalmi, társadalmi és gazdasági egyesületek, keresztényszocialista szakszervezetek létesültek. Ezek összefogására, működésük összehangolására vállalkoztak a német minta nyomán, 1900-tól rendszeresen megtartott országos katolikus nagygyűlések. Az egyházi nyilvánosság legfontosabb szereplői itt a katolicizmus szempontjából értékelték az aktuális politikai, közéleti eseményeket, és megpróbáltak megoldási lehetőségeket felmutatni a nagy társadalmi problémákra. A valamennyi katolikus egyesületet ösz-

[19] Herger 2010. 233.

[20] A mi Szentséges Urunknak, XIII. Leó pápának körlevele Magyarország püspökeihez. *Magyar Állam*, 1893. szeptember 8. 1–2.

[21] Klestenitz Tibor: A magyar liberális főpapok és XIII. Leó az egyházpolitikai küzdelmek idején. *Magyar Tudomány*, 2013/5. 548–552.

szefogó, azokat egységesen irányítani képes és így az országos politikában is hatékony „csúcsszervezet” létrehozásának gondolatát azonban nem sikerült valóra váltani, hiába próbálkozott Zichy János, aki ezzel a céllal hozta létre 1900-ban a Magyarországi Katolikus Körök Országos Szövetségét, amely 1908-tól Országos Katolikus Szövetség (OKSZ) néven működött tovább.[22] A nagygyűlések arra sem voltak képesek, hogy a katolikus tömegek felvonultatásával az egész közvélemény számára kézzel foghatóvá tegyék az egyház társadalmi befolyását. Csernoch János hercegprímás ezért 1913-ban alapvető strukturális reformokat javasolt Zichynek, hogy az eseménysorozat képes legyen valódi eredmények elérésére, hiszen úgy látta: „a mai kor társadalma, amely a szociáldemokrata tömegek fölvonulásainak hatása alatt áll, akkor fog megint nagy bizalommal a katolicizmus felé tekinteni, ha mi is tömegeket mozdítunk meg”.[23]

1895-ben Zichy Nándor és Esterházy Miklós Móric vezetésével megalakult az egyházpolitikai törvények eltörlésének követelését a zászlajára író Néppárt, amely az alsóklérus szervezőmunkájának köszönhetően számos régióban komoly pozíciókra tett szert.[24] A következő választáson, 1896-ban be is jutott a képviselőházba, azonban a reméltnél jóval kevesebb, 18 mandátumot szerzett. A közvélemény ellenszenvvel fogadta a klerikálisnak tartott politikai alakulatot, hiszen a felekezeti pártok alapítása a klasszikus liberalizmus és az etatizmus nézőpontjából mindig támadást jelent a nemzeti egység gondolata ellen.[25] Az – egyébként igen mérsékelt – szociális program a kor mércéje alapján sokak számára szélsőségesnek tűnt. A nemzetiségi türelem jelszava pedig, amely elsősorban a szlovák katolikus választókra való tekintettel volt fontos, a túlfűtött magyarosító közhangulatban azt a látszatot keltette, hogy a párt a kisebbségeket támogatja az állammal szemben.[26]

A Néppárt soha nem tudta kinőni a rétegpárti pozíciót. A századfordulót követően – érzékelve a politikai realitásokat – fokozatosan feladta az eredeti, ’67-es irányvonalat, ami lehetővé tette a szélesebb választói rétegek megszólítását, noha a fordulat miatt elvesztette arisztokrata támogatóinak egy részét. A párt részt vállalt a függetlenségi obstrukcióban, és csatlakozott az ellenzéki koalícióhoz, amelynek részeként 1906 és 1910 között kormányon volt. A koalíció eredménytelensége és a szlovák választók rokonszenvének elvesztése következtében az 1910-es választásokon azonban komoly visszaesést szenvedett el.[27] Bár a program talán legfontosabb eleme, a néphez való fordulás, a társadalmi átalakulás veszteseinek képviselete nagyobbrészt szólam maradt, még így is a Néppárt került a polgári politikai erők közül a dualizmus korában a legközelebb az állandó pártszervezet kialakításához.[28]

A szervezkedés a sajtóéletre is élénkítő hatással volt: 1890 és 1900 között 46 új katolikus sajtótermék kezdte meg működését, köztük a Néppárt szolgálatában az *Alkotmány* című budapesti politikai napilap. A zsolnai katolikus nagygyűlés 1894

[22] Klestenitz Tibor: Szalongyűlések vagy őszi hadgyakorlatok? A katolikus nagygyűlések meghonosítása Magyarországon. In Balogh Margit–Varga Szabolcs–Vértesi Lázár szerk.: *Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században.* Budapest–Pécs, 2014, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécsi Egyháztörténeti Intézet–Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 463–486.

[23] Esztergomi Prímási Levéltár (a továbbiakban EPL) Cat. 46/7326-1913. Csernoch János Zichy Jánosnak, 1913. november 16. 67. f.

[24] Csibi Norbert: A „magyarországi katolikusok Mózese”. Gróf Zichy Nándor. In Petrás Éva szerk.: *A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka.* Budapest, 2019, Barankovics István Alapítvány–Gondolat Kiadó, 27–31.

[25] Enyedi Zsolt: *Politika a kereszt jegyében. Egy politikai szubkultúra természetrajza.* Budapest, 1998, Osiris Kiadó, 15.

[26] Csapodi Csaba: *Gróf Zichy Nándor élete és politikája (1828–1911).* Budapest, 1993, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége, 18., 120.

[27] A Néppártról részletesen: Szabó Dániel: *A Néppárt 1895–1914. Budapest, 1983.* Kandidátusi értekezés. MTA Kézirattár. D 10926.

[28] Enyedi 1998. 112.

júniusában kimondta, hogy a „vallást gúnyoló" sajtót félre kell állítani, és felszólította a papságot, hogy tartsa távol a hívőket ezen lapoktól. A bojkottfelhívások ezután sűrűn követték egymást a különböző katolikus fórumokon. Kifogásaikat gyakran azzal támasztották alá, hogy a tömegsajtó felelős a közerkölcsök romlásáért, és a házassági hirdetések, illetve az erotikusnak ítélt ábrázolások betiltását követelték. A sajtómozgalom azonban azonnal komoly válságba került, hiszen a katolikus hírlapok már megindulásukkor korszerűtlennek számítottak, ezért nem tudtak annyi olvasót gyűjteni, ami politikai súlyt kölcsönzött volna nekik, és működésük finanszírozása állandó anyagi problémát jelentett.[29]

Az egyesületi életben, a politikában és a sajtóban jelentkező újfajta katolikus mozgalomnak végső soron az volt a célja, hogy modernizálja és demokratikusabbá tegye a hazai egyházat. A fiatal lelkészek csodálattal tekintettek a nyugati példákra, így az amerikai katolicizmus működésére, hiszen úgy látták, hogy ott a középkorból örökölt mentalitás – és vagyon – nem vert éket a hívek és a klérus közé. „Amerikában a papnak nincsenek földjei, nincs gazdagsága; nem állanak mögötte hatalmas patronátusok, nagy uradalmakkal rendelkező püspökök. Minálunk a pap a földesurakhoz tartozik, s vele szemben áll a paraszt, a rendi világ összes tradícióival és furfangjaival"[30] – írta 1905-ben Prohászka Ottokár. Ő az esztergomi papnevelde lelki vezetőjeként ekkorra már sokat tett azért, hogy a papi hivatást, amely a jozefinizmus kora óta inkább értelmiségi-hivatalnoki pályának számított, valódi lelkipásztori foglalkozássá tegye, jelentősen hozzájárulva a „katolikus reneszánsz" kibontakozásához.[31] Olyan egyházat tartott volna szükségesnek, amely nem a klérus előjogainak védelmét, hanem az egyszerű hívek jólétét tartja szem előtt. Mint írta, a papok és a világiak csak akkor találhatnak újra egymásra, ha az egyház „gazdagságát templomaira s iskoláira fordítja, s nem egyesek meggazdagítására szenteli".[32] Prohászka mindezt az új katolikus öntudat megalapozása miatt tartotta fontosnak, hiszen úgy látta, hogy a megszokáson és nem a szilárd egyéni meggyőződésen alapuló, egyéni vallásosságot könnyen megingathatják a modern világ kihívásai. 1907-es, *Modern katolicizmus* című munkájában úgy vélte: „rémítő a nép vallásosságában a gondolatlanságnak s a szokásnak a hatalma, mely nem sejti az isteni életnek bennünk fakadó forrásait".[33] A megoldást a nyugat-európai katolicizmus példájának a követésében, a hívők szoros egyházi vezetés alatti társadalmi tömörítésében találta meg, hiszen úgy látta, hogy a tradicionális alapú hit „erős csak az elzárkózottság által lehet".[34]

A kor magyarországi katolicizmusát tehát – ha nem is olyan intenzitással, mint a nyugat-európai államokban – megérintették a társadalmi modernizációból fakadó kihívások, a liberális

[29] Csibi Norbert: *Az országos katolikus nagygyűlések társadalomszervező és közművelődési tevékenysége Magyarországon az első világháború előtt.* Doktori (PhD) értekezés. Pécs, 2015.; uő.: A sajtóügy aktuális kérdései a magyarországi katolikus nagygyűléseken. A 19–20. század fordulója. In Klestenitz Tibor szerk.: *A médiatörténet és az egyháztörténet metszéspontjai. Tanulmányok.* Budapest, 2015, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 59–82.

[30] Prohászka Ottokár: Mi segít rajtunk? *Egyházi Közlöny,* 1905. július 7. 421.

[31] Gergely Jenő: *Prohászka Ottokár. „A napbaöltözött ember".* Budapest, 1994, Gondolat; Szabó Ferenc: *Prohászka Ottokár élete és műve 1858–1927.* Budapest, 2007, Szent István Társulat; Klestenitz Tibor: Prohászka Ottokár egyháztörténeti szerepe a „második felekezetképződési korszak" elméletének fényében. In Mózessy Gergely–Pestiné Paics Marianna–Smohay András–Smohay Péter szerk.: *A székesfehérvári egyházmegye ünnepi névtára.* Székesfehérvár, 2010, Székesfehérvári Egyházmegyei Hivatal, 76–91.

[32] Prohászka 1905. 422.

[33] Prohászka Ottokár: *Modern katolicizmus.* Szerk.: Koncz Lajos. Budapest, 1990, Szent István Társulat, 144.

[34] Prohászka Ottokár: *Naplójegyzetek III. (1919–1927).* Szerk.: Frenyó Zoltán–Szabó Ferenc SJ. Szeged–Székesfehérvár, 1997, Agapé, 30.

állammal és korszellemmel való ütközések. A következőkben azt tekintjük át, hogy mindebből mi volt érzékelhető a Bangha család szűkebb pátriájában.

A családi háttér – Bangha István, a katolikus különtársadalom építője

Bangha Béla 1880-ben született Nyitrán, a Kárpátok és a Kisalföld határán, a Nyitra folyó partján fekvő városban. Az ősi püspöki székhely – központjában a történelmi püspökvárral – egyben Nyitra vármegye székhelye is volt, és viszonylag nagyszámú értelmiséginek adott otthont. Az infrastruktúra főbb elemeit a vármegyeháza mellett a kaszárnya, a közkórház, a színház, a piarista főgimnázium, az alsófokú kereskedelmi iskola, a maláta- és sörgyár, a légszeszgyár és a gőzmalom alkotta. A modernizáció a 19. század végén öles léptekkel haladt előre, sok új épület húztak fel, amelyek a kortárs megfigyelő szerint „tetszetősségükkel máris élénk ellentétben állanak a falusias külsejű régi házakkal". A fejlődés azonban kevéssé volt érezhető a Párucca nevű városrészben, az ortodox zsidóság lakónegyedében, amelyet a kortársak kaotikusnak és egészségtelennek tartottak, és mivel a zsidó lakosság jelentős része kiskereskedelemből és pénzügyletekből élt, gyakran vádolták őket a keresztények kizsákmányolásával. A városban az 1890-es adatok szerint 13 538 fő lakott, akik közül ötezer-kétszázan szlovák, ötezren magyar, háromezer-kétszázan német anyanyelvűek voltak. A demográfiai arányok később a magyarság javára módosultak, amely a hivatalos adatok szerint 1900-ra megszerezte a relatív, 1910-re pedig az abszolút többséget. A felekezetek közül a többséget 1890-ben a katolikusok alkották 9500 fővel, az izraeliták létszáma 3700, a protestánsoké 250 körül alakult. A katolikus közösség számára a dinasztikus lojalitás számított a legfontosabb politikai orientációs pontnak, amit az is jelez, hogy a piarista gimnázium országos összehasonlításban igen

későn, 1898-ban kezdte megünnepelni a márciusi forradalom emlékét.[35]

„Ősi nemesi család tagja, amelyet már a mohácsi vész korából való okiratok régi nemesi családnak mondanak" – kezdődik Bangha Béla saját kézzel írt, egyes szám harmadik személyben fogalmazott önéletrajza.[36] Mint ebből is látszik, a köznemesi tradíció fontos szerepet játszott életében. Nyisztor Zoltán biográfiája, amely bőven merít a rokonok visszaemlékezéseiből, szintén erősíti ezt a képet. Az ő tudomása szerint a família ősei a 16. században birtokos nemesek voltak Szatmár vármegyében. Ez a család a 18. század elején eltűnik a forrásokból, egyidejűleg azonban megjelenik Pozsony és Komárom vármegyében. Nyisztor szerint a 20. század elején Széll Kálmán mint belügyminiszter hivatalosan is elismerte a két család azonosságát.[37] Bangha István egy hosszabb betegeskedése idején elmélyedt a családfakutatásban (erre egyébként azért is szükség volt, mert Imre fiának a katonai iskolában igazolnia kellett nemességét). Kutatásai során Bangha Mihályról 1680 körülről, Ferencről 1717 körülről talált adatokat. Ezután négy István következett a sorban. Ő maga ötödikként, 1838. szeptember 5-én született meg a Győr vármegyei Véneken.[38] A nagycsaládból származó, tehetséges fiú papi pályára készült, a bécsi Pázmáneum növendéke is volt, azonban egészségügyi problémái miatt végül le kellett mondania hivatásáról. Ezután Pozsonyban és Pesten végzett jogi tanulmányokat, majd a doktorátus megszerzése után a

---

[35] Varga Bálint: *Árpád a város fölött. Nemzeti integrációs és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországán.* Budapest, 2017, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 68–74.; Sziklay János–Borovszky Samu szerk.: *Magyarország vármegyéi és városai. Nyitra vármegye.* Budapest, 1899, Apollo Irodalmi Társaság, 28–37.

[36] Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban OSZK) Kézirattár Fond 36/80.

[37] Nyisztor 1941. 11.

[38] Jézus Társasága Magyarországi Rendtartomány Levéltára (a továbbiakban JTMRL) III. 9. Bangha Béla vegyes iratai.

Győr vármegyei közigazgatásban vállalt állást. Szépen haladt előre a ranglétrán, és 1873-ban győri törvényszéki bíró lett. Három évvel később azonban – egyes rokonok szerint a szabadelvű kormánnyal szembeni ellenérzései miatt, mások szerint egészségügyi okok következtében – lemondott hivataláról, és Nyitrára költözött, ahol ügyvédként kezdett praktizálni. Komoly személyes válságot hozott életébe első feleségének igen fiatalon, 28 éves korában bekövetkezett halála, aki két kisgyermeket, a két és fél éves Hedviget és a féléves Leventét hagyta maga után. Ezután ismerkedett meg a belga–osztrák családból származó Marc Mária Antóniával, az igen művelt, hatalmas munkabírású polgárlánnyal, akit hamarosan feleségül vett. Házasságukból három gyermek született: Béla, Imre és Klotild. A családfő Imre fia visszaemlékezése szerint hirtelen haragú, búskomorságra hajlamos, ugyanakkor rendkívül intelligens, olvasott és tág látókörű férfi volt, aki szeretett elmélyedni a jogi és tudományos szakkérdésekben. Gyermekeit szigorúan, de következetesen nevelte, logikát, fegyelmet és őszinteséget követelve tőlük.[39] Nekrológja azt is kiemelte, hogy gyakran jótékonykodott, noha „nagyon sokszor nem árulta el, hogy minő melegen érző szív dobog lényének talán némi hidegséget visszatükröző külseje alatt".[40] Szabadidejében szívesen foglalkozott szőlőműveléssel: a Zobor hegyen, ahol a tehetősebb nyitraikhoz hasonlóan neki is telke volt, azzal kísérletezett, hogy a filoxérajárványban elpusztult növényeket pótolja, és – amint azt az országos szaksajtóból tudhatjuk – „szépen fejlődő és okszerűen kezelt" oltványtelepet tudhatott a magáénak.[41]

Másik nagy szenvedélyét a közélet jelentette. Imre fiának visszaemlékezése szerint: „Politikai beállítottsága ellenzéki

[39] Nyisztor 1941. 14–19.

[40] JTMRL III. 9. Bangha Béla vegyes iratai. Bangha István nekrológia a *Nyitramegyei Szemlé*ben. A jezsuita lapszéli feljegyzése szerint a nekrológ szerzője Franciscy Lajos nyitrai klerikus volt.

[41] A Borászati Lapok tudósításai. *Borászati Lapok*, 1891. december 19. 405.

volt. Súlyosan és meggyőződéssel ostorozta a liberalizmust, a szabadkőművességben pedig a liberalizmus fegyvertársát, illetve élharcosát látta."[42] Határozott politikai állásfoglalásában és aktivizálódásában szerepet játszott Nyitra egyházi és világi elitjét behálózó társadalmi kapcsolatrendszere. Rokoni és baráti szálak fűzték például a konzervatív teológushoz, a *Nyitramegyei Szemle* szerkesztőjéhez, Dudek Jánoshoz; második feleségének nagybátya pedig Wagner József kanonok volt. Egyházi kapcsolatainak talán abban is szerepe lehetett, hogy megszerezte a nyitrai káptalan ügyészi pozícióját. Ügyvédi munkája révén ismerte meg Zamoyszky Jenő grófot, aki örökösödési pereinek intézését bízta rá. Ez a bizalom komoly szakmai elismerést jelentett a számára – főleg úgy, hogy meg is nyerte a bonyolult pereket –, azonban egyúttal sok bosszúságot is, hiszen a gróf csak költségtérítést fizetett, a honoráriumról viszont elfeledkezett. „Ha a gróf nem tudja, hogy tartozik, én csak nem fogom neki mondani" – vélte Bangha István „nemes büszkeséggel", aminek viszont az lett a következménye, hogy igen jelentős, mintegy 50–60 ezer forintnyi jövedelemtől esett el. Az viszont komoly presztízsnyereséget jelenthetett a számára, hogy Zamoyszkyval baráti viszonyba került, és családjával együtt rendszeresen vendégeskedett nála.[43]

A gróf jelentős szerepet játszott a konzervatív katolikus szervezkedések létrehozásában, és Bangha aktívan támogatta törekvéseit. Ennek első nyomai 1884-ből származnak, amikor a Tisza Kálmán szabadelvű kormányával nem rokonszenvező politikai erők megkísérelték kihasználni azt a vereséget, amelyet a kormány a zsidók és keresztények közötti polgári házasság bevezetéséről szóló törvényjavaslat főrendiházi megbuktatása miatt szenvedett el. Ekkor a Nyitra vármegyei ellenzék megszervezése ügyében konferenciát tartottak a helyi közélet szereplői, amelyen Zamoyszky mellett Bangha is részt vett.

[42] Nyisztor 1941. 14–19.

[43] Nyisztor 1941. 47–48.

Az értekezleten az összes ellenzéki párt, a mérsékeltek, a szélsőbaloldal és az antiszemiták egyaránt képviseltették magukat.[44] A kezdeményezés további sorsáról nincs tudomásunk, az azonban biztos, hogy Bangha ezután is igen aktívan részt vett a katolikus társadalomszervezési törekvésekben. 1884 decemberében alakult meg hivatalosan a nyitrai Szent Ágoston Egyesület, amely arra vállalkozott, hogy ellássa tankönyvekkel és tanszerekkel a főgimnázium elszegényedő diákjait. Az egyesületbe 58 alapító és 67 rendes tag jelentkezett, köztük Bangha István is.[45] Nem tudjuk, mikor, de tagja lett a katolikus szellemű bölcsészet művelésére vállalkozó Aquinói Szent Tamás Társaságnak is.[46] Felesége szintén részt vett a társadalmi szervezőmunkában, amit a nyitrai Oltáregylet elnöki pozíciójával honoráltak.[47]

A katolikus szervezkedés Nyitrán az egyházpolitikai küzdelem hatására vált igazán intenzívvé, és magával hozta a politikai tömörülés szükségességének gondolatát is. 1893. február 13-án Zamoyszky konferenciát hívott össze a kötelező polgári házasság bevezetése ellen, ahol 66 fő, főleg papok és iparosok jelentek meg. Az értekezlet legfontosabb napirendi pontjaként Bangha felolvasta a maga szerkesztette memorandumot, amelyet a résztvevők minden tekintetben helyesnek találtak. Elhatározták, hogy állampolgári aláírásokat gyűjtenek a petíció támogatására, de végül úgy döntöttek, hogy azt nem terjesztik be a képviselőház elé, mivel az a kérdésben már állást foglalt, ezért inkább Zichy Nándor útján a főrendiházhoz fordulnak. Ezután, a *Pesti Hírlap* gúnyos megjegyzése szerint, „kézzel-lábbal" azon dolgoztak, hogy minél több aláírást gyűjtsenek a memorandum számára.[48] Az akció egy nyitrai könyvkereskedésben, az ipartestület helyiségében, illetve a népiskola tanári termében

[44] A nyitramegyei ellenzék. *Budapesti Hírlap,* 1884. augusztus 22. 3.

[45] Hogyan lehet kath. egyleti életet kelteni? *Religio,* 1885. augusztus 12. 98–100.

[46] A magyar Aquinói Szent Tamás Társaságról. *Bölcseleti Folyóirat,* 1894. 281.

[47] Az Oltáregyesület közgyűlése és kiállítása. *Religio,* 1902. július 5. 12.

[48] Megyék és városok. *Pesti Hírlap,* 1893. február 14. 3.

zajlott,[49] és viszonylagos sikerrel zárult, hiszen egyetlen hónap alatt a városból 469, a környező községekből 2777 aláírást gyűjtöttek össze.[50] Amikor néhány hónappal később a kormány sugalmazására Budapest és Zemplén vármegye átiratot intézett a törvényhatóságokhoz az egyházpolitikai reformok pártolása tárgyában, Nyitra vármegye állandó választmánya elutasította a kezdeményezést, a közgyűlésen Odescalchi Livió herceg mellett Bangha is felszólalt a javaslat ellen. A helyi erőviszonyokra jellemző, hogy csupán négy választmányi tag foglalt állást az indítvány mellett.[51]

Mindezek a megnyilvánulások gyorsan megalapozták az ügyvéd tekintélyét a helyi konzervatív körökben. Jól jelzi ezt az az apró közjáték is, amely 1893 júniusában történt. Az egyházmegye új püspöke, a kormánnyal jó kapcsolatokat ápoló Bende Imre ekkor foglalta el székét, az ünnepi ebéden pedig a pohárköszöntők során egy csoport „tüntető zajjal dr. Bangha Istvánt, Nyitra város legultramontánabb ügyvédét éltette".[52] Ez a tekintély, illetve a katolikus elit bizalma bátoríthatta arra, hogy megírja Szervezkedjünk! című röpiratát, amely 1893. július 5-én jelent meg a *Nyitramegyei Szemle* mellékleteként. Ez az irat minden bizonnyal igen komoly hatást gyakorolt Bangha Béla világnézeti felfogására is, aki egy példányát megőrizte, és „a néppárt előfutárja" megjegyzéssel látta el.[53]

A röpirat alapvetése szerint az egyházpolitikai törvényjavaslatok végre ráébresztették arra a katolikusokat, hogy az államtól sorozatosan elszenvedett vallási sérelmek nem puszta véletlenek. Az „állami istentagadás" az egyházra és az államra egyaránt súlyos veszély, a katolikusoknak ezért meg kell szervezniük magukat, annak ellenére is, hogy az erre hivatottak

[49] A polgári ágyasság. *Nyitramegyei Szemle,* 1893. február 19. 2.

[50] Polgári házasság. *Nyitramegyei Szemle,* 1893. március 19. 3.

[51] Megyék és városok. *Pesti Napló,* 1893. május 11. 3.

[52] Bende Imre püspök székfoglalása. *Religio,* 1893. július 1. 426.

[53] JTMRL III. 9. Bangha Béla vegyes iratai.

még késnek megindítani a munkát – utalt elmarasztalóan a püspöki kar halogató taktikájára. Úgy vélte, hogy a liberális tábor tudatosan törekszik a közvélemény félrevezetésére, ezért alkotta meg és terjesztette el azokat a divatos gúnyszavakat, mint az „ultramontán", a „klerikális" és a „konzervatív". Ezután kijelentette: „a gúny ugyan hatalmas fegyver, de csak az ellen, aki attól fél". Ebből azt a következtetést vonta le, hogy a katolikus társadalmat „fel kell világosítani", öntudatra kell ébreszteni, hogy ellen tudjon állni a „divatos vélekedéseknek", és lehetővé váljon a magyar társadalom keresztény jellegének megvédése, illetve visszaállítása.

Ezután amellett érvelt, hogy állandó politikai pártot kell alapítani, nem elegendő valamiféle alkalmi tömörülést létrehozni, hiszen az egyházpolitikai küzdelem csupán egyetlen tünete a társadalom betegségének. Az elvhű katolikusoknak ezért értékrendjük védelmében hosszú küzdelemre kell felkészülniük, amelynek során elveikre és pártjukra „a leghevesebb, legkíméletlenebb üldözés vár. De, ha majd végre eljő a diadal – mert tudjuk, hogy annak el kell jönnie –, a társadalmat a többé-kevésbé elhagyott alapokra visszahozni, azokon tovább vezérelni és védeni kell. Mindezt nem alkalmi szövetkezet, hanem csak állandó párt teheti."

Úgy vélte, hogy a jövendő párt nem korlátozhatja figyelmét csupán az egyházpolitikára, hanem egyetemes működési kört kell betöltenie, a tagság soraiban pedig a hívő katolikusok mellett minden más keresztény felekezet követője is helyet foglalhat, hiszen a jelen nagy ideológiai harcai a keresztények és az „antikeresztények" között zajlanak. Ezután a közjogi program kapcsán foglalt állást, ami – tekintve az egész magyar közélet éles megosztottságát – igen kényes problémát jelentett. Ezért valamiféle arany középút megtalálására tett kísérletet: leszögezte, hogy szükséges megőrizni a trón iránti hűséget, meg kell tartani az Ausztriával fennálló védelmi szövetséget, ám hangsúlyozta, hogy ezen túl Magyarország részére teljes önállóságot és függetlenséget kell biztosítani. Ez a megfogalmazás feltehetően a közös ügyes rendszer lazításának szándékát takarhatta,

a közös hadsereg fenntartását és a nemzeti követelések egyidejű teljesítését – aminek a megvalósítása a gyakorlatban persze igen nehéz feladatot jelentett volna. Ezután több fontos követelést fogalmazott meg: a nemzetiségekkel szemben igazságosság és méltányosság szükséges; a katolikus egyház fölött az állam felügyeleti joga nem haladhatja meg a többi keresztény felekezettel szemben gyakoroltat; végre kell hajtani a választójog gyökeres reformját a valódi népakarat érvényesülése érdekében; az államnak garantálnia kell a polgári szabadságjogok tiszteletben tartását. Emellett erőteljes antikapitalista igényeket is megfogalmazott: „Kiváló határozottsággal kell a közgazdászati rendben és ezzel egybefüggve a vagyonjog egész nevében az igazság uralmát visszaállítani, a gazdászati liberalizmust megtörni. Az állam nem egyes osztályok érdektársulata; nem engedheti meg, létokánál fogva, hogy a vagyonban vagy értelemben hatalmasabb elnyomja, kizsákmányolja a gyöngét, a gonosz az igazat; a tőke leigázza a birtokot, a munkát." Végül a párt elnevezésére is javaslatot tett, a német *Zentrumpartei* példája alapján a „középpárt" kifejezést ajánlva, amit a mintakövetés igényén túl azzal támasztott alá, hogy a magyar nép eddig csak jobb- és balpártot ismert.[54]

A katolikus táborban a röplap kedvező visszhangra talált. A *Nyitramegyei Szemle* publicistája azt hangsúlyozta, hogy a jövendő katolikus párt országos programja nyilvánvalóan ugyanezt fogja majd tartalmazni, ezért a nyitrai kezdeményezők nem bontják meg a katolikusok országos egységét, ha erre alapozva azonnal munkához látnak.[55] A klérus központi folyóirata, a *Religio* szintén egyetértően fogadta a programot. A kommentár szerint a „szervilis kormánypárt" és a Kossuth Lajoshoz hajló „forradalmi párt" között alakulnia kell egy kormányzásra hivatott, nagy nemzeti pártnak, mely fenntartja az országot keresztény hagyományaiban, „másrészről pedig az igazság és igazságosság

[54] JTMRL III. 9. Bangha Béla vegyes iratai. Szervezkedjünk!

[55] D.: A középpárt. *Nyitramegyei Szemle,* 1893. július 23. 1.

által sugallt szabadságnak is, mint az előrehaladás nélkülözhetetlen föltételének zászlóhordozója" lesz „minden irányban".[56]

A katolikus szervezkedés 1893 folyamán gyorsan haladt előre a maga útján, a Bangha által felvetett országos pártalakítás azonban ekkor még korainak bizonyult, egyelőre csak regionális szinten zajlott a munka. Ennek részeként november 19-én alakult meg a nyitrai Katolikus Kör. A gyűlésen – a viharos idő dacára – mintegy száz érdeklődő jelent meg. Az értekezlet a kör elnökévé Wagner József kanonokot, jegyzőjévé Dudek Jánost választotta meg.[57] Az alapszabály vitájakor kisebb nézeteltérés alakult ki, a tervezet szerint ugyanis a körbe minden katolikus, feddhetetlen jellemű egyén beléphetett, aki nem volt tagja a szabadkőműves rendnek, egy résztvevő azonban indítványozta, hogy a párbajban való részvétel is legyen kizáró tényező. A vitában többen – így Bangha István is – amellett érveltek, hogy sok világi egyszerűen nem bír tudomással a párbajozást tiltó egyházi törvényről, és sokszor kénytelen hitbeli meggyőződése ellenére is engedni a „becsület védelmét" megkövetelő társadalmi nyomásnak. A Katolikus Kör feladata ezért éppen az, hogy tagjait felvilágosítsa téves nézeteikről, ráadásul az alapszabály szerint a vezetőségnek jogában áll fellépni a kör céljait veszélyeztető tagok ellen. Az érvelést a többség végül jóváhagyta, így az eredeti javaslatot fogadták el.[58] Ez – az elsőre talán jelentéktelennek tűnő – közjáték rávilágít arra, hogy a szigorú, a teljes egyházi tanítás érvényesítéséhez ragaszkodó katolikus program mindennapokba való átültetése igen nehéz feladatnak ígérkezett, ám ezzel a kezdeményezők is tisztában voltak, és meghozták a céljaik érdekében szükséges kompromisszumokat.

A kör alakuló ülésén Bangha A világi katolikusok első teendője címmel tartott szabad előadást. A *Religio* tudósítója szerint „Kitűnően oldotta meg feladatát. Katedrává avatta a helyet, melyen állt s méltónak bizonyult, hogy ő foglaljon rajta elsőnek helyet a kör világi katolikusai között. Komoly, higgadt fellépésén meglátszott, hogy – Kölcseyvel szólva – életében »sokat érzett és sokat gondolkozott«; az ajkáról lehangzó eszmék tartalma pedig tanulságot tett róla, hogy azon ritkább világiak sorából való, akik tanulmányozzák, ismerik vallásuk tanait. Azért is oly természetes, meggyőző volt előadása s igazi meglepetésszámba ment az ilyenekhez nem szokott hallgatóságra. Mert csak a művelt külföldön fordulnak elő ilyen jelenségek." Bangha beszédében – akárcsak korábban röpiratában – azt hangsúlyozta, hogy a világi katolikusok nem elég öntudatosak, nem ismerik kellő mélységben saját vallásukat, ezért a liberális sajtó könnyedén meg tudja téveszteni őket. „Pedig lehetetlen nem szeretni vallásunkat, ha azt ismerjük. Mert igaz, alaptalanok ám azok az ellenvetések, mikkel a racionalisták s a materialisták dobálódznak" – mondta. Felszólalását óriási taps kísérte.[59] A közreműködésével létrejött Katolikus Kör igen hatékonyan tudta megszólítani a helyi társadalmat: taglétszáma folyamatosan bővült, 1894 tavaszára elérte a 370 főt. Az egyesület ekkor egy püspöki tulajdonú helyiségbe költözött, amelyért évi kétezer korona bérleti díjat fizetett.[60]

A sikeren felbuzdulva a helyi katolikus elit hamarosan elérkezettnek látta az időt arra, hogy egy regionális nagygyűlés megrendezésével próbáljon bekapcsolódni a politikai katolicizmus küzdelmeibe. 1894. május 22-én – tehát közvetlenül azután, hogy a képviselőház ismételten elfogadta a főrendek által visszaküldött házassági törvényjavaslatot[61] – a nyitrai katolikusok előkészítő gyűlést tartottak Odescalchi Livió, Zamoyski Jenő, Bangha István, valamint számos földbirtokos és klerikus részvételével. A tervezett nagygyűlés helyszínként a Nyitrától mintegy harminc kilométerre fekvő várost, Nagytapolcsányt

---

[56] Szervezkedjünk! *Religio,* 1893. augusztus 26. 128.

[57] A Katholikus Kör Nyitra és vidéke számára. *Religio,* 1893. november 29. 356.

[58] A Katholikus Kör Nyitra és vidéke számára. *Religio,* 1893. december 2. 371.

[59] A Nyitra és Vidéke számára alakult Katholikus Kör ünnepies megnyitása január 30-án. *Religio,* 1894. február 10. 111.

[60] A nyitrai Kath. Kör. *Religio,* 1894. május 30. 364.

[61] Salacz 1938. 308.

választották, amely a vérző arcú Fájdalmas Szűzanya szobrának köszönhetően népszerű búcsújáróhelynek számított.[62] A város liberális lapja, a *Nyitramegyei Közlöny* már előre élesen elítélte a „botrányos komédiát, [...] melyet a papok az együgyű néppel, a hálás statiszták seregével játszatnak". A szerző úgy vélte, hogy a katolikusok lényegében „pánszláv gyűlést" tartanak majd, amelyen a – nagyrészt szlovák nemzetiségű – parasztokat „csuhás" vezéreik, a „tót papok" tüzes prédikációkkal, borral és pálinkával hergelik fel. Bár magyar papok, mágnások is megjelennek majd az eseményen, nekik csak a nevük magyar, a szellemük idegen – vélekedett. Ezért erélyes fellépést sürgetett „a papoknak a népet butító befolyása ellen".[63] A katolikusok erre válaszként lényegében azt kérték ellenfeleiktől, hogy az eseményt csak annak lezajlása után ítéljék meg.[64]

A nagygyűlés iránt jelentős érdeklődés mutatkozott, már előző nap megindult Nyitra vármegye „nagy népvándorlása". Különvonatokat is indítottak a helyszínre, a végállomáson a nagytapolcsányi tűzoltók „sokszor emberfeletti erőlködéssel" küzdöttek „a tolongó néparadattal". A szervezők a dokumentálást olyan fontosnak tartották, hogy a helyszínen egy emlékkönyvet is elhelyeztek, amelybe a küldöttségek vezetői feljegyezték csoportjuk lélekszámát: eszerint 18 670 fő jelent meg a gyűlésen,[65] a sajtóhírek alapján közöttük mintegy ezer értelmiségi és százhúsz klerikus. A becslések szerint a szlovákok alkották a túlnyomó többséget, a magyar anyanyelvűek nagyjából kétezren lehettek.[66] A helyszín a plébánia előtti tér volt, ahol a szervezők két szónoki emelvényt állítottak fel egymástól távol, külön a szlovák és külön a magyar szónokok számára.[67] A szónokok között szerepeltették Babcsan József parasztgazdát is, ami a parasztság iránti nyitás szükségének felismerését jelzi. Ahogyan egy tudósító megjegyezte: „a nép igen jó néven veszi, ha őt a saját véréből való szónokokkal tisztelik meg; mert ezek legjobban találják be magokat esze járásába".[68]

Az esemény – a szervezők erőfeszítései és a résztvevők imponáló száma ellenére – szerény sajtóvisszhangot kapott, így politikai szempontból legfeljebb csak félsikernek tekinthető. Az első egyházpolitikai törvények elfogadása ekkor már nagyon valószínű volt, a katolikus pártalapítás ügye viszont még nem jutott olyan stádiumba, amely nagyobb figyelemre tarthatott volna igényt. A magas látogatottságból fakadó hírértéket az is jelentősen rontotta, hogy a közönség többségét a választójoggal nem rendelkező „föld népe" alkotta. Jól látszik ennek a szempontnak a jelentősége a helyi kormánytámogató lap tudósításán: „nem az a tót paraszt alkotja a közvéleményt, aki mindennapi kenyere és munkája körén túl nem lát [...] A parasztság jó statisztа, akivel lehet komédiát csinálni."[69]

A főrendiház 1894 júniusában – miután a király a pártpolitikai megfontolásoknak engedve új tagokat nevezett ki, és többeket személyesen bírt rá a szavazástól való tartózkodásra – szoros szavazással, mindössze négyfős többséggel elfogadta az első három egyházpolitikai törvényt.[70] A következő regionális katolikus nagygyűlést, amelyet június 29-én rendeztek meg Pozsonyban, ez az esemény határozta meg. Itt a becslések szerint nagyjából négy-hatezer ember,[71] egy másik forrás szerint nyolcezer érdeklődő gyűlt össze.[72]

[62] A tapolcsányi kath. gyűlésről. *Religio,* 1894. május 30. 364.
[63] Hatodik felvonás. *Nyitramegyei Közlöny,* 1894. június 3. 1.
[64] Rudnyánszky József: Nyilatkozat. *Nyitramegyei Szemle,* 1894. június 10. 2.
[65] EPLCat. D/c 3565-1894. Szecsányi Vilmos jelentése Vaszary Kolosnak 1894. június 17.
[66] A nagytapolcsányi kath. nagygyűlés lefolyása a beszédekkel. *Religio,* 1894. július 14. 27.
[67] A nagy-tapolcsányi kath. nagygyűlés. *Religio,* 1894. június 13. 392.
[68] Karcolatok Nagy-Tapolcsányból. *Nyitramegyei Szemle,* 1894. június 17. 2.
[69] Nagy-Tapolcsány. *Nyitramegyei Közlöny,* 1894. június 17. 1.
[70] Salacz 1938. 325.
[71] Katholikentag. *Pressburger Tagblatt,* 1894. június 30. 1.
[72] Der Katholikentag. *Pressburger Tagblatt,* 1894. július 1. 4.

Megállapítható, hogy ez a nagygyűlés jelentette Bangha István közéleti karrierjének csúcsát, hiszen a szervezők arra kérték fel, tartson magyar nyelvű beszédet az egyházpolitikai helyzetről. Feladatát egyáltalán nem könnyítette meg, hogy a szónokok sorában közvetlenül Prohászka Ottokár után következett, aki német nyelven megtartott beszédével óriási hatást gyakorolt a közönségre.[73] Egy tudósító egyenesen úgy vélte, a beszéddel bebizonyosodott, hogy Prohászka a legnagyobb szónok Magyarországon. Ezért aztán benyomása szerint „Bangha Istvánnak ugyancsak kemény munkájába került, míg Prohászka nyomában le tudta kötni a figyelmet. [...] Habár hangja általában nem volt mért a hallgatóság dimenzióihoz, mindazonáltal nem egyszer, különösen beszéde második felében élénk visszhangot keltett szavával."[74]

A Nyitra vármegyei katolikusok ezután is komoly kezdeményező szerepet játszottak, mintegy siettetve az országos szervezőmunka megkezdését. Odescalchi Livió herceg az egyházi érdekek és a nemzetiségi jogok védelmére hivatkozva 1894 júliusában létrehozta a „jövendő középpárt" helyi végrehajtó bizottságát,[75] ezzel alaposan elébe vágva az országos szerveződésnek, a hivatalosan csak 1895 januárjában megalakuló Néppártnak. A munka regionális szinten nagy erőbedobással folyt, amiről a közigazgatás vészjelzéseket küldött a szabadelvű kormányzatnak. A Nyitra vármegyei főispán jelentése szerint sok községben azt tapasztalták, hogy a klérus tervszerűen készíti elő a választásokat: „Egyes helyeken már most felhívják a papok híveiket, hogy heti keresményeik egy kis százalékát gyűjtsék össze, amely gyűjtött pénz alapul szolgáland a néppárt költségeire. Más községben a plébános[ok] és káplánok vasárnapon délutánonként majálisforma kirándulásokat rendeznek, az asszonyok[at] és leányokat maguk köré csődítik, táncos mezei játékokat játszanak, és megnyervén a falusi asszonyokat, ezeknek nem megvetendő befolyását használják fel férjeik ártalmatlanná tételére."[76] A politikai katolicizmus tehát komoly bázissal rendelkezett Nyitra vármegyében.

Bangha István egész életében hű maradt a Néppárthoz, amelynek érdekében később is rendszeresen exponálta magát: az 1895-ös időközi választás során például főkortesként vállalt szerepet,[77] és bár a szavazást a kormánypárti jelölt fölényesen megnyerte Zichy Jánossal szemben, a helyi néppárti szavazók aktivitása és párthűsége – a szabadelvű felfogás szerint: fanatizmusa – országos figyelmet keltett.[78] Bangha különösen harciasan vetette bele magát az ellenzék számára áttörést hozó, 1905-ös választásokba.[79] Jelképesnek tarthatjuk, hogy a halál a Katolikus Körben, tarokkozás közben ragadta el 1907. szeptember 30-án.[80]

Egy jezsuita hivatás keletkezése

Bangha Béla tehát 1880. november 16-án elkötelezett katolikus családba született, amely a tradícióknak megfelelően és az egyház útmutatása szerint rendezte be életét. A pályaválasztás

[73] Erről részletesen lásd Klestenitz Tibor: Prohászka Ottokár a komáromi és a pozsonyi katolikus nagygyűlésen. In Mózessy Gergely szerk.: *Prohászka-tanulmányok, 2009–2012.* Székesfehérvár, 2012, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 114–131.

[74] Katholikus nagygyűlés Pozsonyban. *Nyitramegyei Szemle,* 1894. július 1. 2.

[75] Politikai programm-nyilatkozat. *Nyitramegyei Szemle,* 1894. július 29. 2.

[76] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) K 26. 341. cs. 38. a. II. 48. f. Főispáni jelentés, 1895. június 4.

[77] A nyitrai választás. *Pesti Hírlap,* 1895. április 16. 6.

[78] Tarnóczy Gusztáv: *A nyitrai választás.* Budapest, 1895, Márkus Samu könyvnyomdája, 9–12.

[79] JTMRL III. 9. Bangha Béla vegyes iratai. Bangha István nekrológja a *Nyitramegyei Szemlé*ben.

[80] Nyisztor 1941. 18.

kérdése a visszaemlékezések szerint már kora gyermekkorában eldőlt a számára, hiszen legkedvesebb időtöltése – saját emlékei szerint már négyéves korától[81] – az volt, hogy a maga készítettte „liturgikus ruhákban" misét mondott, és prédikált a család és a szolgálók számára. Később, gimnazistaként már saját lapot is készített *Regnum Marianum* címmel, amelyet kézzel írt formában terjesztett iskolatársai között. A kisfiút hatalmas kíváncsiság, játékosság, kiapadhatatlan energia és a világra való nyitottság jellemezte: „neki minden élmény volt és az élmények a szenzáció erejével sugárzottak ki belőle" – írta róla a családi emlékek alapján Nyisztor. Édesanyjától örökölhette zenei tehetségét, egyebek mellett zongorázni, klarinétozni és fuvolázni is tanult. Szüleinek ugyanakkor rengeteg gondot okozott rendkívüli aktivitása, amit testvérei is sokszor kiállhatatlannak találtak. Ezért már kétéves korában óvodába íratták, majd négyévesen megkezdte az elemi iskolai tanulmányait, amit nyolcéves korára be is fejezett.[82] Ezt követően – a megfelelő protekció megszerzése után – engedélyt kapott a gimnáziumi tanulmányok megkezdésére, sőt egy 75 forintos ösztöndíjat is sikerült biztosítani a számára. Osztályában összesen 62 fiatal tanult, túlnyomó többségük római katolikus volt, a másvallásúak csoportját mindössze hat református és egy izraelita alkotta. Már ekkor egyértelművé vált humán beállítódása, hiszen a tanévet vallástanból, magyarból, latinból és szépírásból a legjobb minősítéssel, azaz egyessel zárta, míg földrajzból és matematikából kettest, rajzoló geometriából hármast kapott, tornából pedig felmentett volt.[83] Ez ekkor bizonyára fiatal életkora miatt alakult így, azonban tanárai később is gyenge fizikumúnak ítélhették, hiszen iskolai tanulmányai alatt végig felmentett maradt. Harmadikban matematikából hármasra rontott, negyedik osz-

[81] Molnár–Szabó 2010. 256.

[82] Nyisztor 1941. 22–36.

[83] A nyitrai r. k. főgymnasium 1889–90. iskolaévi értesítője. Nyitra, é. n., Huszár István nyomdája, 61., 69.

tályban viszont javítani tudott, hiszen matematikából jó, míg ábrázoló geometriából jeles minősítést ért el.[84] Úgy tűnik, hogy ezután érdeklődése ideiglenesen megerősödött a természettudományok irányába, hiszen az ötödik osztályban latin nyelvből és történelemből kettest kapott, míg az újonnan belépő természetrajz tárgyból jelest ért el.[85] Tanulmányai szempontjából az is jelentős tényező volt, hogy a német nyelvben, amit a harmadik osztálytól tanult, igen fiatalon jártasságot szerzett. Ezen a téren bizonyára nagyban segítette, hogy szülei 1891-ben két hónapra az alsó-ausztriai Sankt Pöltenbe küldték nyelvet tanulni.[86]

Tágabb környezetéből feltehetően komoly hatást gyakorolt rá a klerikus Dudek János. (Erre enged következtetni, hogy jóval később, a XI. Pius pápával való találkozása után arról írt, hogy a Szentatya kedvessége és közvetlensége „Dudek bácsira" emlékeztette.[87]) A konzervatív teológus imponált neki törhetetlen bátorsága és „sem személyi kultuszt, sem bizáncias meglapulást nem ismerő" nyíltszavúsága miatt. A *Religio* szerkesztőjeként játszott szerepe egyfajta példát jelenthetett Bangha számára, aki szerint Dudek mindig szigorú kritikus volt, nem kímélt sem világit, sem papot, sem katolikust, sem protestánst. Ennek következtében „szerepe nem volt hálás, sem népszerű a rövidítéletű, felületes olvasók szemében; a komolyabb és megfontolt irány sohasem számíthat a tömegek tapsaira."[88]

A jezsuiták iránti komoly érdeklődés akkor ébredt fel a kisfiúban, amikor egy rendtag nagyböjti lelkigyakorlatokat tartott Nyitrán, apja pedig családi körben megdicsérte a Jézus Társasá-

[84] A nyitrai r. k. főgymnasium 1891–92. iskolaévi értesítője. Nyitra, 1892, Huszár István nyomdája, 116.; A nyitrai r. k. főgymnasium 1892–93. iskolaévi értesítője. Nyitra, 1893, Huszár István nyomdája, 71.

[85] A nyitrai r. k. főgymnasium 1893–94. iskolaévi értesítője. Nyitra, 1894, Huszár István nyomdája, 160.

[86] Molnár–Szabó 2010. 257.

[87] P. Bangha: Audiencián a Szentséges Atyánál. *Hírek a Provinciából,* 1926. május. 2.

[88] Dudek János. *Magyar Kultúra,* 1916/9. 425. (BBÖM XXIII.)

gának fegyelmét és szigorúságát. Nem sokkal később megkapta ajándékba Rosty Kálmán jezsuita atya könyvét, a rend jeles 17. századi tagjának, Gonzaga Szent Alajosnak az életrajzát, amely rendkívüli hatást gyakorolt rá.[89] Szülei ugyanakkor nehezen nyugodtak bele a gondolatba, hogy fiuk szerzetes szeretne lenni, annál is inkább, mert Hedvig nővére ekkor már azzal a gondolattal foglalkozott, hogy az irgalmas nővérek társulatába lép. A család ezért úgy döntött, Béla végezze a hatodik gimnáziumi osztályt Kalocsán, a rend iskolájában, hogy így közelebbről is megismerhesse a jezsuitákat, és próbára tehesse hivatásának komolyságát. Feltételezhető, hogy a fiú már ekkor jelezte belépési szándékát, hiszen 1936-os naplófeljegyzése szerint a kalocsai év előzménye az volt, hogy Othmar Seywald tartományfőnök – nyilván nagyon fiatal kora miatt – még nem akarta felvenni novíciusnak. Nyisztor arról ír, hogy az itt eltöltött egy év alatt teljesen megszilárdult elhatározása. Bangha azonban visszaemlékezésében egy lakonikus megjegyzésével igen jelentősen árnyalja ezt a képet: „A kalocsai év majdnem hivatásomba került, hitvány vezetés az egész vonalon"[90] – írta. Ezt látszik megerősíteni az a tény is, hogy osztályzatai semmit nem javultak – igaz, nem is romlottak – az utolsó nyitrai évhez képest.[91] A gimnáziumban megélt, nem részletezett kellemetlen tapasztalatok azonban végül nem tudták megingatni elhatározását, és 1895. augusztus 14-én Nagyszombatban novíciusként belépett a rendbe. Ezt mindhalálig legfontosabb döntéseként tartotta számon, és még utolsó éveiben is minden augusztus 14-én a belépés órájában a kápolnába ment, hogy megköszönje Jézusnak a hivatást.[92]

[89] Rosty Kálmán: *Gonzaga Szent Alajos Jézus-társasági hitvallónak a katholikus ifjúság példaképének és pártfogójának élete.* Budapest, 1891, Franklin nyomda.

[90] Nyisztor 1941. 52–53.; Molnár–Szabó 2010. 258.

[91] A Jézus-társasági kalocsai érseki főgymnasium értesítője az 1894–95. iskolai évre. Kalocsa, 1895, k. n., 109.

[92] Varga László: Bangha Béla emlékezete. *Katolikus Szemle,* 1960/4. 245.

Mint minden jelöltre, rá is hosszú képzési időszak várt, aminek célja az volt, hogy a rend minél jobban megismerje a tagjelöltek személyiségét, és ezzel lehetőséget teremtsen az alkalmatlanok eltanácsolására, illetve a maradók számára a legmegfelelőbb munkakör kijelölésére.[93] A novíciusok a kétéves próbaidő után tehették le egyszerű örökfogadalmukat, majd skolasztikusként megkezdhették tanulmányaikat. A bölcsészet befejezése után képzésük többéves gyakorlati munkával, a magisztériummal folytatódott, majd következhettek az egyetemi teológiai tanulmányok. Pappá szentelésüket követően apostoli munkát láttak el lelkipásztori, oktatási vagy szociális területen, amelynek teljesítése után egy évet kaptak a lelki feltöltődésre a harmadik probáció (tercia) keretében. Ezt követhette a professzió, a negyedik, ünnepélyes örökfogadalom letétele. A tanulmányi idő így a rendbe való jelentkezéstől számítva akár 12–15 évet is igénybe vehetett.[94]

A magyarországi Jézus Társasága számára, amely az osztrákokkal közös provinciában működött, ekkoriban komoly problémát okozott, hogy kevés magyar választotta a rendet. Ennek fő oka nem a hivatás hiánya, hanem a hazai társadalomban élő jezsuitaellenes felfogás lehetett, ami még a katolikusok körében sem volt ismeretlen. A katolikus *Egyházi Közlöny* egyik szerzője például 1891-ben kijelentette: „torkig vagyunk a közös ügyekkel, és legkevésbé sem óhajtjuk a közös jezsuitákat. [...] Isten igéjét hirdessék és ne a germanizációt. Magyarország végre magyar akar lenni"[95] – a ki-

[93] Nagy Töhötöm: *Jezsuiták és szabadkőművesek.* Budapest, 1987, Kossuth Kiadó, 38.

[94] Petrás Éva: *Álarcok mögött. Nagy Töhötöm életei.* Budapest, 2019, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Kronosz Kiadó, 19.

[95] Fejérdy András: Provincia Hungariae – az 1909. évi alapítás története. In Molnár Antal–Szilágyi Csaba szerk.: *Múlt és jövő. A magyar jezsuiták száz éve (1909–2009) és ami abból következik.* Budapest, 2010, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 15.

egyezés népszerűtlensége tehát egyházi vonatkozásokban is éreztette hatását. A nagyszombati noviciátusba belépve a magyar fiatalok egészen más légkörbe kerültek, mint amit a hazai közéletben megszokhattak: a falakon belül a Monarchia nemzetiségei – a növendékek között a magyarokon kívül szlovákok, csehek, osztrákok is voltak – egyenrangúnak számítottak, a hétköznapi kommunikáció nyelve a német és a latin volt. Ez sértette is egyes növendékek nemzeti önérzetét: amikor a Banghánál néhány esztendővel idősebb Bíró Ferenc szóvá tette a magyar nyelv háttérbe szorulását, a nóviciusmester arra figyelmeztette, hogy Isten gyermekei mindenhol otthon vannak, a rend számára pedig nem a nyelv a fő kérdés, hanem a lelkek üdvössége. Erre Bíró megbotránkozva számonkérte rajta a hazafiságot, és azt mondta, ha tanára így beszélne a nyilvánosság előtt is, akkor a jezsuitákat bizonyára kikergetnék az országból. Mint ez az apró epizód is rávilágít, a noviciátus intézményének egyik fő célja a növendékek gondolkodásmódjának megváltoztatása volt. „Nagyszerű élmény, amikor az újoncról lehullanak a kisszerűség és a sovinizmus bilincsei, amikor hatalmas távlatok nyílnak meg előtte, és világviszonylatban kezd gondolkodni" – jellemezte az intézmény jelentőségét a kiváló rendtörténész, Petruch Antal. Szerinte a noviciátus időszaka teljes szellemi átrendeződést hoz a jelöltek életébe, minden gondolatuk középpontjába Isten kerül, „minden egyéb csak annyiban jön tekintetbe és bír értékkel, amennyiben Istent megdicsőíti". A tanulóidő célja az értelmi engedelmesség, a saját akaratról való lemondás elsajátítása, a külvilág véleményének megvetése, a megaláztatások elviselésének megtanulása, valamint a helytelen önszeretettől való megszabadulás. Miközben más kortárs rendeknél az elvilágiasodás erőteljes jellegzetességei voltak megfigyelhetőek, a jezsuiták rendkívül komolyan vették a lelki élet tudatos fejlesztésének igényét. A már említett Rosty Kálmánnak például életre szóló élményt jelentett az – a számunkra magától értetődőnek tűnő – felismerés, hogy a jezsuiták valóban hisznek, vagyis a legnagyobb természetességgel hit szerint élnek.[96] Ugyanezt a tényezőt emelte ki emlékirataiban a rendbe jóval később, az 1930-as években belépő Nagy Töhötöm, akinek a harmincnapos lelkigyakorlat elvégzése jelentett fordulópontot. Úgy érezte, hogy ennek során ismerte meg a valódi Jézus Krisztust, „aki azért jött közénk, hogy könyörtelen harcba vezessen bennünket, mert hódítani akart. Az egész világ az övé, de még nem tudta teljesen birtokába venni, és ehhez a feladathoz van szüksége ránk."[97]

Az újonciskola kizárólag a lelki fejlődést szolgálta, nem voltak formális tantárgyak, csak ima, elmélkedés, lelkigyakorlat, a rendi alkotmány és szabályok megismerése, valamint a szerzetesi élet erényeinek, az engedelmességnek és alázatnak a gyakorlása. Ez a próbaidő természetesen az alkalmatlan jelöltek kiszűrését is megkönnyítette, és a jezsuitáknál a próbálkozók nagyjából fele önként vagy eltanácsolással ki is bukott a folyamatból. Bangha viszont – a Nyisztor által ismertetett levélkivonatok tanúsága alapján – jól érezte magát új közegében, ahol könnyen beilleszkedett, sok társától eltérően nem gyötörte honvágy. Zokszó nélkül vett részt a rendház mindennapi életében, és, noha korábban úri gyerekként nem kellett önmagáról gondoskodnia, nem okozott számára gondot a fizikai munka sem, örömmel újságolta például szüleinek, hogy megtanult mosogatni, takarítani, csirkét pucolni. A Szent Ignác által megkövetelt önfegyelem szellemében igyekezett szembenézni hibáival, hirtelen szenvedélyeivel, búskomorságra való hajlamával, megfékezni „szókimondó nyelvét, zsarnokságra hajlamos természetes, könnyen fellángoló haragját vagy szeszélyes állhatatlanságát".[98]

A nagyszombati évekre felnőttként visszaemlékezve az egyetlen problémát a rendi életről szőtt romantikus elképzelései és a valóság ellentétében látta, hiszen a már fiatalként is kifinomult

[96] Petruch Antal: *Száz év a jezsuiták múltjából (1853–1950). I. A magyar jezsuiták a közös rendtartományban.* I. kötet. Kecskemét, 1992, Korda Kiadó, 167–170.
[97] Nagy 1987. 17.
[98] Nyisztor 1941. 63–79.

ízlésű novíciusra a szerényen berendezett, vidékies rendházban lehangolóan hatottak a „naiv képek, kopott szobrok, ízléstelen és ízetlen kezdetlegességek". Végül 1897 februárjában „megvilágosodott", felismerve, hogy az igazi áldozatot Jézus Krisztus hozta meg. „Fiam, add meg magad! Ha durván ábrázolnak is, mégis én vagyok a legszebb és legelőkelőbb a világon" – hallotta lelki füleivel az üzenetet, miközben egy durva faragású fakereszt előtt imádkozott.[99] Az újoncidő végén Bangha példaképétől, Rosty Kálmántól is biztatást kapott, aki a rend által nyújtott spirituális vértezet jelentőségére figyelmeztette: „Ne azért rajongjunk, amit elhagytunk, hát Krisztus mit el nem hagyott értünk? De azért, amit a rendben nyertünk! Hát mit? Mint emberek: örök célhoz vivő biztos ösvényt! Mint keresztények: a kereszten tündöklő nagy nevet! Mint harcosok: diadalmas zászlót!"[100] Ezek a gondolatok a jelek szerint nagy hatást gyakoroltak az ifjúra, hiszen egyik korai írásában szó szerint idézte őket, és a következőképpen reflektált rájuk: „az igazi, jó szerzetesek és papok minden lemondásuk, szegénységük, önmegtagadásuk dacára oly megelégedettek, nyugodtak, boldogok, hogy semmi sem zavarhatja szívük békéjét."[101] A hivatás elnyerése, mint láthattuk, valóban életének központi motívumává vált, az oly nagyra értékelt lelki béke megtalálása azonban a valóságban nem jelentett könnyű feladatot az ifjú számára.

Sankt Andrätól Pozsonyig – hullámhegyek és hullámvölgyek között

A rendi képzés következő állomását az egyéves retorikakurzus jelentette, amelynek célja hagyományosan a latin és ógörög nyelvtudás elmélyítése, a szónoki rutin megszerzése, illetve a

[99] *A jezsuita rend és ellenségei.* BBÖM XVI.

[100] JTMRL III. 9. 3. Rosty Kálmán Bangha Bélának, 1897. március 2. 3.

[101] *Szülők és papok.* BBÖM XXIII.

rend történetének megismerése volt. A képzés során először átismételték a nyelvtani ismereteket, majd az ókori nagyok példájának tanulmányozásával bevezették a növendékeket a klasszikus szónoklattanba, illetve az egyházi ékesszólás szabályaiba. Emellett igyekeztek lélektani ismereteket is átadni. A képzés gyakorlatias jelleget öltött, a hallgatóknak gyakran kellett előre megadott témákról társaik előtt szónoklatokat tartaniuk. A tanári kar fő gondja az volt, hogy „a növendékek sajátos tehetségét kiismerje, előnyös adottságait továbbfejlessze. Nagy súlyt fektetett a rögtönzésre: fél- vagy egyórás előkészület után kellett a tanártól kijelölt növendékeknek a megadott tárgyról beszélnie." Emellett önképzőkör jellegű akadémia és színjátszókör is működött, amelyek szintén segítettek a szerepléshez való szoktatásban. A retorikai kurzus helyszíne az osztrák–magyar provinciában a karintiai Sankt Andrä volt, ahol egy régi püspöki palotát alakítottak át a célra. A Lavant folyó völgyében fekvő, hegyláncok által körbezárt kistelepülés enyhe, párás éghajlattal, termékeny földdel és sok gyümölcsborral rendelkezett. A jezsuita rend számos tagját küldte ide tanulni, nemcsak a Monarchiából, hanem Vesztfáliából, Bajor- és Szászországból, illetve a lengyel területekről is. Jámbor László véleménye szerint a magyarok számára igen hasznos volt az itteni képzés, hiszen a hegyláncok korlátai ellenére egyre tágult látókörük.[102]

Bíró Ferencre, aki néhány évvel Bangha előtt járt Sankt Andräban, kifejezetten jó hatással volt a környék, amely lenyűgözte természeti szépségeivel és történelmi emlékeivel.[103] Nyisztor Zoltán ugyanezt állítja a karintiai tanulmányait 1897 szeptemberében megkezdő Bangháról, aki szerinte a vadregényes tájakon tett kirándulásoknak és a jó társaságnak köszönhetően hamar otthon érezte magát, bár úgy véli, hogy hőse szellemi szükségleteit itteni tanulmányai nem elégítették ki megfele-

[102] Petruch 1992. I. kötet. 226–229.

[103] Petruch Antal: *Jézus Szíve apostola. P. Bíró Ferenc SJ emlékezete.* Budapest, 1940, Jézus Szíve Népleányai Társasága, 29.

lően.[104] Maga a szerzetes azonban egészen máshogy emlékezett meg a retorikakurzusról – ismét tetten érhető tehát Nyisztor hajlama arra, hogy túlzottan is elsimítsa mesterének egykori lelki küzdelmeit.[105] Bangha ugyanis 1936-os naplóbejegyzésében – miután megdicsérte a ház rektorát és néhány tanárát – a megfelelő lelkivezetés hiányáról panaszkodott, majd a következő tőmondatokkal jellemezte Sankt Andrät: „Depresszió. Weltschmerz [Világfájdalom]. Ködös Karinthia."[106] Egy másik feljegyzésében bővebben is kifejtette ezt. Eszerint a retorikai iskola egy „magyaros korszakkal" indult a számára, amiben nagy szerepet játszott az akadémia, majd egy „regényes" szakasz következett, végül pedig a „borzasztó korszak" Páter Lottenmoserrel. „Még mindig játéklabdája voltam a benyomásoknak és ötleteknek. A külső körülmények pedig – a ködös, éles levegő, a Lottenmoser iskolája és módszere, a társak, kikben szintén élt a noviciátus utáni reakció szelleme, a szabadság, a céltalanság és rendes munka hiánya stb. stb. – szintén igen elősegítették a züllést. Ideges lettem, szétdúlt kedélyű, gondolkodásra képtelen. [...] Hisz az öngyilkosság is a fejemben járt már. Emlékszem, hogy őszintén mondhattam a Rectornak, hogy zavartalan örömöm már jó féléve egy percig sem volt. Azokkal is keserűen összekülönböztem [...], kiket legjobban szerettem." Végül az jelentett kiutat a számára, hogy a rektor tapintatosan kisegítette kedvezőtlen pszichés helyzetéből.[107]

A mély hullámvölgy egyik oka talán az lehetett, hogy retorikatanára, a naplójegyzetben emlegetett Rupert Lottenmoser nem ismerte fel tehetségét, és kifejezetten eltanácsolta attól, hogy szónoklattal foglalkozzon. Pedig az ifjú – aki, mint emlékezhetünk, már négyévesen prédikációkat tartott – valószínűleg kiemelkedő becsvággyal rendelkezett ezen a területen is. Erre utal apjának egy levele 1898 januárjából, amiben arról tudósította, hogy megküldi neki és a magyar akadémia tagjainak Pázmány Péter műveit. Bangha István ezután hangot adott reményének: „Bár intézményileg lehetne törekednetek azon cél, a magyar nyelv és irodalom alapos mívelése felé, mit neked a F[ő]t[isztelen]dő P[áter] Provincialis kitűzött."[108] Nagyszombati noviciusmestere, Molnár László pedig arra intette levelében, hogy – az imádságokon túl – „tanuljon és képezze magát Isten dicsőségére Pázmány Péterré, nem ugyan a bíboros főpappá, hanem a dicső apostollá".[109]

Környezete tehát nagy reményeket fűzött szónoki képességeihez, ezért érthető, ha az iskolai kudarcok különösen megviselték. A trauma mértékére utal, hogy jó húsz évvel később, már országos hírű közszereplőként, Gárdonyi Gézával beszélgetve arról panaszkodott, hogy megbuktatták szónoklattanból.[110] Azt nem tudjuk, a tanár pontosan mit kifogásolt diákjának előadói stílusában, elképzelhető, hogy – amint Petruch Antal vele és a Sankt Andräban szintén gyengének minősített Bíró Ferenccel kapcsolatban feltételezi – Lottenmoser túlzottan a hagyományok rabja volt, míg tanítványai már az új kor megváltozott ízlésének próbáltak megfelelni.[111]

Bangha a retorikakurzus elvégzése után, 1898 őszén visszakerült Nagyszombatba gimnáziumi tanulmányainak befejezésére. Elöljárói kezdetben azt tervezték, hogy a hetedik és a nyolcadik osztályt egyetlen év alatt végezheti el, de végül úgy döntöttek, hogy egészsége megkímélése érdekében inkább rendesen járja ki a két osztályt. Úgy tűnik, hogy a gimnáziumi keretek közé való visszailleszkedés nem ment neki könnyen, hiszen a nemzetközi környezetben eltöltött retorikai képzés után túl szűknek tűnhetett számára a vidéki gimnázium szellemi ho-

[104] Nyisztor 1941. 88.
[105] Molnár–Szabó 2010. 39.
[106] Molnár–Szabó 2010. 258.
[107] Molnár–Szabó 2010. 329.
[108] JTMRL III. 9. Bangha István Bangha Bélának, 1898. január 29. 8. 10.
[109] JTMRL III. 9. Molnár László Bangha Bélának, 1897. október 4. 6.
[110] Bangha páter meglátogatja Gárdonyit. *Egri Katolikus Tudósító*, 1921. április. 54.
[111] Petruch 1992. I. kötet. 230.

rizontja.[112] Ráadásul kiderült, hogy a matematika nagy kihívást jelent a számára, és ezt a tantárgyat ekkor már bizonyára feleslegesnek érezte pályája szempontjából. Másrészt a noviciusház vezetőségének „apácáskodása", túlzottnak érzett gyámkodása is feszélyezte. Az elöljáróival zajló konfliktus csúcspontján Molnár László noviciusmester „tisztességesen ledorongolta", és választás elé állította: vagy megjavul, vagy elmehet a rendből – idős korából visszatekintve úgy érezte, hogy ezzel kezdődött meg számára a felemelkedés folyamata.[113]

Igen érdekes dokumentum ebből a korszakból az a levél, amelyet az ekkor a szatmári házban élő rendtárs, Bóta Ernő küldött válaszként Bangha megkeresésére. Ebből valóban kiviláglik, hogy elöljárói elégedetlenek voltak fegyelmével, hiszen Bóta arra intette: „mutassa meg, hogy nem kéjvonatra ült, melyről, ha kimulatta magát az utazó, leszáll s visszatér előbbi otthonába; hanem velünk küzdi át az élet harcait". A levél arra is utal, hogy az ifjút továbbra is komolyan nyomasztották a Sankt Andräban megtapasztalt kudarcélmények. Bóta ugyanis azt javasolta neki, hogy ne adja fel a küzdelmet, és tegyen meg mindent ezen a területen, majd azzal biztatta, hogy tehetsége alapján nagy dolgokra lehet még hivatott: „Ön pedig főleg azt a szónoklattant szorítsa addig is hatalmasan, míg Pázmán[y] újra föl nem éled benne."[114]

A hazai rendtársak részéről megnyilvánuló bizalom végül meghozta gyümölcsét, és Bangha ismét elkezdett intenzíven foglalkozni a szónoklattal. Ebben közrejátszott, hogy a nagyszombati templomban egy évig hallgatta Franz Boissl páter prédikációit, ami óriási hatással volt rá: „reveláció: érdemes szónokolni, kezdtem utánozni s figyelni" – írta visszaemlékezésében.[115] Feléledő érdeklődését tanúsítja hagyatékában az a teleírt füzet, amely Boissl 1899–1900-ban tartott prédikációinak lejegyzéseit tartalmazza.[116] Részletesen tanulmányozta egy másik tekintélyes rendtársának, Heinrich Opitznak a munkáit is, aki a korszak egyik legnépszerűbb egyházi szónokának és elismert vallásos költőnek számított, különösen keresetlen nyelvhasználata és bensőségessége miatt.[117] Opitz *Miért nem leszek protestáns?* című beszédét – vélhetően szónoki tanulmányainak részeként – magyarra is lefordította.[118]

Újra visszatért tehát munkakedve, ami jó hatással volt magaviseletére és hangulatára. Lassan megbékélt azzal is, hogy két év alatt kell a két gimnáziumi osztályt elvégeznie, sőt még a számtant is megkedvelte (emlékei szerint egyenesen osztálya legjobb matematikusa lett). Újra hódolt régi szenvedélyének, a zenélésnek, ezúttal hegedülni tanult meg.[119] Rendeződött elöljáróival való kapcsolata is: 1899 júniusában kötelező lelkiismereti beszámolóján elmondta Molnár Lászlónak, hogy magába szállt, és ezután azzal is beéri, ha Isten szolgálatát mások számára könnyűvé teheti alázatos testvéri munkájával – vagyis arra utalt, hogy kész akár az örökfogadalmas jezsuitává válásról is lemondani, és egyszerű segítő testvérként élni a rendben. Ezzel sikerült kiengesztelnie Molnárt, akit gesztusával annyira meggyőzött, hogy növendéktársainak felügyelőjévé nevezte ki. „Midőn 1900 őszén Nagyszombatot elhagytam, egészen más voltam, mint odajöttemkor; megelégedett egyrészt, másrészt komolyan s nemesen gondolkozó sok dologról s regényesen lelkes minden jóért"[120] – emlékezett vissza Bangha.

[112] Nyisztor 1941. 95.

[113] Molnár–Szabó 2010. 329–330.

[114] JTMRL III. 9. Bóta Ernő Bangha Bélának, 1899. február 8. 3.

[115] Molnár–Szabó 2010. 259.

[116] JTMRL III. 9. Predigtendes P. Boiss lSJ 1899–1900.

[117] Opitz, P. Heinrich: *Österreichisches Biographisches Lexikon.* Bd. 7. Wien, 1977, Verlag der Österreichischen Akademieder Wissenschaften, 234.

[118] JTMRL III. 9. *Miért nem leszek protestáns?* Opitz.

[119] Hangszeréről társai úgy tartották, hogy az volt a legjobb a kollégiumban. JTMRL III. 9. Dobos Ágoston Bangha Bélának, 1900. szeptember 13. 42.

[120] Molnár–Szabó 2010. 330.

Közvetve a belső harmónia megtalálására utal osztályzatainak alakulása is, hiszen a nyolcadik osztályt színjeles tanulóként fejezte be, és érettségi vizsgáját is kitűnő eredménnyel tette le.[121]

Képzésének következő állomását 1900 és 1903 között a rend pozsonyi filozófiai főiskolája jelentette, amely egy háromemeletes épületben működött a város központjában, a prímási palotával szemben. A hallgatók száma nem volt túl nagy: az 1904-ben, az ötvenéves jubileum alkalmából készült statisztika szerint az intézményben addig összesen 662 rendtag tanult, ebből 44-en jöttek más tartományokból, elsősorban lengyelek, olaszok, franciák és belgák. A fő tárgyakat a logika, fizika, általános és speciális metafizika, természetes teológia, etika, a melléktárgyakat pedig a matematika és természettan alkotta. A képzés legfontosabb célja a filozófiai gondolkodásmód elsajátítása volt, itt tehát a hallgatóknak nem elsősorban tárgyi tudást elsajátítaniuk, hanem gondolkodniuk kellett. Az oktatás a hagyományos skolasztikus mintákat alkalmazta, minden tételt disputáció tárgyává tettek. Az előadók Petruch Antal véleménye szerint nemcsak azért követték az arisztotelészi–Szent Tamás-i vonalat, mert az átdolgozott jezsuita oktatási előírás, a *Ratio Studiorum* – alkalmazkodva a hivatalos egyház neotomista irányához[122] – ezt rendelte el, hanem egyéni hajlamból és meggyőződésből is; akkor is Aquinói Szent Tamás szellemében tanítottak, ha betű szerint nem ragaszkodtak hozzá. A főiskolát azonban a korszellemnek megfelelően erős racionalizmus jellemezte, és a tanárok sokszor függetlenítették magukat a mindennapi élet szempontjaitól. Szűkkeblűen kezelték például a nem katolikus vagy katolikusellenes filozófusokat, mintha féltették volna tőlük a növendékeket, és általában véve nem

[121] A nagyszombati érseki főgymnasium és a vele kapcsolatos kir-érseki konviktus értesítője az 1899–1900. tanévről. Nagyszombat, 1899, Winter Zsigmond kőnyomdája, 240., 242.

[122] Gárdonyi 2006. 310–312.

igyekeztek hasznossá tenni a filozófiát, nem tanították annak gyakorlati felhasználására. Ezért aztán Petruch véleménye szerint „Pozsonyban a filozófia, sajnos, inkább finom, de száraz és vékony pókháló maradt". A jeles rendtag és későbbi tartományfőnök, Csávossy Elemér szintén úgy látta, hogy a főiskolán „nem volt meg a skolasztikusok részéről az élénk érdeklődés a kor problémái iránt, mint később az önálló magyar rendtartományban".[123]

Pozsony az ifjú Bangha számára sem bizonyult túl inspiratív környezetnek. Bár az első hónapokban néhány tehetséges tanárnak köszönhetően jól érezte magát, később már megsínylette az elhivatott vezetők hiányát. Miután nem tudta visszatartani a „nagy apostolkodási hevet", ideje javát írásra fordította, főleg szépirodalmi szárnypróbálgatásokra és Boissl beszédeinek átdolgozására. Mindezt azonban pótcselekvésnek érezte. Visszaemlékezésében arról panaszkodott, hogy egyedül volt „forrongó zélusával s oktondiságával" a túl rideg, túl pesszimista, túl számító elöljárók kezében. A kedvező változást az hozta meg, hogy szobatársat kapott Joseph Schmid személyében, akivel kölcsönösen jó hatással voltak egymásra: Schmid mértéktartást tanított Banghának, amit ő lendülete és lelkesedése átplántálásával viszonzott. A vezetők hozzáállásában azonban nem tapasztalt javulást. Jellemző adaléknak tartotta a következő esetet: második évében hitoktatóként dolgozott az iparostanoncoknál, akiket a korszakban a hittanra legnehezebben tanítható csoportnak tartottak. Meg is gyűlt a baja tanítványaival, olyannyira, hogy „mértéktelenül" kiabált velük, „csoda, hogy bajom nem lett" – írta. Tevékenységével a szociáldemokrata *Westungarische Volksbote* célkeresztjébe került, amely egy cikkében megtámadta, amiért a fiatalokat megpróbálta lebeszélni a munkásmozgalomhoz való csatlakozásról. Josef Milz rektor igen komolyan vette az esetet, és megfenyegette, keményen megbünteti, ha hitoktatóként még egyszer ilyen, politi-

[123] Petruch 1992. I. kötet. 231–246.

kailag érzékeny témákról mer beszélni.[124] Irodalmi próbálkozásaival sem aratott nagy sikert. 1900 novemberében a Kalocsán megjelenő *Jézus Szentséges Szívének Hírnöke* című, a szélesebb olvasóközönség megnyerésére törekvő hitbuzgalmi lap[125] szerkesztője, a jezsuita Tóth Mike visszautasította közlésre szánt ifjúsági elbeszélését, mert úgy látta, hogy az túl átlátszó célzatossággal próbálta meg népszerűsíteni a Szent Szív ügyét. Tóth az elbeszélés természetességére, valamint a lélektani valószínűség és a szellemes cselekménybonyolítás fontosságára hívta fel a figyelmét. Bár Bangha később ceruzával azt jegyezte fel a levél szélére, hogy ez a kritika kigyógyította a belletrisztikából, mint látni fogjuk, ez valójában nem így történt.[126]

A közéleti szerepvállalás gondolata ugyanakkor már igen élénken foglalkoztatta: bizonyítéka ennek egyebek mellett a sajtó ügyéről írt röpirata, amely a pozsonyi Katolikus Sajtót Támogató Egylet kiadásában jelent meg.[127] A pozsonyi jezsuiták által alapított, nagyjából hatszáz tagot számláló egyesület az egyházi sajtó népszerűsítéséért dolgozott, egy év alatt százezer példányban adott ki röpiratokat magyar, német és szlovák nyelven.[128] Emellett más fórumokon is jelentkezett publikációival. A Néppárt naptárába írt cikkével például a szerkesztő igen elégedett volt, és arról biztosította, hogy „Nagy becsületnek és haszonnak tartanám, már t. i. becsületnek mireánk, haszonnak pedig a publikumra nézve, ha többször is felkeresné *Néppárt* című néplapunkat."[129] Sajnos azonban nem találtunk bizonyítékot arra, hogy ez az együttműködés később állandósult-e.

[124] Molnár–Szabó 2010. 331–332.

[125] A lapról részletesen lásd Klestenitz Tibor: A katolikus sajtó mint az új vallási kultúra közvetítője a XX. század első felében. In Paál Vince szerk.: *A sajtó kultúraközvetítő szerepe 1867–1945. Tanulmányok.* Budapest, 2014, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 72–77.

[126] JTMRL III. 9. Tóth Mike Bangha Bélának, 1900. november 26.

[127] *A sajtó jó és rossz hatalma.* BBÖM XXVI.

[128] A Katolikus Sajtót Támogató Egylet. *Alkotmány,* 1901. október 31. 8.

[129] JTMRL III. 9. Molnár János Bangha Bélának, 1903. július 27. 6.

Emellett továbbra is igyekezett jó szónokká képezni magát, és tudatosan kereste az új impulzusokat: így ismerkedett meg a fiatal ferences páterrel, Buttykay Antallal, akiről híre ment a városban, hogy újszerűnek ható, kérdés-felelet formájú szentbeszédekkel kísérletezett a jezsuiták tőszomszédságában álló ferences templomban. Buttykay később barátja és egyik legfőbb szövetségese lett.[130]

Bíró Bertalan megjegyzése szerint a főiskola oktatói közül a leginkább Costa-Rossetti Gyula volt hatással Banghára, aki példaképe nyomán évekig foglalkozott a gondolattal, hogy szociológussá képezi magát.[131] Ez azonban tévedés, hiszen a velencei származású jezsuita már Bangha Pozsonyba érkezése előtt, 1900 februárjában meghalt.[132] Szellemi öröksége ugyanakkor – ahogyan a Katolikus Lexikon igen elismerő hangvételű szócikke is alátámasztja[133] – rendkívül jelentős volt, így áttételes módon valóban befolyásolhatta az ifjú filozófiahallgatót. Costa-Rossetti a keresztényszocialista gondolkodás egyik korai képviselője volt. A skolasztika fényénél behatóan megvizsgálta az uralkodó liberális, individualista nemzetgazdaságtan és társadalomtudomány alapfogalmait, és erre alapozva a természetjog elveit követő, az emberek társadalmi természetét, egymásrautaltságát és szükségszerű együttműködését figyelembe vevő gazdasági rendet sürgetett. Ennek következménye volt munkásságában a keresztényszocialista gondolat előtérbe kerülése. 1888-ban jelentette meg a kérdésről Die Gründung einer großen christlich-sozialen Allianz című könyvét,[134] a *Christlich-soziale Blätter*

[130] Buttykay Antal: Találkozásaim Bangha Bélával. In uő.: *Beszédek és írások.* V. kötet. S. a. r.: Burka Kelemen. Budapest, 1942, Szent István Társulat, 12.

[131] Bíró Bertalan: *Megjegyzések.* BBÖM XXIII.

[132] Costa-Rossetti Gyula SJ. *Alkotmány,* 1900. február 17. 6.

[133] „Önálló koncepciókkal dolgozott, a kor szellemi áramlatainak finom ismerője volt s a társadalmi fejlődés útját jó előre világosan meglátta. Érdeme, hogy [...] a természetjogi elvek szerint fölépítendő gazdasági rendet sürgetett." Bangha Béla szerk.: *Katolikus Lexikon.* I. kötet. Budapest, 1931, Pallas, 356.

[134] Petruch 1940. 31.

című lapban pedig hosszú cikksorozatot publikált a nemzetgazdaság alapjairól. A kapitalizmust alapvetően rossz rendszernek ítélte, akárcsak barátja, Karl von Vogelsang báró, az osztrák keresztényszocialisták vezetője.[135] A legideálisabb államformának a rendi képviselet által ellenőrzött monarchiát tartotta.[136]

Nyisztor Zoltán arról ír, hogy Bangha számára a pozsonyi filozófia elvégzése – a néhány oktatóval felmerült nézeteltéréseket leszámítva – „minden különösebb zökkenő nélkül folyt le".[137] Úgy tűnik azonban, hogy ezúttal is derűsebb képet fest a valóságnál, hiszen Bangha visszaemlékezése ismét hullámvölgyről tanúskodik. Eszerint tanárai a második év elvégzése után buktatással fenyegették meg. Ennek az erőteljes figyelmeztetésnek tulajdonította, hogy végre „megjött az esze", és el tudta sajátítani a sikeres tanulmányokhoz szükséges férfias erélyt és vasakaratot.[138] Szülei nem hiába imádkoztak azért, hogy „állhatatosságot, kitartást, csüggedetlenséget" kapjon az Úrtól:[139] 1903 júliusában letett záróvizsgája „ritka jól" sikerült.[140]

A kalocsai gimnázium magisztere: a tanítva tanulás iskolájában

Következő állomáshelyét a kalocsai jezsuita főgimnázium jelentette, ahol 1903 és 1906 között a „tanítva tanulás" módszerének segítségével mélyíthette el tudását, tanári és kollégiumi

[135] August Maria Knoll: *Glaube zwischen Herausforderung und Heilserwartung. Studien zur politischen Theologie und Religionssoziologie.* Wien–Köln–Weimar, 1996, Böhlau, 235., 286.

[136] Erik von Kuehnelt-Leddihn: *Liberty or Equality. The Challenge of our Time.* Auburn, 2007, The Ludwig von Mises Institute, 323.

[137] Nyisztor 1941. 101.

[138] Molnár–Szabó 2010. 331–332.

[139] JTMRL III. 9. Bangha István Bangha Bélának, 1902. november 15. 37–38.

[140] Molnár–Szabó 2010. 332.

felügyelői munkával pedig gyakorlati ismereteket szerezhetett az emberi psziché működéséről. A magisztérium intézménye a jezsuita képzés során tulajdonképpen azt szolgálta, hogy az ifjú növendék „tapasztalatok híján és számos hiba elkövetésén át saját bőrén tanulja meg a gyakorlati pedagógiát". Az ifjú jezsuiták oktatói munkájuk során korábban ismeretlen mértékű szabadságra tettek szert, ami kétféle kimenetelt eredményezhetett: a gyengén megalapozott hivatás összeomláshoz, majd elbocsájtáshoz vezetett, míg az eleve erős hivatással rendelkezők még tovább erősödtek elhatározásukban.[141]

A kalocsai gimnázium, amelyet a jezsuita rend 1860-ban vett át a piaristáktól, ekkor már igen komoly tekintélynek örvendett. A hatalmas, mintegy háromezer négyzetméteres alapterületen működő intézmény minden korabeli követelménynek megfelelt, 1903-ban például a villanyvilágítást is bevezették az épületbe. A gimnáziumnak általában 400-500 diákja volt, akik az egész országból jöttek (sőt néha külföldről is), de többségük Kalocsáról és a környező vármegyékből érkezett. Túlnyomó részük római katolikus volt, és évente átalagosan 20-30 izraelita diák is tanult itt, protestánsok viszont csak elvétve jelentkeztek az iskolába. A szülők nagy része hagyományosan a földbirtokosok közé tartozott, majd sorrendben az iparosok, a tisztviselők, az egyéb értelmiségiek, a kereskedők és a magánzók következtek. A századfordulón lassú átalakulás kezdődött: emelkedni kezdett a tisztviselő és az értelmiségi szülők aránya a kereskedők és iparosok rovására. Az ifjúságot mintegy húsz jezsuita szerzetes-tanár és tizenöt jezsuita testvér (segítő, technikai személyzet) nevelte.[142]

A Jézus Társasága elsősorban azzal a céllal vállalt oktatást, hogy a rend munkáját támogassa, és a diákság soraiból veze-

[141] Nagy 1987. 40.

[142] Lakatos Andor: Jezsuita oktatás-nevelés Kalocsán. In Molnár Antal–Szilágyi Csaba szerk.: *Múlt és jövő. A magyar jezsuiták száz éve (1909–2009) és ami abból következik* 76–84.

tőket neveljen a katolikus világi társadalom számára. A rend törvénykönyve szerint eleve csak akkor volt szabad iskolát nyitni, ha az az egyház általános javára nagy jelentőséggel bírt. A jezsuita oktatás fő céljának az olyan vallásosság átadása számított, „mely nem külső máz [...] hanem élet, élet, minden cselekedetet átértékelő, a magasabb, természetfölötti síkba átvivő szellem".[143] A századfordulótól kezdve a rend gimnáziumaiban egyre nagyobb szerepet kapott a fiatalok életkori sajátosságaihoz és egyéni tulajdonságaihoz való alkalmazkodás, a szelíd, szeretetteljes bánásmód.[144]

Ez azonban nem jelentette a hagyományosan erős kontroll lazítását: Kalocsán a tanári-nevelői felügyelet a nap 24 órájára kiterjedt. A pedellus még a szállásadóknál is gyakran felkereste a diákokat, és a város utcáin is ellenőrizte, nem csavarognak-e. Az állandó felügyelet a tanárok szerint jó hatással volt a fiatalokra, és bár az elsőévesek kezdetben gyakran megpróbálták kijátszani a szabályokat, de idővel megszokták a rendszert, és valósággal a vérükbe ment át a kötelességérzet. Fontos szempont volt továbbá az önállóságra nevelés, ezért számos egyletet, egyesületet, önképzőkört létesítettek. A diákok motiválásában a tanórákon is nagy szerepet töltött be a játékos formát öltő versenyeztetés. A jó tanulók jutalomként érdemcédulákat kaptak, a legjobbakat pedig a tanév végén fényes külsőségek között tüntették ki. A gimnázium nagy népszerűségnek örvendett, amihez bizonyára hozzájárult, hogy a szülők úgy vélték, ez az intézmény valóban képes rendszeres tanulásra szoktatni a tanítványait. A tanárok nem érték be azzal, hogy a diák megfelelően elsajátítja az anyagot, azt is elvárták, hogy másokat is meg tudjon győzni előadásaival, akár a világnézeti kérdésekben

[143] Petruch 1992. II. kötet. 76–83.

[144] Támba Renátó: A szabadidő a kalksburgi jezsuita kollégium fényképein. In Rébay Magdolna szerk.: *„... szelíd, de szigorú, és egyben nagyon igazságos bánásmódban..." Arisztokraták nevelése-oktatása Magyarországon a XIX–XX. században.* Szeged, 2017, Belvedere Meridionale, 156–157.

is. Ezért természetesen nagyra értékelték a retorika szerepét.[145] Az intézmény jól felszerelt könyvtárának munkatársai pedig arra is ügyeltek, hogy a növendékek kezébe ne kerülhessenek „veszedelmes, erkölcsrontó olvasmányok".[146]

Bangha az 1903 őszén kezdődő tanévben osztályfőnök lett az I/B osztályban, ahol latint és hittant tanított, a felső osztályokban pedig latint, földrajzot, szépírást és gyorsírást. Teljes heti óraszáma húsz volt, a második legmagasabb a tanári karban. Osztályába járt többek között egy arisztokrata, Ghillány Árpád báró, valamint Koudela Géza, aki később egyházzenészként futott be szép pályát, azonban diákjai közül a legnagyobb ismertségre kétségkívül Matuska Szilveszter tett szert, aki csak egy évig járt a kalocsai gimnáziumba.[147]

Az ifjú jezsuita emellett tanulmányi felügyelőként is dolgozott a kollégiumban. Nyisztor értékelése szerint a tanári szerepkör testhezállónak bizonyult a számára, hiszen megfelelő munkatér nyílt apostoli buzgóságának. A fiatalos környezetben újra feléledt egyéniségének vidám, derűs és szellemesen játékos oldala, tanítványai pedig gyorsan megkedvelték nagy tudása és művészi előadásai miatt, élénk temperamentuma kis- és nagydiákoknak egyaránt imponált.[148] A Bangha-hagyatékban fennmaradt levelek megerősítik ezt a képet. Egy tanítványa például élénken emlékezetébe véste azt a pillanatot, amikor tanára egy órán lelkesítő beszéde lezárásaként megkérdezte, hogy ki akar pap lenni, mire 1-2 fő kivételével az egész osztály felállt (igaz, később végül csak hárman léptek be a kisszemináriumba).[149]

[145] Petruch 1992. II. 97–118.; Lakatos 2009. 85–86.

[146] Tóth Mike szerk.: *A kalocsai kollégium ötven éve.* Kalocsa, 1910, Jurcsó Antal Könyvnyomdája, 62.

[147] A Jézus-Társasági Kalocsai Érseki Főgimnázium Értesítője az 1903–1904 iskolai évről. Kalocsa, 1904, Jurcsó Antal Könyvnyomdája, 55., 101.

[148] Nyisztor 1941. 109–110.

[149] JTMRL III. 9. Pala Márton 5. osztályos tanuló Bangha Bélának, 1907. szeptember 17. 22.

1904 márciusában az egyik diák édesanyja nagy megelégedettséggel írt köszönőlevelet. Eszerint Berci nevű fia „mint egy falusi dúvad került Kalocsára s 7 hónap alatt minő változás! Istenfélő, szülőtisztelő, engedelmes, szelíd gyermeket kaptunk vissza – igazán örömünk telik benne." A diák otthonába hazatérve nagy szeretettel beszélt a tanárairól, és azt mondta, hogy egészen az érettségiig Kalocsán akar tanulni. Az édesanyára mellesleg jó hatást tett a fia által a gimnáziumban megismert egyházi sajtó is: „Oly örömmel olvasgatom a Bercinek járó folyóiratokat, fölfrissül a lélek; mily kevesen tudnak pedig létezéséről."[150]

Bangha néhány tanítványával azután is összeköttetésben maradt, hogy elhagyta Kalocsát: Varga Endre 1907-ben arról tudósította, hogy még ekkor is gyakran emlegették őt. „Az elbúcsúzáskor az egész osztályhoz intézett szavai folyton fülemben hangzanak s a hófehér és vérpiros rózsák is folyton szemem előtt lebegnek, a kék nefelejcs szívemben fölébreszti Kedves Főt[isztelendő] iránt a hálát és a szeretetet, amellyel tartozom."[151] A virágok említése *A tövisek között* című allegorikus színpadi jelenet előadására utal, amelyet Bangha írt és tanított be tanítványainak.[152]

Az inspiráló tanári munka ugyanakkor – mint a szüleivel folytatott levelezésből kitűnik – rengeteg energiát emésztett fel. „Igen nagy elfoglaltság az, 64 tanulóból álló osztályt vezetni, annyi tantárgyat tanítani, kivált midőn új a pálya a tanárnak is és a deáknak is. Azért igen ajánlanám, fordítsd a szünidőt egészen a pihenésnek, erőgyűjtésnek"[153] – írta aggódó édesapja az 1904-es tanév végén. Bangha István fia számára Istentől elsősorban béketűrést kért, „mely egy pillanatra se hagyjon el, hogy haragra, sértő élcelésekre se engedjen, hogy elragadtasd magadat".[154] Erre talán azért lehetett szükség, mert fia elégedetlen volt elöljáróival, akik szerinte nem támogatták megfelelően nevelői munkájában, egyedül azt kérték tőle számon, hogy a latin nyelvtant diákjai fejébe verje, és fenntartsa a külső fegyelmet.[155] Apja 1906 tavaszán igen nyomatékosan kérte tőle, hogy takarékosan gazdálkodjon energiáival: „mégsem volt igazad, lefogyott tested, meggörbült alkatod mutatja azt, hogy magad szertelen nem kímélése mellett [...] testben és megtört szellemben [elfáradsz], mielőtt elkészülnél voltaképp pályádra. Tévedsz, mikor vitatod, hogy neked könnyű a szellemi munka. Ez erő és velő fogyatkozással jár mindig."[156]

A fiatal jezsuita azonban az atyai jótanács ellenére sem kímélte energiáit, és a tanári munka mellett folyamatosan publikált, a kortárs összegzés szerint összesen 12 katolikus lap közölte munkáit.[157] A fiatalok között eltöltött idő, a gimnazisták érdeklődési körének megismerése jót tett írói vénájának. Mint láthattuk, 1900-ban írt ifjúsági elbeszélését Tóth Mike komoly kritikával illette, 1905-ben viszont a népszerű ifjúsági lap, a *Zászlónk* szerkesztője, a Prohászka-tanítvány Izsóf Alajos valósággal lelkendezve fogadta ismeretterjesztő írásait. A két fiatal klerikus nagyon hasonlóan gondolkodott arról, milyen írói eszközökkel lehet felkelteni az ifjú olvasók érdeklődését. Izsóf megfogalmazása szerint: „rövid, hosszú, humoros, elbeszélő, oktató: minden jó, csak ragyogjon, szikrázzon, és főleg forraljon vért. Be kell oltani az örök élet gondolatát a vénákba és az artériákba. Ne gondolják az ifjak, hogy csak a bundaszag

---

150 JTMRL III. 9. Túrman Lajosné Bangha Bélának, 1904. március 30. 8., 9., 11.

151 JTMRL III. 9. Varga Endre 3. osztályos tanuló Bangha Bélának, 1907. február 9. 15.

152 Egy kalocsai kisdiák emlékeiből. Közreadja Bikfalvi Géza. www.parbeszedhaza.hu/cikk/egy-kalocsai-kisdiak-emlekeibol; A Jézus-Társasági Kalocsai Érseki Főgimnázium Negyvenötödik Értesítője az 1904–1905. iskolai évről. Kalocsa, 1905, Werner Ferenc Könyvnyomdája, 100.

153 JTMRL III. 9. Bangha István Bangha Bélának, 1904. június 30. 52.

154 JTMRL III. 9. Bangha István Bangha Bélának, 1903. október 24. 44–45.

155 Molnár–Szabó 2010. 98.

156 JTMRL III. 9. Bangha István Bangha Bélának, 1906. április 21. 61.

157 Tóth 1910. 120.

magyar. De fifikusoknak kell lennünk. [...] Igaza van kegyednek: az érdekesség jegye alatt evezünk."[158]

Bangha korai írásainak közös jellemzője, hogy gyakran hivatkozott különböző egyházi tekintélyekre, a Charles Darwinról szóló cikkében például Peter Nilkes *Modern hitvédelmi fegyverek* című művére és régi pártfogója, Dudek János *A keresztény vallás apológiája* című kötetére alapozva fejtette ki kritikáját.[159] A *Jézus Szentséges Szívének Hírnöke* is szívesen közölte hitvédelmi tárgyú írásait, amelyek az értelmiségnek, illetve a gimnáziumi diákságnak szóltak, az őket érdeklő problémákra kerestek választ. A *Miért hiszünk?* című cikkében például amellett érvelt, hogy az értelmiséget külső erők mesterségesen sodorták bele a hitetlenség állapotába. A fő problémát a nagy francia forradalom ateizmusában, illetve az annak örököseként kezelt liberalizmusban látta, amely szerinte mindent megtett szövetségese, a hitetlen tudomány érdekében. Ennek következtében pedig „a katolikus tudomány hiába küzdött élethalálharcot a hitetlen eszmék ellen. Hiszen a harc egyenlőtlen eszközökkel folyt, s a tudományos érvekre az ellenfél erőszakkal, kartáccsal, éheztetéssel, üldözéssel felelt." Felfogása szerint a felsőoktatásból az ott „mesterségesen uralmon tartott istentelenség" fokozatosan átszivárog az értelmiség soraiba, innen pedig az egész társadalomba. A tudományos világnézet és a vallás szembeállítását mesterségesnek, erőszakoltnak ítélte, úgy találva – teljes összhangban a modern természettudomány eredményeiért lelkesedő Prohászka Ottokár felfogásával[160] –, hogy Mózes első könyvének leírása a világ teremtéséről „vonásról vonásra bámulatosan megegyezik a legmodernebb kozmogónia és geológia felfedezéseivel. Oly dolgokban is, melyeket – mint a föld cseppfolyós alakját – ember nem láthatott."[161]

A hittől való társadalmi elzárkózás növekvő mértékének valódi oka ezért szerinte nem a természettudomány fejlődése, hanem a puszta érdekek: az államférfiak például a vallás elvetésével megszabadulhatnak az emberi törvény felett álló kötelességeiktől, a tudósoknak nem kell elfogadniuk az általuk fel nem fogható igazságokat (ami saját korlátaik elismerését jelentené), a gazdagok mentesülhetnek az erkölcsi parancsolatok betartásának kötelessége alól. A kényelemhez és szórakozáshoz szokott modern ember pedig az egyház parancsainak elutasítása után nem kényszerül többé lemondani „néhány kedvenc sportjáról". Ez a folyamat Bangha szerint egy igen káros közfelfogás kialakulásához vezet: „A hitetlent ma felvilágosodottnak tartják, a hívőt megvetik. Nem hajlik-e titkon már emiatt is a hitetlenség felé sok ezer olyannak a szíve – minden észok nélkül is –, aki nagyon félti felvilágosodottsága hírét?"[162]

Érdekes, hogy a későbbi jeles hitvitázó mindennek ellenére – egyébként a német katolikusok körében uralkodó állásponttal[163] teljes összhangban – úgy vélte, hogy a hétköznapi tapasztalatok szerint „a vallási viták a legtöbb esetben haszontalanok, sőt gyakran károsak is; az ellenkező hatást érik el, mint amit céloznak". Ezt nem csak abban az esetben tartotta igaznak, ha az ellenfél csökönyösen elzárkózik az igazság elől, hiszen tapasztalatai szerint sok emberben „öntudatlanul is fennáll a vágy, hogy ne kelljen meghódolnia és ne kelljen valamely igazságot elfogadnia, melyből ránézve kellemetlen következések folynak". Ezért azt hangsúlyozta, hogy a természettudósoknak be kell látniuk: csak a saját szakterületükön lehetnek tekinté-

[158] JTMRL III. 9. Izsóf Alajos Bangha Bélának, dátum nélkül. 49. Bangha cikkei a *Zászlónk* 1905-ös évfolyamában jelentek meg, így a levél is ebben az évben születhetett.

[159] *A darwinizmus.* BBÖM X.

[160] Szabó 2007. 71–72.

[161] *Miért hiszünk?* BBÖM X.

[162] *Miért nem hiszünk?* BBÖM X.

[163] Armin Owzar: „Keine Lustzur Diskussion". Zum Kommunikationsverhalten Deutscher Katholiken 1870 bis 1930. *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte*, 2007. 131., 138–141.

lyek, a vallásbölcselet terén nem, és Blaise Pascalra hivatkozott, aki szerint a vallás üldözőinek előbb meg kellene ismerkedniük a vallás tanaival.[164]

A világos világnézeti alapok általános erodálódását annyira fontos szempontnak tartotta, hogy egyik korai politikai publicisztikájában még a „néperkölcsök elvadulását", azaz a bűnözés növekedését is ezzel vélte megmagyarázhatónak. Érvelése szerint a kanti filozófia hatására az egyetemek bölcseleti szakjain kétségbe vonják a szabad akarat és a felelősség tárgyi valóságát, aminek következtében a jogászok arra jutottak, hogy a bűnözőket csak fékezni, ártalmatlanná tenni szabad, azonban büntetni, érzékeny megtorlással sújtani nem. A modern büntetőjogi iskola a kihágásokat nagyrészt az elkövetők természetes és társadalmi körülményeivel magyarázza, ezért a büntetéseket minimális mértékre szorítja le – vélekedett. Ezért nosztalgiával tekintett a régi korok drákói büntetőpolitikájára, amely szerinte megfelelő elrettentő erővel rendelkezett.[165]

A kalocsai évek legjelentősebb írói teljesítménye első könyvének elkészítése volt, amely a *Jellemrajzok a katolikus egyház életéből* címet kapta. Ezt eredetileg kifejezetten „tanítványai épülésére" szánta, Kalocsán adták ki, de a helyi nyomda lassúsága miatt már Innsbruckban tartózkodott, amikor végre kikerült a sajtó alól. A munka egyértelmű sikert aratott, második kiadása 1913-ban jelent meg Budapesten öt kötetben, harmadik pedig 1917-ben, amikor Braille-írással is közreadták.[166] A *Katholikus Szemle* kritikusa abban vélte megtalálni jelentőségét, hogy a katolikusok elé példaképként „nem az akciótól félrevonuló, szemlélődő életbe merült ideális alakokat állítja, hanem azokat, akik bátor tettel, hitvalló élettel, a világba beleereszkedő küzdelmekkel és elszánt harcokkal szereztek becsületet és érvényesülést igazainknak". A kötet a bírálat szerint így a történelem segítségével adott bátorítást a közéleti munkára vállalkozó magyar katolicizmusnak.[167] A *Jellemrajzok* remek ajánlólevelet jelentett a püspöki kar tagjaihoz is. Prohászka Ottokár például egy levelezőlapon köszönte meg a kötet megküldését, majd sok munkakedvet és jó egészséget kívánt a szerzőnek.[168] Városy Gyula kalocsai érsek körlevelében azzal ajánlotta papságának a munkát, hogy az „az általános lelki elcsenevészedés" korában sikeresen világít rá az egyház társadalmi felemelkedésben betöltött szerepére.[169]

A könyv célját könnyen felmérhetjük, ha felidézzük Petruch Antal véleményét a kalocsai történelemtanításról: „Fontos szerep várt a történelemtanárra. Amint az egyház ellenségei minden időben elferdítették a tényeket és Krisztus intézményét a pápasággal és egyéb képviselőivel a legsötétebben állították be, úgy a kalocsai történelemtanár a magistra vitae útmutatása mellett fényt derített a való tényekre, és leleplezte a valótlanságokat."[170] A *Jellemrajzok* tehát abba a küzdelembe kapcsolódott bele, amelyet a magyar katolicizmus – elsősorban inkább a publicisztika és nem a szaktudomány szintjén – a múlt értelmezéséről folytatott.[171] Az egyik ellenfelet az antiklerikális megközelítés jelentette a számára, ám, mint látni fogjuk, legalább ilyen fontos volt a kurucos, Habsburg-ellenes, az erdélyi protestáns fejedelmeket piedesztálra állító múltszemlélet elleni fellépés is. Bangha munkáját támogatta tekintélyes rendtársa, a kalksburgi főiskolán tanító történész, Velics László is, aki úgy vélte: „Nagyon üdvös munkát végez, ha katolikus jellemképekkel akarja meglepni magyar olvasóközönségünket. Tapasztalni

---

[164] *Természettudósok és a hit.* BBÖM X.

[165] Bangha Béla: A néperkölcs elvadulása. *Alkotmány,* 1905. június 29. 8.

[166] Bíró Bertalan: *Megjegyzés.* BBÖM IV.

[167] Könyvismertetések és bírálatok. *Katholikus Szemle,* 1909/8. 874.

[168] JTMRL III. 9. Prohászka Ottokár Bangha Bélának, 1909. szeptember 2. 140.

[169] *Litterae Circulares ad Venerabilem Clerum Archi-Dioecesis Colocensis et Bacsensis.* Kalocsa, 1909, Werner Károly nyomdája, 83.

[170] Petruch 1992. II. 107.

[171] Tóth László: A katolikus történelemszemlélet kezdetei a liberális korban. *Vigilia,* 1935/1. 120.

fogja, hogy efféle konkrét munkák a legkapósabbak; sőt még többet mondok; a legelvontabb dolgokat is könnyebben veszi be a magyar világ, ha azokat életrajzi keretekben nyújtjuk nekik." Velics források és feldolgozások megküldésével segítette fiatalabb rendtársa munkáját, sőt még gyakorlati ötleteket is adott neki, javasolta például, hogy a dualizmus korának konzervatív politikusa, Sennyey Pál kapcsán külön emelje ki elmélyült vallásosságát.[172]

A mű 1908 augusztusában keltezett előszava betekintést enged Bangha történelemszemléletébe, aki saját jelenét egyértelműen a hanyatlás időszakaként értelmezte. „Korunk bámulatos eredményekkel dicsekszik technikai vívmányok tekintetében; de mindenütt az a panasz, hogy belső tartalom és érték, lelki erő és erkölcsi műveltség tekintetében egyre mélyebbre süllyed" – írta. Ezután a technikai fejlődés által lehetővé tett globalizáció káros társadalmi hatásaira mutatott rá. „Büszkék vagyunk korunkra, melynek távírója és távbeszélője, vasútjai és gyorsgőzösei ezernyi-ezer új kapoccsal fűzték egymáshoz az emberiséget, holott mindez valójában csak még mélyebbre szakasztotta szét az űrt az emberek között; hiszen lázas sietségű életünk egyre kevesebb időt és nyugalmat hagy arra, hogy önmagunkról és embertársainkról gondolkozzunk; s ennek következtében egyre rövidlátóbbakká, egyre ingerlékenyebbekké leszünk egymással szemben."[173]

Úgy vélte, hogy az egyetlen biztos, kipróbált művelődési tényező a vallás marad, amely a 20. században is képes lehet új erkölcsi virágzásra késztetni a meghasonlott társadalmat. Ezt igazolja szerinte a nagy példaképek élete, amelyeket a könyv ismertet, és a konkrét példák mindig többet bizonyítanak, mint az elvont elméletek. Ezután Glattfelder Gyula véleményére hivatkozott, aki szerint a magyar katolikus tábor félénk, mintha

[172] JTMRL III. 9. Velics László Bangha Bélának, Kalksburg, 1906. február 18. Sennyey Pál végül nem került be a kötetbe.

[173] *Jellemrajzok a katolikus Egyház életéből.* BBÖM IV.

szégyellné katolicizmusát, nem száll szembe erélyesen a világnézeti támadásokkal, vagy egyenesen „felvilágosodottságát fitogtatva" együtt ízléstelenkedik a vallás ócsárlóival. Bangha szerint a katolikusoknak többet kell foglalkozniuk nagyjaik emlékével, ami új lelkesedést, öntudatot kelthet bennük. Reményei szerint ezt szolgálta az ő könyve is, amelynek előképe a német jezsuita, Ludwig Hammerstein *Charakterbilder aus dem Lebender Kirche* című, háromkötetes, 1897-től kiadott műve volt. A szerző a bemutatott katolikus személyiségeket a következő kategóriákba sorolta: **1,** tudósok, írók, művészek; **2,** államférfiak; **3,** hadvezérek; **4,** egyháziak. Ezenkívül számos szent (Szent Pál, Szent Ágoston, VII. Gergely pápa, Árpád-házi Szent Erzsébet, Morus Tamás, Edmund Campion) életéből is közölt szemelvényeket. Míg egyes személyiségek kiválasztása – mint például Pázmány Péteré, Wilhelm Ketteler mainzi püspöké és a német katolikus Centrumpártot vezető Ludwig Windthorsté – kézenfekvőnek tűnik, másoké kifejezetten meglepő lehetett. Hunyadi Jánosról például nem feltétlenül az elkötelezett vallásosság juthatott eszébe a kor emberének, a Habsburgok tehetséges hadvezérének, a harmincéves háborúban a protestánsok ellen nagy győzelmeket arató Johann Tillynek a szerepeltetése pedig valóságos provokáció lehetett a kurucos múltszemlélet hívei számára. A magyar történelem katolikus szempontú újraértelmezése szempontjából jellegzetes Esterházy Miklós (1583–1645) szerepének kiemelése, aki evangélikusnak született, ám a jezsuiták hatására, de önként és saját elhatározásából katolikus hitre tért. Bangha Esterházyt a Habsburg-házzal szemben felkelést szító erdélyi fejedelem, a református Bethlen Gábor ellenpólusaként ábrázolta. 1619 őszén Bethlen őt is csatlakozásra hívta, de Esterházy ragaszkodott a Szent Koronával megkoronázott, törvényes uralkodóhoz. „Az ő törekvéseinek egyetlen és változhatatlan célja az volt, hogy Magyarország a török iga alól végre-valahára felszabaduljon s azért nem értett egyet a török segélyre támaszkodó Bethlen-féle mozgalommal. Szilárd meggyőződése szerint a legjogosultabb kívánságoknak és a legfájóbb, tőle is mélyen érzett sérelmek miatt való panaszoknak

mindaddig el kellett némulniuk, míg a pogány ellenség nincs kiűzve hazánk földjéről. [...] A Habsburgokkal való versengést, kikben az adott viszonyokhoz képest a legjobb szövetségeseket látta [...] a nemzet fáját minden fölött emésztő betegségnek tartotta."[174]

Bangha leírása a 17. századi helyzetről természetesen saját korának valóságára vetítve is értelmezhető: Magyarországnak eszerint elemi érdeke a Monarchia és a honvédelmi közösség fenntartása, hiszen az agresszív nagyhatalmakkal szemben csak ez garantálhatja az ország biztonságát. Az 1906 óta koalícióban kormányzó függetlenségi párt „nemzeti követelései", amelyek a dinasztia tekintélyét is aláásták, ebből a szempontból megítélve tehát veszélyes és felesleges politikai játéknak tűntek. Életrajzában ugyanakkor azt is hangsúlyozta, Esterházy Miklósnak nádorként mindig gondja volt arra, hogy a király teljesítse a nemzet jogos igényeit. Ez azt sugallja, hogy Bangha gondolkodására nagy hatást gyakorolt apjának politikai felfogása, amelyet a *Szervezkedjünk!* című röpiratában fejtett ki: az Ausztriával való védelmi közösség feltétlen fenntartása mellett a magyar nemzet jogos követeléseit is ki kell elégíteni – és ezt feltehetően úgy értette: nagyobb mértékben annál, mint amit az 1867-es kiegyezés biztosított.

Az innsbrucki teológia hallgatójaként

A hároméves magiszteri gyakorlat után a jezsuita oktatás hagyományos menetrendje szerint következhetett az egyetemi teológiai képzés, amelyre 1906 és 1910 között került sor. Ennek helyszíne Tirol központja, Innsbruck volt, ahol a jezsuiták vezették a hittudományi kart. Petruch Antal véleménye szerint

[174] Bangha Béla: Jellemrajzok a katolikus Egyház életéből. II. kötet. Budapest, 1914, *Mária Kongregáció*, 15–16. (BBÖM IV.)

ekkoriban – a római és leuveni intézmények mellett – ez számított a világon az egyik legjobb teológiának; általában azokat küldték ide tanulni, akiket fontos feladatokra szántak.[175] Az intézmény népszerűségére jellemző, hogy 1907-ben 352 hallgatója volt, ami igen magas létszámnak számított.[176] Korabeli magyar megítélése szerint tanulmányi rendje „mintaszerű" volt, sőt „világraszóló hódító példát" jelentett.[177] A kar egyik modernnek ható jellegzetessége a szemináriumi rendszer alkalmazása volt, amelynek keretében a hallgatók a disputáció módszerét gyakorolva mélyíthették el tudásukat: a tanár által kijelölt növendék érvelt valamely tétel mellett, majd két opponens kritizálta érveit, végül a hallgatóság is bekapcsolódhatott a vitába.[178]

Az intézmény egyik hallgatója, a cisztercita Szeghy Ernő szerint az egyetemi élet „a lehető legpezsgőbb volt". A tanárok – köztük világhírű szaktekintélyek – a Jézus Társasága legtudósabb tagjaiból kerültek ki, és többnyire kiváló előadónak bizonyultak. A hallgatók között számos nemzet fiai fordultak elő, de nemzetiségi villongás, a remek testületi szellemnek hála, elképzelhetetlen volt. A mindennapokat kifejezetten baráti hangulat jellemezte, a különféle ugratások teljesen megszokottnak számítottak: „Az innsbrucki életnek egyik szép vonása volt, hogy a megtréfálásért nem szoktunk haragudni, azonban igyekeztünk azt visszafizetni." Ennek ellenére léteztek bizonyos rejtett ellentétek, amelyek egyes esetekben a magyarok ellen irányultak, elsősorban az osztrák, a cseh és a horvát hallgatók részéről. „Külsőleg a legkollegiálisabban érintkeztünk, de vol-

[175] Petruch 1940. 35.

[176] Ennek megfelelően a nemzetiségi megoszlás is színes volt: a Monarchiából 161, Németországból 91, az Egyesült Államokból 46, Svájcból és Oroszországból 21–21, Spanyolországból és Törökországból 2–2, Ecuadorból és Hollandiából 1–1 hallgató származott. Innsbruck. *Religio*, 1907. december 15. 745.

[177] Az innsbrucki egyetem. *Religio*, 1902. december 17. 404.

[178] Mihályfi Ákos: *A papnevelés története és elmélete.* I. kötet. Budapest, 1896, Szent István Társulat, 480.

tak bizonyos témák, melyeket a béke kedvéért az egymás közötti társalgásban gondosan el kellett kerülnünk. Meg is tettük." A kollégiumban „a tanulási kedv igen nagy volt; hanyag köztünk kevés akadt; az elöljárók az előmenetelt nem ellenőrizték, hanem mindenkinek becsületére bízták. [...] nagy volt a kedélyesség, annak ellenére, hogy a fegyelem szigorú volt, s bármely kifejezett engedetlenségért azonnali elbocsájtás volt a büntetés. Sok olyan dolog volt megengedve, ami odahaza elképzelhetetlen lett volna; például, hogy a várostól egy órányira már szabad volt vendéglőbe bemenni". A hallgatók rengeteget kirándultak, ami egészségügyi előnyei mellett arra is jó volt, hogy megtanulják, hogyan kell veszedelmes helyzetekben megőrizni hidegvérüket. Erre különösen a szánkózás adott módot, amit az elöljárók – a sérülésveszélytől félve – hivatalosan nem engedélyeztek, de hallgatólagosan eltűrtek.[179] Tavasszal és nyáron a növendékek minden csütörtökön felkeresték a jezsuiták villáját, ahol tekézéssel, labdázással, valamint az alkalmi élclap, a *Der Floh* felolvasásával múlatták az időt, „melyben a növendékek (sőt néha a tanároknak is) minden ferdesége, félszegsége, szögletessége német humorral s néha ugyancsak erős szatírával, de sohasem sértő szándékkal van kigúnyolva".[180] A hallgatók kemény munkát végeztek tanulmányaik során, azonban a jezsuita atyák elsősorban nem tudósokat, hanem papokat akartak belőlük nevelni, ezért nagy gondot fordítottak a lelki életre. Szeghy arról is megemlékezett, hogy „más nemzetbeli társaink sokkal több lelkiséget hoztak magukkal hazulról, mint amennyit például mi öten vittünk annak idején a noviciátusba, Zircre."[181] Egy másik, egyébként igen kritikus visszaemlékező, a premontrei rendet elhagyva református missziónáriusnak álló Óvári-Altenburger Károly szintén kiemelte az innsbrucki környezet barátságosságát, szuggesztív erejét, bár úgy vélte, hogy

[179] Szeghy Ernő: *Emlékeim*. Kassa, 1944, Veritas, 109–124.

[180] Mihályfi 1896. 484.

[181] Szeghy 1944. 122.

a szellemi nivellálás, az olasz–spanyol papképzés sablonjainak minden hallgatóra való ráerőltetése előnytelen következményekkel járt, az önálló ítélőképesség elsorvadásához vezetett.[182]

Bangha Béla számára az egyetem egyértelmű sikertörténetnek tűnt. 1906 decemberében elégedetten szögezte le naplójában, hogy immáron belezökkent a skolasztikus mederbe. „A gyermekes, tapogatódzó s rövidlátó körbe szorító kollégiumi élet rövidlátása meglehetősen tünedezik"; sokkal öntudatosabban és határozottabban tud dolgozni és tanulni, mint Pozsonyban – állapította meg. Tanárai már 1907 októberében kijelölték a doktorátusra, sőt arról is volt szó, hogy a szociológia előadójaként az egyetemen tartják. Ez a lehetőség 1908 márciusában is szóba került, amikor a tartományfőnök Innsbruckban járt. 1909-ben kijelölték a spekulatív erkölcstan jövendő tanárának, bár úgy vélte, hogy a szociológia jobb lenne a számára. Ennek főleg gyakorlati okai voltak, hiszen így csak heti egy-két órát kellett volna megtartania, és lett volna ideje egyesületek, társadalmi mozgalmak vezetésére, vagyis a szociológia gyakorlatba ültetésére. Érdeklődése arra indította, hogy rendszeresen részt vegyen a hallgatók szociális körének ülésein, annak ellenére, hogy működésével egyáltalán nem volt elégedett: a nagyszerű gondolatok ostoba, ügyetlen módon való megrontásáról és eltorzításáról, végtelen unalmas előadásokról panaszkodott.[183] Ennek ellenére az 1907–1908-as tanévben magára vállalta a kör alelnöki tisztségét.[184] Emellett bekapcsolódott a rendtársa, Viktor Kolb által 1905-ben létrehozott Piusverein munkájába is, amely azt tűzte ki célul, hogy megszervezze az osztrák katolikus sajtó társadalmi támogatását.[185] 1909 szeptemberében

[182] Via Dolorosa. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1908. augusztus 9. 501–502.

[183] Molnár–Szabó 2010. 169–170.

[184] *Woodstock Letters,* 1908. június 1. 266–267.

[185] Peter Leisching: Die römisch-katholischeKirche in Cisleithanien. In Adam Wandruszka–Peter Urbanitsch szerk.: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* IV. kötet. Wien, 1985, Verlag der Österreichischen Akademieder Wissenschaften, 206–214.

az egyesület gyűlésén mondott beszédet, amelyben a boldogság és a hit kérdését tárgyalta az egyén, a család és a közösség életében.[186]

Az egyetem hallgatójaként testközelből figyelhette az osztrák belpolitika alakulását is, amelyben a liberalizmus – jelentős részben a hazainál jóval szélesebb körű választójog következtében – korántsem bírt olyan jelentőséggel, mint Magyarországon. Ebben kulcsszerepet játszott Bécs keresztényszociális polgármestere, Karl Lueger, aki képes volt szövetségbe kovácsolni egymással a nemességet és a tömegeket a liberális középosztály ellenében. Lueger keresztényszociális pártjának 1899-es fellépéséig az osztrák katolicizmus politikai téren tehetetlen volt. „A modern idők, azok minden hozadéka [...] megrémítette őket: semmi másra nem futotta tőlük, mint hogy sóvárogva tekintsenek vissza azokra a letűnt napokra, amikor a vallás volt a tiszteletreméltó társadalom alapja, és abban a vidéki nemesség uralkodott." Lueger azonban sikeresen szólította meg a liberalizmus szociális érzéketlensége miatt elégedetlenkedő katolikusokat, akiket újnak ható stílusával, lármás tömegtüntetések rendezésével mozgósítani is képes volt. Miután pártja megnyerte a bécsi helyhatósági választásokat, Ferenc József megtagadta polgármesteri kinevezését, ám a tömegpolitika korában nem lehetett sokáig fenntartani a császári vétót: 1897-ben Lueger elfoglalhatta hivatalát, korábbi éles antiszemitizmusát pedig választott vezetőként a liberalizmus és a kapitalizmus elleni támadásokra korlátozta.[187]

Lueger retorikájára nagy hatással volt Karl von Vogelsang báró, a *Vaterland* című folyóirat szerkesztője, aki elsőként egyesítette a korai osztrák politikai antiszemitizmus különböző elemeit egységes kapitalizmus- és liberalizmuskritikává. Ő a kapitalizmust „zsidó találmány"-ként, a materializmus és az ateizmus táptalajaként aposztrofálta, amellyel szemben a középkori keresztény gazdasági rend helyreállítását sürgette. Ha ez nem történik meg – írta –, akkor a zsidó kapitalizmus koldusbotra juttatja a kétkezi munkából élő keresztény kisembereket, a „zsidó sajtó" pedig feloldja a társadalmat összetartó erkölcsi kötelékeket. Csak a teljesen rekrisztianizált társadalomban – amelyben a zsidó emancipációt visszavonták – lehetséges a „zsidó uralom" kiküszöbölése, vélekedett. Vogelsang elképzeléseiből ugyanakkor hiányoztak a faji antiszemitizmus elemei és az izraelita vallás elleni támadás, a zsidók számára pedig a római katolicizmusra való áttérést javasolta.[188]

Az egyház szerepe komoly vitákat váltott ki, és Bangha testközelből élhette át egy, az osztrák közéletet megrázó, kultúrharcos színezetű ügy fejleményeit. Az innsbrucki egyetem egyik jogász tanára, a szabadgondolkodó Ludwig Wahrmund 1907 végén nyílt levelében „szeplőknek és parazitáknak" nevezte a katolikus hallgatókat, majd 1908 januárjában *A katolikus világnézet és a szabad tudomány* címmel tartott előadásában elítélte a pápaságot és annak korabeli teológiai állásfoglalásait. Fellépése élesen megosztotta a közvéleményt, a katolikus konzervatívok és keresztényszocialisták mielőbbi leváltását követelték, míg az akadémiai szabadság hívei kiálltak mellette. A helyzetet tovább bonyolította, hogy a pápai nuncius is állást foglalt a professzor eltávolítása mellett, ami felháborította a liberális közvéleményt, és felkorbácsolta az egyházat támadó retorikát. A feszült szembenállást számos demonstráció, tüntetés, egész Ausztriára kiterjedő hallgatói sztrájkmozgalom kísérte, mígnem a politikának végül azzal sikerült elsimítania az esetet, hogy rávette Wahrmundot, fogadja el áthelyezését a prágai egyetemre.[189] Mindez újabb intő jelként szolgálhatott Bangha

[186] Wörgl. *Salzburger Chronik,* 1909. szeptember 28. 4.

[187] Carl E. Schorske: *Bécsi századvég. Politika és kultúra.* H. n., 1998, Helikon Kiadó, 127–135.

[188] Bruce F. Pauley: *From Prejudice to Persecution. A History of Austrian Anti-Semitism.* Chapel Hill–London, 1992, University of North Carolina Press, 40.

[189] John W. Boyer: *Culture and Political Crisis in Vienna: Christian Socialism in Power, 1897–1918.* Chicago–London, 1995, The University of Chicago Press, 192–196.

számára az antiklerikalizmus társadalmi befolyásáról, illetve a sajtó erejéről. Ezt jelzi az a hagyatékában fennmaradt újságkivágat, amely egyik egyetemi tanárának a tiroli katolikus nagygyűlésen mondott beszédéről tudósított. Michael Hofmann páter Dávid és Góliát harcához hasonlította a jó, azaz a katolikus és a rossz sajtó küzdelmét.[190]

Ugyanakkor Bangha a magyarországi szellemi folyamatoktól sem szakadt el. A hazai állapotok elemzése állandó beszédtémát jelentett számára magyar hallgatótársával, a cisztercita Baranyay Jusztinnal, akivel életre szóló barátságot kötött.[191] A magyar egyházi irodalom újdonságait szintén figyelemmel követte. Ennek egy tanulságos példája, hogy megrendelte Boroviczény Nándor kötetét, az 1907-ben megjelent *A szociális tevékenység kézikönyvét*. A szerző, a váci egyházmegyében fekvő Uri község plébánosa, saját tapasztalatai alapján próbálta a nyugat-európai katolikus társadalomszervezés eredményeit adaptálni a hazai viszonyokhoz, tankönyvként is használható, igen részletes gyakorlati útmutatót nyújtva a papságnak.[192] Bangha levelet intézett a szerzőhöz, amely sajnos nem maradt fenn, de a válasz alapján feltételezhető, hogy a nyugat-európai katolikusok központosított társadalmi intézményei (mint például a német Volksverein) átvételének szándékát hiányolhatta a kézikönyvből. Boroviczény ugyanis a következőket írta Banghának: „Teljesen igaza van Főtisztelendőségednek: érdemesebb lett volna a belgáktól tanulni. De higgye el, édes jó Főuram, mi teljesen speciális faj vagyunk. Se a belga, se a német ruha nem áll jól nekünk. A német, a belga, a francia mind társadalmi ember. Minket szellemi, vallási dolog nem igen tud állandóan összetartani. Láttam én azokat a híres kat[olikus] köröket nálunk. Ah, ezek egész más dolgok!... Kártya, ital, kompánia, pipafüst!"

[190] JTMRL III. 9. Die Presse. *Allgemeiner Tiroler Anzeiger*, 1909. május 26. 1–3.

[191] Baranyay Jusztin válasza. *Nemzeti Újság*, 1925. augusztus 14. 7.

[192] Boroviczény Nándor: *A szociális tevékenység kézikönyve. Egyházhatósági jóváhagyással*. Budapest, 1907, Stephaneum, VI–VIII.

Az uri plébános úgy láthatta, hogy a nemzeti szintű társadalmi szervezkedéshez hiányoznak a megfelelő alapok – például az olyan elhivatott és az elméleti kérdések iránt is érdeklődő, világi katolikusok tömegei, amilyen Bangha István volt. Boroviczény szerint ráadásul a katolikus társadalmi élet az egész országban a „fajmagyar vidékeken" volt a leggyengébb. „Művelődésről így faluhelyt, ahogy én is vagyok, hallani sem akarnak. Télen, mikor lehetne őket tanítani, ezen kívül még megakadályoz – valóban komikus, ha sokszor majdnem a sírásig nem bosszantana – a sár. [...] Az a közöny, amit itt is tapasztalok (legalább egyelőre), az öl, jobban öl, mint az ellenség, ellenakció. Nekünk tehát ezt a közönyt kell megtörnünk. Isten erejével sikerülni is fog! De ehhez évek, sőt emberöltők kellenek. Mily sokat kell addig tűrni, imádkozni, szenvedni. Múlt év júliusában kerültem ide Uriba. A nép iszákos, erkölcstelen. Szerveztek itt kat[olikus] kört, de az csak alig lézeng. Van itt fogyasztási szövetkezet is. De az szeszárusítási jogot szerezve, csak növelte a szeszfogyasztást, úgy, hogy – horribile dictu – 3 év alatt 103 ezer kor[on]át adott ki a község szeszes italokra!" Tapasztalatai alapján a plébános végül arra jutott, hogy az idősebb generációk rossz beidegződéseik miatt teljesen alkalmatlanok a társadalomszervezésre, ezért a gyerekeknél kezdte meg az erőteljesebb akciót.[193] A levél igen komoly figyelmeztető jel lehetett Bangha számára arról, hogy a nyugati minták – ahol, mint a Wahrmund-ügy is megmutatta, jelentős tömegeket lehetett csatasorba állítani világnézeti kérdések miatt – mennyiben követhetőek a magyar viszonyok között. A társadalmi közöny legyőzésének problémája pedig, amelyről Boroviczény olyan nagy hangsúllyal írt, minden bizonnyal még tovább növelte a szemében a tervszerű cselekvés és a tömegek meggyőzésének jelentőségét.

Az ifjú jezsuitát a hazatérés lehetősége helyett inkább a nemzetközi tudományos pályafutás foglalkoztatta, ami érthető is, hiszen jól érezte magát a nemzetek feletti egyetemi közeg-

[193] JTMRL III. 9. Boroviczény Nándor Bangha Bélának, 1908. március 27.

ben, amely egyértelműen elismerte tehetségét: egyik dolgozatával komoly pályadíjat nyert, tudományos szakcikkei jelentek meg, majd – akárcsak korábban Nagyszombatban – itt is tanulmányi felügyelővé nevezték ki. Élénken érdeklődött a nyugati társadalomszervezés eredményei iránt, és azt tervezte, hogy ezeket Belgiumban vagy az Amerikai Egyesült Államokban veszi górcső alá.[194] Bizonyára az is növelte becsvágyát, hogy egy angol nyelvű katolikus enciklopédia szerkesztősége őt kérte fel a magyar irodalomról és a Pázmány Péterről szóló szócikk megírására.[195] Ez később is hivatkozási alapként szolgált számára, hiszen 1921-es amerikai útja előtt is utalt a lexikonban végzett munkájára.[196]

Tanulmányai végéhez közeledve, 1909. október 26-án Franz Egger brixeni püspök pappá szentelte Innsbruckban, és elérkezett az első diszpozíció ideje. Ebben döntő szerepet játszott az a tényező, hogy a Jézus Társasága aktuális magyarországi helyzete nem tette lehetővé Bangha innsbrucki egyetemi terveinek valóra váltását. A rend generálisa ugyanis – az osztrákok részéről hagyományosnak számító ellenkezést legyűrve – 1909-ben kettéosztotta az osztrák–magyar provinciát, és létrehozta a független magyar rendtartományt, amelynek azonban a kezdet nehézségei között az alacsony létszám problémájával is szembe kellett néznie.[197] Az önálló rendtartomány első vezetője, Bús Jakab tehát nem mondhatott le tehetséges fiatal rendtársának

---

[194] Nyisztor 1941. 127–131., 139.

[195] Adalbert Bangha: Hungarian Literature; Peter Pázmány. In *The Catholic Encyclopedia.* New York, 1911, Robert Appleton Company.

[196] Fr. Bangha, Noted Hungarian Priest, to Visit America. *Catholic News Service – Newsfeeds,* 1921. január 31. 15.

[197] Fejérdy 2009. 13–22.; Molnár Antal: A közép-európai katolicizmus a századfordulón a monarchikus ideálok és a nemzetépítés válaszútján. A jezsuita rend osztrák–magyar rendtartományának példája. In Klestenitz Tibor–Zombori István szerk.: *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára.* 347–354.

munkájáról. Feltételezhetjük, hogy Bangha kísérletet tett elöljárójának megnyerésére innsbrucki karrierje érdekében. Erre egy válaszlevélből következtethetünk, hiszen Bús 1910 áprilisában arról írt neki, nem érti, „miért kellene éppen a kezdet nehézségeivel küzdő provinciának erejéből az anyaprovinciának javára áldozni, amikor az úgyis bőségesebben rendelkezik erőkkel; ebben én nem látom Isten akaratát, és úgy látszik, a főtisztelendő Pater Generalis sem".[198]

Mint naplójegyzeteiből kiderül, Bangha ezután zúgolódás nélkül elfogadta a provinciális döntését Budapestre rendeléséről. Csak azt hangsúlyozta: gyakorlati munkája mellett mindenképpen időt kell szakítania arra, hogy régi tervének megfelelően kidolgozza a keresztény társadalmi apostolság elméletét, hiszen, mint írta, ennek „óriási jelentőségéről ezerszer meggyőződtem, de saját helyes irányításom tekintetéből is roppant fontos, különben én is csak olyan céltalan apostoli gerillaharcokat fogok inscénálni életem fogytáig, vagy belefáradva felhagyok magam is az elszánt nagy törekvésekkel. Azonkívül ez az egyetlen s legfőbb útja-módja annak, hogy a külföldre is kiterjesszük apostolságunkat, s további ilyen irányú munkákra szólaltassuk meg a külföldieket." Úgy tervezte, hogy munkájának legfőbb eleme a teendők szakterületenkénti összegzése lesz, például a politikában, a sajtóügyben, a katolikusok hitvédelmi és hittani képzésében, továbbá a közerkölcs, az „alsóbb néposztályok", az „általános társadalmi reform", illetve a missziók ügyében.[199]

Bangha várható időhiány miatti aggodalma indokoltnak bizonyult, hiszen a tervbe vett munkát csak élete alkonyán írhatta meg *Világhódító kereszténység* címmel. De a kilátások már 1910-ben sem tűnhettek biztatónak, hiszen Tomcsányi Lajos, a budapesti rendház nagy tekintélyt élvező főnöke a rá váró feladatok komplexitására figyelmeztette. Tomcsányi szerint a keresztényszociális mozgalom, a népszövetség, a Katolikus

---

[198] Molnár–Szabó 2010. 323.

[199] Molnár–Szabó 2010. 171–172.

Sajtóegyesület, a Mária-kongregációk országos szervezése, az értelmiség megnyerése, a szabadkőművességnek „egyre hangosabb agitációja elleni mozgalom" egyaránt égetően szükséges annak megakadályozásához, hogy a magyar katolicizmus a francia sorsára jusson,[200] vagyis hogy elkerülje az állam és az egyház szétválasztását.

Ezek a félelmek ekkoriban nem tűnhettek túlzónak. A gazdasági fejlődés, a polgárosodás és a városiasodás fokozatosan mélyreható kulturális változásokkal járt, hiszen a folyamatokat a vidéki közösségek felbomlása, a hagyományos értékrend lazulása kísérte, létrejött a modern nagyvárosi életforma, az új irodalom, amelyet Heltai Jenő, majd Ady Endre neve fémjelzett. A sokféle irányzatot magába foglaló szabadgondolkodás képviselői egyedül a személyes tapasztalatokon és a tudományos vizsgálatokon alapuló ismereteket fogadták el érvényesnek, elutasítottak mindenféle vallási hagyományt és tekintélyt, fontos céljuknak tartották a vallásosság magánszférába való visszaszorítását, az egyházi iskolák és a nagybirtokok államosítását.[201] A változást sokan egyfajta kulturális válságként élték meg, szélsőséges esetben akár a magyar kultúra „elzsidósodásaként", mivel a hivatásos újságírók jelentős része zsidó származású volt. A szociáldemokrácia megerősödése szintén aggodalommal tölthette el a konzervatívokat, hiszen az 1910-es évekre létrejött a maga egyesületeivel, sajtójával és ünnepeivel a munkás-ellenkultúra, melynek tagjai „szellemi értelemben szektaként működtek". A nemzetköziség jegyében elutasították a nemzeti hagyományokat, így Szabó Ervin nyomán még a Kossuth-kultuszt is elvetették, amivel persze a szélesebb nyilvánosság előtt a hazátlanság vádját vették magukra.[202] Az ateista gondolkodás terjedése érzékelhetővé vált: így például Zichy Gyula pécsi püspök 1909-ben arról panaszkodott, hogy az agitáció hatására egyházmegyéjében megjelentek az úgynevezett társadalmi temetések, ahol egyházi szertartás helyett a helyi szociáldemokrata vezérek tartottak búcsúztatót elhunyt elvtársuk felett.[203]

Az intő jelek egyeseket arra ösztönöztek, hogy a keresztény felekezetek összefogását szorgalmazzák a „destruktív"-nak, rombolónak ítélt társadalmi mozgalmakkal szemben. Széchényi Emil gróf az 1910-es katolikus nagygyűlésen arra kérte hittestvéreit, hogy legyenek türelmesek a többi felekezettel, hiszen a jövőben össze kell fogniuk velük „a vallási és erkölcsi anarchiát hirdető" csoportok ellen, ami csak akkor lehetséges, ha a felek megbíznak egymásban.[204] 1913-ban Zichy János úgy vélekedett, hogy a felekezetek materialista és ateista erők elleni szövetsége az állam érdekét is szolgálja. A 20. század nem tűri a felekezeti féltékenykedést, kölcsönös toleranciára van szükség, „neutrális" bázison, vagyis társadalmi téren kell elkezdeni a felekezetek közötti közeledést.[205] Ez egybecsengett a kormánypárt vezérének, a református Tisza Istvánnak a véleményével, aki 1911 májusában felekezeti összefogást sürgetett a „destrukció"-val szemben. Igaz, ő azt is kiemelte, hogy ennek során el kell kerülni mindenféle túlzást, felekezetieskedést, nehogy azzal az ateizmus karjaiba kergessék a művelt rétegeket.[206]

De hogyan vélekedett mindezekről a kérdésekről az 1910-ben Budapestre érkező Bangha Béla, miként kívánta megerősíteni a katolicizmus pozíciót az eszmei vetélkedés frontjain?

---

[200] Molnár–Szabó 2010. 325.

[201] Balogh Margit–Fejérdy András: Szabadgondolkodás, ateizmus és szekularizáció a 20. századi Magyarországon. In Somorjai Ádám–Somorjai Gabi szerk.: *Laborator Assiduus. A 70 éves Zombori István köszöntése.* Budapest, 2019, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet–Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, 68–72.

[202] Csunderlik Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör (1908–1919) története.* Budapest, 2016, Napvilág Kiadó, 23–33.

[203] EPL, Püspökkari értekezletek jegyzőkönyvei 1909–1927. 1909. november 17. 9. napirendi pont.

[204] *Alkotmány,* 1910. november 15. 4

[205] *Alkotmány,* 1913. november 10. 3.

[206] *Országgyűlési Napló,* 1911. május 23. 19.

A jezsuiták csak a 19. század végén állandósították jelenlétüket Budapesten. 1890-ben készült el, arisztokrata támogatóiknak hála, a józsefvárosi Horánszky utcában szerény, rezidenciaként működtetett rendházuk, majd pár évvel később átadták a Jézus Szíve-templomot. Bár a rendházban viszonylag kevés páter lakott, mégis nagyon mozgalmas élet folyt falai között. Különösen Tomcsányi Lajos volt közkedvelt személyiség a katolikus arisztokrácia köreiben, gyakran megfordult nála tanácsát kérve a Néppárt két vezetője, Zichy Nándor és Esterházy Miklós Móric.[207] A jezsuiták különösen szívesen látott vendégek voltak továbbá Károlyi Gyuláné szalonjában, amely – Károlyi Mihály megjegyzése szerint – a „klerikális arisztokrácia" gyűjtőhelye volt: főleg a Pálffy, Esterházy, Károlyi, Zichy, Apponyi, Szapáry családé. A szalon vendégeinek nagy kedvence hamarosan Bangha Béla lett,[208] sőt még arról is pletykák kezdtek terjedni, hogy egy – meg nem nevezett – huszonhat éves báróné „mély rajongást" tanúsított irányába.[209]

A jezsuiták budapesti társadalmi tevékenységének egyik központi elemét a Mária-kongregációk szervezése jelentette. A Szűzanya jelentősége kiemelkedő volt a rend számára: „a jezsuiták a 20. század elején igyekeztek Mária alakjába olvasztani minden olyan erényt, melynek a katolikus egyházban nem volt kontinuus hagyománya, benne fedezték fel az Okosság, az Igazságosság, a Mértékletesség és Erősség forrását."[210] A kongregáció 16. századi gyökerekre visszanyúló szervezete a rend gazdag társadalomszervezési tapasztalatainak eredménye volt. A jezsuiták külön egyesületeket alapítottak az egyes társadalmi csoportok számára, remélve, hogy a tagok így teljesen azonos célokat fognak kitűzni, és ezek elérésére azonos eszközök állnak majd a rendelkezésükre.[211] Ezt az elvet követve 1897-ben Budapesten Tomcsányi Lajos megalakította az egyetemi hallgatók kongregációját, 1902-ben Bóta Ernő munkájának gyümölcseként létrejött az iparosifjak, majd az iparosmesterek szervezete. Egy év múlva Zichy Nándor támogatásával indult meg az urak kongregációjának működése.[212]

A sikert a gondos előkészítés garantálta. A megalakulás előtt a tagjelölteknek 3–4 hónapig próbaüléseket kellett tartaniuk, hogy csak a valóban működőképes egyletek induljanak el, a kezdőlétszámot pedig korlátozták az alapos oktatás érdekében.[213] Az érdeklődés felkeltésében a látványos külsőségeknek is szerepe volt,[214] és az iskolai szervezetekben az is vonzerőt jelentett, hogy csak a legjobb tanulókat vették fel, akiknek egyleti kötelességük volt a gyengébbek korrepetálása.[215] A szervezők kifejezetten a közösség tehetséges és tekintélyes személyiségeinek a megnyerésére törekedtek. „A kongregáció nem javítóintézet, hanem a jóknak egyesülése. [...] Míg a javítóintézet egyeseket javít, addig a jók intézete a sokaságot ja-

[207] Petruch 1940. 66.

[208] Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen.* I. kötet. München, 1923, Verlag für Kulturpolitik, 216–217.

[209] Külföldre távozott magyar jezsuita atya. *Pécsi Napló,* 1914. január 20. 3.

[210] Smid Mária Bernadett: A szájtól a szemig. A Mária-kongregációs ifjúság erkölcsi nevelése a 20. század első felében. In Gyulai Éva–Viga Gyula: *Történet – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Veres László tiszteletére.* Miskolc, 2010, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság–Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet, 462.

[211] Így a tanoncok, az iparosok és kereskedők, a munkások, a közép- és felsőbb iskolák diákjai, a tisztviselők, a „magasabb intelligencia" és a főnemesség számára is külön kongregációk alakítását javasolták. Bús Jakab: *Kalauz a Mária-kongregációk számára.* Budapest, 1907, Stephaneum, 66–67.

[212] Dőry Ferenc: Bús Jakab S. J. emlékezete. Kortárs magyar jezsuiták. I. kötet. Szerk.: Szabó Ferenc. Eisenstadt, 1991, Prugg Verlag, 37.

[213] Bangha Béla: Mi a kongregáció? Rövid Kalauz a Mária-Kongregáció számára. Budapest, 1921, *Mária Kongregáció,* 2. kiadás, 21–23.

[214] Bangha 1921. 8.

[215] Vargha Damján: Hármas szakosztály a középiskolai Mária Kongregációban. *Mária Kongregáció,* 1907/2. 20.

vítja"[216] – fogalmazta meg az alapelvet Bús Jakab. A kongregációknak nem az volt a céljuk tehát, hogy tömegszervezetté válva maguk irányítsák a helyi katolikus közéletet. Inkább a kiemelkedő képességű tagokból kívántak egyfajta vallásos elitet kinevelni, hogy a különböző társadalmi csoportokban előkészítse és támogassa a papságnak a szekularizáció megállítása érdekében tett erőfeszítéseit. A példának tekintett német kongregációk a helyi társadalom feletti közösségi kontroll szerveiként is működtek: a férfi kongreganisták évente rögzítették, hogy ki nem él rendszeres hitéletet, ki vét az egyházi előírások ellen, a nők pedig felkeresték az egyházközség tagjait, és a mulasztókat figyelmeztették kötelességeikre.[217]

A kongregáció a hitélet elmélyítését és a Mária-kultusz terjesztését tekintette céljának, vagyis saját értelmezése szerint hitbuzgalmi jellegű volt. Az utóbbi célkitűzés fogalmába azonban beletartozott Szűz Mária erényeinek utánzása is, ami feltámasztotta az apostolkodásnak és az egyház védelmének a követelményét.[218] Ez pedig a gyakorlatban már közéleti szerepvállalást feltételezett. Így például a budapesti iparosifjak 1903-ban 492 alkalommal léptek fel a katolikus lapok és olvasmányok terjesztése érdekében.[219]

A kongregációs intézményrendszeren belül komoly feszültségeket okozott a vezetés kérdése. A szervezés munkájában ugyanis a rend mellett a Prohászka Ottokár nevével fémjelzett papi közösség, a Regnum Marianum is nagy szerepet játszott, és az elsőbbség kérdése megosztotta a két csoportot.[220] A vitákat

[216] Bús 1907. 77.

[217] Stumpf József: Korszerű lelkipásztorkodás és kongregáció. *Mária Kongregáció*, 1910/2. 36.

[218] Bangha 1921. 12.

[219] Bús 1907. 146.

[220] Gianone András–Klestenitz Tibor: *Katolikus nagygyűlések Magyarországon*. Budapest, 2017, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 164–166.

Bangha már egyetemi hallgatóként is élénk figyelemmel kísérte. Ez derül ki abból a rendkívül terjedelmes levélből, amelyet Bíró Ferenc 1907-ben küldött neki. Bíró nehezményezte, hogy ő és Innsbruckban tanuló rendtársai inkább hajlottak a Regnumot a kongregációk kongresszusán képviselő Izsóf Alajos álláspontjának elfogadására, ezért részletesen tájékoztatta őket a kongresszuson történtekről. Hangsúlyozta, hogy ő maga a Regnum papjainak szellemisége ellen foglalt állást, akik szerinte a jezsuita rendet idejétmúlt intézménynek, „pszichológiai anakronizmus"-nak tartották. Bíró ezért a kongresszuson kifejtette, hogy nem helyesli Izsóf „extrém demokratikus" elveit, mert szerinte az „egyházi és világi communitas heterogén berendezése isteni terv és gondolat". Úgy vélte, hogy a túl engedékeny Regnum kongregációiban a fiatalok ateistákká és „Bacchus meg Venus szolgáivá" válhatnak, míg a jezsuiták szervezetei hűen ragaszkodnak az egyház örök elveihez. „E tekintetben nem az egyháznak kell alkalmazkodnia a korhoz, hanem a kornak az egyházhoz. Éppen ezért az S. J. szelleme ebbe a századba is való. Nem kell tőle félteni a kongr[egáci]ót." Bíró a kongresszus lezajlásának hosszadalmas leírása után arra kérte Banghát, hogy ne tévessze össze a Regnum embereit a világi klérussal, amely valójában inkább a jezsuitákhoz húz, hiszen tudja, hogy a rend a kongregációk tulajdonképpeni mestere.[221]

A rend tagjai az 1907-es kongregációs kongresszus után szakítottak a Regnum Marianummal, és arra törekedtek, hogy minél nagyobb befolyást szerezzenek maguknak a hitbuzgalmi szervezet vezetésében. Ezeknek az erőfeszítéseknek a részeként hozták létre 1907-ben Bús Jakab vezetésével a *Mária Kongregáció* című egyesületi lapot. Bús emellett arra törekedett, hogy a rend budapesti szervezeteihez kapcsolódó vidéki kongregációkat, úgynevezett kolóniákat hozzon létre, az aprólékos szervezőmunka és a sok utazás azonban akadályozta tartományfőnöki feladatainak ellátásában. Egy impozáns fővárosi kongregációs

[221] JTMRL III. 9. Bíró Ferenc Bangha Bélának a kongregációkról, 1907.

központ építésének céljaira adománygyűjtést is kezdett, ezzel azonban gyorsan kudarcot vallott, ami komoly csalódást jelentett a számára. „Mi szervezetlenül szerte szét bolyongunk és sopánkodunk, és mikor szervezkedni akarunk, saját feleink azt mondják: *nem értjük, mit akartok!* Fájó, de üdvös tanulság! Ezzel új ideált szereztünk: Elörül kell kezdenünk!" – írta a *Mária Kongregáció* hasábjain.[222]

Bús ekkoriban döntötte el, hogy a Budapestre rendelt Banghára fogja bízni a lap szerkesztését, valamint az egyetemi kongregáció vezetését. Fiatalabb rendtársának írva hangsúlyozta: „ama nagy társadalmi akció végzésében akarom társul fogadni, amely még egyrészt erőmet fölülmúlja, másrészt feladnunk nem szabad, mert ennél üdvösebb – ily téren – ma nem mozog édes hazánkban." Egyúttal arról is tájékoztatta, hogy erkölcsbölcseleti vagy apológiai előadásokat kell tartania az értelmiség számára, mert a budapesti rendház csak ezzel a feltétellel kapta meg a *collegium in choatum*, azaz szervezés alatt álló kollégium egyházjogi besorolást.[223]

A tartományfőnök igen fontos feladatnak tartotta az aktív közéleti fellépést, az értelmiség befolyásolását, hiszen úgy vélte, hogy a katolikus értékek közvetlen veszélyben forognak Magyarországon. 1910-ben – egy álnéven kiadott munkájában – arról írt, hogy a vallás ellenségei „minden hitet ki akarnak irtani" az emberekből.[224] Bús szerint a szekularizáció az elitet követve megjelent a többi társadalmi osztályban is, és ennek a folyamatnak a fő katalizátora a sajtó: „[a gyűlölet] ott dolgozik a sajtóban hatványozott erővel. Gyártja és szállítja a hazugságot, rágalmat, gyalázást. [...] Két tábor van tehát a föld színén és e két tábort a szeretet és gyűlölet alkotja. [...] Óriási csatára készülnek. Szóljunk nyíltan! A Mária-kongregációkról és a szabadkőművesekről van szó".[225] Ezért úgy látta, hogy a katolikusoknak a közösség fennmaradása érdekében vállalniuk kell a – hangsúlyozottan csak becsületes eszközökkel vívandó – harcot, össze kell fogniuk egymással, többek között megfelelő sajtótermékek létrehozása és terjesztése érdekében. 1910 júliusában arról írt Banghának, hogy „Ha a szabadkőművesek gonosz elveik terjesztésére ország- s világszerte tudnak szervezkedni; még Afrika pusztáin is tudnak páholyt csinálni, s azzal az összeköttetést fenntartani, nem értem, miért nem tudnánk mi is. – Azok a jámbor sopánkodó kongregációk nem fogják katolikus ügyeinket előbbre vinni, az imádság és hitélet akkor való, ha átmegy az életbe: a családba, a hivatalba... stb... A kongregáció szervezete akkor élő s életrevaló szervezet, ha valóban össze tudja szedni az egyesekben rejlő erőket közös elvek megvalósítására."[226]

A Bús által festett apokaliptikus kép valójában nem annyira a kor hazai valóságát tükrözte, sokkal inkább a világegyház által a szabadkőművesség ellen indított kampány nézőpontját. A katolicizmus a titkos szertartásokat folytató társaság iránt már a 18. században is komoly ellenszenvvel viseltetett, ami a modernizációs folyamatok előrehaladtával tovább fokozódott. A katolikusok közül sokan attól tartottak, hogy a szabadkőművesek a vallás felszámolására és a materializmus terjesztésére törnek.[227] A magyar liberális nyilvánosságon belül viszont komoly hagyományokkal rendelkezett a jezsuitaellenesség, a jezsuita szót gyakran sajátos kiterjesztett értelemben, „a retrográd egyházi irány" szinonimájaként használták.[228] Noha a rend ekkor már korántsem rendelkezett akkora szellemi befolyással, mint a kora újkorban, mégis „tovább élt a jezsuiták ha-

222 *Mária Kongregáció*, 1910/10. 334. Kiemelések az eredetiben.

223 Molnár–Szabó 2010. 326.

224 Kabos [Bús Jakab]: *A szabadkőművesség a kulisszák mögött*. Budapest, 1910, Pázmáneum, 44.

225 Bús 1907. 219.

226 Molnár–Szabó 2010. 328.

227 Atkin–Tallett 2003. 166.

228 Rada János: Antijezsuita vitairatok az 1870-es évek első felének Magyarországán. *Publicationes Universitatis Miskolcinensis*, 2019/1. 203.

talmas politikai befolyásáról szóló legenda".[229] A hazai szabadkőműves közösségben olyan nézetek is jelentkeztek, amelyek a jezsuitákat világuralomra törő, haladásellenes társaságként állították be,[230] a baloldali szubkultúrán belül pedig egyesek a kongregációt ennek a politikának a legfőbb eszközeként tartották számon.[231] A szabadkőművességen belül a 20. század elején valóban növekedni kezdett az antiklerikális szellemi irányzatok befolyása: Jászi Oszkár például a Martinovics-páholy élén a klerikalizmus elleni országos küzdelmet sürgetett népgyűlések, felolvasások és sajtó útján.[232] Ezeknek a köröknek az eszméi ugyanakkor még mindig csak szűk társadalmi rétegekre voltak hatással.[233]

Bangha tehát a *Mária Kongregáció* szerkesztőjeként a Bús Jakab által megindított szellemi hadjáratba kapcsolódott be. A harcias retorika jól tetten érhető cikkeiben. 1910 novemberében például arra figyelmeztette az olvasókat, hogy a külvilág – a „zsidó sajtó uszítása" nyomán – gyakran fogalmaz meg elítélő véleményt a kongregációkról, azonban ez nem tévesztheti meg a tagságot. A résztvevőket arra kérte, hogy csatlakozzanak

[229] Bánkuti Gábor: Az antijezsuitizmus anatómiája. In Gyarmati György–Lengvári István–Pók Attila–Vonyó József szerk.: *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben.* Pécs, 2013, Kronosz Kiadó, 479.

[230] „A jezsuiták az egyház feltétlen uralmának megvalósítását s az egész világot átölelő korlátlan hatalom elérését, a szabad eszmék béklyóba verését tűzték ki végcélul. Azzal ámították a világot, hogy ők a mennyország számára, Istennek akarják nevelni az embereket, s ehelyett béklyóba verve az emberiség szabad gondolkodását, a földi pokolba süllyesztették a befolyásuk alatt levő társadalmat. Porba törekedtek alázni az emberiséget. Talán az Istenség előtt? Nem. Saját maguk előtt." István Mester: *Szabadkőművesek és jezsuiták.* Budapest, 1897, Várnai F. könyvnyomdája, 8.

[231] Rácz Zoltán: *Jezsuiták tegnap és ma.* Budapest, 1974, Kossuth Kiadó, 197.

[232] Heverdle László: A Martinovics-páholy antiklerikális sajtópolitikája. *Magyar Könyvszemle,* 1983/2. 140.

[233] Balogh–Fejérdy 2019. 70–72.

a „modern pogányság" elleni küzdelemhez, amely először pogánnyá, majd erkölcstelenné, végül koldussá szeretné tenni a hazát. „Azt akarjuk, hogy legyen végre nekünk is bátorlelkű, tisztánlátó, meggyőződéses katolikus intelligenciánk s legyen ép, erős, romlatlan ifjúságunk [...] fejlődő művelődésünk, népjólétünk, életképes, haladó keresztény társadalmunk. Azt akarjuk, hogy üzérkedő lélekkufárok, hogy jött-ment elemek, hogy kelet kazárjai, nyugat vandáljai ne pusztíthassanak többé büntetlenül szerte e hazában! S ne nézhessék helótának a magyar katolicizmust azon a földön, melyet az annyiszor fizetett meg piros szíve-vérével; hogy ne csúfolhassa többé minden tanulatlan újságkamasz azokat a szent ideálokat, melyek e népet ezeresztendős harcaiban fenntartották, megnemesítették, világszerte köztisztelet s rokonérzés tárgyává tették!"[234] A harcias lelkesedés a kongregációk tagságára is átragadt. A jeles társadalomtudós, Kovrig Béla emlékei szerint az „akkor Savonarola-szerű" Bangha vezetésével arra biztatták a kongreganista fiatalokat, hogy „csatlakozzanak egy spirituális modern keresztes hadjárathoz, s védjék meg a »Mária országának« (Regnum Marianum) alapvető kulturális identitását – jellegzetes, jezsuita barokk Magyarország felfogását – az antiklerikális liberalizmus szövetséges erőitől".[235] Bangha még a szabadgondolkodó fiatalokat tömörítő Galilei-körbe is elküldött egy kongreganistát,[236] aki 1913. január 29-én tartott előadást a körben.[237] A *Mária Kongregáció* a reformkatolicizmus gondolatát tévesnek tartotta, hiszen szerzői meg voltak győződve arról, hogy a világiakkal folytatott, általuk önfeladásnak tekintett egyezkedés soha nem

[234] *Ki tart velünk?* BBÖM V.

[235] Kovrig Béla: *Katolikus demokratikus és szociális reformmozgalmak Magyarországon.* Szerk.: Petrás Éva. Budapest, 2019, Barankovics István Alapítvány, 157–158.

[236] Rácz 1974. 197.

[237] Petruch Antal: *Száz év a magyar jezsuiták múltjából (1853–1950).* II. Az önálló magyar rendtartomány (1909–1950). Kecskemét, 1994, Korda Kiadó, 37–38.

járhat eredménnyel. Ahogy egy cikk leszögezte: „bármennyi engedményeket tegyenek is [a reformkatolikusok]; a világ gyűlöletét és üldözését nem fogják kerülhetni mindaddig, míg egyházunkat teljesen föl nem adják. [...] Az a remény tehát, hogy a kompromisszumok és engedmények által a »modern« embereket meg lehet nyerni a kereszténységnek, hiú epekedés".[238]

A jezsuiták a hatékonyság növelése érdekében arra törekedtek, hogy a kongregációs intézményrendszert minél inkább központosítsák, és a saját vezetésük alá vonják. Ennek érdekében rendezték meg az első országos kongregációi nagygyűlést 1910 novemberében, a katolikus nagygyűléshez kapcsolódva. A rendezvény olyannyira sikeres lett, hogy a helyszínként választott Új Városháza szűknek bizonyult a résztvevők számára, a rendelkezésre álló ezerötszáz hely kétszeresére lett volna szükség. A gyűlésen elhatározták, hogy a kongregációk autonómiájuk megtartásával szövetségre lépnek egymással, a nagygyűlést pedig lehetőleg évente megtartják.[239] A következő évben a szervezők az eseményt a zsúfoltság elkerülésére átvitték a pesti Vigadó nagytermébe,[240] a gyűlésen ekkor már mintegy ötezren vettek részt.[241]

A kongregációk bekapcsolása a katolikus sajtómozgalomba

A kongregációs intézményrendszer irányításában és a program végrehajtásában kiemelt szerep hárult az egyesületi folyóiratra. Bangha a *Mária Kongregáció* szerkesztőjeként minden kongregációtól kérte egy sajtófelelős kijelölését, akinek rendszeresen beszámolókat kellett írnia a lap számára a helyi eseményekről, de úgy, hogy az „üres ünnepélyesség" helyett a lényeges részleteket rögzítse.[242] A *Mária Kongregáció* a tagság orientálására minden számában listát közölt az ajánlott és megrendelhető olvasmányokról, de feketelistát is hozott a modernizmus jegyében álló szerzőkről, amelyen előkelő helyen szerepelt Ady Endre. Jellemző módon még a keresztrejtvényt is hitoktatói célokra igyekezett használni. 1912-től igényként jelentkezett, hogy a kongregációk vezetői rendszeresen hitvédelmi előadásokat tartsanak a közönségnek, amihez a folyóiratban német, francia, olasz, angol, belga, spanyol folyóiratok és előadásvázlatok adtak segítséget.[243]

Banghát ugyanakkor az egyházi sajtó távlati fejlesztésének általános kérdései is komolyan foglalkoztatták. Érdeklődésének a folyóirat 1911 márciusában megjelent tematikus számával adta először komoly tanújelét, amellyel arra törekedett, hogy a különböző korú és műveltségű olvasókat egyaránt megszólítsa. Míg a fiatalabb, képzetlenebb közönség megnyerésére a sajtó populáris stílusú bemutatásával tett kísérletet,[244] addig az értelmiségiek számára tudományos igénnyel megfogalmazott tanulmányokat közölt, és versenyképes, az olvasók érdeklődését kielégíteni képes katolikus sajtóorgánumok szükségességét hangoztatta.[245]

[238] Reformkatolicizmus. *Mária Kongregáció,* 1910/10. 305.

[239] BB: Az első országos kongregációi nagygyűlés. *Mária Kongregáció,* 1910. december. 103–142.

[240] EPLCat. 25/5536-1911. Bús Jakab Vaszary Kolosnak, 1911. szeptember 21., válasz: október 9.

[241] II. országos kongregációs nagygyűlés. *Mária Kongregáció,* 1911. december. 97–107.

[242] Bangha Béla: Kongregáció és kongregációi lap. *Mária Kongregáció,* 1911. szeptember. 21.

[243] Schmid 2010. 460–461.

[244] „Rettenetes erejű gépszörnyek lihegve zakatolnak éjjel-nappal az ő szolgálatában, tüzes szemű, rohanó acélparipák az igás állatjai, surranó villanyszikra a postagalambja. Ajkainak szavát nem tízezrek, de milliók lesik [...] halálos mérgétől nemzetek senyvednek a sír felé." Kemenes Károly: A legnagyobb zsarnok. *Mária Kongregáció,* 1911/7. 214.

[245] Bangha Béla: Közéleti érvényesülésünk és a sajtó. *Mária Kongregáció,* 1911/7. 221.

Bangha azonban annak is tudatában volt, hogy a katolikus sajtónak szüksége van megfelelő terjesztési stratégiára és reklámra. Idővel arra a felismerésre jutott, hogy a feladat elvégzésére hivatott katolikus sajtómozgalom társadalmi bázisát a középosztály női tagjai adhatják, akik hagyományosan szorosabban kötődnek az egyházhoz, elegendő szabadidővel rendelkeznek, és a presztízshierarchiában elfoglalt helyüknek köszönhetően könnyebben győzhetik meg a kételkedőket. A nők társadalmi szerepvállalását megnehezítette a hagyományos konzervativizmus felfogása, amely szerint a gyengébb nem képviselőinek nincs helyük a közéletben, mert az elvonja őket a családtól. A katolicizmus apostoli missziójába viszont általában jól beleillett a nő közéleti szereplése, hiszen ez megmutathatta, hogy a katolikus értékek követése megoldást jelenthet az emancipáció kérdésére is.[246] Emellett a nőket többnyire könnyebben lehetett mozgósítani a katolikus egyesületek számára, hiszen itt az egyház felügyelete alatt szabadságot, tekintélyt és szellemi függetlenséget nyerhettek, amit a századelő polgári társadalma egyébként megtagadott tőlük.[247] Amikor tehát Bangha felvetette egy Sajtóhölgybizottság nevű kezdeményezés lehetőségét, a terv a kongregációkon belül pozitív visszhangra talált, hiszen olyan kezdeményezésnek tűnt, amelyik az emancipáció igényeinek és a modernség ethoszának megfelelően társadalmi szerepvállalásra nyújt módot, ugyanakkor konzervatív célkitűzései folytán mégis összeegyeztethető a nők szerepéről vallott hagyományos nézetekkel.[248]

A szervezési folyamat kezdetén, 1911 márciusában a Szeplőtelen Fogantatásról nevezett budapesti női kongregáció szekciót alapított a „jó" sajtóért. Céljuknak elsősorban az agitációt tekintették, ezért összeállították a katolikus, az ellenséges és

246 Pető Andrea: *Napasszonyok és holdkisasszonyok. A mai magyar konzervatív politizálás alaktana.* Budapest, 2003, Balassi Kiadó, 62–63.

247 Atkin–Tallett 2003. 187.

248 Novák Mártonné: A nők és a katolikus sajtó. In Toma István szerk.: *Élet és irodalom.* Budapest, 1914, Élet Kiadó, 66.

a „tűrhető" lapok listáját, amit minden kongregációnak elküldtek.[249] 1911. december 27-én Bangha felügyeletével az egyházi sajtó népszerűsítésére létrejött a Katolikus Sajtóhölgybizottság, amely hivatalosan a Prohászka Ottokár által elnökölt, 1907-től létező Katolikus Sajtóegyesület autonómiával és saját pénztárral rendelkező szerveként alakult meg.[250] A hölgybizottság a vezérkarba választott társadalmi előkelőségek révén is igyekezett növelni vonzerejét: az elnök gróf Majláth Györgyné, a társelnök Barkóczy Ilona lett.[251] Tagsági díj eleinte nem létezett (1915-től viszont már évi két koronát kellett fizetni), csupán a pártoló tagok adtak önkéntes hozzájárulást. A hölgyektől viszont elvárták, hogy rendszeres munkát végezzenek, amiről havonta be kellett számolniuk. A titkárság pontos statisztikát vezetett az elért eredményekről.[252] A szervezet a kongregációk segítségével viszonylag kiterjedt vidéki hálózatot is létrehozott, összesen 16 városban jött létre helyi csoportjuk.

A Sajtóhölgybizottság elsősorban a lapterjesztésre helyezte a hangsúlyt. Aktivistái például Egerben katolikus családok számára előfizettek az *Alkotmány*ra, a Néppárt napilapjára, az iparvárosokban pedig arra törekedtek, hogy a rikkancsok a katolikus bulvárlap, az *Új Lap* friss példányaival várják a hazatérő munkásokat.[253] A visszaemlékezések jelentős eredményként könyvelik el, hogy a bizottságnak köszönhetően csökkent a liberális lapok példányszáma.[254] Ez azonban arányaiban alig érzékelhető változást hozott, hiszen a sajtóhölgyek saját statisztikáik szerint évente nagyjából kétszáz személyt tudtak lebeszélni a „keresztényellenes" lapok olvasásáról. A katolikus

249 *Mária Kongregáció,* 1911/2. 60–61.

250 Mayer János: A sajtó problémái. *Egyházi Közlöny,* 1911/6. 2.

251 *Jelentés a Katholikus Sajtóegyesület 1912. május 20-án tartott negyedik rendes közgyűléséről.* Budapest, 1912, Katholikus Sajtóegyesület, 14.

252 *A Katholikus Sajtóhölgybizottság Kis Közlönye,* 1913/1. 1–8.

253 *A Katholikus Sajtóhölgybizottság Kis Közlönye,* 1913/1. 11–12.

254 Nyisztor 1941. 198.

sajtótermékeknek ugyanakkor évente ezernél több új előfizetést szereztek, és széles körben folytattak propagandát az érdekükben. Ez valódi eredményt jelentett, amit a Sajtóegyesület részéről is elismertek. A bizottságot vezető hölgyek testületileg vettek részt a Sajtóegyesület 1912-es közgyűlésén, ahol Prohászka Ottokár elnöki beszédében külön köszöntötte őket. Kiemelte, hogy „a hölgybizottság már eddig is nagyot művelt s itt Pesten többet tett, mint jómagunk. Szerénykedés nélkül legyen mondva, alaposan lefőzött minket. Az élet nagy konyháján e főztükből kérünk minél többet; szívesen elviseljük, sőt élvezzük azt". A püspök ugyanakkor – a sorok között – arra intette Banghát, hogy még a küzdelem hevében sem indokolt irreális célkitűzéseket megfogalmazni. „Kidörzsölve szemünkből az álomképeket sajtónk jövendő, nem tudom miféle nagyhatalmi helyzetéről, szétszakítva az illúziókat arról a vezető szerepről, melyet a jó sajtónak minden egyéb irányzat elnyomására szánnánk, egy reális, konkrét cél lebeg szemeink előtt, s ez az, hogy a katolicizmusnak igazán tekintélyes, jó és modern sajtója legyen"– mondta.[255] A jezsuiták a sajtóügyek terén hasonlóan viszonyultak Prohászkához. Bár a rend a tízes évek első felében az elvi kérdések terén nem rokonszenvezett a püspökkel,[256] a gyakorlatban nem mondhatott le a tekintélyéből származó presztízsről, ezért az együttműködés fenntartására törekedett. Ezt jelzi például, hogy a püspököt kérték fel a Sajtóhölgybizottság harmadik kongresszusának levezető elnökévé.[257]

Bangha számára az első sikerek után főként az jelentett nagy feladatot, hogy a kongregációk tagjaiban fenntartsa a sajtóügy iránti érdeklődést. Ennek eszközeként szolgáltak a vidéken és a

[255] Jelentés 1912. 3.

[256] A provinciális 1914 januárjában például arról panaszkodott a rendfőnöknek, hogy budapesti munkájukat megnehezíti Prohászka esztergomi tanítványainak jelenléte, akik „modernista szellemmel fertőzöttek". JTMRL, Speiser Ferenc Franz Wernznek, 1914. január 23.

[257] *A Katholikus Sajtóhölgybizottság Kis Közlönye,* 1915/1. 7.

fővárosban tartott sajtónagygyűlések, amelyeken laikus szónokokat is szerepeltettek, mert felismerték, hogy őket szívesebben fogadja a közönség. Az elhangzott előadásokat röplapként is terjesztették.[258] A mobilizálás további fontos eszközét képezte a „dicsőséglisták" összeállítása: Bangha például rendszeresen közölte a katolikus lapokból húsz példánynál többet eladó lapterjesztők névsorát.[259] Miután azt vallotta, hogy „a szívhez tudvalevőleg a gyomron át vezet az út",[260] megkísérelte az anyagi ösztönzés módszereit is felhasználni, és igyekezett a kongregációs tagokat gazdasági együttműködésre bírni. A *Mária Kongregáció* közölte az egylethez tartozó iparosok és kereskedők listáját, és olcsó hirdetési lehetőséget biztosított a számukra.[261]

Az erőfeszítések ellenére a Sajtóhölgybizottság gyakran szembesült azzal a problémával, hogy a tagok keveset váltottak be a kezdeti lelkesedés hevében tett ígéretekből. A munkában sokan csak névlegesen vettek részt, az ő elriasztásuktól félve nem vezethették be azonnal a tervezett beszámoltatási rendszert.[262] 1913 áprilisában, a hölgybizottság második közgyűlésének időpontjában a 461 között mindössze 284 „működő" tag volt, közülük is csak 117 számolt be rendszeresen tevékenységéről.[263] A sajtópropaganda terén a részeredmények megőrzése is gondot okozhatott, ami az egylet tagjait időnként görcsös pótcselekvésre ösztönözte. Ha például a sajtóhölgyek elérték, hogy egy kereskedő katolikus lapokat áruljon, de nem mutatkozott irántuk kereslet, akkor a lapok természetesen újra eltűntek a kirakatból. Ezt megakadályozandó néhány aktivista rendszeresen felvásároltatta a példányokat.[264]

[258] Kóródi Katona János: Széljegyzetek. *Mária Kongregáció,* 1911/10. 320.

[259] *Mária Kongregáció,* 1912/3. 4.

[260] Bangha Béla: A kongregáció és a szociális kérdés. *Mária Kongregáció,* 1908/4. 8.

[261] *Mária Kongregáció,* 1908/2. borító; 1910/1. 32.; 1912/10. borító.

[262] Egy „sajtóhölgy" leveleiből. *Mária Kongregáció,* 1913/8. 276–277.

[263] *A Katholikus Sajtóhölgybizottság Kis Közlönye,* 1915/1. 6.

[264] König Antal: Sajtó-propaganda. *Mária Kongregáció,* 1913/4. 117.

A sajtópropaganda önkénteseinek számára a legnagyobb problémát azonban nem a belső nehézségek, hanem az olvasóközönség közönye jelentette. Noha a sajtóhölgyek tevékenysége elsősorban arra irányult, hogy megkedveltessék a közönséggel a katolikus sajtótermékeket, kénytelenek voltak szembesülni azzal, hogy „derék hölgyeink kibeszélhették a tüdejüket, szónokaink rekedtre kiálthatták a hangjukat, a közönség nem akart tudni az akkori katolikus napilapokról".[265]

A kongregációk megítélése

A kezdeti lendület kifulladása ráadásul általában véve is jellemző volt a kongregációk működésére. A *Mária Kongregáció* oldalain folyamatosan arról panaszkodtak, hogy az egyletek egy része formális működésre szorítkozik, csak az ünnepélyeket rendezik meg, de a tagok nem gyűléseznek, nincs kapcsolatuk a központtal, nem olvassák a katolikus sajtót. A megoldást az egyes szervezetek feletti ellenőrzés kiépítésében, a központosítás erősítésében látták. Bangha országos tagnyilvántartás felállítását javasolta, ami reményei szerint lehetőséget biztosított volna arra, hogy a tagokon számonkérjék ígéreteik betartását.[266]

A jezsuita rend társadalomépítő törekvéseit sok bírálat érte a liberális nyilvánosságban. A polgári radikálisok véleménye szerint a keresztény hit ellentétbe kerül önmagával, ha „hódító hatalomvággyal" próbálják terjeszteni, és mindez olyan folyamatokat indíthat el, amelyek az eredeti törekvésekkel ellentétes eredményre vezetnek.[267] 1911 májusában maga Tisza István hívta fel a parlament figyelmét arra, hogy az iskolákban veszélybe került a felekezeti béke, mert az „ultramontánok" igyekeznek kiszorítani a liberális katolicizmus képviselőit.[268] Néhány nap múlva a képviselőházban Kelemen Samu már konkrétan is megnevezte az ultramontán veszély forrásaként a kongregációkat, amelyek szerinte az „ecclesia militans kiképzőszerveiként" működtek.[269]

A kongregációk tevékenységének megújulását azonban a jezsuita renden belül sem fogadta mindenki teljes egyetértéssel. A nagy tekintélynek örvendő Tomcsányi Lajos inkább a konfliktuskerülő, háttérben szervezkedő, a nyílt állásfoglalásoktól tartózkodó taktikát látta volna célszerűnek, ezért Bangha szerkesztői korszaka alatt nem is publikált a *Mária Kongregáció*ban.[270] A világi klérus soraiban szintén jelentkeztek fenntartások. Saly László, a Központi Szeminárium prefektusa például arról panaszkodott 1912-ben a kongregációk nagygyűlése kapcsán, hogy a kongregációk vezetői mindent a maguk kezébe akartak venni, és felesleges párhuzamosságokat teremtettek a katolikus egyesületi életben. Ezért arra intette őket, hogy ne kalandozzanak mások munkaterére, mert az félreértésekhez, az erők pazarlásához vezethet.[271] Más kritikusok a hitéleti elmélyülést féltették a fokozódó társadalmi szerepvállalástól: „katolikus testvéreink között is vannak ellenségeink [...] akik úgy látják, hogy a kongregációk elsősorban agitátorokat nevelnek s csak másodsorban a krisztusi bensőséges élet buzgó követésére" – ismerte be a *Mária Kongregáció* szerzője.[272] Az egyik legtehetségesebbnek tartott ka-

---

265 Nyisztor 1941. 218–219.

266 Bangha Béla: Kongregációi életünk hiányai. *Mária Kongregáció,* 1912/7. 244.

267 Karacs György: Neokatolicizmus. *Huszadik Század,* 1917. 350.

268 *Országgyűlési Napló,* 1911. május 23. 19.

269 *Országgyűlési Napló,* 1911. május 26. 38.

270 Tóvay Nagy Péter: „...akihez mint orákulumhoz jártak az előkelőek..." Tomcsányi Lajos SJ (1846–1926). In uő. szerk.: *Források a magyar színpadi táncművészet történetéhez.* II. kötet. Budapest, 2014, Magyar Táncművészeti Főiskola, 42.

271 Saly László: A kongregációk nagygyűlése. *Egyházi Közlöny,* 1912. november 29. 678.

272 Kóródi Katona János: Széljegyzetek. *Mária Kongregáció,* 1915/9. 293.

tolikus újságíró, Görcsöni Dénes még a jezsuiták legfontosabb intézményének, az ifjúsági kongregációnak a hatékonyságát is megkérdőjelezte. Mint írta, a nem egyházi forrásokban, például a középiskolai értesítőkben nyoma sincs annak, hogy a diákokat érdekelnék a katolicizmus kérdései, ha „nincs sarkukban a hittantanár".[273]

A társadalmi aktivizálódás a kongregációk eredeti célkitűzésétől való eltávolodás eshetőségét is magában rejtette. Intő jel lehetett annak a kérésnek a sorsa, amit a Mária-kongregációk részéről 1911 augusztusában intéztek a hercegprímáshoz: ebben azért kérték, hogy adjon ki a kongregációk védelmében nyilatkozatot, amelyet egy apologetikus munkában kívántak publikálni. Esztergomból azonban az a válasz érkezett, hogy Vaszary Kolos nem nyilatkozik az ügyben, és „nem tartja nagyon jónak egy új munkával e kérdést újra felkavarni".[274] A hitéleti és társadalmi elkötelezettség elválasztásának fontosságára Rómából is figyelmeztették a magyar rendtartomány vezetőit. 1912 júniusában a rendi generális felhívta Bús Jakab figyelmét, hogy ne használják fel túl sokféle törekvésre a kongregációkat, különben fennáll a veszély, hogy az eredeti céllal ellentétben társadalmi egyesületekké alakulnak át. Ehelyett azt kérte, hogy az egyesületek valódi hivatásuknak megfelelően működjenek. 1913 februárjában a generális ismét a tagok képzésének javítását sürgette, mert azt fontosabbnak ítélte a „külső felhajtásnál".[275]

A dilemmákkal tehát a jezsuiták is tisztában voltak, mennyiségi és minőségi problémákat egyaránt érzékeltek. Noha a kongregációi szervezet gyors fejlődésen ment keresztül – 1912-ben a 182 kongregációnak majdnem 23 ezer tagja volt –,[276] ez

[273] *Mária Kongregáció*, 1911/2. 54.

[274] EPLCat. 25-5536/1911. Bús Jakab és Bóta Ernő Kohl Medárdnak, 1911. augusztus 17.; válasz: 1911. augusztus 29.

[275] Petruch 1994. 50–51.

[276] Bangha Béla: Beköszöntő. *Mária Kongregáció*, 1912/1. 4.

mégis elmaradt a várakozásoktól. Bangha például arról panaszkodott, hogy a végzős gimnazisták számát tekintve a budapesti egyetemi kongregációnak évente legalább 200-300 fővel kellene gyarapodnia, ehelyett jó, ha 15-25 új belépő jelentkezik.[277] A gyakorlati nehézségeket gyakran a plébánosok félelmeivel, kényelmességével, esetleg a renddel szemben érzett ellenszenvükkel magyarázta, amelyet a világi papság számára készített ismertetőkkel, a kongregációk céljait megvilágító újságcikkekkel igyekezett oldani.[278] Ám a működő kongregációk szellemiségével sem volt maradéktalanul elégedett. Egy 1917-es írásában úgy vélte, azok sok helyen csak nevükben élnek, gyakran csak a külsőségeket tartják fontosnak; a tagok nem ismerik a kongregáció múltját, szabályait, céljait, továbbá „nem gyakorlatias, maradi, visszaéléseket okozó helyi szokások kedvéért elhagyják a kongregáció kipróbált életútjait. Az egyik kongregáció önképzőkörré süllyed alá, a másik társas klubbá, a harmadik nevelőintézeti felügyelő közeggé, a negyedik ünnepélyrendező bizottsággá, az ötödik jámbor, de tehetetlen imatársulattá zsugorodik." Úgy találta, hogy ennek a szomorú jelenségnek általában a kongregáció nem megfelelő megalakítása volt az oka, hiszen a prézes (az elöljáró) sokszor nem ismeri a tagokat, akiket kellő körültekintés nélkül vettek fel.

Ezért sürgette a „külső kiépítés" munkájának elvégzését, azazhogy minden városban hozzanak létre életképes kongregációt legalább az urak, az úrinők, a tanulók és az úrleányok számára. Emellett „belső megszilárdítást" is követelt, tehát hogy a prézesek következetesen tartassák be az alapszabályokat, így a gyűlésezést, a havi áldozást, az évi lelkigyakorlatot, és gondoskodjanak a hitvédelmi továbbképzésről, a világi apostol-

[277] *Nyugalmazott kongreganisták.* BBÖM V.

[278] Bangha Béla: *Hitéleti szervezkedésünk és a Mária-kongregáció. Indítvány a magyar katholikus lelkipásztorkodó papsághoz.* Budapest, 1915, Stephaneum.

kodásról, és teremtsék meg végre az országos együttműködés alapjait.[279] 1918 májusában ismét elővette a „sápkóros kongregációk" ügyét, és azt kérte az érintett prézesektől – talán már a demokratikus eszmék növekvő népszerűségére is figyelemmel –, hogy válasszák ki a kongregáció 4-5 jóravaló tagját, akikkel készítsenek tervet a helyi közösség reformjára, majd személyesen beszéljenek minden taggal, és felelősségre vonás helyett jó szóval kérjék őket, hogy közös munkával segítsenek rendet tenni. Újítsák fel a társas összejöveteleket, keltsék fel a jókedv és öröm érzetét a kongregációval szemben, javasolta. „Adjunk teret a személyes iniciatívának, kezdeményezésnek is: ne csak parancsolgassunk, hanem inkább fogadtassuk el a szükséges indítványokat, hogy azokban mindenki a saját nézetének és óhajának teljesülését lássa."[280]

A szónoki karrier kezdetei

Bangha budapesti munkájának második súlypontját a hitközönyös értelmiség megszólítása jelentette, amit kezdetben apológiai előadások útján végzett. A konferenciabeszédek műfaját a századfordulón Prohászka Ottokár tette népszerűvé Budapesten, abból az elgondolásból kiindulva, hogy a templomok légkörétől idegenkedő, de a világnézeti kérdések iránt fogékony férfi értelmiség könnyebben megszólítható a hagyományos kereteken túllépve, formális prédikációk helyett tudományos előadás formájában tartott hitvédelmi előadások segítségével.[281]

Bangha 1910. október 11-én kezdte meg havi rendszerességgel tartott előadásait a rend Jézus Szíve-templomában *Krisztus*

[279] *Kongregációi életünk hiányai.* BBÖM V.
[280] *Sápkóros kongregációk.* BBÖM V.
[281] Szabó 2007. 103–106.

és a modern társadalom címmel. A szervezők a sorozatot – jó pszichológiai érzékkel – igyekeztek az exkluzivitás révén is vonzóbbá tenni, hiszen a templomba csak névre szóló meghívóval lehetett belépni, amit be kellett mutatni az ajtóőröknek.[282] Ez a körülmény arra a következtetésre csábította az újkonzervativizmus történetét kutató Szabó Miklóst, hogy Bangha konferenciáin valamiféle titkos hálózat alapjainak lerakására vállalkozott, amit az első világháború utáni titkos társaságok előfutáraként értékelt.[283] Valójában azonban a jezsuiták egyáltalán nem törekedtek a nyilvánosság kizárására, hiszen a sajtóban jó előre közzétették, hol lehet meghívót igényelni[284] – sőt egy fővárosi gimnázium valamennyi tanárának névre szóló levélben kézbesítették a programot[285] –, és az előadások szövegét később a *Mária Kongregáció* mellékleteként meg is jelentették.[286] A meghívórendszer célja a pluszakadály beépítésével egyszerűen az lehetett, hogy csak a komoly érdeklődők látogassák a rendezvényeket. A módszer működött, hiszen az előadások hamar felkeltették például a bölcsészkar hallgatóinak a figyelmét, akik közül számosan váltak rendszeres hallgatóivá.[287]

Brisits Frigyes irodalomtörténész szerint Bangha az intellektualista szónoki stílust művelte: a hallgatók „fölmelegítése" helyett meggyőzésük volt a célja.[288] Nyisztor Zoltán véleménye hasonló: szerinte Bangha a szószéken a logika emberének mutatkozott, elsősorban arra törekedett, hogy az összefüggések bemutatásával, érvek és cáfolatok kérlelhetetlen láncolatának

[282] Nyisztor 1941. 151.
[283] Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918).* Budapest, 2003, Új Mandátum, 258.
[284] Apológiai előadás. *Budapesti Hírlap,* 1910. október 23. 14.
[285] Klerikalismus in der Schule. *Pester Lloyd,* 1912. január 28. 9.
[286] Nyisztor 1941. 152.
[287] Vécsey Zoltán: Ötven év után... *Köznevelés,* 1964. szeptember 18. 684.
[288] Tudományos irodalom. *Irodalomtörténet,* 1919. 275.

feltárásával győzze meg hallgatóságát. Nagyban segítette az a képessége, hogy a bonyolult alapfogalmakat is képes volt egyszerűvé és érthetővé tenni, és a megjelentek úgy érezhették, hogy tulajdonképpen ők maguk gondolkodnak a szónok helyett. Nem azért beszélt, hogy megcsodálják, hanem hogy „hallgatói ugyanazt lássák meg, amit ő, s ugyanúgy gondolkozzanak és érezzenek, ahogyan ő". Az apológiai előadások egy csapásra megalapozták hírnevét, és hamarosan igen keresett szónokká vált.[289]

Nyisztor állítását alátámasztja az a füzet is, amelyben az ifjú jezsuita beszédeinek jegyzékét vezette. Ebből kitűnik, hogy 1910 őszén a Jézus Szíve-templom és az egyetemi kongregáció mellett a Sacré Coeur-kápolnában beszélt, 1911-ben ezeken túl az angolkisasszonyok templomában és a Szent István-bazilikában, Budapesten kívül pedig Nagyváradon, Egerben, Selmecbányán, Győrött, Vácott, Baján és Szabadkán. 1912-ben a budapesti Örökimádás-templom és Örökimádás-kápolna mellett Kőbánya, Máriaremete, Zombor, Petrozsény, Sopron, Veszprém, Szeged, Pécs, Miskolc, Debrecen, Nagybecskerek, Temesvár, Kaposvár és Bécs került fel a listára. Ezenkívül a *Sajtó és kultúra* című beszédét Nagyváradon, Temesváron és Székesfehérvárott mondta el, az utóbbi két helyen a megyéspüspök jelenlétében, a Fejér vármegyei Nagyperkátán és Fehérvárcsurgón pedig nőknek tartott sajtóbeszédet. A részletekről többnyire nem tett megjegyzést, petrozsényi fellépése kapcsán viszont leírta, hogy a helyi bányászoknak beszélt, és elsősorban a Galilei-kör egyik alapítójának, Fényes Samunak a nézeteit igyekezett cáfolni. 1913-ban Budapesten, Esztergomban, a lourdes-i zarándokhelyen, Mohácson, Szekszárdon, Szombathelyen, Máriabesnyőn, Debrecenben, Nagyszombatban és Nyitrán tartott szónoklatot, valamint Münchenben rövid felszólalást mondott a Munkásegyesület gyűlésén.[290]

[289] Nyisztor 1941. 153–156.

[290] JTMRL III. 9. Bangha Béla vegyes iratai. Beszédeim jegyzéke (Ismétlések kikerülésére stb. vezetendő).

Bangha tehát valóban gyorsan keresett szónokká vált, és tudatosan építette is ezt a karrierjét, hiszen felismerte, hogy az ezzel járó ismertség fontos eszköz lehet nézetei népszerűsítéséhez. „Kell, hogy az embert ismerjék, akkor kétszeresen szívesen olvassák és terjesztik az írását" – jegyezte meg naplójában.[291]

Képességeit általános elismerés övezte. Fiatalabb rendtársa, Varga László emlékei szerint már puszta megjelenésével, gesztusaival delejezően hatott a közönségre, orgánumát pedig még nagy énekesek is irigyelték.[292] Figyelemre méltó, hogy az antiklerikális napilap, a *Világ* egyik tudósítója, akiről nem tételezhető fel pozitív elfogultság, a következőképpen vélekedett: „Valami fölényes erő és nagy készség van a szónoklatában. Nem az a kimondott szónok, aki teljesen hatalmába keríti hallgatóit, de szavainak van meggyőző ereje. És amit beszél: leköt, érdekel. Muszáj végig odafigyelni a szavaira, nem szabad kihagyni egyetlen mondatot, egyetlen hangsúlyt sem, hogy igazán megítélhessük a mondanivalóját."[293]

Előfordultak azonban olyan esetek is, amikor fellépése nem aratott sikert. Ennek egyik lehetséges oka a célközönség közönye volt: még idősebb korában is „mosolygó gúnnyal" mesélt egy esetről, amikor egy vidéki város katolikus körébe hívták meg előadni, ám a tagokat annyira nem érdekelte fellépése, hogy inkább a szomszédos helyiségben kártyáztak és biliárdoztak.[294] Más esetben viszont a létező érdeklődést nem sikerült kielégítenie. A zsidó felekezeti *Egyenlőség* szerint például 1912-ben közhelyes, tartalmatlan beszédeket mondott, igaz, legalább „nagyon szép hangon" adott elő.[295] A liberális *Egri Újság* 1918-ban arról számolt be, hogy „monoton, prédikációsze-

[291] Molnár–Szabó 2010. 177.

[292] Varga 1960. 241.

[293] Bangha páter prédikál. *Világ*, 1920. október 22. 3.

[294] Varga 1960. 246.

[295] Glosszák a hétről. *Egyenlőség*, 1912. március 17. 4.

rű hangon" tartott előadást a városban „minden ékesszólás és stilisztikai szépségek nélkül". Ráadásul „példái sokszor a naivitásba csaptak át. Bizonyos, hogy ilyen agitációs beszédnél különbet tartott volna akárhány itteni paptanár."[296] Az ilyen esetek hátterében feltehetően a túlhajszoltság és a megfelelő felkészülés elmaradása állhatott. Egy vidéki lap cikke már 1913-ban kiemelte: előfordult, hogy „a máskülönben gyönge szervezetű ember egy nap öt beszédet is mondott",[297] ami óhatatlanul is kihatott a minőségre. Egy ízben Bangha maga is arról panaszkodott naplójában, hogy érsekújvári hallgatósága, bár érezhetően nagy örömmel várta, csalódni volt kénytelen beszéde után, amely nem volt sem eléggé logikus, sem kellően szívhez szóló. Tanulságként azt vonta le, hogy a jövőben egyre növekvő rutinja ellenére sem szabad elhanyagolnia a felkészülést.[298] Ehhez ragaszkodott is, hiszen Varga emlékei szerint még idősebb korában is megtanulta beszédeit, gyakran még az előadóterembe tartva, az utcán is átnézte a vázlatot.[299] A közönség igényeihez való alkalmazkodást szintén fontosnak tartotta: egy ismerőse kérdésére, hogy mivel tud közel kerülni a falusi hallgatósághoz, azt válaszolta: „Nem becsülöm le a szellemi képességeit, sosem abból indulok ki, hogy »Mucsán ez is jó lesz«, és mindenekelőtt – igazat mondok neki!"[300] Egy interjúban pedig a szónok és közönség közötti, szavak nélküli kommunikáció fontosságára is utalt: „Sokszor megérzem beszédem közben hallgatóságom szuggesztív érzéseiből, hogy valamit kérdez, kér, ilyenkor eltérek a vázlattól és felelek örömmel, szívvel, lélekkel a megsejtett kérdésre" – mondta.[301]

[296] Sajtóagitációs est Egerben. *Egri Újság*, 1918. február 9. 3.
[297] Páter Bangha konferencia-beszédei. *Nagybánya*, 1913. október 2. 4.
[298] Molnár–Szabó 2010. 201.
[299] Varga 1960. 242.
[300] Bangha. *Új Nemzedék*, 1940. november 18. 3.
[301] A hatodik országos, katholikus nagygyűlés. *Ellenzék*, 1931. szeptember 8. 3.

A Magyar Kultúra: egy folyóirat az értelmiség megnyerésére

Bangha ugyanakkor felismerte, hogy a személyes kapcsolattartás, az értelmiség számára rendezett alkalmi konferenciák rendszere önmagában nem elegendő, ezért a sajtó segítségét is igénybe kívánta venni eszméi terjesztéséhez. 1912 szeptemberében utalt arra első ízben a *Mária Kongregáció* hasábjain, hogy a közönség eltérő igényeihez való alkalmazkodás érdekében szükséges lesz a folyóirat szétválasztása egy hivatalos kongregációs közlönnyé, illetve egy, a világi értelmiség megszólítását célzó, korszerű és aktuális szemlévé.[302] Azt ígérte, hogy ez utóbbi tudományos cikkeket, a vallással összefüggő, közérdekű társadalmi esszéket, kortörténeti feljegyzéseket, kritikákat közöl majd, méghozzá „szigorúan katolikus alapon, föltétlen tudományossággal, előkelő irodalmi modorban, párttekintetektől teljesen függetlenül".[303] Az év végén jelentették be hivatalosan a *Magyar Kultúra* című folyóirat indulását, amelyről Bangha azt ígérte, hogy erősen katolikus, de nem demagóg, nem papos, hanem világi, pártatlan és szókimondó, nem kötekedő vagy gyűlölködő, de nem is gyáva, sem megalkuvó orgánum lesz. A semleges címválasztást azzal magyarázta, hogy a lapot így nem katolikusok is olvashatják. Vonzerejét azzal is igyekeztek növelni, hogy évi 12 koronában állapították meg előfizetési árát, és a csoportos megrendelőknek további kedvezményt is adtak.[304]

A folyóirat kiadását Hornig Károly veszprémi püspök anyagilag is támogatta,[305] a jezsuita rend vezetősége azonban erős ellenérzésekkel viszonyult a lapalapításhoz. Speiser Ferenc tarto-

[302] Lapunk érdekében. *Mária Kongregáció*, 1912. január. 26.
[303] Lapunk ügyei. *Mária Kongregáció*, 1912. november. 81.
[304] Új folyóiratunk: a Magyar Kultúra. *Mária Kongregáció*, 1912, december. 110–111.
[305] Nyisztor 1941. 245–246.

mányfőnök 1912 novemberében értesítette arról Franz Wernz rendfőnököt, hogy Bangha és néhány társa az amerikai jezsuiták *America, a Catholic Review of the Week* című folyóiratának mintájára tudományos-közéleti szemlét szeretne kiadni. Speiser azonban úgy találta, hogy Magyarországon nem adottak ehhez a feltételek: a provincia létszáma túl alacsony, így nincs elég ember a munka elvégzéséhez; az anyagiak nem biztosítottak; a feszült politikai viszonyok miatt pedig a közéleti szerepvállalás ronthat a rend megítélésén. Minderre tekintettel határozottan megtiltotta a folyóirat megindítását. Az események azonban gyorsan időszerűtlenné tették ezt az álláspontot, hiszen Bangha – a *Mária Kongregációt*, illetve a kongregációk újabb országos közgyűlését kihasználva – jelentős propagandát végzett a tervezett folyóirat érdekében. Miután pedig a szervezők gondoskodtak arról, hogy a *Magyar Kultúra* kiadójaként hivatalosan ne maga a rend vagy a kongregáció, hanem a rendi tulajdonban álló Apostol Nyomda szerepeljen, elhárultak a formális egyházjogi akadályok. December 28-án ezért Wernz tudomásul vette a lap megindulását, de csupán ahhoz járult hozzá, hogy a rend egy segédszerkesztővel képviseltesse magát a folyóirat irányításában. Hangsúlyozta ugyanakkor, hogy Bangha ügyében a kétségei még nem oszlottak el, hiszen a magára vállalt szerkesztői felelősség valójában sokkal nagyobb, mint ő maga gondolja. Ezért kérte a tartományfőnököt, hogy kösse a lelkére az okosságot és elővigyázatosságot, és nagyon figyeljen rá.[306]

A *Magyar Kultúra* hivatalosan 1913-tól jelent meg, a szerkesztőbizottság beköszöntő cikke azonban 1912. december 8-án kelt. Az alapos előkészítést dicsérte, hogy a folyóirat szerzői gárdájához a legelső szám borítója szerint negyvenhat személy csatlakozott (és állítólag még további hetven fő jelezte közreműködési szándékát). A szerzői körön belül a klerikusok alkották a túlnyomó többséget: Banghán kívül még négy jezsuita

[306] Molnár–Szabó 2010. 67–70.; JTMRL, Franz Wernz Speiser Ferencnek, 1912. december 28.

(Bernhard Zsigmond, Jablonkay Gábor, Komárik István, Pinzger Ferenc), négy cisztercita (Baranyay Jusztin, Bitter Illés, Greksa Kázmér, Platz Bonifác), két piarista (Prónai Antal, Schütz Antal), két bencés (Sörös Pongrác, Strommer Viktorin) és egy ferences (Buttykay Antal) szerepelt. Idesorolható – egyetlen nőként – Farkas Edit, a Szociális Missziótársulat alapítója is. A világi klérust tizenöt fő reprezentálta. Kimagasló jelentőséggel bírt két megyéspüspök, Fischer-Colbrie Ágoston és Várady L. Árpád szerepvállalása. Kiemelhető továbbá a Katolikus Népszövetséget vezető Ernszt Sándor, a keresztényszocializmus eszméit propagáló Giesswein Sándor, a Néppárt politikai napilapjának, az *Alkotmány*nak a főszerkesztője, Túri Béla, illetve a később jelentős karriert befutó Vass József neve. A világi közreműködőkön belül a legnagyobb csoportot a jogászok alkották, ide öszszesen hét fő tartozott (mint például Concha Győző és Angyal Pál). Az arisztokráciát hárman képviselték: a legjelentősebb Apponyi Albert, a függetlenségi katolikusok vezető személyisége volt, aki mellett Mailáth József és Somssich Béla is szerepet vállalt. A folyóirat ügyeit a gyakorlatban egy szűkebb szerkesztőbizottság intézte, amelynek Banghán kívül az elsősorban a tudományos kérdések iránt érdeklődő jezsuita Bernhard Zsigmond, a cisztercita Baranyay Jusztin, valamint – az eredetileg protestáns, csak halála előtt katolizáló – harcos publicista, Burján Károly volt a tagja.[307]

A sokszínű szerzői kör a nagyközönséget érdeklő témák katolikus nézőpontból való tárgyalására törekedett. A folyóirat programcikkében Bangha abból indult ki, hogy Magyarországon körülbelül egy évtizede megindult a katolikusok öntudatra ébredése, a vallási reneszánsz. Úgy vélte, hogy a jövőben „a keresztény gondolat – nem az esetlen, tartalmatlan antiszemitizmus, hanem az örök igazságok mélységesen pozitív gondolatai – fogják irányítani az újraéledő társadalom lelki kialakulását". Indoklása szerint a 19. század végén egyre többen ismerték fel:

[307] Nyisztor 1941. 178–179.

„a katolicizmust a modern gondolat túlkapásai között félprogramokkal megmenteni nem lehet," az óvatos lavírozást, a közhangulatnak való megfelelés szándékát tehát fel kell váltani az öntudatos kiállással és a teljes katolikus tanítás hirdetésével. Azt is hangsúlyozta, hogy nem kíván konkurenciát támasztani a már működő egyházi sajtónak, inkább arra törekedik, hogy egy „piaci rést" betömve a világi értelmiségnek írjon a ma hangján az aktuális közéleti kérdésekről.[308] A szerkesztőség szándékaira tehát valóban áll az, amit Nyisztor Zoltán visszaemlékezésében írt: a hódító katolicizmus szellemében az egész közélet átalakítását vette tervbe.[309]

A *Magyar Kultúra* – hála a kongregációk propagandamunkájának – gyorsan jelentősnek számító olvasottságra tett szert a kulturális lapok piacán. 1913 júniusára már háromezer-kétszáz előfizetője volt, ebből mintegy kilencszáz világi értelmiségi.[310] 1917-ben erőteljes reklámkampány segítségével a létszámot háromezer-hétszáz főre tornászták fel.[311]

A folyóirat minden számban két-három tanulmányt hozott aktuális kérdésekről. Bangha nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy lapja ne tárgyaljon túl elvont vagy csak szakembereket érdeklő kérdéseket, viszont lehetőség szerint minden aktuális üggyel foglalkozzon.[312] A világnézeti orientálás céljait ugyanakkor a legközvetlenebb módon a Pajzs és Kard című rovat szolgálta – ehhez hasonló már a *Mária Kongregációban* is volt –, amely nagyrészt az olvasói levelekre adott válaszok formájában nyújtott érvanyagot a világnézeti vitákhoz. Az itt megjelenő cikkek gyakran igen polemikusak, sőt esetenként durva hangvételűek voltak, amelyek a *Magyar Kultúra* kortárs jezsuita kritikája szerint a mai olvasó számára kifejezetten idegennek tűnnek. A folyóirat

[308] A szerkesztő-bizottság: Új rügyek. *Magyar Kultúra*, 1913/1. 1–5. (BBÖM XXVII.)

[309] Nyisztor Zoltán: Bangha Béla első lapalapítása. *Magyar Kultúra*, 1941/6. 88.

[310] Amiről nem lehet elégszer szó. *Mária Kongregáció*, 1913/10. 312.

[311] Molnár–Szabó 2010. 222–223.

[312] Nyisztor 1941. 184.

huszonöt éves jubileumán már maga az alapító is önkritikus volt e tekintetben, de úgy vélte, hogy a szerzőkre háruló felelősség ekkoriban szinte kötelezte őket a harciasságra.[313] Ez egyébként nem volt ismeretlen jelenség a katolikus publicisztikában: egyes szerzők már a századfordulón arról panaszkodtak, hogy a túl polemikus hangvétel elijeszti a katolikus olvasókat.[314]

A folyóirat szerzőinek egyik fő célja tehát az volt, hogy a katolikus identitást megvédje a külvilágból érkező antiklerikális vagy ateista szellemű támadásokkal szemben. Ezeket Bangha igen gondos figyelemmel követte: rendtársai szerint ezekben az években gyakran látták, amint miséjéről a Kongregációs Otthon harmadik emeletén lévő szerkesztőségbe érve „még mondta a breviáriumot, szinte a breviárium lapjairól odapillantott az íróasztalán felhalmozott újságokra; közülük a *Világot* »szerette« a legjobban".[315] A *Magyar Kultúrát* egyértelműen a támadások elhárítására és az ellentámadások indítására szánta. Nyisztor megfogalmazása szerint ez az orgánum volt az első jele a hódító katolicizmusnak, amely a meglévő pozíciók védelmén túl már a magyar közélet átalakítására tört.[316] A folyóirat szerzői rendszeresen bírálták a rivális irodalmi lapokat, A *Héten* kívül főleg a *Nyugatot*, és számos írót – például Bródy Sándort, Nagy Lajost és Móricz Zsigmondot – bélyegeztek meg a „pornografikus" jelzővel.[317] A szerzők emellett arra is törekedtek, hogy a katolikus felekezetű vagy önmagukat kifejezetten katolikus szelleműnek tartó irodalmárok alkotásait az egyházi tanításhoz való hűség szempontjából ellenőrizzék.[318] Ezért aztán például rendszere-

[313] Horváth Árpád: A Magyar Kultúra. Egy kis sajtótörténeti vizsgálódás. *Távlatok*, 2003/3. 443–452.

[314] Klestenitz 2013. 45.

[315] A három B. *Nemzeti Újság*, 1934. szeptember 23. 34.

[316] Nyisztor 1941. 189.

[317] Balázs Eszter: *Az intellektualitás vezérei. Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról 1908–1914*. Budapest, 2009, Critica, 183.

[318] A hercegprímás kibékült a jezsuitákkal. *Az Est*, 1914. április 9. 2.

sen ismertették a *Nyugat* kiemelkedő alkotóinak, így Babits Mihálynak vagy Kosztolányi Dezsőnek a műveit, de „a neheztelő sajnálkozásokon túl, hogy az egyébként katolikus nyugatosok és általában a művészvilág vajon miért vonakodott magyar kultúrásan katolikus lenni, sajnos, nem sokat olvashattunk a *Magyar Kultúrá*ban".[319] Egy kortárs vélekedés szerint a folyóiratot egyenesen „a katolikus irodalmi művekkel szemben való kritika könnyebb gyakorlása céljából alapították".[320]

Bangha szerkesztői gyakorlatába érdekes bepillantást enged az a levél, amelyet Lám Frigyes irodalomtörténésznek küldött. Ebben a Harsányi Lajos katolikus pap-költő verseskötetéről a *Magyar Kultúra* hasábjain közölt kritika miatt kialakult vitában foglalt állást. A szerző ugyanis túl szigorúnak találta a *Toronyzene* című verseskötetéről Várdai Béla által írt bírálatot.[321] Lám pedig egyetértett álláspontjával. Bangha viszont megalapozottnak találta a kritikát, és úgy ítélte, hogy Harsányi csak a feltétel nélküli dicséretet kedveli, majd általános jelentőségű kijelentést tett: „az önreklámot s túlságosan baráti alapon kezelt kritikát nem szeretném előmozdítani a kat[olikus] irodalomban. [...] higgye el, édes Tanár úr, nem jó szolgálatot teszünk közös barátunknak s fejlődésének, ha kritikát nem tűrő önhittségre neveljük vagy azt elősegítjük."[322]

A levélből az is kiderül, hogy Bangha hajlamos lehetett szuverén, sőt némileg öntörvényű módon bánni a kéziratokkal, hiszen arról is tájékoztatta Lámot, hogy az általa küldött cikknek[323] azt a részét, amely Várdai tárgyi tévedéseit igazította helyre, közli a folyóirat következő számában, az írás többi részét azonban, amely szerinte Harsányi közvetlen sugalmazása nyomán keletkezett, nem.[324] Lám egy másik levele is megerősíti ezt a feltevést: 1918 januárjában Babits Mihálynak írva azzal mentegette magát a Gólyakalifáról a *Magyar Kultúrá*ban megjelent kritikájának néhány szigorú kitétele miatt, hogy Bangha önkényesen beleírt a szövegbe, de még így is túlságosan kedvezőnek találta a bírálatot.[325]

A folyóirat egyházi sajtóbeli kritikai fogadtatása kezdetben kedvezőnek tűnt. A *Religio* például 1913 elején dicsérettel nyugtázta az illusztris szerzői kört és a gazdag témaválasztékot, ugyanakkor a programcikkel vitába szállva úgy vélte, hogy a katolikus akciók megindításánál az óvatosság és a körültekintés is fontos erény.[326] A *Katholikus Nevelés* elsősorban a sajtó útján történő katolikus eszmeterjesztés programját méltányolta.[327] A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* kritikusa némileg talán meglepő módon szintén méltatta a szerkesztőség céltudatos, sokoldalú, ügyes és eleven munkáját, tapintatát és taktikusságát. Bár úgy vélte, hogy publicisztikájában a tények értelmezése és a dialektika nem mindig fedte a valóságot, ennek ellenére úgy találta, hogy a folyóirat összességében „életerős kulturális és világnézeti propagandát csinál" a kereszténységnek.[328]

Ez azonban nem jelentette azt, hogy Bangha irányvonala általános elismerést szerzett volna, sőt esetenként a folyóirat szerzői gárdáján belül is elégedetlenség jelentkezett. 1916 végén például Apponyi Albert politikai jellegű kifogást emelt amiatt, hogy a *Magyar Kultúra* – még ha mérsékelt formában is[329] – kiállt Szekfű Gyula mellett, akinek a leleplező elemekben bővelke-

[319] Horváth 2003.

[320] A hercegprímás kibékült a jezsuitákkal. *Az Est*, 1914. április 9. 2.

[321] Várdai Béla: Harsányi Lajos költészete. *Magyar Kultúra*, 1918/13–14. 9–31.

[322] OSZK Kézirattár Fond 13/16. Bangha Béla Lám Frigyesnek (?), 1918. július 5.

[323] Lám Frigyes: Harsányi Lajos költészete. *Magyar Kultúra*, 1918/15–16. sz. 144.

[324] Uo.

[325] Róna Judit: *Nap nap után. Babits Mihály életének kronológiája 1915–1920.* A kötet. Budapest, 2014, Balassi Kiadó, 309.

[326] H: Magyar Kultúra. *Religio*, 1913/2. 30–31.

[327] Magyar Kultúra. *Katholikus Nevelés*, 1913. január 1. 44.

[328] Magyar Kultúra. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1913. március 9. 154–155.

[329] A lap cikke azt hangoztatta, hogy a könyv tudományos mű, nem a nagyközönségnek szánta szerzője. A szaktudomány számára feltárt tényekről van benne szó, „korántsem politikai vagy egyéb klikk-érdekeket szolgáló tendenciák megnyilatkozásáról". Szekfű hibákat követett el, de ezek kritizálására a tudósok illetékesek, nem a nagyközönség. A Szekfű-ügyhöz. *Magyar Kultúra*, 1916/8. 382.

dő, *A száműzött Rákóczi* című munkája komoly botrányt kavart a függetlenségi érzelmű közvéleményben. Ugyanezt a kiállást egyébként – a szerző kifejezett kérése ellenére – Prohászka Ottokár megtagadta.[330] Apponyi a Szekfű-pártolást „igen kínosnak" találta, mert szerinte a történész könyve valójában irányzatos pamflet volt az egyik legkiválóbb nemzeti hős befeketítésére. A gróf kifejtette: „végtelenül káros dolognak tartanám, régi eltévelyedések megújításának, ha a katolicizmus tudományos, irodalmi és politikai képviselői nem a nemzeti, hanem az [...] udvari irányzatnak szolgálatában állanának, vagy legalább vele szemben bizonyos hajlékonyságot tanúsítanának."[331]

Kétségtelen, hogy a folyóirat eleinte a katolikusok osztatlan támogatását sem nem nyerte el. Ahogyan maga Bangha már 1938-ból visszanézve írta, a régi felfogású emberek kifejezetten kényelmetlennek találták a „hiányokat s bajokat feltáró" orgánum jobbítási szándékból fakadó „fölösleges izgágaságát".[332] A hierarchia nagy része kifejezetten kritikus volt. Wernz rendfőnök szerint 1914 januárjára nemcsak Prohászka Ottokár és barátai, hanem szinte valamennyi püspök nehezményezte, hogy az új lap konkurenciát jelent a már bejáratott egyházi orgánumoknak, és néhányan közülük különösen rossz néven vették a magyar városok hitéletét bemutató cikksorozatot, amelynek egyes darabjai (például a pozsonyi és a nagyváradi beszámoló) túlzott nyíltsággal tárgyaltak kényes kérdéseket. Az is előfordult, hogy a szerzők stílusát kifogásolták, és a könyvbírálatokat bántó hangneműnek találták.[333]

[330] Mózessy Gergely: Szekfű Gyula levele Prohászka Ottokárnak „A száműzött Rákóczi" vitája kapcsán (Bécs, 1916. január 31.). In uő. szerk.: *Prohászka-tanulmányok, 2009–2012.* Székesfehérvár, 2012, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 250–255.

[331] JTMRL III. 9. Apponyi Albert Bangha Bélának, 1916. november 25. 38–39.

[332] Bangha Béla: A huszonötéves Magyar Kultúra. *Magyar Kultúra,* 1938/1. 6.

[333] Molnár–Szabó 2010. 70.; JTMRL, Franz Wernz Speiser Ferencnek, 1913. május 26.; Wernz Bernhard Zsigmondnak, 1914. január 19.

Ennek fényében nem meglepő, hogy Csernoch János hercegprímás egyik beszédét a közvélemény egy része a jezsuiták törekvéseinek burkolt elítéléseként értékelte. A Szent István Társulat közgyűlését megnyitó beszédében a hercegprímás fájdalmasnak találta, hogy külföldön megjelent az úgynevezett integrálkatolikus irányzat, amely igazságtalanul kritizálja a legtevékenyebb egyháztagokat, és úgy vélte, szomorú lenne, ha ez Magyarországon is elkezdődne. „Nem azok az integrális katolikusok, akik a csendes háttérben felelősség nélkül a kritika szúró fullánkjával lesik a küzdőket [...] Nem katolikus, annál kevésbé integrálkatolikus eljárás az összeesküvő pártoskodás, bizonyos neme a fölényességnek, mások vakmerő megítélése és meggyanúsítása."[334] Miután a provinciális veszélyesnek találta, hogy a sajtó egy része jezsuitaellenes élt tulajdonított a nyilatkozatnak, a helyzet tisztázására kérte fel Csernoch Jánost, aki adott is egy nyilatkozatot a *Magyar Kultúra* számára.[335] Ebben kifejezte csodálkozását, amiért egyesek az integrálkatolikusokra vonatkozó szavait a jezsuiták ellen irányulónak tartották. A Társaság mindig hűen ragaszkodott a főpásztorok utasításaihoz, és nem az akadékoskodó kritika, hanem a tettek embereit nevelte – írta. „Aki csak némileg járatos a hazai katolikus mozgalmakban, jól tudhatja, hogy a hazai jezsuita atyák a *Magyar Kultúra* hasábjain, a Kongregációkban és a katolikus egyesületekben a dolgozó katolicizmus mellett állanak, és a tetterőt igyekeznek felszítani. Sajnálom azért, hogy tájékozatlanok félremagyarázták szavaimat."[336] Elképzelhető ugyanakkor, hogy a hercegprímás valóban a rendnek szóló figyelmeztetésnek szánta szavait, még ha azokat igen

[334] Főmagasságú és főtisztelendő Csernoch János Dr. esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása elnöki megnyitó beszéde a Szent István Társulat LX-ik közgyűlésén, 1914. március 19-én. *Katholikus Szemle,* 1914/4. 348–349.

[335] JTMRL, Speiser Ferenc Franz Wernznek, 1914. március.

[336] A hercegprímás beszéde. *Magyar Kultúra,* 1914/7. 332–333.

diplomatikusan fogalmazta is meg.[337] A kortárs nyilvánosságban *Az Est* azonnal fel is vetette ezt a lehetőséget, ami figyelemre méltó, hiszen annak egyházi ügyekkel foglalkozó újságírója, Szabó László a hercegprímás bizalmasa volt.[338]

Ez az eset azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a magyar egyházi hierarchia fejének eleve rossz véleménye lett volna Bangháról, sőt ennek éppen az ellenkezője igaz. 1913 nyarán a hercegprímás kifejezetten arra kérte a katolikus nagygyűlések rendezőit, hogy adjanak szónoki szerepet a rendezvényen a jezsuitának, akit hiányolt a programból[339] (erre egyébként végül nem került sor).[340] 1915-ben pedig Csernoch közeli munkatársa, Lepold Antal arról írt Szabó Lászlónak, hogy véleménye szerint Bangha „igen toleráns és felvilágosodott ember".[341] A hercegprímás és a páter viszonyának megromlása, ami a rendi emlékezet szerint az 1920-as években már igen súlyos probléma volt,[342] tehát később következett be.

Publicisztikákkal az antiklerikalizmus ellen

Bangha a *Magyar Kultúra* segítségével próbálta meg felvenni a harcot a kiépülőben lévő baloldali ellenkultúrával és annak vezető személyiségeivel szemben. Egyik első célpontja maga Szabó Ervin volt, akinek azt vetette a szemére, hogy az általa vezetett fővárosi könyvtár nem az objektív tudományosságot,

[337] A hercegprímás kibékült a jezsuitákkal. *Az Est*, 1914. április 9. 2.

[338] Klestenitz 2013. 117–119.

[339] EPLCat. 46/7286-1913. Csernoch János Zichy Jánosnak, 1913. június 27.

[340] *Az országos katolikus nagygyűlések Magyarországon, 1900–1913.* Szerk.: Klestenitz Tibor. Budapest, 2016, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

[341] OSZK Levelestár, Lepold Antal Tápay-Szabó Lászlónak, 1915. december 31.

[342] Molnár–Szabó 2010. 73.

hanem a szabadgondolkodó radikalizmust szolgálja. Bangha úgy vélte, hogy Szabó a *Világ* és a *Huszadik Század* rendes munkatársaként egyoldalú pártérdekeltséget követ a könyvtár élén is, amely nagyrészt radikális vagy érdektelen pamfletirodalmat gyűjt, csak a szocialista és galileista olvasók igényeit képes kielégíteni, a „komoly emberekét" viszont nem.[343] Szabó egy napilapban válaszolva részletesen cáfolta állításait,[344] de a páter tovább ragaszkodott álláspontjához, azzal vádolva az igazgatót, hogy közpénzek felhasználásával erősíti a „tudománytalan radikalizmus" pozícióit.[345] A támadásokhoz egyébként később több jobboldali lap is csatlakozott, és a könyvtárigazgató érzékenyen reagált a botrányra, de a polgármester következetes kiállásával stabilizálta helyzetét.[346] Bangha célkeresztjébe került a szabadgondolkodók vezéregyénisége, Pikler Gyula jogbölcselő is, akivel kapcsolatban azt nehezményezte, hogy az eredetileg Pázmány Péter által alapított budapesti egyetemen taníthat, noha itt Pázmány szándéka szerint kimondottan keresztény szellemben kellene művelni a tudományt, ám őt erre – személyeskedő megjegyzése szerint – „sem genealógiai tradíciói, sem egyéni hajlandóságai nem predesztinálják".[347]

Bangha kifejezetten kedvelte a provokatív módszereket, ha úgy ítélte meg, hogy az egyház tanítását méltánytalan támadás érte. Az *Új Lap* című katolikus bulvárlap hasábjain jelentette meg például nyílt levelét, amelyben a *Pesti Hírlap* 1911. december 9-i vezércikkét kritizálta, miszerint a felekezeti oktatás a modern tudomány szemszögéből nézve hazugságokat terjeszt, valamint a szabadkőművességhez kötődő napilap, a

[343] A Fővárosi Könyvtár és a radikalizmus. *Magyar Kultúra*, 1913/2. 106–110. (BBÖM XXVII.)

[344] A Fővárosi Könyvtár. *Az Újság*, 1913. január 29. 15.

[345] A Fővárosi Könyvtár. *Magyar Kultúra*, 1913/4. 198. (BBÖM XXVII.)

[346] Litván György: *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája.* Budapest, 1993, Századvég, 196.

[347] *Pikler Gyula, Haeckel és a lourdesi csoda.* BBÖM XXVII.

Világ december 10-i cikkét, amely szerint a felekezeti oktatás a tudomány és az egyházi dogmák szembeállításával késlelteti a népek haladását. Bangha úgy vélte, az előbbi napilap rejtetten, utóbbi nyíltan a pozitív vallásosság kiirtásán dolgozik, a szabadkőművesség fegyvereit: a ferdítést és hazugságot használva. A hírlapi vitákban nem az igazság győz, hanem az a fél, aki győzi hanggal és bombasztikával, és a katolikusok e téren hátrányban vannak – jelentette ki. Ezután kérte, a két lap mutassa ki, pontosan mivel kerül ellentétbe az egyház a tudományos igazságokkal, milyen hazugságokat tanít az iskoláiban. Majd kijelentette, hogy háromféle válasz lehetséges kérésére: agyonhallgathatják; felelhetnek rá újabb gúnyolódásokkal; de száraz tudományos adatokkal is. Az első lenne a legkönnyebb és a leggyávább, a második a leghatásosabb és legperfidebb, a harmadik az egyedül helyénvaló, de a leglehetetlenebb – vélekedett.[348]

A *Pesti Hírlap* szerkesztősége az első lehetőséget választotta, a *Világ* pedig áttételes formában válaszolt, utalva egy budapesti hittanár szavaira, aki a II. kerületi gimnázium tanári értekezletén kifakadt egy kollégája ellen, amiért az „racionális tanításával" lehetetlenné tette a munkáját.[349] Érdekes adalék, hogy a *Világ* cikkében nem is említette meg Bangha nevét – bizonyára az „ingyenreklám" elkerülésének szándékával.

Harciasabb vitapartner volt a *Népszava*, amelynek élesen antiklerikális felfogásába jól beleillett a „militáns katolicizmus" képviselőjével folytatott polémia. A szervezett munkásság lapja 1912-ben például beszámolt Bangha debreceni előadásairól, amelyek során állítólag túllépett a helyi plébánossal előre egyeztetett témakörökön, és a budapesti sajtót kritizálta, valamint az *Alkotmányt* és az *Új Lapot* népszerűsítette. Ezt hallgatósága a tudósítás szerint kifejezetten rosszul fogadta, ezért kénytelen volt lerövidíteni a városban való tartózkodását.[350] 1913-ban Bangha lourdes-i tapasztalatai kapcsán alakult ki polémia: a jezsuita ugyanis márciusban részt vett azon az országos zarándoklaton, amelyet Mikes János szombathelyi püspök vezetett a francia kegyhelyre.[351] Hazatérése után a *Népszava* beszámolt egyik beszédéről, amelyben állítólag a kuruzslást reklámozta, aláásta az orvostudományba vetett bizalmat, továbbá „pirulás nélkül beszélt olyan dolgokról, amiket csak tébolyodott ember hihet el, és vakmerően kommendálta Lourdes-t mindenféle nyavalyák ellen".[352] Bangha ezután nyilatkozatot tett közzé, amit a katolikus világnézet védelmére vállalkozó Pázmány Védőiroda[353] is megerősített. Eszerint a kérdéses előadás valójában tudományos alapokon állt, és elismert szakértők véleményét ismertette. A *Népszava* viszont ragaszkodott ahhoz, hogy a jezsuita előadásában az „egyszerű parasztfogás" szándékával izgatott az orvostudomány ellen.[354]

Bangha a *Mária Kongregáció* következő számában részletesen is kifejtette álláspontját. Hangsúlyozta, hogy Lourdes megítélése a legszigorúbb ortodoxia szempontjából is szabad vita tárgya, tehát mindenki úgy gondolkozhat és beszélhet róla, ahogy akar, de mindazoknak, akik valóban hisznek, a francia zarándokhelyen történt rendkívüli gyógyulások híre a legédesebb vigaszt jelenti. A hitetlenek hallgatása érthető, de hogy a kegyhelyet a magyar katolikusok alig használják fel hitvédelmi szempontból, érthetetlen és sajnálatos mulasztás – vélekedett. Ezután felhívta a figyelmet a Lourdes-ban 1882 óta működő orvosi vizsgálóirodára, amely jegyzőkönyvezte azokat a csodás gyógyulási eseteket, ahol a beteg orvosi iratokkal igazolta teljes kórtörténetét. A vizsgálóiroda dokumentációja bizonyítja, hogy rengeteg esetben igen sokféle betegségből sikerül kigyógyulni,

---

348 Bangha Béla: Nyílt levél a Pesti Hírlaphoz és a Világhoz. *Új Lap,* 1911. december 13. (BBÖM XXV.)

349 Válasz egy jezsuita kérdésre. *Világ,* 1911. december 31. 7.

350 Debrecenben. *Népszava,* 1912. május 5. 13.

351 A lourdesi zarándoklás. *Budapesti Hírlap,* 1913. március 27. 10.

352 Kuruzslás a templomban. *Népszava,* 1913. május 15. 10.

353 Erről lásd Klestenitz 2013. 66–68.

354 A Pázmány-iroda megállapít. *Népszava,* 1913. május 18. 8.

méghozzá csodás módon, rendkívüli gyorsasággal, ami a természetben lehetetlen. Véleménye szerint tehát „Nem a természettudományt dönti meg Lourdes, hanem csak igazolja annak véges voltát s a természet fölött álló magasabb tényező létét. Az Egyház ugyan nem erre, hanem Krisztus csodáira építi hitérveit, de hogy Lourdes ez érveket erősíti, több mint kézenfekvő."[355]

A páter vitacikkeiben gyakran hivatkozott arra, hogy a katolikusok alkotják a magyar társadalom többségét, vagyis egyfajta demokratikus, többségi elvű érvelést is igyekezett az egyház szolgálatába állítani.[356] Ezzel 1912-ben vitára ingerelte a *Szocializmus* című folyóirat szerzőjét, aki hamisnak tartotta az érvet. Ő arra hivatkozott, hogy a hívek jelentős része valójában csak névleg tagja saját felekezetének, és „»mi, tizenkétmillió katolikus« – egyszerűen humbug, a katolikus hitre kereszteltek kilenctizedrésze csak névleg katolikus".[357]

A számszerű többségre való hivatkozás a protestantizmus megítélése kapcsán is fontos érvet jelentett Bangha számára, aki nem kímélte a liberális politika segéderejeként számontartott magyar protestantizmus képviselőit.[358] A két tényező szövetségét a kortársak szemében leginkább Tisza István testesíthette meg, akinek miniszterelnöki bemutatkozását Bangha 1913-ben lesújtó kritikával illette. A parlamenti programbeszédben burkolt katolikusellenes célokat vélt felfedezni, mivel szerinte az új kormányfő református létére azért vetette fel a katolikus autonómia létrehozásának lehetőségét, mert erre hivatkozva kívánt átadni saját felekezetének komoly vagyont a katolikusok rovására. Arra hivatkozott, hogy Tisza egy újságcikkében a katolicizmust a szociáldemokráciával és az anarchizmussal egyenrangú demagógiaként mutatta be, beszédében pedig kijelentette, hogy a demagógiát diktátori erővel akarja letörni. „Türelmet hangoztatni, mikor elveszik a mienket s a türelem folytonos hangoztatása mellett az uralmat szép csendesen magukhoz rántani – ez a katolicizmussal szembehelyezkedő felekezetieskedésnek ősi taktikája" – vélekedett a kormányfő politikájáról. „Attól a katolikus autonómiától, melyet Tisza István hoz nekünk, mentsen meg az Úr minket!"[359] – foglalta össze véleményét. Tisza természetesen nem maradt adós a kölcsönnel, és időnként dühös támadásokat intézett az ultramontán katolicizmus ellen, egyik elvbarátja, Herczeg Ferenc pedig „a vallási türelmetlenségnek vakbuzgó harcosainak" bélyegezte a páter csoportját.[360]

Az „aszemizmus" koncepciója

Bangha tehát egyaránt katolikusellenes erőként tartotta számon a liberálisokat, a szabadgondolkodókat, a szociáldemokratákat és a protestánsokat. A társadalom elvilágiasodása mögött azonban egy másik tényezőt, a zsidóság – általa feltételezett – befolyását tartotta a leginkább meghatározónak. A témát teljes nyíltsággal tárgyalta az 1913. február 13-án befejezett, *A kereszténység és a zsidók* című konferenciasorozatában, amelynek anyaga később nyomtatásban is megjelent. A sorozat nem kapott nagy sajtóvisszhangot, ám a *Budapesti Hírlap* beszámolója szerint a templom minden alkalommal zsúfolásig megtelt, a közélet, a tudományos világ, sőt még a katonaság képviselői is megjelentek. A tudósítás szerint Bangha tisztában

---

355 *Lourdes – a természetfelettiség diadalkapuja.* BBÖM V.

356 Hatos Pál: A protestáns liberalizmus válsága és a politikai protestantizmus jövőképei 1890–1921 között. In Csibi Norbert–Schwarczwölder Ádám szerk.: *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon. Tanulmányok.* Pécs, 2018, Kronosz Kiadó.

357 Kultúra – álkultúra. *Szocializmus,* 1912. február 1. 287–288.

358 Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete.* Budapest, 2016, Jaffa Kiadó, 72.

359 Gróf Tisza István és a magyar katolicizmus. *Magyar Kultúra,* 1913/13–14. 87., 89. (BBÖM XXIX.)

360 Vermes Gábor: *Tisza István.* Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 192.

volt a téma szokatlanságával, ezért igyekezett az objektivitás terén maradni. „Hangja nyugodt volt és a hatáskeltés minden külső eszközét óvatosan kerülte. Állításait tudományos módszerrel és az adatok halmazával igyekezett igazolni."[361]

Bangha felfogása követte a középosztály körében is megjelenő nézeteket, amelyek a modernizálódó zsidóság felső rétegeit túlzott gazdasági „térfoglalással", illetve az „idegen szellemű" modern kultúra terjesztésével vádolták,[362] és beszédében azt fejtegette, hogy a galíciai zsidó bevándorlókban megvan az egykori muszlim hódítók terjeszkedési hajlama. Számára azonban nem a feltételezett társadalmi „veszélyek", hanem a vallás helyzete jelentette a legfőbb szempontot: „van-e része s mi a része a zsidóságnak a keresztény hitélet mai dekadenciájában [...] s a tömegek elidegenülésében a keresztény gondolattól?"[363] – tette fel a kérdést.

Okfejtése abból az elterjedt, korabeli sztereotípiából indult ki, amely szerint a szemita népek jellemét az anyagiasság és a racionalizmus határozza meg, ami megkönnyíti a kapitalista gazdasági rendhez való alkalmazkodást. Ennek alátámasztására elsősorban az elismert német szociológusra, Werner Sombartra, valamint a kevésbé jelentős katolikus újságíró, az *Augsburger Postzeitung* munkatársaként dolgozó Hans Rost írásaira hivatkozott. A zsidóságnak a saját hitétől megváló tagjai számára megszűntek az erkölcsi gátak – állította Bangha –, mindenre, még a bűnözésre is képessé váltak a haszon megszerzéséért. „Budapest gócpontja a szélhámosságok és csalások megannyi nemeinek. Rengeteg egzisztencia tódul évenként a fővárosba, mely

[361] A kereszténység és a zsidók. Bangha Béla előadása. *Budapesti Hírlap*, 1912. február 14. 6.

[362] Bihari Péter: *Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországán.* Budapest, 2008, Napvilág Kiadó, 58–59.

[363] Bangha Béla: A kereszténység és a zsidók. Előadás. Különlenyomat a Krisztus és a modern társadalom című hitvédelmi előadások II. sorozatából. Budapest, *Mária Kongregáció*, 1912. 4.

még nyelvünket sem érti: magukkal hozott tőkéjük pusztán az a mohó üzérkedés, melynek moráljа a büntetőtörvénykönyv paragrafusaitól sem riad vissza. És abból a táborból toborzódnak össze, mely Galíciából áramlik befelé"[364] – jelentette ki. A csak felszínesen asszimilálódott zsidók gazdasági erőfölénybe kerültek, a magyarságot elnyomva tért nyertek a társadalomban, és saját materializmusukat juttatták diadalra: „a közhivatalnokok és polgáremberek vallási és erkölcsi meggyőződésük gyakorlásában (vagy nem gyakorlásában) a legnagyobb mértékben befolyásolhatók azok által, akikkel szemben anyagilag le vannak kötelezve"– vélekedett.[365] Befolyásuk legfontosabb tényezője szerinte a sajtó feletti ellenőrzés megszerzése volt, amely az ő értékrendjüket közvetítette. Bangha ennek számlájára írta a kizsákmányolást, az anarchizmus és a szocializmus terjedését, az erkölcsök lazulását és a létező összes negatív társadalmi jelenséget: „a keresztény világ erkölcsi dekadenciája félreismerhetetlenül a degenerált zsidóság faji tulajdonságai felé gravitál" – állította.[366] A keresztények ennek hatására fokozatosan kiszorulnak az ország irányításából, számarányuk alatt jutnak be az egyetemekre, míg a zsidók pozíciói egyre javulnak, amit egyebek mellett a nemesítések, kitüntetések is mutatnak. „A zsidó arany megteremtette a pénzarisztokráciát s ezzel bizonyos mértékben értéktelenné tette az ősi születési és vérbeli arisztokráciát" – mondta.

Az idézett helyzetleírás – a kor valósága helyett – a „fordított" asszimilációval kapcsolatos középosztályi félelmeken alapult. Bangha kényszert, anyagi ráhatást feltételezett a hagyományos értékrend lazulása és a modern életfelfogás terjedése mögött, ezért fenyegetve érezte a katolikus társadalmat. A valóságban azonban természetes módon zajlottak a kulturális cserefolyamatok. Az asszimiláció előrehaladtával a zsidóság tagjaiból sokan a többségi társadalom teljes jogú tagjának te-

[364] Bangha 1912. 16–17.

[365] Bangha 1912. 17.

[366] Bangha 1912. 28.

kintették magukat, a többségből pedig sokan önként vették át a kisebbség értékrendjének rokonszenves elemeit.[367]

A páter azonban az általa elmondottakból arra a következtetésre jutott, hogy a fenyegető „veszélyekkel" szemben „védekezni" kell. Ezért Hans Rost véleményére hivatkozva a zsidó bevándorlás megtiltását javasolta, amelynek arányait kortársainak jelentős részével együtt[368] ő is irreálisan túlbecsülte. Ettől az intézkedéstől azt várta, hogy lehetővé teszi a „zsidókérdés" általa elképzelt ideális megoldását. Bangha – a második vatikáni zsinat előtti felfogásnak megfelelően[369] – saját egyházát tartotta az üdvözülés legfőbb biztosítékának, ezért a zsidóság számára (ahogyan minden más felekezet tagjainak is) az egyetlen helyes magatartást a katolikus hitre való áttérésben vélte megtalálni. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy ehhez a befogadó közegnek is változnia kell: az áttérésnek „nem egyengeti útját az a rideg, lenéző, visszautasító modor, melyet a zsidóság sok keresztény részéről (nem rendszerint a vallásos, hanem a talmi-keresztények részéről) úton-útfélen tapasztal. A keresztény szeretetnek épp e téren kellene legtündöklőbb fényben ragyognia" – intette olvasóit.

Az ideálisnak vélt viszonyok bekövetkeztéig viszont a keresztény közösségnek a páter szerint meg kell védenie magát a „destruktív" hatásoktól. A „védekezés" szerinte a sajtómozgalom terén a „rossz" sajtó bojkottját, a gazdasági életben pedig a keresztény vállalkozók előnyben részesítését jelentette volna, de csupán szervezett társadalmi mozgalom keretében, állami kényszerintézkedések nélkül. Elvárása szerint: „Ma ne az antiszemitizmus, ne a zsidók gyűlölete vagy gyermekes leócsárlása, ne a pogrom és értéktelen zsidószidás legyen a jelszó, de annál inkább az aszemizmus, a társadalmi, szellemi és főleg a sajtóbeli közélet aszemizálása, a zsidóság elkeresztényteleníto hatásának távoltartása oly értelemben, hogy az emberi és polgári jogok teljes tiszteletben tartása mellett a zsidóságtól a keresztény társadalom és a keresztény kultúra lemorzsolására a jog és lehetőség megvonassék s a keresztény népelem a gazdasági és szellemi élet terén nemes versenyben s a konkurenciális eltapostatás veszélye nélkül követhesse a keresztény idealizmus elveit."[370]

A koncepció, amely a szociáldarwinizmus szellemében a magyarság és a zsidóság között valamiféle érvényesülési harc konstruálásával próbálta meg igazolni a „szellemi önvédelem" szükségességét, a bevándorlás tilalmának követelésével eljutott a liberális jogfejlődés addigi eredményeinek megkérdőjelezéséhez. Mindez Banghánál a tömegmozgósítás, a közösség tettekre sarkallásának céljait szolgálta, amivel az újkonzervatív mozgalom célkitűzéseihez illeszkedett.[371] Az is jól látszik, hogy bőségesen merített az osztrák előképekből: elvi kritikája Vogelsang báró antiszemita nézeteiből vett át, míg a harcias retorika, a mozgósítás igénye Lueger gyakorlatát idézi.[372] Bár hangsúlyozottan különbséget tett a keresztényekhez méltatlan, faji jellegű antiszemitizmus és az általa szükségesnek tartott, a gyakorlatban szigorúan csak törvényes eszközöket alkalmazónak elképzelt, társadalmi „aszemizmus" között, és azt is kiemelte, hogy az általa felsorolt negatív „zsidó" tulajdonságok nem jellemzőek mindenkire (sőt magasnak találta a kivételek számát), kérdéses, hogy hallgatósága mennyire volt fogékony az elméleti distinkciók iránt. A társadalmi mozgósítás igényével általában nehezen fér össze az aprólékos különbségtétel igénye. Bangha

367 John Lukacs: *Budapest, 1900. A város és kultúrája.* Budapest, 1991, Európa, 210.

368 Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon* 78.

369 Lothar Liptay: *A keresztyénség viszonya más vallásokhoz.* Pozsony, 2003, Kalligram, 54.

370 Bangha 1912. 29.

371 Kiss Mária Rita: A hatodik nagyhatalom. *Századvég,* 2001/1. 155.

372 Egyik legszorosabb elvbarátja, Baranyay Jusztin is hangsúlyozta, hogy szociálpolitikai elgondolásai „kapcsolódtak a Vogelsang-kör eszmevilágához". Baranyay Jusztin: Akik már nem itt e földön jubilálnak. *Nemzeti Újság,* 1943. június 29. 15.

érvelése ezért a gyakorlatban a zsidósággal szembeni előítéleteket erősítette, hozzájárult a középosztály megosztásához.[373] A teljes képhez az is hozzátartozik, hogy az elfogadhatatlannak tartott faji antiszemitizmus és az általa ajánlott „aszemizmus" közötti különbségtételhez csak akkor ragaszkodott következetesen, ha átgondoltan írt a kérdésről, „de a napi publicisztikában gyakran maga is megfeledkezett erről a maga által felállított elvről".[374] Másrészt ő maga is tudatában volt annak, hogy támogatói közül sokan csak társadalmi céljaival értenek egyet, a hitéleti kötelességek vállalása nélkül. Bangha célja ennek a helyzetnek a megváltoztatása volt, és rendszeresen figyelmeztetett arra, hogy a „zsidó szellem" elleni fellépés önmagában véve nem elegendő: „nálunk a harcos katolicizmus sokak nézete szerint még mindig csak antiszemitizmus s legfölebb elkeseredett védekezés a szabadkőművességnek mindent lezúzó terpeszkedésével szemben [...] Vissza a gyakorlati katolicizmushoz, vissza a katolikus hitélethez!"[375] – fogalmazta meg elvárásait 1912-ben.

1913-ban megjelentetett, *Zsidó sajtó a kereszténység ellen* című röpiratában viszont elsősorban a „védekezés" szükségességét hangsúlyozta, és a zsidóság szerepét még az előzőekben leírtaknál is negatívabban ítélte meg. Az agitatív jelleg mellett ebben az is szerepet játszhatott, hogy a röpirat álnéven jelent meg, így nyíltabban megfogalmazhatta vélekedéseit – bár a kortársak számára nem lehetett túl nehéz feladat a Sajtóhölgybizottság által kiadott írás szerzőjét azonosítani. A szöveg kiindulópontja szerint az újságírók valóságos diktátori hatalmat élveznek olvasóik felett, a sajtó pedig világszerte a „hit ellenségeinek kezébe" került, a sajtómunkások így „irtó dühvel rontanak neki minden pozitív kereszténységnek, mindennek, ami a zsidóság világuralmi törtetésének útjában áll. [...] A zsidóság

[373] Gyurgyák 2001. 301.
[374] Gyurgyák 2012. 78.
[375] Bangha Béla: Beköszöntő. *Mária Kongregáció,* 1912/1. 4. (e. k.)

türelmetlen része a sajtó által teszi ellenállásra képtelen jobbágyokká Európa keresztény népeit." Úgy vélte, hogy az értelmiséget a szabadgondolkodó, a szegényebb rétegeket pedig a szocialista sajtó révén idegenítik el a hittől, hogy végrehajthassák valódi céljaikat: a szekularizációt, majd a keresztény népek anyagi megrablását és tönkretételét.[376]

Munkájában gyakran hivatkozott a német származású, nagy hatású bécsi keresztényszocialista újságíró, Joseph Eberle *Großmacht Presse* című, egy évvel korábban megjelent könyvére, amely erőteljesen antiszemita alapokon álló elemzést adott a német sajtóviszonyokról.[377] Bangha ebből kiindulva azt állította, hogy Európa legtöbb fontos lapja a zsidóság kezében van. Majd megjegyezte, hogy Magyarországon is hasonló a helyzet, a budapesti sajtó – az *Alkotmány,* az *Új Lap* és a *Budapesti Hírlap* kivételével – teljesen zsidó tulajdonban van, vagy zsidó érdekekért küzd, a keresztény vallást és a katolikus egyházat pedig tudatosan lejáratja az olvasók előtt. Mindezt számtalan, a fővárosi sajtóból vett idézettel igyekezett alátámasztani.[378]

Ezután azt a szerepet vázolta, amelyet szerinte a „zsidó sajtó" a közerkölcsök lerombolásában játszott. Úgy vélte, hogy a sajtó az alsóbb néptömegeket rendszeresen a vagyonosok, az egyház és az arisztokraták ellen izgatta, a középosztályt pedig a „vallásháborúk izgalmaiba" kergette, és hozzájárul a közéleti hangnem eldurvulásához. Ezen túl a modernség szellemében dicsőíti a házasságtörést, igazolja a csábítást, a párbajt és az öngyilkosságot, az emberek kizsákmányolását szabad versenynek, az uzsorát és a tisztességtelen kereskedelmet hasznos közgazdasági tevékenységnek nevezi. Szót emelt továbbá a hirdetési rovatok

[376] Kálvintéri: Zsidó sajtó a kereszténység ellen. *Sajtóröpiratok II.* Budapest, 1913. 10.
[377] Karl-Heinz Burmeister: Joseph Eberle. In Maria Magdalena Rückert szerk.: *Württembergische Biographien unter Einbeziehung hohenzollerischer Persönlichkeiten.* 1. Stuttgart, 2006, W. Kohlhammer, 52–54.
[378] Kálvintéri 1913. 11–18.

ellen, amelyek bő teret nyújtottak a szexuális kilengésekkel kapcsolatos közleményeknek, társkereső hirdetéseknek, az óvszerek reklámjának és a nemi betegségeket gyógyító orvosok közleményeinek is[379] – ez utóbbi megállapításai egyébként valóban megalapozottak voltak.[380]

Végül konkrét cselekvési javaslatait fogalmazta meg a keresztény népnek „az immorális zsidó sajtó szellemi tébolyából" való felszabadítására. Elsősorban azt követelte, hogy az öntudatos katolikusok világosítsák fel ismerőseiket a „veszélyről", nyilvánosan is utasítsák vissza a „zsidó" lapokat, a katolikus lapokat viszont honosítsák meg a kaszinókban, olvasókörökben, és tartsanak felvilágosító sajtógyűléseket. Emellett teljes bojkottra hívott fel a „rossz" lapok és az azokban hirdető cégek ellen, továbbá ekkor már politikai fellépést is sürgetett, és követelte „a törvényhozástól a kereszténység és vallás ellen izgató sajtó alapos megrendszabályozását". Ennek részeként „egészséges sajtótörvényt" és a szigorított sajtóbíráskodás bevezetését óhajtotta. Úgy vélte, hogy ennek a programnak a végrehajtása minden hívő számára becsületbeli ügyet jelent, olyannyira, hogy leírta: „ezentúl meg legyen egyenesen áruló a neve annak, aki nem áll be a katolikus sajtó munkásai, pártolói, terjesztői közé".[381]

Röpirata az olvasók érzelmeinek felkorbácsolásával nyilvánvalóan a mozgósítás céljait szolgálta, ami különösen jól látható, ha egybevetjük a szintén 1913-ban, a *Magyar Kultúrában* közölt, a sajtókérdést tárgyaló tanulmányával. Itt a középosztályi olvasóközönség elvárásaihoz alkalmazkodva kategorikusan leszögezte: „Nem a sajtószabadság megvonása és a cenzúra behozatala a sajtókorrupció egyenes megszorítása, hanem a helyes sajtótörvény." Azt követelte, hogy a törvény védjen három témakört a nyilvános kritikától: „a vallás szent érdekeit", a közerkölcsöt, valamint a nemzeti eszmét. Ez a sajtószabadság igazolható törvényi szűkítésének is tartható (bár például a „nemzeti eszme védelme" fogalom konkrét tartalma igencsak nehezen lett volna meghatározható), azonban Bangha még egy követelést megfogalmazott, ami viszont már csak a sajtószabadság megsértésével lett volna kielégíthető. Úgy vélte ugyanis, hogy a polgári társadalom alapjait támadó szociáldemokrata lapoknak nem lehet létjogosultsága: „Semmiféle jogcímen nem tarthat igényt sem védelemre, sem pedig megtűretésre az a sajtó, mely eddig soha semmiféle ismérvét nem mutatta annak, hogy komoly és objektív tud vagy akar lenni, hanem a féktelen izgatásban, vallás-, osztály- és nemzetelleni harcban, rágalmazásban és ferdítésben múlta felül önmagát."[382]

Mint láthatjuk tehát, az aszemizmus fogalma Bangha érvelésében szorosan összekapcsolódott a sajtópártolás gondolatával: a zsidóság feltételezett közéleti dominanciájának hangoztatása azt a gyakorlati célt szolgálta, hogy a katolikusokat rábírja az egyházi sajtó olvasására. Ezzel azonban – ahogyan a Sajtóhölgybizottság és a kongregációk mérlege mutatta –, csak igen szerény eredmények elérésére volt képes. A hatás korlátozottsága a nyilvános visszhang mértékében is megmutatkozik, hiszen a mértékadó liberális sajtó gyakorlatilag semmilyen figyelmet sem fordított az aszemizmusra. Az 1910-es évek első felében Bangha és koncepciója inkább csak a szociáldemokraták és a neológ zsidóság sajtójában keltett komolyabb érdeklődést. Az *Egyenlőség* például többnyire erősen kritikus, gunyoros stílusban számolt be arról, hogy „a klerikalizmus vándorkomédiájának e szokatlan temperamentumú Dérynéje" hogyan igyekezett sajtópártolásra ösztönözni hittestvéreit.[383] Első 1912-es konferencia-előadása után Fleischmann Sándor hosszú vitacikket írt, amelyben úgy vélte, hogy az „elkereszténytelene-

[379] Kálvintéri 1913. 22–26.

[380] Balogh János Mátyás: *Üzleti szellemű fővárosi napisajtó a dualizmus korában. A budapesti sajtóipar születése.* Doktori disszertáció. Budapest, 2014. 166.

[381] Kálvintéri 1913. 28–29.

[382] Sajtókorrupció és sajtószabadság. *Magyar Kultúra*, 1913/15–16. 137–139.

[383] Lengyel Ernő: Az éjszaka kakasai. *Egyenlőség*, 1912. május 12. 1.

dés" mögött álló zsidókról szóló elbeszélés évszázados közhely, amit azok hoztak létre, akik az antiszemitizmuson kívül mással nem tudták észrevetetni magukat. Hogyan is volna lehetséges az, hogy a zsidó szellem, amely annyira idegen a kereszténységtől, képes volt hatni rá és előidézni annak dekadenciáját? – kérdezte. A hitközönyösség növekedésének hátterében ő inkább az általános kulturális fejlődést sejtette: „Az emberiség objektivizálódott, minél nagyobb tömegekben szűnik meg Herdenvieh [csordaállat] lenni" – írta, és úgy vélekedett, a jezsuita fellépésének valódi oka az, „hogy a nép ma már szemébe néz a papi tanításoknak és nem fogadja a Banghák kenetteljes ferdítéseit, mint a szentírást".[384]

Mindezzel párhuzamosan a katolikus nyilvánosságban viszont Bangha egyre nagyobb hírnévre és elismerésre tett szert, amit könyvével, kiterjedt publicisztikai tevékenységével, lapalapítói és szerkesztői munkájával, szónoki fellépésével és gyakorlati szervezőmunkájával érdemelt ki. Tehát már a boldog békeidőkben is megosztó személyiségnek bizonyult. Egy kortárs elemző találó jellemzése szerint hívei valósággal rajongtak az aszkéta külsejű papért, viszont „a többi társadalomban és legkivált a sajtóban sűrűn emlegették, de nem pazaroltak rá hízelgő epitetonokat".[385]

384 Fleischmann Sándor: Páter Bangha bölcsességei. *Egyenlőség*, 1912. február 18. 1–3.

385 Imádságos könyv. *Budapesti Hírlap*, 1920. április 18. 8.

II. Felfordult világ: nagy háború, forradalmak, ellenforradalom, „római száműzetés" (1914–1926)

A harmadik probáció és a nagy háború kitörése Nagy-Britanniából nézve

Bangha személyére a jezsuita rendfőnök, Franz Wernz először a *Magyar Kultúra* megindítása kapcsán figyelt fel komolyabban, és a lap alapításának módja miatt nem tett rá jó benyomást. A tartományfőnököt utasította, hogy tartsa szemmel a fiatal rendtag tevékenységét, majd 1912 végén intézkedett arról, hogy küldjék harmadik probációra.[1] Az egyéves időszak, amelyet a rendtagnak a szabályzat értelmében megszokott környezetéből kiszakítva, általában egy külföldi rendházban kell eltöltenie, azt szolgálja, hogy az ünnepélyes örök fogadalom letétele előtt ismét elmélyedhessen a lelkiekben, felkészüljön a rá váró szellemi kihívásokra.[2] Az az információ egyébként, hogy a probáció elrendelése összefüggésben állt a sajtóügyekkel, a nyilvánosságban is megjelent, igaz, erősen torzított formában: az *Egyenlőség* tudni vélte, hogy Bangha egy katolikus lap alapítására kért pénzt a főpapságtól, amely azonban rossz néven

1 Molnár–Szabó 2010. 70.

2 Nyisztor 1941. 203.

vette kezdeményezését. Ha az angoloknál pénzt tud felhajtani erre a célra, akkor senki sem fog haragudni rá, de egyébként feljebbvalói azt várják tőle, hogy felejtse el ezt a fiatalos bohóságot – szóltak a lap értesülései.[3]

Banghát elöljárói Nagy-Britanniába, Canterburybe rendelték, ahol azonban nem angol, hanem francia nyelvi környezetbe került. A Hales Place nevű kollégiumot ugyanis, amely egy György korabeli, háromemeletes, vörös téglás házban működött, a hazájukból eltávolított francia jezsuiták hozták létre 1880-ban. 1901-ben a lyoni provincia teológiai kollégiuma lett, majd, miután a teológiát Hastingsba költöztették, a novíciusok és fiatal rendtagok otthonává vált, és az is maradt 1927-ig, amikor a rend eladta az ingatlant.[4]

Bangha, amint azt a *Magyar Kultúra* számára küldött írásaiból tudjuk, könnyen beilleszkedett a Hales Place mindennapjaiba. „Finom, előkelő, szellemes és szeretetreméltó nép ez a francia s öröm az ilyen magamfajta embernek közébök kerülni" – írta beszámolójában. Igaz, azt is hozzátette, furcsa érzés volt számára, hogy sok rendtársa igencsak keveset tudott a magyarokról, a „tatárok rokonairól". A nemzetközi környezet és az igaz testvériesség azonban feledtette a kezdet nehézségeit, és az is külön örömére szolgált, hogy személyesen megismerhette Henry atyát, annak a Paul Henrynak a testvérét, aki az 1900-es kínai bokszerlázadás idején tengerésztisztként vértanúhalált halt a pekingi misszió védelmében, és akinek a történetét korábban megírta a *Jellemrajzok*ban. Nagy-Britanniát elsősorban történeti és egyházpolitikai összefüggéseken keresztül mutatta be olvasóinak. Kiemelte, hogy Angliát egykor a Szentek szigete néven emlegették, mára viszont már csak a köd és a füst hazája maradt, ami szükségszerű fejlemény azután, hogy a reformációhoz csatlakozva megtagadta gazdag

[3] Glosszák a hétről. *Egyenlőség,* 1913. augusztus 10. 2.

[4] Cornelius Michael Buckley: *When Jesuits Were Giants. Louis-Marie Ruellan, S. J. (1846–1885) and Contemporaries.* San Francisco, 1999, Ignatius Press, 165–177.

katolikus örökségét. Bár az anglikánok igyekeztek minden ősi katolikus emléket eltüntetni, ám Canterbury középkori székesegyházában még így is „minden kő az elveszett múlt után zokog" – írta. Azt is megjegyezte ugyanakkor, hogy tapasztalata szerint az angolok a legnagyobb tisztelettel viselkednek a katolikus papokkal, nem úgy, mint mondjuk a Vámház körút járókelői. Ezt egyfajta civilizációs előnnyel magyarázta. „De az az óriási különbség megvan a külföld és miközöttünk, hogy odakünn az elvi ellentétek sem ragadják az embereket egykönnyen neveletlenségre és civilizálatlan modorra."[5]

Ennek az állításnak hamarosan eljött az ellenpróbája, hiszen az első világháború kitörése következtében Bangha egy csapásra ellenséggé vált Nagy-Britanniában. Sokáig nem is ébredt rá ennek gyakorlati jelentőségére, és elmulasztotta a lehetőséget a gyors hazatérésre.[6] Miután a Monarchia nagykövete elhagyta Londont, az USA diplomáciai képviselete a sajtóban felajánlotta segítségét a még Nagy-Britanniában tartózkodó német és osztrák–magyar hölgyeknek. Bangha ekkor úgy döntött, hogy ő is megpróbál élni ezzel a lehetőséggel – hiszen papként nem volt hadköteles, hazatérésével nem növelte a Monarchia haderejét, ezért a brit hatóságok számára értelmetlen lett volna internálni őt. Miután megkapta a fővárosba utazáshoz szükséges fényképes engedélyt, elhagyta a canterburyi rendházat. Augusztus 2-án érkezett meg Londonba, amelyet nagyjából ahhoz hasonlóan ábrázolt, ahogy Madách Imre *Az ember tragédiájá*ban elképzelte: „az üzlet és anyag, a vagyon és nyomor" nagy Babilonjaként, ahol az ember „produktív és konszumptív gépezet" csupán. Ennek ellenére sok mindent igen rokonszenvesnek talált a brit fővárosban, például a fegyvertelen rendőrök nyugalmát és udvariasságát, a puritán öltözködést, a tradíciókhoz való józan ragaszkodást – egyszóval a konzervativizmus mindennapi megnyilvánulásait.

[5] Bangha Béla: Canterbury. *Magyar Kultúra,* 1913/22. 444.

[6] Nyisztor 1941. 211–212.

Szívesen emlékezett arra is, hogy találkozott egy volt nagyváradi kongreganistával, aki kereskedősegéd lett, és húszévesen többet keres, mint otthon egy gimnáziumigazgató. „Nálunk a kereskedői pályára csakugyan rányomta nemkívánatos bélyegét az a faj, mely a kereskedelmet kvázi kisajátította s talán ez az oka annak, hogy ösztönszerűen másodrangú foglalkozásnak tekintjük a kereskedői pályát. Pedig ebben határozottan nincs igazunk" – vonta le a következtetést. A brit demokratikus hagyományok megnyilvánulásait viszont inkább megmosolyogtatónak ítélte, így például a Hyde Parkot, ahol különösen a szüfrazsett szónokok és az egymással vitatkozó hithirdetők komolytannak ítélt prédikációi szórakoztatták. A nyilvános hitmagyarázatok között folyó szabad verseny létében egyértelműen a reformáció és az általa útjára indított szabad kutatás csődjét látta.[7]

A világháború kitörése és a sajtó működésének közvetlen megfigyelése még tovább rontotta véleményét a modern tömegtájékoztatásról. Úgy találta, hogy a háborús hírek eleinte kevés nyomot hagytak a brit átlagolvasó lelkében, a sajtó többhetes összehangolt munkája kellett ahhoz, hogy a közönség figyelme elterelődjön a megszokott témákról, és „a voltaképpeni harcias hangulatot magába engedte disputálni". Bangha szerint a brit sajtó úgy tüntette fel a világháború kitörését, mint amelynek kizárólagos oka II. Vilmos német császár határtalan önzése. Ezért „soha ilyen brutálisan mindenható és ellenállhatatlan butító nagyhatalomnak" nem látta a sajtót, mint most, hiszen százezrek hódoltak be „a minden Münchausen-mesét megszégyenítő sajtóhazudozásnak".[8]

Nem meglepő, hogy megkönnyebbüléssel töltötte el a kiutazási engedély gyors megszerzése. Következő írását augusztus 27-én már Amszterdamból keltezte. Hollandiába érve nagy örömmel nyugtázta, hogy a korábban szerzett információi jelentős része – például Ferenc József haldoklásáról és a Dalmáciát megszálló francia flottáról – álhírnek bizonyult. Ezt még aznap tolvajnyelven meg is írta Hastingsban maradt honfitársainak. „Minden jól van, még Sajtó úr is, aki itt egészen más nyelven beszél." A nyugodtabb környezetben rendezte gondolatait, és megpróbálta felmérni a világháború jelentőségét. Abból indult ki, hogy a társadalom különböző osztályai, illetve a szellemi táborok békeidőben is állandó harcban álltak egymással, és az emberi pszichének nagy átalakuláson kellene keresztülmennie ennek megakadályozásához. A realitás azonban sajnos inkább az, hogy „nagyon kevéssel a jelen világháború befejezése után újabb, talán nem oly eruptív erőszakosságú, de annál elkeseredettebb, szívósabb, makacsabb, késhegyre menőbb háború jegyében fog állni az emberiség kultúrtörténete a legközelebbi jövőben". Úgy vélte, hogy a 19. századi fejlődés során az európai kultúra csak a felszínen lett udvariasabb és előkelőbb, valójában azonban az emberek elvesztették a hitünket egymás iránt; nem bíznak többé a meggyőzés és testvéries megértés lehetőségében sem. „Nem tisztán látni akarnak a mai emberek, hanem hódítani; mégpedig azon zászló alá, amely az övék, nem pedig az alá, amely igaz" – vélte. Attól tartott, hogy ha a jövőben egy „mérsékelt szocialista állam" jön létre, akkor az osztályharc az utcáról, a sajtóból és a népgyűlésekből ki fog terjedni a parlamentre és a minisztertanácsra is, ami a társadalmi feszültségek még további erősödésével fog járni. Ezért különösen fontos, hogy az egyház a háború idején erejét megfeszítve dolgozzon lelkipásztori hivatásán, „az igaz népművelődés", az „erkölcsi és evangéliumi civilizáció" terjesztésén. Bizonyára ennek hangsúlyozására írta le útjának azt az epizódját is, hogy Hágában, a Monarchia nagykövetségén számos menekültet, köztük sok galíciai származású zsidót látott, akikre, mint a Monarchia polgáraira, rokonérzéssel tekintett, ezért kötelességének tartotta megvigasztalni őket. „Ebben a pillanatban, azt hiszem,

---

[7] Bangha Béla: Magyarország felé. Úti reflexiók. *Magyar Kultúra*, 1914/14. 81–91.

[8] Bangha Béla: Magyarország felé. Úti reflexiók II. *Magyar Kultúra*, 1914/16. 207.

még boldog emlékezetű Fényes Sámuel is elhitte volna rólam, hogy filoszemita vagyok, ami különben a kisebbik hibáim egyike" – írta. A nélkülözők segítésének hangsúlyozása azonban egyáltalán nem jelentette azt, hogy a háborús megpróbáltatások idejére közéleti-politikai téren szükségesnek tartotta volna az „aszemizmus" programjának felfüggesztését. Helyi benyomásairól például azt hangsúlyozta, hogy a holland katolikusok a vasárnapi templomi szentbeszédeket hallgatva nagy figyelemmel követték a „vallásellenes sajtó" elemzését, nyomát sem találta megbotránkozásnak. Magyarországon egy ilyen prédikációt a „zsidó sajtó" azonnal nagy patáliával viszonozna – vélekedett. A holland társadalmi viszonyokat példaértékűnek ítélte, méltatta a csekély vagyoni különbségek és az erős középosztály jelentőségét, és úgy vélte, itthon is belterjesebb földművelésre, virágzóbb iparra és kereskedelemre volna szükség, ám ennek elérését nem segíti, hogy „lelkiismeretlen izgatók" földosztással és rablással hitegethetik a népet, írta.

A sorozat utolsó darabja, amelyet már Budapesten, szeptember 5-én keltezett, egyértelműen arról tanúskodik, hogy Bangha gyorsan magáévá tette a világháborús propaganda által megkívánt fogalmazásmódot, és ez felülírta számára a korábban a britekről és a franciákról gyűjtött, kedvező személyes tapasztalatainak hatását. Arról számolt be ugyanis, hogy Németországon átutazva mindenütt lelkes kötelességteljesítést és elszántságot tapasztalt, majd ezt – az osztrák–német propaganda toposzainak[9] szellemében – szembeállította az antanthatalmak népeinek magatartásával, különösen a „perfid Anglia" kalmárszellemével. „A vaknak is be kellett látnia, hogy bár a háború ma még eldöntetlen, egy diadal máris biztos, máris ki van vívva: az idealizmus diadala a destrukció, az önzés, a partikuláris érdekeket és csak gazdasági szempontokat vadászó imperializmus fölött. Az anarchia és a szocializmus évtizedes aknamunkája dacára is ez a háború a napfény verőerejével tárta a világ szeme elé ismét az erkölcsi erők értékét és felszínre juttatta azokat a még mindig meglévő nagyszerű tulajdonságokat, melyeket – akárki mit mond – végelemzésben csakis a vallás érlelt meg a népek lelkében." Azt a reményét is megfogalmazta ugyanakkor, hogy a háború következtében a „zsidó" antiklerikalizmus közéleti befolyása vissza fog szorulni Magyarországon. Ennek érzékeltetésére leírta a hosszú vonatúton látott álmát, amelyben kereszttel a kezében lelkesítette a harcolókat és családjukat. „És a látóhatár szélén kövér, fehérmellényes, briliánsgyűrűs emberek álltak, akik zsákokat őriztek és pénzt számoltak és dühösen hápogtak felém és bosszúsan nézték, hogy a »csuhás« szóra ma egyetlen férfihang sem válaszol nekik s a föld népe közül egy sem követi az ő szavukat ebben a percben."[10] Mindez egyben arra is rámutat, hogy 1914-től Bangha „aszemizmus"-fogalma kezdett kitágulni, hiszen a szerzetes, mint azt látni fogjuk, a kereszténység jövőjére nézve egyre nagyobb veszélyforrást látott a „nemzetközi plutokrácia" feltételezett „titkos üzelmeiben" is.

A világháborús lelkesedés szolgálatában

Bangha európai kortársainak túlnyomó többségéhez hasonlóan[11] megváltoztathatatlan adottságot látott a világháborúban, és a patriotizmus jegyében azonnal a nemzeti kormány mögé állt. Politikai szempontból bizonyára nem látott kockázatokat a hadba lépésben, hiszen biztos volt a Monarchia erejében. Érdekes lecsapódása ennek a jeles horvát író, Miroslav

[9] Klestenitz Tibor: Nagy-Britannia képe a központi hatalmak propagandájában a háború első éveiben. *Jel-Kép*, 2016/1. 61–70.

[10] Bangha Béla: Magyarország felé. Úti reflexiók IV. *Magyar Kultúra*, 1914/19. 401–412.

[11] Gárdonyi Máté: A Szentszék és az I. világháború. *Vigilia*, 2015/5. 323–324.

Krleža feljegyzése, akivel 1913 szeptemberében véletlenül ismerkedett meg egy zágrábi villamoson utazva. Beszélgetésüket egy étteremben folytatták, ahol a páter teljes hitetlenkedéssel hallgatta az író jövendöléseit arról, hogy a nemzetiségi feszültségek hamarosan elvezetnek a Monarchia felbomlásához, amit legfeljebb a Dunai Konföderáció létrehozásával lehetne megelőzni. Krleža szerint a páter mindennek ellenére „megingathatatlanul fennkölt maradt, s minden érvvel szemben süketnek mutatkozva, szuverén módon azt állította, hogy ez a kérdés már 1867-ben rendeződött a dinasztiával kötött kompromisszum révén".[12]

Bangha 1914-es helyzetértékelése erkölcsi szempontból sem volt teljesen negatív, amiben szerepet játszhatott az úgynevezett háborús vallásosság, vagyis a hitéleti tevékenység váratlan megélénkülése is.[13] A kortárs vélekedés szerint „a háború az általános megkomolyodás ideje", amikor az is elgondolkozik az élet nagy problémáin, aki egyébként nem hívő. A klerikusok ugyanakkor tudatában voltak annak, hogy ez a jelenség nem mély világnézeti elkötelezettségen, hanem nagyrészt csupán a félelmen alapult.[14] A *Magyar Kultúra* szerint „a vallásos nekikomolyodás azon hatalmas feladat elé állít, miként fogjuk azt állandósítani a béke visszatértével Istent valószínűleg feledő világban".[15]

Bangha arra törekedett, hogy a hadüzenet nyomán megszülető hazafias felbuzdulást a vallási megújulás szolgálatába állítsa, ezért latba vetette szónoki képességeit. 1914. szeptember 8-án, tehát mindössze három nappal hazaérkezése után szentbeszédet mondott a katolikus egyesületek által a Monarchia győzelméért Máriaremetére vezetett zarándoklaton.[16] Októberben háromnapos háborús ájtatosságot tartott értelmiségi férfiak számára a belvárosi templomban, ahol a katonatiszteknek és a sebesülteknek külön padokat tartottak fönn.[17] 1915 végén a kongregációk a korábban szokássá vált évi nagygyűlés helyett vallásos, hazafias ünnepséget tartottak, amelyen a hercegprímás is részt vett. Ehhez kapcsolódva Bangha a Szent István-bazilikában mondott háborús szentbeszédet.[18]

A társadalmi háttérmunkából szintén igyekezett kivenni a részét. Ennek részeként a Sajtóhölgybizottság 1914 szeptemberében gyűjtést indított a katonák olvasmányokkal való ellátására. A beküldött kiadványokat gondos válogatásnak vetették alá: a „rossznak" minősített nyomtatványokat megsemmisítették, a „jókat" pedig a frontra küldték.[19] A katonák az első beszámolók szerint szívesen fogadták a sajtóhölgyek által terjesztett kiadványokat.[20] A háború első évében az egyesület hétszázezer imát és hatvanezer könyvet juttatott a katonáknak. Bangha abban bizakodott, hogy küldeményeik a fronton hatalmas missziós jelentőségre tehetnek szert.[21]

Emellett szerepet vállalt az Országos Katolikus Szövetség hadiárvaügyi bizottságában is, amelyet Zichy János gróf irányított. A testület adatokat gyűjtött a helyzetről, és helyi bizottságokat állított fel a rászorulók megsegítésének szervezésére.[22] A Sajtóhölgybizottság ebbe a munkába is bekapcsolódott, 1916 januárjában például a pesti Vigadóban ün-

---

[12] Bori Imre: Miroslav Krleža naplói. *Tiszatáj*, 1973/11. 94–95.

[13] „Úgy hatott ez a háború, mint egy hatalmas népmisszió" – írta például a *Magyar Kultúra* levelezője. Karl Spiecker: A háborús Németország. *Magyar Kultúra*, 1914/19. 430.

[14] Konferenciákat az intelligenciának! *Magyar Kultúra*, 1914/17. 263–264.

[15] B[angha] B[éla]: A legfőbb Hadúrhoz. *Magyar Kultúra*, 1915/5. 220.

[16] Zarándoklás Máriaremetére. *Budapesti Hírlap*, 1914. szeptember 6. 13.

[17] Ájtatosság férfiak számára. *Budapesti Hírlap*, 1914. október 7. 11

[18] Kongregációk ünnepe. *Budapesti Hírlap*, 1915. december 12. 15–16.

[19] A sajtószakosztályok figyelmébe. *Mária Kongregáció*, 1914/1. 37.

[20] EPL, Csernoch János magánlevéltára (a továbbiakban EPLCsJm) 314/1914. Novák Mártonné Csernoch Jánosnak, 1914. október 16.

[21] Molnár–Szabó 2010. 191–192.

[22] A hadiárvák ügye. *Budapesti Hírlap*, 1915. szeptember 26. 16.

nepséget rendezett a hadiárvák javára.[23] Az eredeti terv még nagyobb léptékű lett volna, hiszen országos akció megindítására is gondoltak, de ez Csernoch János és Tisza István miniszterelnök ismeretlen megfontolásokon alapuló közbelépése miatt 1915 tavaszán meghiúsult.[24] A páter lelkesen agitált a budapesti Nemzeti Fogadalmi Templom felépítésének gondolata mellett is, amely Károlyi Gyuláné szalonjából indult útjára. Az elképzelést minden szempontból előnyösnek tartotta: a vállalkozás kifejezné a nemzet vallásos buzgóságát, enyhítene a fővárosi templomhiányon, idegenforgalmi látványosságként szolgálhatna, továbbá méltó emléket állítana a világháborúban elesett hősöknek – vélte.[25] Noha megindult az adománygyűjtés az építkezés céljaira, a kezdeményezést nem sikerült megvalósítani.

Időnként nemzetközi megbízásokkal is megkeresték. 1915 novemberében a hercegprímás vezetésével bizalmas értekezletre hívták annak megvitatására, hogyan lehetne a háborús szövetséges Török Birodalom területén megszervezni a katolikus missziókat. A találkozón a kalocsai és az egri érsek mellett Giesswein Sándor, Huszár Károly, valamint a kormány részéről Jankovics Béla és Klebelsberg Kunó is részt vett. A tervezett keleti missziót német segítséggel kívánták megvalósítani, ezért Várady Lipót Árpád kalocsai érsek vezetésével decemberben magyar delegáció utazott Münchenbe, ahol német politikusokkal és egyházi vezetőkkel egyeztettek. A küldöttségnek Bangha is tagja volt, ugyanakkor nem sok reményt fűzött a tárgyalásokhoz, amelyeket túlzottan elméleti jellegűnek talált. Borúlátása végül igazolást nyert, hiszen a tervezgetésnek nem lettek gyakorlati következményei.[26]

[23] Jótékony célú hangverseny. *Budapesti Hírlap,* 1916. január 8. 10.

[24] Molnár–Szabó 2010. 191–192.

[25] Bangha Béla: Nemzeti fogadalmi templom. *Kecskeméti Napló,* 1915. július 8. 1–2.

[26] Keleti misszió. In Szijj Jolán főszerk.: *Magyarország az első világháborúban. Lexikon.* Budapest, 2000, Petit Real Kiadó, 356.; Buttykay 1942. 14–15.

Erre az időszakra esik rendi pályájának kiemelkedő eseménye, a negyedik fogadalom, amellyel teljes jogú jezsuitává vált. Az 1915. február 2-án letett fogadalomra nyolcnapos lelkigyakorlattal készült fel, amelynek során kíméletlen kritikával elemezte addigi működését. Budapesten végzett munkájával a nagyszabású vállalkozásoktól való húzódozás, a kellő buzgóság hiánya miatt összességében elégedetlen volt, és hosszasan részletezte lelki beállítódásának hiányosságait: sokszor túl gyermekesnek látott gondolkodását, a sikertelenségtől, megaláztatástól, betegségtől, rossz hírektől, fájdalomtól és fáradtságtól való félelmét. A jövőre nézve elhatározta, hogy munkájában a mennyiség helyett az intenzitásra fektet súlyt, nem idegenkedik többé az elöljárói által rábízott feladatoktól, továbbá háttérbe szorítja egyéni szempontjait. „A gyóntatószékben én túlságosan magamat szerepeltetem mint bölcs tanácsadót; a szószéken nagyon az a főcélom, hogy szép legyen és tessék, kevésbé, hogy milyen és mennyire mély eredményt érek el a szívekben; írásaimban pláne [...] Íme, e nagy hibák kiküszöbölése: önmagam megkomolyítása, hogy legyek valóban Krisztustól rendelt s magát ennek érző »piscator hominum« [emberhalász]."[27]

Néhány hónappal fogadalma után komoly lelki tusákat okozott számára, hogy elöljárói elvették tőle az Urak Kongregációjának irányítását. Ennek hátterében elvi ellentétek mellett lélektani okokat is sejtett: azt, hogy a külvilág sokszor kevélynek és elbizakodottnak ítélte modorát. Barátja, Baranyay Jusztin szerint a páter valósággal ránehezedett környezetére, hiszen igazát sokszor „sértő, csípő, megalázó módon" védte meg, az emberek ezért hajlamosak voltak elkerülni vagy fellázadni ellene.[28] Későbbi tanítványa, Nyisztor Zoltán hasonlóan értékelte személyiségét: „Banghában volt bizonyos fölényesség, hogy ne mondjam büszkeség, rátartiság. Nagyon, talán

[27] Molnár–Szabó 2010. 183–189.

[28] Molnár–Szabó 2010. 198.

túlságosan is bízott a maga tudásában, elgondolásainak, véleményeinek a helytállóságában."[29] Ez a jellemvonás gyakran hátráltatta elképzeléseinek érvényesítésében.

A spiritizmustól a budapesti püspökségig: a világháború társadalmi következményei Bangha publicisztikájában

Naplójegyzetei alapján úgy tűnik, hogy Bangha számára a világháború – ellentétben például Prohászka Ottokárral[30] – nem jelentett személyes lelkiismereti problémát, ugyanakkor a *Magyar Kultúra* publicistájaként igen gyakran tárgyalta a kérdést. Elsősorban az erkölcsi igazolhatóság ügye foglalkoztatta: úgy vélte, hogy a háború nem feltétlenül áll ellentétben Krisztus tanításával, és Aquinói Szent Tamásra hivatkozott, aki szerint a háború jogos, ha bizonyos okok miatt kezdeményezik, így például a büntető igazságszolgáltatás céljával. A hagyományos teológiai érvelés mellett ugyanakkor gyakorlati szempontokra is hivatkozott. A Monarchia szerinte a Szerbia elleni büntetőháború megindításával azért sem vétett az igazságosság elve ellen, mert nem létezik egy valamennyi állam által elismert nemzetközi bíróság, amelynek joga lenne az államközi vitákban ítélni, még kevésbé létezik olyan hatalom, amely végre tudná hajtatni ezeket az ítéleteket. Ezért aztán „a hadviselés az alattvalók jövőjének biztonságáért történik, a honfitársak jogainak s életének védelmezése, a rendezett szeretnek legszorosabb gyakorlása".[31]

[29] Nyisztor Zoltán: *Vallomás magamról és kortársaimról.* Róma, 1969, Magyar Nyomda. St. Gallen, 139.

[30] Mózessy Gergely: Prohászka Ottokár és a „nagy háború". In uő. szerk.: *Prohászka-tanulmányok, 2007–2009.* Székesfehérvár, 2009, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 34–36.

[31] *Az Egyház tanítása a háborúról.* BBÖM X.

Arra a gyakori kérdésre, hogy vajon hogyan engedheti meg Isten a vérontást, azzal válaszolt, hogy a háború végső soron büntetés, vétkeink következménye, az ember pedig szabad akarattal választhatja azt. Másrészt tulajdonképpen kegyelem, megelőzés Isten részéről, hogy az ember ne hajtson végre még borzalmasabb cselekedeteket. „S ha valaki kétségbe vonná, hogy bűneinkért érdemeltük meg e csapást, ez a kételkedés csak új bizonyítéka volna a fenti gondolat igazságának. A vétek legnagyobb foka a bűntudat elvesztése. Éppúgy, mint ahogy a legszomorúbb betegség az, mikor a beteg már nem is érzi baját" – vélekedett. Ezután felidézte, hogy 1914 júliusában meghívást kapott egy békekongresszusra Liége-be, augusztus 11-re – mire azonban elérkezett a kitűzött időpont, Belgiumban már ropogtak a fegyverek. A nemzetközi békekezdeményezések sikeréhez tehát nem elég a humanizmus, a jóindulat és a tárgyalásos egyetértés-keresés, az „örök béke" állapotának eléréséhez valójában több kereszténység kellene – írta.[32]

A modern háborús propagandát, az ellenséges népek iránti tervszerű gyűlöletkeltést azonban – amely a totális hadviselés szükségszerű velejárója[33] – határozottan elvetette. 1915-ben a *Magyar Kultúrá*ban visszautasította az egyik liberális lap megállapítását, amely szerint a felebaráti szeretet időszerűtlenné vált, hiszen csak a gyűlölet tarthatja ébren a férfiak harci készségét. Ezzel szemben kijelentette, hogy a háború kiprovokálói valóban vétettek a keresztény emberszeretet parancsa ellen, de a háború nem jelenti egyszersmind a keresztény szeretet elvének csődjét. Ezt azzal támasztotta alá, hogy a kato-

[32] A háború és az isteni gondviselés. *Magyar Kultúra,* 1914/14. 92–96. (BBÖM X.). Hasonló érvelést alkalmazott a *Mária Kongregáció* hasábjain is: Akarja-e Isten a háborút? BBÖM X.

[33] A 20. században a háborús propaganda egyik fő feladata az ellenség iránti gyűlölet fenntartása, állapította meg a kérdés egyik első tudományos vizsgálója. Harold Dwight Lasswell: *Propaganda Technique in the World War.* London–New York, 1927, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd.–Alfred A. Knpof, 195.

nák ugyan kénytelenek vért ontani hazájuk védelmében, de a frontról hazatért férfiakkal beszélgetve rendre kiderül, hogy a borzalmas körülmények ellenére sem gyűlölik meg az embert az ellenségben.[34]

A zsidóság szerepvállalásával kapcsolatos álláspontja igen ellentmondásosan alakult. Már a háború kezdetén tiltakozott ugyanis az *Egyenlőség* című felekezeti lap írásai ellen, amelyek a hadba vonuló zsidó polgárok háborús elszántságát dicsérték. A cikkek természetes visszahatást jelentettek mindazokra a korban elterjedt sztereotípiákra, amelyek a zsidók fizikai gyengeségéről és a hadviselésre való alkalmatlanságukról szóltak,[35] ám Bangha kifejezetten irritálónak találta ezeket. „Mi tudjuk, hogy a hazafias zsidók csakugyan megteszik kötelességüket, s ezért szeretettel rázzuk meg a jobbjukat" – írta, de azonnal hozzátette, ez nem menti fel mindazokat, akik „erre a hazafias kötelességteljesítésre előleget vennének fel annak az európai antiszemitizmusnak rovására, mely a valóságban sohasem irányult a hazafias zsidóság ellen". Ezután megpróbálta az *Egyenlőség* érvelését hitelteleníteni, és – konkrét körülmények említése nélkül, mint köztudott tényekre utalva – arról írt, hogy a mozgósítás után sok „zsidó arc" látható a hátországban, a kaszárnyák udvarán, katonaiskolákban, pályaudvar-őrségeken, a csatatérre azonban alig jutnak el. Úgy vélte, hogy a zsidó hősiességről író publicisták éppen saját szempontjukból választották meg rosszul a pillanatot. „A közönség sokat elhisz, de mindent mégsem; a közönség sokat nem vesz észre, de egyes dolgokkal mégis elegendőképpen tisztában van."[36]

[34] Felebaráti szeretet és háború. *Magyar Kultúra*, 1915/6. 272. (BBÖM XXIII.)

[35] Ujvári Hedvig: Testi (sz)épség. Az „izomzsidó" fogalma Max Nordaunál a fin de siecle kontextusában. In uő. szerk.: *Identitások és kommunikációs csatornák. Magyar–zsidó–német kulturális metszéspontok a dualizmus kori Magyarországon.* Budapest, 2017, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 123–128.

[36] *A háború mint zsidóüzlet.* BBÖM XXVII.

Nézetei nem számítottak ritkának a korabeli közéletben. Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* szerkesztőjének emlékei szerint 1914. október 1-jén vetette fel a magyar sajtóban először egy szegedi hetilap a kérdést, hogy miért nincs több zsidó a harctéren, majd a *Gazdaszövetség* című hivatalos értesítő és számos más orgánum követte. Szabolcsi 1914-ben felkereste a miniszterelnököt, és magával vitt egy szemelvénygyűjteményt a vidéki és fővárosi sajtó antiszemita cikkeiből, amelynek terjedelme egy kötetre rúgott. Szabolcsi emlékiratában úgy vélte, hogy emögött nem valamiféle tervszerű hangulatkeltés állt, egyszerűen az aljas szenvedélyeket felszabadító háború pszichés hatásának tulajdonította az effajta vélemények megjelenését.[37]

Bangha cikkeire válaszként egy bizonyos Schwartz Margit tollából olvasói levél született, amely a felekezeti ellentétek kiéleződésétől tartva marasztalta el a jezsuitát.[38] Bangha válaszcikkében azt bizonygatta, hogy írásával nem sértette meg mások hitét, csak azt akarta megakadályozni, hogy némelyek „a haza védelmében egyes felekezeteket akar[janak] más felekezetek jogosulatlan agyonhallgatásával előtérbe lopni". Azt állította, hogy senkit nem akar hite vagy faja miatt bántani, csupán „azokat az inkorrektségeket vonjuk megérdemelt kritika alá, melyeket valaki akár faji, akár felekezeti cégér alatt elkövet". Ezután nehezményezte, hogy szerinte a zsidó felekezeti sajtó „eltussolta" a katolikusok és a többi keresztény felekezetek tagjainak hősiességéről és jótékonyságáról érkező híreket. (Egy másik írásából egyébként úgy tűnik, hogy személyes sértettség is vezethette, hiszen szóvá tette, hogy a sajtó a belvárosi templomban tartott lelkigyakorlatairól legfeljebb mínuszos hírekben számolt be, míg a szilasbalhási rabbi beszédét nagy

[37] Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931).* Budapest, 1993, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 169–174.

[38] A szerző személyéről nem sikerült többet megtudnom, lehetséges, hogy azonos Vázsonyi Vilmos feleségével.

terjedelemben tárgyalta.[39]) Úgy vélte, az *Egyenlőség* csak azért közli a zsidó hősök adatait és fényképeit, hogy az ő mártíromságukkal az árdrágítók és nyerészkedők üzelmeit takargassa. Bangha tehát ekkor egyfajta szelektív antiszemitizmust alkalmazott: elismerte, hogy vannak „jó", azaz hazafias zsidók, és a levélíró kritikáját erre hivatkozva utasította el. „Az önök derék, becsületes családjának nem tőlünk kell félnie, hanem igenis ezektől az elemektől, mert hiszen ezek avatják pánszemita és antikrisztiánus áskálódásaikkal szemben az antiszemitizmust jogos önvédelemmé"[40] – írta Schwartz Margitnak.

Cikkeiben kiemelten foglalkozott a háború spirituális következményeivel, hiszen a halállal való folyamatos szembenézés kényszere a hitéletre is hatással volt. Olvasóit arról kívánta meggyőzni, hogy a „valódi tudomány" alátámasztja az örök élet tanát, a hit ellenségei viszont csak „áltudósokra" hivatkozhatnak. Az ateizmust nem a gondolkodás tartja életben, hanem ellenkezőleg: a gondolkodni nem akarás – vélekedett.[41] A vallási relativizálás veszélyével szembeszállva megvédte a „félelem teológiáját": úgy vélte, hogy egyre népszerűbbé válik az az elképzelés, amelyet Jókai Mór is megfogalmazott *A jövő század regényében*: eszerint nem létezhet pokol, mert az kizárná a menynyország fogalmát, az ember nem lehetne üdvözült, ha tudná, hogy mások elkárhoztak. Bangha szerint ez a vélekedés a hozzá nem értő tévedése: a pokoltól való félelem jó eszköz a bűnöktől való visszatartásra, az üdvözültek pedig úgy gondolkodnak majd, mint maga Isten, aki annyira megveti a bűnt, hogy az önként és végérvényesen a bűnt választó teremtményeit sem sajnálhatja.[42]

Értékelte a háború által ismét divatossá tett spiritizmus jelenségét is. Leszögezte, hogy az okkultizmus számos eljárása egyszerű csaláson alapul, bár a szédelgés leleplezése sokszor szinte lehetetlen. A szuggesztió és a hipnózis viszont teljesen természetes jelenségek, amelyek azonban csak komoly, orvosi okokból alkalmazhatók. Kizártnak vélte, hogy szellemidézés valóban megtörténhet, mert „az teljesen abszurd, lehetetlen dolog, hogy az Isten a halottak lelkeit arra rendelje, hogy az emberek bolondozzanak velük". A spiritizmust azonban egy szempontból hasznosnak ítélte, mert úgy vélte, hogy léte közvetett módon igazolja a kereszténységet, hiszen megmutatja, hogy az emberi lélek nem tud meglenni a túlvilág hite nélkül.[43]

A közgondolkodásban megjelent egy vélekedés, amely szerint a várható nagy férfihiány és a demográfiai változások hamarosan időszerűvé fogják tenni a cölibátus megszüntetését. Bangha határozottan cáfolta ezt, és egyebek mellett azzal érvelt, hogy a katolikus egyház nem tehet a népesség csökkenéséről, hiszen a papok a szószékről küzdenek a terhességmegszakítás és az önző, franciásan laza életvitel ellen, amit a liberális sajtó 1914 előtt annyit reklámozott.[44]

A háború következtében megerősödtek azok a nézetek, amelyek a gazdasági-pénzügyi nehézségek megoldását az egyházi vagyon államosításával képzelték el. Bangha természetesen ezzel is vitába szállt. 1914-ben a *Pesti Hírlap* egy publicistája levezette, hogy a magyar egyházi vagyon a királyok adományaiból származik, eredetét tekintve nemzeti köztulajdont alkot, ezért a nemzetnek, illetve a főkegyúrnak szabad rendelkezési joga van felette. Bangha azzal vágott vissza, hogy a zsidóság a nagyipar és a nagykereskedelem megszerzése után most a katolikus egyházi vagyon megszüntetésére törekedik, és a „szemita sajtó ehhez igyekszik" jogcímet gyártani. Erdélyi László akadémikus tanulmányára hivatkozva továbbá azt állította, hogy az egyházi vagyon nem állami eredetű, a *Pesti Hírlap* valódi célja pedig

[39] Felekezeti hazafiság. *Magyar Kultúra*, 1914/16. 233–236. (BBÖM XXIX.)
[40] Schwartz Margitnak. *Magyar Kultúra*, 1914/17. 301–302. (BBÖM XXVII.)
[41] *Lélek, túlvilág, halhatatlanság.* BBÖM X.
[42] A pokol és az üdvözültek. *Magyar Kultúra*, 1916/9. 416. (BBÖM X.)

[43] A teozófia és spiritizmus. *Magyar Kultúra*, 1916/5. 217–219. (BBÖM X.)
[44] A papi nőtlenség és a háború. *Magyar Kultúra*, 1915/4. 175–179. (BBÖM X.)

az, hogy a katolikusok elleni támadással megvédje az ország „új mágnásait".[45]

1917-ben nagyobb terjedelemben foglalkozott a függetlenségi politikus, Polónyi Géza radikális földreformra tett javaslatával, amelyből azt olvasta ki, hogy Polónyi legfeljebb háromezer holdat hagyna meg az egyház kezén. Úgy vélte, hogy ez teljesen ellentétes lenne a nemzeti szempontokkal. Mi lesz a magyarság érdekeivel, ha az azokat védő intézmények földbirtok hiányában anyagi bázis nélkül maradnak? – merült fel benne a kérdés. Szerinte nemzetiségi szempontból kifejezetten veszélyes lenne minden magyar állampolgárnak birtokot juttatni, hiszen a román és szlovák nép szaporasága sokkal nagyobb a magyarénál. Naivnak ható módon azt is felvetette, hogy a tervezet „egyoldalú agrárállam" létrejöttéhez vezetne, hiszen a végre földhöz jutó népesség ezután bizonyára nem lenne hajlandó az iparban munkát vállalni. A tervezetet ugyanakkor fontosnak ítélte, mert abban „erős tiltakozást" látott a kor állapotai ellen, amikor a „parasztnép kint a lövészárokban vérét ontja a magyar földért, ezt a földet azok, akik a háborús konjunktúra felhasználásával maguknak vagy részvénytársaságaiknak milliókat szereztek, előle elfoglalják". Ez pedig végzetes politikai következményekkel járhat, írja Bangha, hiszen „a nagytőke vezetése alá került, birtokát vagy birtokszerzési kilátását vesztett parasztság, mint várostöltelék vagy mezei proletariátus, kész eszköze minden agitációnak, de kész prédája a nyomornak, nélkülözésnek, tömegbetegségeknek is, s ezzel a depossedált tömeggel aligha lehet a háború folyamán bekövetkezett nagy vérveszteségeket pótolni."[46]

Bangha a protestánsok magatartását is gyakran kritizálta, hiszen úgy vélte, hogy a protestáns sajtó cikkei veszélyeztetik a hátország belső békéjét. Pellengérre állította például a

[45] Az egyházi vagyon és a háború. *Magyar Kultúra*, 1914/18. 351–354. (BBÖM X.)

[46] Birtokpolitika. (Polónyi Géza könyve.) *Magyar Kultúra*, 1917/3. 107–115. (BBÖM XXIII.)

Protestáns Szemlét, amely 1915-ben a „háborút szító" szabadkőművesség és a pápaság állítólagos összefogásáról cikkezett. Bangha arra szólította fel a lap szerzőit, hogy tartózkodjanak a hagyományos katolikusellenes toposzoktól, és legyenek tekintettel a háborúban álló nemzet jogos igényére, a felekezeti békére.[47] 1916-ban hosszú és személyeskedő sajtópolémia alakult ki a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* és a *Magyar Kultúra* között abban a kérdésben, hogy a jezsuita rend rendelkezik-e egyáltalán érvényes jogalappal a magyarországi működéséhez.[48] A felekezeti ellentétek kérdésének kicsúcsosodását IV. Károly király koronázása hozta meg 1916 decemberében, ahol Tisza István miniszterelnök nádorhelyettesként kívánt közreműködni, amit az ellenzék református felekezetére hivatkozva igyekezett megakadályozni. A hercegprímás azonban a miniszterelnök mellé állt, kijelentve, hogy a koronázás tisztán állami aktus, így nem jelent akadályt egy másvallású személy közreműködése.[49] A *Magyar Kultúra* 1916. december 20-án közölte Bangha Koronázás és katolicizmus című cikkét, amely látszólag teljes egészében Csernoch álláspontját tette magáévá, és elismerte Tisza közreműködésének egyházjogi szempontból való jogosultságát. Ezt ugyanakkor határozott oldalvágással toldotta meg a protestantizmussal szemben, amely a következő évben készült megünnepelni a reformáció négyszázadik évfordulóját, hiszen hangot adott reményének, hogy a koronázás alkalmából „diadalra jut a nemzet régi vallási egységének gondolata", és a katolicizmus „remélheti, hogy a tőle elfordultak lelkében talán ez alkalommal mégis felébred a jobb belátás és a vágy, bár maradtunk volna vallásilag egyek mindnyájan".[50] A cikk tehát rafinált módon egyszerre rögzítette a koronázással kap-

[47] Burgfriede. *Magyar Kultúra*, 1915/. 121–123. (BBÖM XXIX.)

[48] Ennek összefoglalását lásd Petruch 1994. 118–140.

[49] Lepold Antal: *Csernoch János. Emlékezés Magyarország utolsó hercegprímására.* Bécs, 1963, Opus Mystici Corporis, 21–22.

[50] B[angha] B[éla]: Koronázás és katholicizmus. *Magyar Kultúra*, 1916/24. 571–572.

csolatos hercegprímási álláspontot és az intranzigens katolikus körökben élő ellenérzéseket. A cikk azonban még így sem állt összhangban Bangha valódi véleményével, aki arról panaszkodott naplójában, hogy a koronázás kapcsán nem szólhatott az eretnekek szent dolgokban való formális együttműködésének problémájáról, mivel elöljárói többször is figyelmeztették a *Magyar Kultúra* „erős hangja" miatt, és arra intették, hogy ne bántsa a kormányzati személyeket és a szabadkőműveseket. Sőt a tartományfőnök és a rendház főnöke burkoltan megfenyegette azzal, hogy elveszik tőle a folyóirat szerkesztését.[51]

Banghát az egyház – vélt vagy valós – ellenfeleivel szembeni küzdelem mellett a jövő stratégiai kérdései is fokozottan érdekelték. 1915-ben vetette fel, hogy az értelmiség orientálása szempontjából kulcsfontosságú a középiskolai időszak, hiszen ekkor alakul ki a diákok szilárd világnézete. Ezért különös figyelmet kell fordítani a gimnáziumi hitoktatás magas minőségére, aminek fő feltétele a megfelelő hittanárok munkába állítása: egyebek mellett gyakorlati képzést, gyakorlóiskolákat, rendszeres továbbképzést kell biztosítani a számukra, és a lehető legmagasabbra kell fokozni bennük az elhivatottságot. A papságot arra biztatta, hogy tudatosan szólítsa meg az értelmiséget, amely nem szeret ugyan misére járni, de ha például előadás vagy hazafias ájtatosság néven tartanak számára rendezvényeket, akkor tömegeket lehet elérni.[52] Hogy fejtegetései valóban komoly aktualitással rendelkeztek, jól mutatja az ekkor már a *Magyar Kultúra* szerzői köréhez tartozó Gárdonyi Géza reflexiója, aki a következőket jegyezte fel magának: „Hogy elégítsen meg engem egy falusi papnak a prédikációja... Egy ujjnyicska iskolai könyvből tanulta a filozófia történetét, és talán csak Hegelig. Azt is elfelejtette. Spencernek már hírét sem hallotta. A filozófia és morálelméletek még újabb tusakodóiról

[51] Molnár–Szabó 2010. 225.

[52] Bangha Béla: Végszó a keresztény intelligencia nevelésének problémájához. *Magyar Kultúra,* 1915/21. 386–389.

pedig sejtelme sincsen. Még főpapjaink gondolkodása is csak a breviárium eszmekörében él. Hogyan lehessenek ezek nemzetek és világ vezetői?"[53]

Bangha ugyanakkor a szélesebb néprétegek vallási igényeinek kielégítését is egyenrangú fontosságú feladatnak tartotta. A tömegek megszólításának reményével indította meg a *Magyar Kultúra* kiadójának keretében két apologetikai füzetsorozatát, a *Világosság felé*, illetve a kifejezetten népies hangvételű *Kis Könyvtárat*. A sorozatokat ismertető Jehlicska Ferenc nagy örömmel üdvözölte, az „életrevalóság" jeleként méltatta a rövid és népszerű formában megírt munkákat, amelyek képesek lehetnek fenntartani a tömegek vallás iránti érdeklődését.[54]

Bangha mindemellett egy régóta húzódó kérdést – az egyházi intézményrendszer reformját is – rendkívül sürgetőnek tartott, de úgy vélte, hogy ennek elindítása csak széles körű vita és egyfajta belső egyházi konszenzus megteremtése után lehetséges. Őszinte lelkesedéssel fogadta például, hogy Takács Menyhért jászóvári prépost az *Alkotmány* 1916. november 15-i számában javasolta az önkormányzati jogú egyházközségi szervezetek kiépítését, majd országos kongresszus tartását, amely megszervezi az országos autonómiát. A fennálló helyzettel kapcsolatban rendkívül kritikusan nyilatkozott: „irtózatos bajok vannak az egyházi adminisztráció terén [...] Nincs lehetetlenség, amely az egyházi közigazgatásban lehetségessé ne válnék" – jellemezte a helyzetet.[55] Az autonómiát alkalmasnak vélte arra, hogy segítségével a katolikusok az egyházi hivatalok betöltését és a katolikus alapok kezelését kivonhassák az illetéktelen polgári politikusok kezéből, és arra figyelmeztetett: illúzió, ha hit-

[53] Korompai János: Cédulák Gárdonyi Géza hagyatékában II. *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis,* 13., 1975, 246.

[54] Jehlicska Ferenc: „Világosság felé", apologetikai füzetek. *Katholikus Szemle,* 1916/3. 322.

[55] A jászóvári prépost indítványa. *Magyar Kultúra,* 1916/22. 477–478. (BBÖM XXIII.)

testvérei csak az állam jóindulatára számítanak, hiszen nagy az esély arra, hogy a jövőben „kevésbé udvarias" kormányok kerülnek hatalomra. „Egyházunk csak akkor épít szilárdan, ha önmagára épít" – írta.[56]

A jelen legfontosabb gyakorlati problémájának a fővárosi lelkipásztorkodás helyzetét tartotta, elsősorban Budapest országos mintaadó szerepe miatt. Helyzetleírása szerint nehéz terepről van szó, amely egyházilag igen elhanyagolt, hitközségi szervezet nincs, és az egyébként is óriási esztergomi főegyházmegyéhez tartozik, főpásztora pedig prímási méltósága miatt rengeteg egyéb feladatot lát el. Ideális esetben hatezer léleknél több nem eshet egy plébánosra, most viszont ez az érték átlagosan 27-30 ezer fő. Legalább ötven tágas templomra lenne szükség, most viszont csak huszonöt-harminc van, de ezek is egyenlőtlenül oszlanak el, főleg a belvárosban. A plébánosokat a főváros radikális szabadkőműves urai választják ki, ezért többnyire szürke középszerűség kerül oda, ahol Napóleonokra lenne szükség. A fővárosban lényegében csődöt mondott a lelkipásztorkodás, a klérus szomorú és meddő elidegenedésben él híveivel. „Budapesten ma pap nem mehet végig az utcán anélkül, hogy hangos vagy csendes inzultusban ne lenne része. Azonban bármennyire megnehezíti is a lelkipásztori munkát ez az egyre terjedő pap- és egyházgyűlölet, viszont kétségtelen, hogy ez a gyűlölet főleg éppen a lelkipásztorkodás óriási hiányosságainak következménye s ellenszeréül sem képzelhető jobb intézkedés, mint egészséges lelkipásztori állapotok teremtése." Hangsúlyozta, hogy a templomi mellett már a szociális működés, az egyesületszervezés is elengedhetetlen, ez a munka azonban a fővárosban még csak 2-3 plébánián kezdődött el. A reform előkészítésére széles együttműködést sürgetett az egyházi főhatóság, a világi és szerzetes papság, a világi egyesületek, a kormány és a főváros részvételével. Egyebek mellett a mamutplébániák felosztását, az intenzívebb szerzetesi jelenlétet és a hitközségi autonómiai szervezkedés megindítását sürgette. Legfontosabb javaslata azonban egy külön budapesti püspökség létrehozása volt, mert ennek segítségével szerinte lehetővé vált volna, hogy a főpásztor személyesen megismerje híveit, gyakorolja az ellenőrzést, és vezesse azokat a kezdeményezéseket, „amelyek a főváros hitéletét német, angol és amerikai mintára új és modernül kiépített medrekbe terelnék". Indítványát a jezsuita rendház példájával igazolta: a nép szívesen támogatja azt a papot, aki valóban érte él, és nem csak a hivatalos irodai adminisztrációt végzi. A húszfős, immár harminc éve működő rendház százezer koronás alapítványának kamatából ma már egyetlen fő eltartását sem tudná fedezni, a hívek önkéntes adományainak köszönhetően azonban mégsem lát szükséget semmiben[57] – érvelt. Programja megvalósítására első lépésként a katolikus sajtó olvasóitól kérte, hogy a templomhiány megoldására béreljenek ki üresen álló termeket istentiszteleti célokra. Azzal biztatta az olvasókat, hogy a feladat sokkal könnyebb annál, mint amilyennek elsőre látszik, hiszen a nép, mivel érzi, hogy mindez az ő érdekében történik, segíteni fog a szervezésben, sőt sokszor lokálpatriotizmusból a helyi zsidók is közreműködnek adományaikkal.[58] Kezdeményezése nyomán a Sacre Coeur zárda Mária-kongregációjának tagsága Samassa Adolfné Désy Anna vezetésével létrehozta a Kisegítő Kápolna Egyesületet, amely egy lágymányosi kocsma, majd egy városmajori föld alatti raktár átalakításával hozzá is kezdett a munkához. Az egyesület később is rendkívül aktív maradt: tízéves jubileumán már huszonöt szükségkápolna megnyitását ünnepelhette.[59]

Elképzelhető, hogy a fennálló helyzet határozott kritikája és a problémák kendőzetlen tárgyalása kedvezőtlenül befolyásolta

---

[56] Kell-e autonómia? *Magyar Kultúra,* 1916/23. 511–513. (BBÖM XXIII.)

[57] Budapest hitélete. *Magyar Kultúra,* 1918/20. 309–313., Budapest hitélete II. *Magyar Kultúra,* 1918/21–22. 356–366. (BBÖM XXIV.)

[58] Szükségkápolnák. *Magyar Kultúra,* 1917/4. 187–189. BBÖM XXIV.

[59] A Kisegítő Kápolna Egyesület tíz esztendő alatt huszonöt kisegítő kápolnát emelt. *Új Nemzedék,* 1927. október 22. 5.

a páter személyes megítélését, ez lehetett az első olyan tényező, amely kiválthatta Csernoch János hercegprímás neheztelését Bangha irányába. Az őszinte problémafeltárás a korabeli magyar egyházi vezetés szemében gyakran tűnt ugyanis becsülendő érték helyett a lojalitáshiány bizonyítékának: amikor például Révész István kecskeméti plébános az 1913-as katolikus nagygyűlés nyilvánossága előtt hasonlóan brutális őszinteséggel beszélt a tanyasi lelkipásztorkodás hiányosságairól, püspöke ezt kifejezetten rossz néven vette tőle.[60]

Bangha és a sajtókérdés a világháború éveiben

A világháború és a nyomában járó gazdasági nehézségek következtében a hátországban idővel egyre komolyabbá váló társadalmi bizonytalanság jelentkezett. Ennek hatására megerősödött a szociáldemokrácia befolyása, emelkedett a szakszervezetek taglétszáma, míg a középosztály körében – amelynek jövedelmét megdézsmálta az infláció – megjelent a presztízsvesztéstől, társadalmi lecsúszástól való félelem.[61] Ennek következtében pedig olyanok is nyitottá váltak a baloldali radikalizmus üzeneteire, akik addig az állam iránt lojális középosztályhoz sorolták magukat.[62] Bangha – mint láthattuk – már a világháború kezdetekor számolt a társadalmi feszültségek forradalmi kitörésének lehetőségével, ezért a sajtó terén is törekedett lehetőséget teremteni a hatékony válságkezelésre. Sok fejtörést okozott

[60] Lénár Andor: *A váci egyházmegye Hanauer Árpád István püspöksége idején (1919–1942).* Pécs, 2017, Pécsi Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 58.

[61] Minderről részletesen lásd Bihari 2008.; Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története.* Budapest, 2018, Jaffa Kiadó.

[62] Hatos 2018. 63.

számára az egyházi lapokat előállító nyomdai személyzet kérdése, ugyanis attól tartott, hogy a szociáldemokrata munkások adott esetben megtagadhatják a felfogásukkal ellentétes cikkek kinyomtatását. Katolikus körökben sokan úgy vélték, hogy a szervezett nyomdászok ártanak az egyházi lapoknak, a cikkeket megjelenés előtt ismertetik a pártvezetőséggel, szaporítják a sajtóhibákat, rombolják a nyomdagépeket. Bangha ezért elkezdte egy önálló, szerzetesi életközösségben élő nyomdászszervezet kiépítését, és 1915 őszén a budai Margit-kongregáció anyagi támogatásával Szent Szív nyomda néven tanulónyomdát hozott létre katolikus nők számára.[63] Október 8-án rögzítette naplójában, hogy a nyomda számára kibérelt egy helyiséget a Mária utcában.[64] A résztvevők száma december elejére a kezdeti hat főről tizenkettőre emelkedett.[65] A kezdeményezést a hercegprímás is üdvözölte, és tízezer koronával támogatta működését,[66] a jezsuiták római központja viszont idegesen reagált a hírre. Az 1915-ben hivatalba lépett új rendfőnök, Włodzimierz Ledóchowski arra emlékeztette Speiser Ferenc provinciálist, hogy a Társaság szabályzata kifejezetten tiltja nyomdák fenntartását, ez csak kivételes módon, külső misszióban szabad. Az a körülmény pedig, hogy lányok dolgoznának benne, csak még tovább rontja a helyzetet, vélte; és arra figyelmeztetett, hogy a nyomdának hivatalosan mindenképpen egy külsős tulajdonos kezében kell maradnia. Ezután óva intette a magyar tartományfőnököt: „Bangha a provincia legtalpraesettebb fiatal páterei közé tartozik", ezért elöljáróinak különös gonddal kell ügyelniük rá, nehogy igyekezete tévutakra terelje.[67]

Bangha szervezkedése természetesen nem maradt következmények nélkül. 1916 elejétől a katolikus munkásnők már szedé-

[63] A katolikus sajtó újabb diadala. *Mária Kongregáció,* 1916/1. 34.

[64] Molnár–Szabó 2010. 201.

[65] Molnár–Szabó 2010. 202–203.

[66] EPL, Püspökkari értekezletek jegyzőkönyvei, 1916. november 25.

[67] JTMRL, Włodzimierz Ledóchowski Speiser Ferencnek, 1915. december 27.

seket készítettek a jezsuiták tulajdonában álló Apostol Nyomda számára, ami idővel feltűnt az üzem szociáldemokrata dolgozóinak, akik panaszt tettek a szervezetlen munkaerő alkalmazása miatt.[68] A nyomda működtetését ezután a nyomdászlányok és apácák vették át, akik mellett ettől kezdve csak szervezetlen munkások dolgoztak.[69]

Bangha másik kezdeményezése a nagyközönség megszólítását célozta: a Sajtóhölgybizottság 1916 októberétől havonta négyoldalas, röpiratszerű nyomtatványt adott ki *A Sajtó* címmel, amelyet a hölgybizottság tagjai vasárnaponként a templomok előtt terjesztettek.[70] A programcikk szerint „az ország jövője igen nagy részben a sajtókérdéstől függ, s hiába győznők le minden külső ellenségünket, ha idehaza meg belső ellenségek lennének úrrá fölöttünk".[71] *A Sajtó* az aszemizmus szellemében arról igyekezett meggyőzni olvasóit, hogy „a valódi Magyarország keresztény és vallásos, a sajtóban tükröződő ál-Magyarország pedig hitetlen és elvtelen, haszonleső és anyagelvű, akiknek csak egy féltve őrzött nemzeti kincse van: a zsidódédelgető liberalizmus s csak egy borzalmas, iszonyú veszedelme: a katolikus pap és az Anyaszentegyház".[72]

Ez a koncepció nagyban támaszkodott a korábban már említett bécsi katolikus újságíró, Joseph Eberle írásaira, aki 1917 elején a Sajtóhölgybizottság rendezésében egy budapesti előadáson személyesen is kifejtette nézeteit. Eszerint a sajtó főleg az izraelita nagytőke kezében van, annak érdekeit szolgálja, az által hirdetett „pőre materializmus" pedig éles ellentétben áll a keresztény idealizmussal. „A kapitalista sajtó kultúrpolitikája nem egyéb, mint nyílt támadás a kereszténység ellen" – mondta. Szerinte a kapitalista sajtó szelleme játszotta a legnagyobb szerepet a világháború felidézésében, amelynek „végső, legmélyebben fekvő oka a modern világ elszakadása Istentől, örök életbe vetett hitünk megcsappanása és a mammonizmus korlátlan uralma". Mindebből szerinte az következik, hogy a világháború lezárása csak a kapitalista sajtó uralmának megtörésével érhető el. Eberle ezért felhívta budapesti hallgatóságát, hogy a „nép védelmére" teremtsenek keresztény sajtót, amely „a gazdasági törekvéseket és eszméket ismét összhangba hozza a kultúra és a vallás nagy gondolataival".[73]

Ennek szellemében *A Sajtó* propagandája egyre erőteljesebben igyekezett összekapcsolni a sajtó ügyét a növekvő szociális feszültségek megoldásának ígéretével, a bonyolult társadalmi és gazdasági viszonyokat pedig a háborús pszichózis hatására egyre elfogadottabbá váló sztereotípiák[74] felhasználásával keresztény–zsidó szembenállásként próbálta meg ábrázolni. Egyik publicistája például arra hivatkozva ítélte el azt – a szerinte is – elterjedt vélekedést, miszerint csak a papoknak van szükségük a keresztény sajtóra, hogy enélkül szerinte a gazdaság „elzsidósodik", a keresztények pedig szegények maradnak. Ennek ellenszereként a „rossz" lapok bojkottját javasolta.[75]

A lap szóhasználatán igen jellemző változás figyelhető meg: a katolicizmus fogalma helyett egyre inkább a kereszténység vált hívószóvá. Ilyen szempontból érdekes az a megjegyzés, amely 1916 októberében a magát valójában katolikusnak valló *Alkotmány*t és *Új Lap*ot keresztény lapként definiálta.[76] Ez jelzi, hogy Bangha ekkor már a felekezeti logika háttérbe szorítását és a keresztény felekezetek „destrukcióval" szembeni összefogását is szükségesnek tartotta volna. Az elképzelésnek egyrészt

[68] *Typographia,* 1916/17. 4.
[69] Nyisztor 1941. 244.
[70] Sajtóapostolkodás. *Mária Kongregáció,* 1917/9. 196–197.
[71] A sajtókérdés. *A Sajtó,* 1916/1. 1.
[72] *A Sajtó,* 1916/2. 1.

[73] A sajtókérdés a világháború fényében. Dr. Eberle József előadása a Katolikus Sajtóegyesület fővárosi Hölgybizottságának január 7-iki műsoros ünnepélyén. *Magyar Kultúra,* 1917/2. 50–56.
[74] Bihari 2008. 208.
[75] Mikor ébred már fel. *A Sajtó,* 1916/3. 1. (e. k.)
[76] A magyar napilapok. *A Sajtó,* 1916/1. 2.

nemzetközi előképei lehettek. Hollandiában a katolikus mozgalom vezetője, Herman Schapeman a 19. század végén politikai szövetséget kötött a protestánsokkal, hogy az egyházak számára kedvező rendezést érjenek el az oktatás kérdésében. A koalíció gyorsan sikereket aratott, és 1918-ra lehetővé vált, hogy az addig diszkriminált katolikus közösség egyik képviselője alakíthasson kormányt.[77]

A páter gondolkodására emellett hatással lehetett a jobboldali radikális folyóirat, *A Cél* publicisztikája is, amely a „fajvédelem" szempontjaira tekintettel a felekezeti ellentétek kiküszöbölését tartotta szükségesnek. *A Cél* egyik szerzője 1916-ban egy új, a magyar „fajiságot" védő sajtóorgánum megteremtését követelte, amelytől felekezeti türelmet és politikai tárgyilagosságot várt el.[78] A lap evangélikus felekezetű publicistája, Kiss Sándor egyértelmű megfogalmazása szerint: „Ne legyen ez a sajtó felekezeti, hogy magáénak vallhassa katolikus és protestáns, sőt csillapítsa, enyhítgesse azt az ellentétet, amit a bizonyosak sajtója szított közöttünk. Legyen keresztény és vallásos, de ne vallásoskodó és szenteskedő, hogy el ne riassza a természettudományos gondolkozókat".[79]

A Sajtó terjesztése elsősorban a sajtóhölgyek feladata volt, amit „előkelő apostoli foglalatoskodásnak" tartottak,[80] de az egyesület három fizetett munkatársat is alkalmazott.[81] Bangha azonban nem lehetett túlzottan elégedett a forgalmi adatokkal: az első számot ugyan még százezer példányban adták ki,[82] a kezdeti érdeklődést azonban nem tudták fenntartani, és

[77] Jan Roes: A Historical Detour: The Roman Catholic State Party in the Netherlands. In Wolfram Kaiser–Helmut Wohlnut szerk.: *Political Catholicism in Europe.* Vol. 1., London–New York, 2004, Routledge, 82–83.

[78] R. O.: Újságírásunk a nemzeti kultúra szempontjából. *A Cél,* 1916/3. 176–178.

[79] Kiss Sándor: Feladataink. *A Cél,* 1916/8. 493.

[80] Hol dől el a keresztény sajtó diadala? *A Sajtó,* 1917/7. 1.

[81] Molnár-Szabó 2010. 223–224.

[82] *A Sajtó,* 1916/3. 1.

csak 1917 májusától tartották érdemesnek havi ötvenezer példányt kinyomtatni.[83] Ez egy bevallottan propagandafunkciót teljesítő, nem csupán az értelmiséget, hanem a teljes társadalmat megszólítani kívánó, jelképes árú, esetenként ingyen terjesztett nyomtatvány esetében nem tekinthető a siker jelének. Bár 1916–1917 folyamán egyre többen hajlottak arra, hogy a viszontagságokat *A Sajtó* felfogásának megfelelően értékeljék, a háborús gondok megoldásának ideális módját a tömegek nem feltétlenül a keresztény sajtó felvirágoztatásában látták.

A sajtóhölgyek propagandája ugyanakkor nagyobb közéleti visszhangot váltott ki, mint amit kiadványuk elterjedtsége indokolt volna, hiszen a kor közvéleménye igencsak szokatlannak ítélte a harcias megnyilvánulásokat egy női szervezet orgánuma részéről. Erős felháborodottság érzékelhető például Babits Mihálynak egyik, 1918 tavaszán írt versében, amelyben a költő a templom kapui előtt újságot áruló „szoknyás hadsereg" szavait jellemezte: „és mikor azt mondják: Kereszténység és honszeretet! / keresztre feszítik újra Krisztust s a szeretetet".[84]

A lapalapítás előkészítése

Bangha 1917-re jutott arra a belátásra, hogy a sajtóügy terén jóval komolyabb erőfeszítések megtételére van szükség, ám már 1915 végén kezdett éles önkritikát megfogalmazni addigi munkája kapcsán. „Mi óvodát csinálunk és kuruzsolunk, ahelyett hogy nagy mentő dolgokon törnők a fejünket. Itt van pl. a sajtó; hogyan lehetett oly soká hinnem azt a babonát, hogy majd itt

[83] *A Sajtó,* 1917/8. 1.

[84] Babits Mihály: Strófák egy templomhoz. *Babits Mihály összegyűjtött versei.* S. a. r.: Rozgonyi Iván. Budapest, 1961, Európa, 276.; Rónay László: *Harcok az „új világnézet" körül. Katolikus irodalomszemlélet 1890–1920.* Budapest, 2007, Argumentum Kiadó, 39.

suhogó-szoknyás frajlák »támogatása« és Ellik hisztériája fogja »megoldani« a sajtókérdést. Egészen másutt s vakmerő, biztos, nagy fogásokkal kell itt dolgozni! S még itt sem állni meg, lévén a legerősebb hatóerő mégis csak a személyes, élőszóval való agitáció, a faszcináló fellépés és utána: megszervezés" – írta naplójában.[85] Megszületett tehát a belső késztetés a léptékváltásra, a konkrét cselekvési terv kidolgozása azonban hosszú időt vett igénybe.

Naplójában 1916 elején írt először az új napilap indítására vonatkozó szándékáról, de ez ekkor még csak egy volt nagyszámú terve között. Elképzelései igen bizonytalan alapokon álltak, csupán egy „kis" – esetleg német nyelvű – napilap indítását látta lehetségesnek. Azt ugyanakkor határozottan leszögezte, hogy pártok feletti, de a felsőbbséget támogató orgánumra van szükség.[86] Nyárra kezdtek határozottabbá válni tervei, amelyekről tájékoztatta a *Magyar Kultúra* régi mecénását, Hornig Károly veszprémi püspököt is.[87] Ekkor kezdte a nyilvánosság előtt is hangsúlyozni a Néppárthoz nem kötődő katolikusok megszólításának fontosságát. Ennek érdekében sürgette, hogy ideiglenes megoldásként az *Alkotmány*t tegyék az egész katolikus magyarság lapjává. „Talán éppen pártszempontból járna vele legjobban, ha egyelőre – pártfeletti politikát csinálna" – vélte.[88]

1917 tavaszára kristályosodtak ki elképzelései, amelyeket cikksorozatban vázolt fel a *Magyar Kultúra* hasábjain. Hangsúlyozta, hogy sokakat megtéveszt a katolicizmus befolyása, amely azonban veszélyben van, mert a tömeg szemében „az Egyház a céltudatos izgatás, de még a benső eltávolodás következtében is a legfölöslegesebb dolog a világon". Ezért először közel kell kerülni az emberek lelkéhez, meg kell nyerni a közvéleményt, hogy erős társadalmi mozgalom fejlődhessen.

[85] Molnár–Szabó 2010. 202–203.

[86] Molnár–Szabó 2010. 205–206.

[87] Molnár–Szabó 2010. 210.

[88] Bangha Béla: A Kath. Sajtóegyesület. *Magyar Kultúra*, 1916/13–14. 91–92.

A feladatra azonban alkalmatlannak látta a fennálló sajtót. Céljainak igazolására igen kedvezőtlen véleményt fogalmazott meg a katolikus sajtóról, mint amely nem tud zsurnalisztikailag elsőrangú munkát végezni, képtelen valódi nyilvánosságot teremteni. „Ma lapjainkba legnagyobbjaink szinte szégyellnek írni" – összegezte lesújtó kritikáját.[89] Programja elsősorban azért hatott újszerűnek a katolikus közösségen belül, mert a piaci viszonyokhoz való alkalmazkodást sürgette. Hangsúlyozta, hogy „sohasem az olvasóközönség dolga megteremteni a lapot, hanem mindig a lap dolga magának olvasóközönséget teremteni". A versenyképes sajtó létrehozásához ezért először komoly anyagi befektetésre lesz szükség, amely használható árucikket teremt, az árut pedig be kell vezetni a piacra, amivel közönséget és forgalmat lehet generálni.[90] Úgy vélte, hogy a Néppárt nem képes egyesíteni a katolikusokat, a tömegeket lehetetlen pártsajtóval elérni, mert a modern ember irtózik az elfogult lapoktól. A párton kívüli keresztény publicisztika ezzel szemben szélesebb rétegek megszólítására lesz alkalmas, amivel a néppárti sajtó számára készítheti elő a talajt, vagyis távlatilag hozzájárul annak fejlődéséhez.[91]

A néppárti körök viszont elutasították a kezdeményezést. Turi Béla, az *Alkotmány* szerkesztője válaszcikkében kifejtette, hogy a sajtókérdés megoldását egy versenyképes lap létrehozása jelentené, Bangha tervei azonban csak életképtelen vállalkozást eredményeznének. A pártok feletti sajtó gondolatát elhibázottnak tartotta, és a jezsuita szándékait egyértelműen személyi ambíciókra vezette vissza: „a legkisebb lap is hatalom a kézben, jó és kívánatos dolog tehát új lapot alapítani".[92] Persián Ádám, az *Alkotmány* újságírója pedig olyan igazságtalan-

[89] Bangha Béla: A magyar katolikus sajtó kérdése. *Magyar Kultúra*, 1917/6. 241–251.

[90] Bangha Béla: A magyar katolikus sajtó kérdése II. *Magyar Kultúra*, 1917/7. 290–303.

[91] Bangha Béla: Pártsajtó vagy katolikus sajtó? *Magyar Kultúra*, 1917/10. 454–457.

[92] Turi Béla: Pártsajtó vagy katolikus sajtó? *Alkotmány*, 1917. május 23. 1–3. (e.k.)

nak tartotta Bangha kritikáját, hogy személyesen felkereste a rendházban, és azzal fenyegette meg, hogy ha nem követi meg lapjának munkatársait, akkor összehívatja a katolikus újságírókat tömörítő Országos Pázmány Egyesületet, és kezdeményezni fogja a kizáratását. A páter válaszként neki is a párt feletti politikai irányvonal szükségességét hangsúlyozta, amivel nem sikerült meggyőznie az újságírót: a két férfi „nem a legbarátságosabb hangulatban" vált el egymástól.[93] Bangha kritikája kisvártatva Prohászka Ottokárt is állásfoglalásra sarkallta, aki 1918 januárjában a Pázmány Egyesület közgyűlésén elítélte a meglévő eredmények lekicsinylőit. „Mindig sajnálattal hallom az öntudatra ébresztésnek azt a módját, amely a katolicizmust mint haldokló oroszlánt állítja elénk" – mondta a szavait lelkes helyesléssel fogadó újságíróknak. A hallgatóság a beszéd zárógondolatát feltehetően szintén a Bangha-csoportra vonatkoztatta: „dolgozzunk többet és panaszkodjunk kevesebbet és ne vessünk árnyékot mások tiszta munkájára!"[94]

A jezsuita néppárti ellenfeleivel szemben a püspöki kar támogatását szerette volna megszerezni, ami nehéz feladatnak tűnt, hiszen a püspökök a korábbi évtizedekben nem vállalkoztak összehangolt, nagyszabású fellépésre a sajtó terén.[95] Bangha 1917 júniusában a hercegprímásnak írva kifejtette, hogy a katolikus reneszánsz feltétele a modern, nem klerikális, de az egyház irányította sajtó megszervezése. Szerinte a püspöki kar elhanyagolja a kérdést, ezért kijelentette, hogy akár a hierarchia támogatása nélkül is megérteti a hívőkkel a sajtó jelentőségét.[96] Csernoch János a határozott hangvételű megkeresés után személyesen fogadta Banghát, aki ezután részletes memorandumot készített számára terveiről. Emlékiratában az antiklerikális kihívásra hivatkozva szükségesnek látta, hogy a katolicizmust a sajtó terén egyenrangúvá tegyék ellenfeleivel: „csakis független, főleg a gyors és jó hírszolgálatra alapozott *Az Est* módjára minden tekintetben, de főleg politikai téren megkötetlen, tehát lényegében információs jellegű lapokkal közelíthetjük meg a közönséget. Sőt még a kat[olikus] programnak alkalmatlan helyen és módon való túlságos hangoztatása által sem szabad azt a közönséget elriasztanunk, amely az újságtól nem prédikációt, hanem hírszolgálatot és szórakozást vár". A „tömegek meghódítása" érdekében kiterjedt laphálózatot tervezett, amely fokozatosan jött volna létre: először központi napilap, majd bulvárlapok, végül vidéki újságok indítását tartotta szükségesnek. Javasolta, hogy a lapokat külföldi mintára dömpingáron adják, hogy gyorsan elterjedjenek, ami magával hozza a hirdetőket, biztosítva az anyagi hátteret.[97]

Legérdekesebb felvetése azonban csak ezután következett. Mivel rendkívül erősnek tartotta a „destruktív" irányzatok – mint a polgári radikalizmus és a szociáldemokrácia – befolyását, ellensúlyozásukra a sajtó terén a protestánsokkal való összefogást kívánta. Mint korábban láthattuk, ekkoriban éles polémiákat folytatott a protestáns egyházi folyóiratokkal, ezért felvetése valóban a „destrukció" erejétől való félelmen alapulhatott. Ötletének az adott némi realitást, hogy ekkoriban a fővárosi protestáns körökben is felmerült az együttműködés gondolata. Muraközy Gyula református lelkipásztor feltette a kérdést: „vajon nem lehetne-e közelednie a protestánsoknak egy erős sajtóorgánum megteremtése érdekében a magyarság liberális keresztyén elemeivel? A protestánsok közreműködése megóvná a lapot attól, hogy klerikális legyen; a katolikusoké elősegítené elterjedését". Arra hivatkozott, hogy a protestánsok

---

[93] Tengely Adrienn szerk.: *Kereszt és forradalom. Persián Ádám katolikus egyházügyi kormánybiztos emlékirata.* Budapest, 2019, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 104.

[94] Prohászka püspök a katolikus sajtómozgalomról és a sajtó munkásairól. *Alkotmány,* 1918. január 27. 8.

[95] Klestenitz 2013. 49–53.

[96] EPLCsJm 171/1917-1927. Bangha Béla Csernoch Jánosnak 1917. június 13.

[97] EPLCat. 44/3078-1920. Emlékirat a magyar katolikus sajtóreform ügyében, 1917. július 1.

önmagukban nem tudnák összegyűjteni tervezett saját napilapjuk alaptőkéjét. Felvetésével a felekezetiség elveinek zárójelbe tételét ajánlotta, ami igen szokatlan lehetett a kortársak számára. Ezért külön hangsúlyozta, hogy tervét csupán átmeneti megoldásnak szánja a független református sajtó megindulásáig.[98]

Bangha emlékiratában a kooperáció gondolatát maga is azonnal ellensúlyozta: a felekezeti logikát követve leszögezte: vigyázni kell arra, hogy a katolikusok ne csak a terheket viseljék, hanem szerezzék meg maguknak a döntő befolyást. Ennek megfelelően az új lapnak „általános keresztény" szellemiséget kell képviselnie, nem hirdethet exkluzív katolicizmust, protestáns munkatársakat is kell alkalmaznia, de a szerkesztést a katolikusoknak kell megtartani. „Elméletben szépen hangzik az összes keresztények összefogása a hitetlenség és a zsidó túlkapások ellen, de a gyakorlatban ez az összefogás eddig soha és sehol sem sikerült" – fogalmazta meg kételyeit.

Társadalmi téren a határozott „nemzetvédelem" igényével lépett fel. Javasolta, hogy a jövendő lap a közjogi viszályok helyett a szociális kérdést hangsúlyozza, harcoljon a „bankokrácia és az elzsidósodás" ellen, pártolja a keresztény munkásszervezetek ügyét, és „mentesítse" a munkásvédelmet az addigi – vagyis szociáldemokrata – vezetőktől. A lapalapító mozgalom ügyeinek vezetésére egy valamennyi katolikus irányzatot képviselő, országos értekezlet összehívását javasolta. A vállalkozás megindítására kétmillió korona kezdő befizetést tartott szükségesnek, részvénytársaság vagy alapítvány formájában. A tőke fennmaradó részének megszerzésére egyházmegyei, illetve hitközségi takarékpénztárak szervezését kérte, amelyek jövedelmét felerészben a sajtóra kellett volna fordítani.[99]

[98] Muraközy Gyula: Új terv és régi téma. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1917/26. 300.

[99] EPLCat. 44/3078-1920. Emlékirat a magyar katolikus sajtóreform ügyében 1917. július 1.

Bangha törekvése a pártok feletti egyházi sajtó megteremtésére egybevágott a hercegprímás terveivel, aki maga is bizalmatlan volt a Néppárttal.[100] Csernoch János ugyanakkor bizalmasa, Szabó László szerint pesszimistán ítélte meg az új vállalkozás jövőjét, és nem akarta az új orgánumokat a jezsuiták kezébe adni.[101] Kételyeiben közrejátszhatott, hogy – amint már láttuk – a katolikus közönség egy része is ellenérzésekkel viseltetett *A Sajtó*, illetve a *Magyar Kultúra* irányvonalával szemben,[102] továbbá az is, hogy különösen jó kapcsolatokkal rendelkezett a nagytőke képviselőivel,[103] amelyeket nyilván nem kívánt volna veszélyeztetni. Válaszát ezért alaposan megfontolta, és csak hónapokkal később közölte a kezdeményezővel.

A KSV alapításának előkészítése

Bangha időközben lehetőséget kapott arra, hogy részt vegyen egy új sajtóvállalkozás útjára indításában. 1917 nyarán a Katolikus Népszövetség vezetői megvásárolták a *Neues Kleines Journal* című bulvárlapot, amelyet augusztus 1-jétől *Neue Post* néven jelentettek meg. Az új napilap a német nemzetiségi érdekek, illetve a vidék szempontjainak képviseletével igyekezett olvasókat szerezni.[104] Szmrecsányi Lajos egri érsek képviseletében Bangha vette át a napilapot, és személyesen is közreműködött az új szerkesztőség megszervezésében.[105] A lapot egy kle-

[100] Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923.* Budapest, 1977, Kossuth Kiadó, 76.

[101] Szabó László: *Szegény ember gazdag élete.* III. kötet. Budapest, 1928, Athenaeum, 79.

[102] Rónay 2007. 42.

[103] Hatos 2018. 75–76.

[104] An die Mitglieder des kat. Volksvereins! *Neue Post,* melléklet szám. (1918/201.)

[105] Molnár–Szabó 2010. 224–226.

rikus, Huber János irányította, aki gyakran adott megszólalási lehetőséget a hazai németség magyarbarát vezetőjének, Bleyer Jakabnak. A szerkesztőség fő célja az volt, hogy erősítse a németek lojalitását a magyar állam iránt.[106]

Feltehetően az ekkor szerzett tapasztalatok is hozzájárultak ahhoz, hogy Bangha 1917 őszén belátta: nem rendelkezik elegendő gyakorlati ismerettel egy országos sajtóvállalkozás irányításához, ezért szeptemberben *Az Est* segédszerkesztőjéhez, Szabó Lászlóhoz fordult segítségért. Az újságíró bevonása ugyanakkor azért is fontos volt, mert jelenlétével segített legyőzni a hercegprímás kételyeit.[107] A vállalkozás jövőjéről a jezsuita megbeszéléseket folytatott bizalmas barátaival, a cisztercita Baranyay Jusztinnal és a ferences Buttykay Antallal. A „három B" tagjai egy dunai hajóút során, Érd környékén jutottak arra az elhatározásra, hogy ezer darab ezerkoronás részvény kibocsátásával egymillió korona alaptőkét gyűjtenek össze.[108] Később ezt Szabó javaslata alapján módosították, és eldöntötték, hogy a tervezett részvénytársaság kis névértékű, 20–25 koronás részvényeket ad majd ki.[109] Ez alapvető változást eredményezett, hiszen így a kisbefektetőket kellett megszólítani, emiatt pedig szélesebb körű propagandát kellett tervezni. A változás ugyanakkor a vállalkozás előkészítése és az előfizetők toborzása szempontjából jóval kedvezőbb lehetőségeket teremtett, hiszen az új lapokra a részvényjegyzési kampány eseményei révén már jóval a tényleges megjelenésük előtt fel lehetett hívni a közfigyelmet.

[106] Márta Fata: *Jakob Bleyer und das „Sonntagsblatt". Gründung und Entwicklung des Wochenblatts von 1921 bis 1933. Deutsche Literaturim Donau-Karpatenraum (1918–1996). Regionale Modelle und Konzepte in Zeiten des politischen Wandels.* Szerk.: Horst Fassel. Tübingen, 1997, Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, 9.

[107] Szabó 1928. 77–79.

[108] A három B. *Nemzeti Újság,* 1934. szeptember 23. 35.

[109] Nyisztor 1941. 248–249.

A vállalat terve végül elnyerte a hercegprímás beleegyezését is, amit azonban Esztergom taktikai okokból ekkor még nem tett közzé. „Őeminenciája látván a sajtókérdésben az eltérő irányokat, rezerváltan viselkedik. De azért kifejezést adott a kívánságának, hogy a sajtópáterek akciójának sikerét óhajtja" – írta 1917 novemberében Szabónak Lepold Antal.[110] December 8-án a szervezők megtartották a Központi Sajtóvállalat (KSV) előkészítő ülését, ami azonban nem kapta meg a Bangha által kért egyházi elismerést. Az ülés informális keretek között maradt, hivatalos formában sem a Katolikus Sajtóegyesület, sem a püspöki kar nem képviseltette magát rajta.[111]

Az ülésen elmondottakból kiderül, hogy a jezsuita ekkorra felismerte az általános törvényszerűséget: a siker titka a sajtópiacon a termékinnováció.[112] Hangsúlyozta, hogy olyan lapot kell teremteni, ami új a maga nemében, és képes felkelteni a tömegek érdeklődését. Ilyen lehetséges újdonságnak látta az intézményes belföldi hírszolgálat megszervezését, saját tudósítói iroda létesítését, amely a meglévő budapesti és vidéki lapok bevonásával exkluzív hírszolgálatot biztosíthat. Lepold Antal, aki informálisan a hercegprímást képviselte, egyértelművé tette, hogy a „magas egyházi körök" hajlandóak támogatni a tervezett vállalatot, de elvárják, hogy a meglévő katolikus lapokkal is kontaktusba lépjen. Bleyer Jakab pedig – feltehetően *A Sajtó* vitatott megítélése miatt – hangsúlyozta, hogy olyan lapot tart szükségesnek, amelynek „úri" a hangja, kerüli a felesleges vitákat a felekezetekkel. Kezdeményezésére a résztvevők eldöntötték, hogy lapjuk csak az általuk még vállalhatónak tartott módon vehet részt a „zsidókérdés" tárgyalásában. Határozatuk szerint a jövendő lap „mindenben jóízlésű és előkelő hangú le-

[110] OSZK Levelestár, Leopold Antal Tápay Szabó Lászlónak, 1917. november 29.

[111] EPLCat. 44/3155-1918. Jegyzőkönyv a KSV előkészítő gyűlésén, 1917. december 9.

[112] Frederic Barbier–Catherine Bertho Lavenir: *A média története Diderot-tól az internetig.* Budapest, 2004, Osiris Kiadó, 173.

gyen. A felekezetek érzékenységére vigyázzon, ne csináljon Istóczy-antiszemitizmust, hanem reálantiszemitizmust".[113]

A szervezők levélben tettek jelentést a hercegprímásnak, aki válaszában hangsúlyozta, hogy nem vehet részt aktívan a vállalat megalapításában, amelyet sem a meglévő katolikus lapok, sem a Sajtóegyesület nem támogat. Ennek ellenére teljes cselekvési szabadságot adott, ám hangsúlyozta: támogatása addig tart, amíg a vállalat a katolikus sajtó tökéletesítésére és a keresztények egyesítésére törekedik. Azt ajánlotta, hogy egyezzenek meg az *Alkotmány* és az *Új Lap* tulajdonosaival, és vegyék fel őket a részvénytársaság alapítói közé. Megígérte, hogy százezer korona értékű hadikölcsönkötvényt fordít majd részvények jegyzésére. A semlegesség igényére hivatkozva viszont megtagadta, hogy ő jelöljön ki vezetőséget a részvénytársaság élére, ami hivatalos egyházi elismerésként is értékelhető lett volna. Arra is utalt, hogy nem tartja előnyösnek *A Sajtó* által képviselt propagandamódszerek alkalmazását, és mérsékelt hangvételre intett: „nem szónoklatokra és újságcikkekre kell a fő súlyt fektetni, hanem a csendes, de eredményes társadalmi szervezkedésre. Sokkal több sikert ígér a csendes házi agitáció, mint a nyilvános lárma, amely ellenhatást szül és gyűlölködésre vezet."[114]

A hercegprímás tehát fenntartásai ellenére is szabad utat engedett a szervezkedésnek, megkezdődhetett az egész országra kiterjedő kampány előkészítése. 1918. január 2-án a KSV adminisztrációja számára kivettek egy irodát, majd január 9-én Buttykay Antal vezetésével megtartották az első propagandagyűlést.[115] A vállalat alapítótervezetét huszonöt fő írta alá, köztük több főpapi aula irodaigazgatója (Lepold Antal Esztergomból, Kriston Endre Egerből, Mosonyi Dénes Pécsről), főispánok

[113] EPLCat. 44/3155-1918. Jegyzőkönyv a KSV előkészítő gyűlésén, 1917. december 9.

[114] EPLCat. 44/3155-1918. Csernoch János a KSV előkészítő bizottságának, 1917. december 27.

[115] Nyisztor 1941. 247., 249.

(Károlyi József Székesfehérvárról, Rainprecht Antal Veszprémből, Steuer György Nagybecskerekről, Széchényi György Sátoraljaújhelyről), főrendek (Batthyány-Strattmann László, Széchényi Emil), egyetemi tanárok (köztük Bleyer Jakab és Bernolák Nándor), valamint tekintélyes klerikusok.[116] A kezdeményezők tehát számos illusztris támogatót tudtak felmutatni.

Az ellenérdekelt felek azonban továbbra is elutasították az új lapkiadó létrehozásnak gondolatát. A Néppárt elnöke, Zichy Aladár egyenesen a prímásnak írt tiltakozó levelet. Attól tartott, hogy az új lapok a politika iránti közönyt fogják terjeszteni, ezért kérte, hogy a hierarchia akadályozza meg a pártot tovább gyengítő kezdeményezést.[117] A püspöki kar januári ülésén tárgyalta a sajtóügyet, és Csernoch János álláspontját fogadta el: semlegesnek nyilvánította magát, de hangsúlyozta, hogy a Néppárt sajtója és az új vállalkozás egyaránt támogatásra érdemes, amit a püspökök egyéni belátására bízott. A testület a sajtóvállalatok közötti „testvéries egyetértést" szorgalmazta, illetve legalább a nyilvános torzsalkodás elkerülését kérte.[118] A felhívás eredménnyel is járt. Míg a nyilvánosság előtt tovább zajlottak a polémiák, a háttérben megkezdődtek a tárgyalások. A *Kalocsai Néplap* május 4-én tudatta, hogy a felek írásbeli megegyezést kötöttek egymással, ezért biztosított a kölcsönös együttműködés.[119] A megegyezés tartalmának csupán egy konkrét pontja maradt fenn, bár talán ez lehetett a legfontosabb: a KSV eszerint ígéretet tett arra, hogy az általa gyűjtött pénz nyolc százalékát átadja az *Alkotmány*nak.[120] Ennek eredményeként a KSV szervezői megszerezték a Néppárt vezetőinek támogatását, a megegyezés azonban hosszabb távon nem bizonyult fenntarthatónak.

[116] *A Sajtó*, 1918. január, rendkívüli szám.

[117] EPLCat. 44/3155-1918. Zichy Aladár Csernoch Jánosnak, 1918. január 3.

[118] EPL, Püspökkari ülések jegyzőkönyve, 1918. január 9–10.

[119] Jegyezzünk sajtórészvényeket. *Kalocsai Néplap*, 1918/18. 2.

[120] EPLCat. 44/348-1919. Molnár János Csernoch Jánosnak, 1918. október 10.

1918 januárjában tehát megkezdődött a KSV részvényjegyzési propagandája, amely minél szélesebb rétegek megszólítására törekedett. A szervezők nagyszabású propagandamunkát kezdtek: a központi irodában húsz fizetett munkatársat alkalmaztak, és milliós nagyságrendben továbbították a propagandafelhívásokat.[121] Az agitáció jegyében Bangha az év első hónapjaiban az egész országot beutazta: Pozsony, Temesvár, Nagyvárad, Óbecse, Érsekújvár, Kassa, Lőcse, Eperjes, Zsolna, Szabadka, Szeged, Kiskunfélegyháza, Kolozsvár, Sátoraljaújhely, Eger és Erzsébetfalva katolikusainak felkeresése után a fővárosi kerületeket is körbelátogatta.[122] A kampány támaszkodhatott több megyéspüspök és a helyi klérus aktív támogatására. Ez igen fontos előrelépés volt, hiszen a korábbi évtizedekben a papság meglehetősen kedvetlenül vett részt a hasonló kezdeményezésekben.[123] 1918-ban viszont a KSV szószólói az oroszországi eseményekre hivatkozhattak: ha a magyar katolicizmus nem jut versenyképes sajtóhoz, a hazai közvéleményben is megindul az erjedés, ami végül baloldali hatalomátvételhez vezethet – érveltek. Blaskovics Ferenc nagyprépost például arról írt a Temesváron megjelenő *Papok Közlönye* című orgánumban, hogy a híveket fel kell világosítani az úgynevezett „zsidó"-kommunizmus oroszországi bűneiről. „Meg kell értetni a néppel és főleg a katolikus intelligenciával, hogy az ő sorsáról van szó. Mert ha idején nem fog a védekezéshez, minden téren le fog szorulni egy új jobbágyságba. De mi nem szónokolhatunk mindennap. Erre csak a sajtó képes" – írta.[124] Bangha országos toborzókörútba kezdett, ami az egyházi körökben növelte népszerűségét:

[121] Nyisztor 1941. 222.

[122] Molnár–Szabó 2010. 234.

[123] Klestenitz 2013. 89–92., 146–149.

[124] Blaskovics Ferenc: A katolikus papság nemzetpolitikai feladatai. *Papok Közlönye,* 1918/41. 149.

egy görögkatolikus esperes például „lánglelkű agitációja" és lapszerkesztői munkája alapján Prohászkával egyenrangú eszményképként méltatta.[125] Az agitációhoz sok klerikus csatlakozott: Zalaegerszeg plébánosa, a fiatal Pehm (később: Mindszenty) József például februári sajtóbeszédében kijelentette: a hívekben él „a ker[esztény] világnézet, magyarságunk szeretete és annak a tudata, a 12. órában volnánk, amely után már csak a lélekharang, a tetemrehívás következik", ezért támogatniuk kell a jegyzést.[126]

A papság lelkesedése bizonyos helyeken egyenesen kontraproduktívvá vált: a fővárosi hitoktatók például sok esetben a tanórákon igyekeztek agitálni a KSV mellett. Erről a *Népszava* több kritikus cikkben is beszámolt,[127] majd a budapesti közigazgatási bizottság is vizsgálatot indított az ügyben, amely a hasonló esetek megelőzésére utasította az iskolákat.[128] Bangha erre válaszként a válságkommunikáció eszközét vetette be, és – bizonyára Szabó László segítségével – *Az Est*ben jelentetett meg nyilatkozatot, amelyben tagadta, hogy a hitoktatók a KSV megbízásából tevékenykedtek volna, és azt is leszögezte, hogy vállalatának nem célja „felekezeti zsörtölődéseket" kelteni.[129]

Ennek ellenére Bangha az agitáció során bőven tett zsidóellenes megjegyzéseket. Pozsonyban például sajtótudósítások szerint a zsidó sajtó ellen beszélve kijelentette: ha így mennek

[125] Zseltvay Simon: Nyílt levél P. Bangha Béla SJ úrhoz a Központi Sajtóvállalat R. T. megindulása alkalmából. *Görög Katholikus Szemle,* 1918. február 17. 2.

[126] EPL, Mindszenty József magánlevéltára. 33. d. A sajtó 1918. február. 2.

[127] Bányászgyerek levele a hittanóráról meg a papról. *Népszava,* 1918. február 19. 7.; Csuhás-módszer. *Népszava,* 1918. március 5. 7.; Ki a csuhásokkal az iskolából! *Népszava,* 1918. március 10. 8.

[128] A közoktatási ügyosztály jelentése a főváros egyes iskoláiban a Központi Sajtóvállalat r. t. érdekében kifejtett propaganda ügyében. *Fővárosi Közlöny,* 1918/16. 552.

[129] Bangha Béla: Sajtó-agitáció az iskolában és a templomban. *Az Est,* 1918. március 15. 5.

tovább a dolgok, akkor hamarosan „II. Vilmos", azaz a választójogi reformot előkészítő Vázsonyi Vilmos fog Magyarországon uralkodni,[130] Kassán a Balatonban fürdőző zsidó nőket gúnyolta,[131] Kiskunfélegyházán pedig egy rendőri megfigyelő szerint szavaival kedvezőtlen hatást tett a hallgatókra „a nem katolikus hitfelekezetekhez tartozókkal szemben való magatartásukra" nézve.[132] A kampányt a *Népszava* és a *Világ* éles kritikával illette. Az előbbi szerint az egyházi körökben „fekete hercegprímásnak" emlegetett Bangha a titkos választójog elleni agitáció szándékával indította meg mozgalmát, utóbbi orgánum pedig egy – erősen cenzúrázott – cikkében felekezeti gyűlölet szításával vádolta a jezsuitát.[133] A *Magyar Kultúra* erre válaszként azt hangoztatta, hogy „Bangha Béla keresztény Magyarországa [...] a spekuláció lobogója alatt tömörülő honosítottak" ellenszenve dacára is meg fog valósulni.[134]

A kampány a meggyőzés szolgálatába állította az amatőr színpadokat is: az egyházi középiskolák színjátszó csoportjai, illetve a katolikus műkedvelő társulatok sajtópártolásra buzdító színpadi jeleneteket adtak elő, köztük Bangha Szerafini Blanka álnéven írt, *Az apróhirdetés* című darabját, amely a Hamupipőke-történetet dolgozta át. A Budapesten játszódó vígjátékban két idősebb lánytestvér apróhirdetés útján igyekszik férjet fogni magának, ám törekvéseik sikertelenek maradnak. Húguk viszont a sajtóhölgyként végzett munkával kiérdemli egy katonatiszt szerelmét, illetve a férfi befolyásos családjának

[130] Wilhelm II. *Westungarischer Grenzbote*, 1918. január 25. 1.

[131] Nagy idők, kicsinyes kötekedések. *Az Ujság*, 1918. május 5. 11.

[132] Romsics Ignác: *A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben*. Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó, 31. Mivel az eset után két héttel zsidóellenes kilengések történtek a városban, a szakirodalom sokáig valamiféle pogrombeszédként értelmezte azt. Ennek kritikájáról lásd: Veszprémy 2017. 459.

[133] Bangha páter lapot gründol – a választójog ellen. *Népszava*, 1918. január 8. 6.; Bangha páter tevékenységéről. *Világ*, 1918. március 10. 5.

[134] Egy másik „új Magyarország". *Magyar Kultúra*, 1918/6. 287.

beleegyezését a házasságba.[135] *Az apróhirdetés*t egyébként is gyakran tűzték műsorra, a fővárosi Kongregációs Otthonban például már 1917-ben hatszor adták elő.[136]

A kampány hatékonyságának köszönhetően a gyűjtés eredményei hamar túlszárnyalták a szervezőbizottság reményeit. Februárra már az eredetileg tervezett alaptőke duplája, 5-6 millió korona gyűlt össze. Ebből a főpapság felajánlása másfél milliót tett ki.[137] Az eredmény a szervezőket is meglepte: „nem reméltük, hogy Magyarország katolikusai ilyen impozáns módon karolják fel a független pártfeletti sajtó eszméjét"[138] – írták már februárban a hercegprímásnak. 1918 júniusáig kétszázezer fő csaknem tízmillió korona értékű részvényt jegyzett.[139]

A szervezők, mint láthattuk, nem fogadták meg Csernoch János tanácsát: a propaganda nem csupán a csendes házi agitációt, hanem a nyilvános hírverés eszközeit is bőségesen alkalmazta, ami valóban megteremtette az „ellenhatást" a közélet fórumain. Ennek semlegesítésére ezért a KSV alakuló közgyűlésén egyszerre kívánták megszólítani azokat, akiket taszított a Bangha által képviselt „nemzetvédelem" programja, és azokat is, akik igényelték azt. A június 12-én tartott alakuló közgyűlésen, amelyre igen komoly érdeklődés mellett, mintegy ötezer ember jelenlétében került sor, Angyal Pál levezető elnök kifejtette, hogy a vállalat „nem terrorizálni, hanem meggyőzni akar [...] A mi jelszavunk nem álmodozó konzervativizmus, de nem is radikalizmus, hanem a mérsékelt haladás jelszava".[140] A szerve-

[135] Szerafini Blanka: *Az apróhirdetés. Vígjáték 2 felvonásban*. Budapest, 1917, Katolikus Sajtóegyesület Fővárosi Hölgybizottsága.

[136] *A Sajtó*, 1917/3. 3.

[137] A keresztény sajtó ügye diadalmasan halad. Az egész ország lelkesedéssel jegyzi a részvényeket. *A Sajtó*, 1918/3. 1.

[138] EPLCat. 44/1219-1918. A KSV előkészítő bizottsága Csernoch Jánosnak, 1918. február.

[139] A mi nagy ünnepünk. *A Sajtó*, 1918/8. 1.

[140] Uo.

zők a közgyűlést a keresztény felekezeti összefogás jelképeként igyekeztek megjeleníteni. Értelmezésük szerint az eseményen „katolikusok és protestánsok magyar testvérekké váltak a keresztény magyarság rég testvériesült ellenségei ellen".[141] Ez azért is fontos volt a számukra, mert erre hivatkozva megpróbálhatták kivédeni az ultramontanizmus vádját. Bangha bizonyítani kívánta a nyilvánosság számára, hogy a vállalat nem „klerikális" szellemiségű, ezért tudatosan nem jelöltette magát a hivatalos vezetőségbe.[142] A szervezők helyzetét erősítette az is, hogy Prohászka Ottokár feladta korábbi különállását, és egyértelműen támogatásáról biztosította őket.[143] A jezsuita örömmel fogadta a püspököt a KSV táborában, akit hatvanadik születésnapja alkalmából lelkes cikkben köszöntött a „keresztény magyarság" élén.[144]

A „zsidókérdés" ügyében a vezetőség arra törekedett, hogy kettős beszédet alkalmazva a mérsékelt és a radikális álláspont híveit se idegenítse el magától. A vállalat hivatalos értesítője például kifejezetten tiltakozott az ellen, mintha a KSV a zsidósággal szembeni gyűlöleten alapulna: „nem az antiszemitizmus van beleírva ennek a tizenkétmilliós Sajtóvállalat[nak a] nemesi címerébe, hanem a keresztény előnév".[145] A szószólók ugyanakkor hangsúlyozták, hogy a „becsületes" zsidóságnak is részt kell vennie a „galíciaiak", az „uzsorások" és a „hadimilliomosok" elleni összefogásban[146] – azt sugallva ezzel, hogy szerintük a „becsületes" zsidóság a kisebbség. A zsidó közvélemény mindenesetre komoly aggodalommal követte az eseményeket: az *Egyenlőség* publicistája arról a félelméről írt, hogy a vállalkozás célja egy pogrom szellemi előkészítése, és sok olvasó is hasonlóan gondolkodott. Fiesch Ármin mohácsi főrabbi olvasói levelében például úgy vélte: „Mi más gondja lehet Bangha páternek és regimentjének, és mire lehetne fordítani a sok milliót, ha nem arra, hogy megindítsák az antiszemitizmust oly mértékben, melyek a középkori hasonló üzelmeket jóval felülmúlnák."[147]

A részvénytársaság hivatalos megalakulását a katolikus orgánumok sem fogadták teljes elismeréssel. A Bíró Ferenc által irányított, jezsuita hitbuzgalmi folyóirat, *A Szív* például határozottan nehezményezte a felekezetek közötti összefogás elvét, mert az „eddig mindig a katolikusok megrövidítésével végződött".[148] Az ekkor Giesswein Sándor által szerkesztett *Egyházi Közlöny* hosszú cikkben adott hírt az alakuló közgyűlésről, leszögezve: „pénzbőség van, amellyel az emberek nem tudnak mit csinálni és antiszemitizmus van, amellyel szemben nem tudtak mit cselekedni. Ennek a két fő tényezőnek a rezultánsa ez a nagy anyagi siker". A cikk szerint a KSV öt százalék kamatot garantált a részvényeseknek, ezért az egyszerű emberek úgy gondolhatták, hogy a jegyzéssel biztosíthatják anyagi számításaikat, és a zsidók elleni haragjukat is kifejezhetik.[149] A liberális protestánsok szintén elégedetlenkedtek. Az alsó-borsodi református egyházmegye közgyűlésén részt vevő Nagy Ferenc államtitkár például az „uszító felekezeti sajtó" ellen emelt szót, és úgy vélte, a protestáns közvéleménynek „nyíltan és határozottan kifejezésre kell juttatnia, hogy nem kíván egy úton haladni Bangha páterrel".[150] A baloldali – és korántsem pártatlan – *Az Ember* című hetilap értesülései szerint a szerzetes állítólag azzal szembesült, hogy „a hangulat a főrészvényesek és az igazgatóság körében nagyon ellene van. Azt mondják, hogy Ban-

---

[141] a. j.: 1918. június 12. *Élet*, 1918/24. 553.

[142] Die Gründungsversammlung des christlichen Zental-Presseunternehmens. Ein großer Tag der christlichen Presse. *Neue Post*, 1918. június 14. 1.

[143] Prohászka Ottokár: A kereszténységért és magyarságért. *A KSV értesítője*, 1.

[144] Idézi: Fazekas Csaba: Prohászka Ottokár és a „hungarizmus" fogalmának genezise. *Múltunk*, 2015/2. 16.

[145] A KSV és az ellentábor. *A KSV értesítője*, 7.

[146] Andor József: Antiszemitizmus. *Élet*, 1918/31. 697.

[147] Önvédelmi ligát! *Egyenlőség*, 1918. július 20. 7.

[148] Tanulságok. *A Szív*, 1918/49. 4.

[149] A KSV közgyűlése után. *Egyházi Közlöny*, 1918/12. 203–204.

[150] Nagy Ferenc államtitkár a felekezeti türelmetlenség és a klerikális sajtóakció ellen. *Világ*, 1918. szeptember 12. 5.

gha *A Sajtó* mocskos stílusával annyira kompromittálta magát, hogy egy tisztességes hangúnak szánt keresztény napilap irányítását nem lehet rábízni".[151]

A római rendi központ szintén komoly aggodalommal kísérte az eseményeket. A KSV alapításával összefüggésben Bangha esetében felmerült a szegénységi fogadalom megszegésének a gyanúja, noha Somogyi Jenő provinciális Budapestről azt jelentette – a tényekkel nem egészen összhangban –, hogy ifjabb rendtársa nem az alapítója, csupán a fő agitátora a vállalatnak.[152] A generális augusztusban ismételten nemtetszésének adott hangot Bangha szerepvállalása miatt, nehezményezte, hogy sajtószervező munkája miatt nem végzi rendesen a breviáriumozást, és annak a félelmének is hangot adott, hogy a KSV vezetésére végül a protestánsok tehetik rá a kezüket.[153]

A vállalat jövője valóban rendkívül bizonytalannak látszott, hiszen az új lapok indítását a kormány még 1917-ben miniszterelnöki engedélyhez kötötte, a cég pedig nem számíthatott ennek megszerzésére. Bár próbálkoztak már meglévő sajtóorgánumok felvásárlásával, az erre irányuló tárgyalások szintén nem vezettek eredményre.[154] A különféle – részben katolikus körökből is érkező – ellenvetések és a körülmények tehát egyaránt sokat gyengítettek Bangha pozícióin, aminek következtében 1918 őszén szükségesnek látta, hogy hosszú cikkben védje meg felfogását. Úgy vélte, hogy sok hittestvére felült a világnézeti ellenfél sajtójának, amely a katolikusok részéről minden harcias megnyilvánulást agressziónak bélyegez, függetlenül attól, hogy az valójában támadó vagy védekező jellegű-e. Ezután két kérdést vizsgált: **1**, Jogosult-e a harciasság a katolicizmus védelmében? **2**, Célszerű-e most ennek alkalmazása? Elsőként leszögezte, hogy a kereszténység elsősorban a hívek önmagukkal folytatott harca, ennek

[151] Diószeghy Tibor: Bangha páter hazudik. *Az Ember,* 1918/4. 21.

[152] JTMRL, Somogyi Jenő Włodzimierz Ledóchowskinak, 1918. június 3.

[153] JTMRL, Włodzimierz Ledóchowski Somogyi Jenőnek, 1918. augusztus 24.

[154] Erről részletesen: Klestenitz 2013. 165–167.

eredménye a keresztény élet, ami vonzó példát jelent a külvilág számára. A mások hibáival való szembefordulás csak másodlagos feladat lehet, és ilyenkor is „a legkínosabb gonddal" kell ügyelni a „harci eszközök" megválasztására. Ezért elítélte az úgynevezett „krakéler-katolicizmust", amelynek képviselői párbajozással vagy zsidógyűlölettel akarják felhívni magukra a figyelmet. Az egyház legfőbb problémája nem a zsidók vagy a szabadkőművesek „ármánykodása", hanem az, hogy saját hívei nem kötődnek hozzá igazán mélyen. „És a nagy reorganizációs munkának, amely felé a keresztény sajtómozgalom első sikere is csak első lépés, éppen ez lesz szükségképp egyik legfőbb feladata is: söpörni elsősorban a magunk háza előtt és rámutatni elmaradottságunk itthoni okaira is. Mert legalább annyi tisztogatni és javítani való akad idehaza is, amennyi harcolnivaló van kifelé" – figyelmeztetett. Ezután azonban arra intett, hogy Krisztus az evangéliumi szelídség mellett a kígyó okosságát is elvárta tanítványaitól, korbácsot suhogtatott a farizeusok felé, és azt mondta, nem békét, hanem kardot hoz a földre. A keresztényeknek tehát az evangélium tanítása alapján fel kell lépniük a hit ellenségeivel szemben.

Ezután az időszerűség kérdését vizsgálta, úgy vélve, hogy mindkét álláspont mellett erős érveket lehet felhozni. A harc vállalása mellett szól, hogy az ellentábor zárt sorokban, tudatosan vonul fel, sunyi eszközöket használva. Lehetséges, hogy a katolikusok szelídségükkel sokakat megnyerhetnének maguknak, így a jóhiszemű, becsületes zsidókat és a más felekezetekhez tartozó lágylelkű, békekereső keresztényeket. Ők azonban inkább kivételszámba mennek – jelentette ki. A zsidóság „a kereszténységgel szemben túlnyomó nagy részben a leghatározottabban agresszív, akkor is, sőt tán akkor leginkább, amikor velünk szemben barátságot színlel" – vélekedett. Igaz, ehhez azonnal hozzátette: „A velünk egyesülni, közénk beolvadni kész zsidóság ellen, a magukat őszintén magyaroknak érző zsidók ellen nincs okunk és nincs is jogunk egyetlen zokszóval élni; sőt amint nagyon igaztalan, éppúgy nagyon esztelen és célszerűtlen dolog ezekkel sem fogni kezet őszinte testvériséggel (ez oldalról is történtek s történnek túlzók és gondolkozni restek részéről súlyos hibák a mi táborunkban)." A harc

vállalása mellett egy tömeglélektani érvet is felhozott: „a közös veszély tudata a leghatásosabb nevelő és szervező eszköz a védelem és ellenakció előkészítésében. [...] Semmi sem hajtja az embereket oly erővel a védelem s általában az önfenntartás munkáira, mint a meggyőződés, hogy ellenségei vannak, s ezek életére törnek."

A legfőbb tényezőnek azonban azt tartotta, hogy a katolikus tábor gyenge, sem elterjedt sajtója, sem bátor és elszánt tábora nincs, az ellenfelek példája pedig azt mutatja, hogy jobb a csendes, fokozatos előnyomulás, mint a nyílt ütközet vállalása. Úgy vélte azonban, hogy ezek könnyen megválaszolható ellenvetések. Az ellenfél ingerlése nem cél, sőt kerülni kell, szögezte le, ám úgy vélte: a „destruktív" tábor elsősorban a keresztények gyávasága miatt lett erős, ezért minden bátor kiállás súlyosan apasztja befolyását. Bangha egyértelműen a harc vállalása mellett tette le a voksát, ám hangsúlyozta, hogy igen körültekintően kell megvívni: „Óvatosak legyünk tehát s ne ingereljünk szükség nélkül. (És amit itt újra hangsúlyozni kell: ne ingereljünk azok ellen, akik erre nem szolgáltak rá.) De az óvatosság szempontja ne vezessen céltalan s az ellenség egyetlen erejét képező céltalan meglapulásra."[155] Bangha tehát világosan lefektette programját, amellyel egyfajta „jogos önvédelem" nevében kívánta cselekvésre ösztönözni hittestvéreit. A következő hónapok eseményei viszont megmutatták, hogy a katolikus tömegeket továbbra sem lehet mozgósítani a kereszténység védelmének jelszavával.

A „preventív ellenforradalomtól" az őszirózsás forradalomig

1918 folyamán a közállapotok általános romlása volt tapasztalható, az illetékesek szinte már polgárháborúsnak érezték a lakosság hangulatát.[156] Az ősz az államhatalom elbizonytalanodását és a tömegek radikalizálódását hozta.[157] A politikai katolicizmus hívei a baloldal, a szociáldemokraták pedig a klerikalizmus veszélyeivel igyekeztek saját táborukat mozgósítani.

Bangha természetesen a forradalom elkerülését tartotta a legfőbb feladatnak, hiszen 1918 nyarán már teljesen reális veszélynek látta a bolsevizmus magyarországi megjelenését. Ezért elsősorban a társadalmi elit szociális érzéketlenségét hibáztatta, ugyanakkor a veszély elhárítására azonnali és drasztikus lépéseket követelt az államtól: a szakszervezeti mozgalom, úgymond, egészségesebb vezetés kezébe helyezését, a nyilvánvalóan forradalmi szándékú lapok és könyvek betiltását, valamint a veszélyes munkásvezérek ártalmatlanná tételét.[158] A katolikusok társadalmi befolyásának növelése érdekében összefogásra buzdította a különböző keresztényszocialista irányzatokat,[159] a nőmozgalmat pedig arra ösztönözte, hogy folyóiratát állítsa a keresztény politika szolgálatába.[160] Azzal is számolt, hogy adott esetben az Apostol Nyomda nem szervezett munkásai is megtagadhatják a munkát politikai okokból, ezért a cégtől még több katolikus szedőlány kiképzését kérte.[161]

Az egyház belső állapotáról igencsak kritikus nézeteket fogalmazott meg. A Katolikus Népszövetség által szeptember

---

[155] Bangha Béla: „Agresszív katolicizmus". *Magyar Kultúra,* 1918/11. 500–504., „Agresszív katolicizmus" II. *Magyar Kultúra,* 1918/12. 548–553.

[156] Siklós András: Adalékok az Osztrák–Magyar Monarchia belső helyzetéhez 1918 tavaszán és nyarán. *Történelmi Szemle,* 1983/1. 12.

[157] Bihari 2008. 231.

[158] B[angha] B[éla]: A szocializmus mint állam az államban. *Magyar Kultúra,* 1918/13–14. 66–70.

[159] Gergely Jenő: A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt (1919. szeptember–1920. július). *Századok,* 1972/4–5. 1048.

[160] Kiss Mária Rita: „Mások sorsát fogadd szívedbe!" Schlachta Margit keresztény közéletisége. In Petrás Éva szerk.: *A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka* 57.

[161] Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL) Cg 943 O.2450. 933. d. Apostol nyomda iratai. Jegyzőkönyv az igazgatóság 1918. március 22-én tartott üléséről. A páter kérése nyomán szeptemberben már 18 tanonclány dolgozott a nyomdában. Apácák szedik a Sajtó című lapot. *Pesti Futár,* 1918/548. 14.

elején Prohászka Ottokár elnökletével tartott szociális kurzuson sajnálattal állapította meg, hogy a katolikusok történelmi okok miatt általános iskolázottság tekintetében lemaradtak a reformátusoktól, majd mély önvizsgálatot tartott. „Sajnos csak akkor kezdtünk ébredezni, mikor már úgyszólván minden területet ellepett és ellopott tőlünk az ellenség. Egyházi életünk tunya és sablonos. Sok a sine cura és nagy a paphiány. [...] Mi, katolikusok szokva vagyunk mindent felülről kérni és kapni, ennek következtében az intelligens és a munkásosztályt tömegesen elvesztettük."[162]

Bangha felismerte, hogy a régi rend fenntartása csak azonnali és hatékony válságkezeléssel lehetséges, gyakorlati eredményeket azonban nem tudott felmutatni. A KSV alapítóinak megbeszéléseiből nőtt ki 1918 októberében a Nemzetvédelmi Szövetség, az addigi társadalmi-politikai berendezkedés védelmére létrejött egyetlen komolyabb kezdeményezés. A szerveződésben különböző beállítódású politikusok széles rétege vett részt.[163] A tanácskozók azonban a célkitűzéshez képest igencsak alkalmatlan módszerekkel kísérleteztek. Egy résztvevő, Weis István szerint például a szeptember végén meginduló megbeszéléseken hosszadalmas és részletes viták zajlottak az ország újjáalkotásáról; elemezték például a nádori méltóság helyreállításának kérdését. Véleménye szerint a társaság tagjait nagyon hátrányosan befolyásolta neveltetésük, amely „elrettentette a felszólalók legnagyobb részét az erőszakos eszközök igénybevételének még a gondolatától is", noha már a legelején megegyeztek abban, hogy a helyzet igen súlyos, és azonnali cselekvést kíván.[164] Egy másik szemtanú, Boróczy Kálmán szintén azt hangsúlyozta, hogy a kezdeményezés, „híven az önszervezkedéstől elszokott s mindent az államtól váró polgári társadal-

[162] A kath. szociális kurzus 4-ik napja. *Magyarország,* 1918. szeptember 6. 6.

[163] Miért nem sikerült megakadályozni a forradalmat? *Magyar Kultúra,* 1923/12. 749–750.

[164] Weis István: A magyar girondisták. A Nemzetvédelmi Szövetség megalakulása II. *A Nép,* 1924. május 29. 6.

munk nehézkességéhez, természetesen megkésett".[165] Milotay István hasonló képet festett: eszerint a résztvevők meg voltak arról győződve, hogy mozgalmuk titokban maradt, pedig valójában a teljes nyilvánosság értesülhetett a részletekről. A tagok a régimódi klubpárti politizálás eszközeivel próbáltak meg operálni: hosszú napokat töltöttek felhívásuk szövegezésével, majd a célra különbizottságot alakítottak. Milotay úgy látta, a szerveződés teljesen értelmetlen volt, mert a „méltóságos urak forradalmát" akarta kirobbantani.[166] A páter utólag maga is komoly hibának ítélte, hogy elvbarátaival „lassan, akadémice" tanácskoztak.[167] Mindennek fényében erős túlzásnak tűnik a korábbi szakirodalom felfogása, amely a kezdeményezést „előrevetett ellenforradalomként" értelmezte,[168] hiszen legfeljebb az arra való törekvés csírái fedezhetőek fel benne.

A csoportot végül valamennyire az dinamizálta, hogy csatlakozott hozzá a jó gyakorlati érzékkel rendelkező Wolff Károly, az udvarnagyi bíróság elnöke, aki október 21-én a Földhitel Bankban tartott találkozón programjavaslatot tett le az asztalra, amelyet valamennyi résztvevő el tudott fogadni.[169] A katolikus sajtóban október 30-án megjelent program arról próbálta meggyőzni olvasóit, hogy a Nemzeti Tanács szovjeturalom, bolsevista terror, polgárháború előkészítésére tör, és a „felforgató szellemű sajtó, a budapesti utcai tüntetések lármája nem az ország szava és a hívatlanul feltolakodó elemek nem a mi vérünkből való vér".[170] Bangha nem volt ott az aláírók között: a listán

[165] Boróczy Kálmán: *Forradalmi emlékeimből.* Baja, 1924, a szerző kiadása, 3.

[166] Milotay István: Az Új Nemzedék az ellenforradalomban. *Egyedül Vagyunk,* 1940/6. 16.

[167] Molnár–Szabó 2010. 236.

[168] Gergely Jenő: Keresztényszocialisták az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalomban. *Történelmi Szemle,* 1969/1–2. 36.; Szabó 2003. 336–339.

[169] Gergely Jenő: *A Keresztény Községi (Wolff) Párt 1920–1939.* Budapest, 2010, Gondolat, 21–22.

[170] Nemzetvédelmi Szövetség. *Alkotmány,* 1918. október 30. 5.

negyvenhét név szerepelt, köztük például Prohászka Ottokáré, de Weis visszaemlékezése szerint elsősorban csak a szervezkedés „szürke közkatonái" adták nevüket a kezdeményezéshez.[171]

Az adott erőviszonyok között a Nemzetvédelmi Szövetség célkitűzései illuzórikusak voltak. Az őszirózsás forradalom kitörése a csoportot felkészületlenül érte, az események pedig megmutatták, hogy a szervezkedés mögött nem állt valós társadalmi támogatás.[172] A Nemzetvédelmi Szövetség Bangha és néhány más klerikus részvétele miatt ráadásul komoly támadási felületet nyújtott az egyház ellen, és a Népszava erre hivatkozva írt arról, hogy „a papok" ellenforradalmat szerveznek. A társaság nem próbált meg dacolni az árral, és még október 31-én délután feloszlatta magát arra hivatkozva, hogy fő célja, a közbiztonság fenntartása időközben megoldódott.[173] Ez nem volt teljesen igaz, azonban a rendőrség a Tisza-gyilkosság után valóban igyekezett megelőzni a további politikai alapú önkényeskedéseket, ezért védelem alá vette a „népharag" által leginkább fenyegetett épületeket, így a jezsuita rendházat is.[174] Bangha maga óvatosságból néhány napra Budafokra húzódott, miközben a KSV képviselői hűséget fogadtak az új államhatalomnak.[175] A *Magyar Kultúra* november 20-án megjelenő számában pedig maga is alkalmazkodott az adottságokhoz: „lojális elismeréssel" nyugtázta, hogy aggodalmai alaptalannak látszanak, majd kifejezte, hogy támogatja a hatalom új birtokosait, legalábbis amíg azok „világnézeti harcokat nem elegyítenek a merőben politikai s gazdasági reformtörekvésekbe".[176]

[171] Weis István: A magyar girondisták. A Nemzetvédelmi Szövetség megalakulása V. *A Nép,* 1924. június 4. 6.

[172] Gergely 2010. 24–25.

[173] Lelkiismeretlen izgatás. *Alkotmány,* 1918. november 2. 9.

[174] A forradalom első órái. Kormos Károly detektívfőnök emlékiratai 1918–1919 eseményeiről. *Pesti Napló,* 1930. február 23. 4.

[175] Nyisztor 1941. 224., 251.

[176] Bangha Béla: A demokrácia győzelme. *Magyar Kultúra,* 1918. november 20. 353.

Az őszirózsás forradalmat követően a püspöki kar elfogadta a királyság megszűnését, a köztársaság kikiáltását és az állammal való kooperáció folytatása mellett döntött.[177] Ez az irányvonal azonban nem találkozott a politikai katolicizmus minden csoportjának egyetértésével, ami világosan megmutatkozott november 24-én a Katolikus Tanács előkészítő értekezletén is. A többség álláspontját Prohászka Ottokár fejtette ki: bár nem a katolikusok robbantották ki a forradalmat, de ők is új világot akarnak, ezért elfogadják a Károlyi-kormány reformjait.[178] A beszéd súlyos csalódást keltett a gyűlés elkötelezetten királypárti résztvevőiben, akik a hivatalos összejövetel után Bangha vezetésével tartottak pótértekezletet.[179] A közjogi kérdés tehát, amely 1918 előtt is megosztóan hatott a politikai katolicizmuson belül, a forradalom után sem tűnt el, csupán a helyzetnek megfelelően átalakult a legitimisták és a köztársaságot elfogadók ellentétévé.

Banghának azzal is szembe kellett néznie, hogy megélénkülő antiklerikális propaganda célkeresztjébe került, amely egyenesen egy állítólagos, a jezsuiták központjából szervezett pogrom előkészítéséről számolt be.[180] 1918 őszén ismét kiadták, és agitátorok útján a falvakban is terjesztették *A csuhások* című röpiratot,[181] amely felszólította az olvasókat: „egy akarattal küzdjünk a fekete jezsuiták ellen. Irtsuk, pusztítsuk őket, hogy még csak írmagul se maradjon közülök".[182] A radikális szociáldemokraták haragja akár tettlegességben is testet ölthetett. Januárban a csepeli kongregációs lányok *Az apróhirdetés* bemutatására készültek, amikor munkásgárdisták tör-

[177] Gergely 1977. 87.

[178] Die Gründung eines Katholikenrates. *Neue Post,* 1918. november 26. 2.

[179] Szabó 1928. 82.

[180] Diószeghy Tibor: Pogromot készítenek elő a Horánszky utcában. *Az Ember,* 1918/14. 8.

[181] A „népbutító csuhások." *Fejérmegyei Napló,* 1918. december 6. 1.

[182] *A csuhások.* 6. kiadás: Budapest, 1918, Népszava, 15.

tek be a helyszínre, és a színpad szétrombolásával lehetetlenné tették az előadást.[183]

Bangha erélyes állásfoglalással igyekezett megállítani a hangulatkeltést. Amikor a pogromhírek hatására decemberben felkereste *Az Ujság* munkatársa, arról nyilatkozott, nem tudja elhinni, hogy „valaki ilyen aljas és gonosz tervekkel foglalkozzék Budapesten". Aki ilyesmire vállalkozna, az a keresztények életét sem kímélné, vélte. „Nem tudok elképzelni valami nagyobb szerencsétlenséget a katolikus világra, a katolikus eszmére és a katolikus mozgalmakra, mint egy zsidómészárlást. Tíz évre diszkreditálna bennünket [...] gonosznak, céltalannak és keresztényietlennek tartok minden erőszakot, különösen ártatlanok legyilkolását. Ha tudnám, hogy valahol, egy külvárosi zugban pogromot készítenek elő, odamennék és kétségbeesetten küzdenék ellene, hogy így bemocskolják a keresztény gondolatot. Erélyesen tiltakozom az ellen, hogy bárki is belekeverje a keresztény eszmét az ilyen veszedelmes és kárhozatos pogrom-kombinációkba."[184]

Az egyházon belül jelentkező papi reformmozgalmakkal kapcsolatban felemásan foglalt állást. Azokat a klerikusi követeléseket, amelyek az egyházi tanításba ütköztek, természetesen szigorúan elutasította. Határozottan megnyilvánult például a cölibátus felülvizsgálatának kérdésében, és már az igény puszta megfogalmazását is válságjelenségként értékelte, a megoldást pedig egyértelműen a papképzés új alapokra helyezésétől remélte.[185] Az alsópapság érdekvédelmének céljával november közepén megszerveződő Papi Tanácstól elvárta, hogy tartózkodjon a forradalmi hangütéstől, és ne csak az anyagi

[183] SzfvPL 5865 Róbert János Prohászka Ottokárnak, 1919. február 24.

[184] Balassa Imre: Lesz-e pogrom Budapesten? *Az Ujság,* 1918. december 11. 3.

[185] A papi nőtlenség eltörlése. A Magyar Papi Tanács mozgalma. *Az Ujság,* 1918. december 8. 4. Egy sajtóértékelés szerint a cölibátusra irányuló követelések leghatározottabb ellenfele Bangha volt. Die Aufhebung des Zölibats. *Pester Lloyd,* 1919. február 26. 6.

kérdésekkel, hanem az egyházon belüli elvilágiasodási tendenciák megfékezésével is foglalkozzon. Emellett viszont kifejezetten jogos követelésnek tartotta a papságon belüli jövedelmi különbségek megszüntetését.[186] Ez nem meglepő, hiszen a Papi Tanács számos követelése Bangha korábban publikált felvetéseit visszhangozta, például a keresztény napilapok kiadása és a budapesti püspökség létrehozása ügyében.[187] Szalay Mátyás, a Tanács elnöke néhány évvel később egy per tanújaként arról beszélt, hogy 1918-ban baráti viszonyban állt Banghával, aki együttérzett velük, és támogatta céljaikat.[188] Szalay szavaiból ugyanakkor az is kiderül, hogy ezt a hozzáállást a hercegprímás nem nézte jó szemmel, aki szerinte egyszerűen nem vett tudomást saját papságának nehéz helyzetéről.[189]

Bangha politikai téren, az általános választójogon alapuló új parlamenti választás kiírására számítva a meglévő keresztény politikai formációk egyesítését kívánta. Az erők összpontosítása logikus elgondolás volt, hiszen „1918 őszétől féloldalassá vált a magyar politika: a baloldal reflektorfénybe került, a jobboldal viszont úgy merült bele a sötétségbe, hogy az a látszat keletkezett, mintha nem is lenne jelen".[190] A helyzet orvoslására azt sürgette, hogy a Néppárt és a Földművespárt mellé hozzanak létre egy polgári keresztény pártot is, majd ezek lépjenek egymással szövetségre, ennek vezetésére pedig a katolikus politika legnépszerűbb alakját, Prohászka Ottokárt kívánta megnyerni. A hozzá intézett levélben szinte már prófétai haraggal ostorozta a jobboldali politikusokat: „sok tízezer kat[olikus] és protestáns férfi és sok százezer keresztény nő egyszerűen a levegőbe bámul s átkozza a mi táborunk élhetetlenségét, amely akkor sem

[186] Az alsópapság szervezkedése. *Magyar Kultúra,* 1918/21–22. 311.

[187] Tóth 2015. 203.

[188] A papi tanács ügyei a bíróság előtt. *Az Est,* 1921. május 14. 5.

[189] Szalay Mátyás áldozópap vádjai a püspöki kar ellen. *8 Órai Ujság,* 1921. május 14. 4.

[190] Hatos 2018. 368.

tud síkraszállni s szervezkedni, amikor a tömegek lelke kész minden elfogadható zászló követésére". A néppárti vezéreket teljesen hiteltelennek ítélte: „kompromittált, kikiáltott, lejárt zászlókkal nem lehet követőket toborozni", jellemezte szerepüket, majd Prohászkát kérte fel a mozgalom vezetésére – ő azonban nem reagált a megkeresésre.[191]

A levél azt is jelzi, hogy Bangha politikai szempontból továbbra is nagyon fontosnak tartotta volna a felekezeti különbségek meghaladását. Ezt nyilvánosan is kifejtette: „A katolikusok és protestánsok közt most az ellentét szításának semmi helye. Mindkét nagy keresztény tábornak létérdeke, hogy a felforgatás és ateizmus táborával szemben együtt lépjen fel"[192] – írta a *Magyar Kultúrá*ban. 1918 decemberében valóban történt is kísérlet arra, hogy katolikus–protestáns összefogással szövetséget hozzanak létre, ám ez végül sikertelen maradt. A protestáns közvélemény továbbra is megosztottan viszonyult a kérdéshez, a többség bizalmatlan maradt a politikai katolicizmus irányában.[193]

Sajtófronton egyetlen sikert tudott elérni: a KSV titokban megvásárolta az *Új Nemzedék* című hetilapot, amelyet 1918. december 7-től megújítva, bővítve adtak ki,[194] anélkül azonban, hogy az olvasókat értesítették volna a változásról. A Milotay István szerkesztette lap a fővárosi sajtóban ekkor szinte egyedül képviselte a radikális jobboldali nézeteket.[195] Bangha másik lapszerzési próbálkozása azonban csúfos kudarccal zárult: a

[191] SzfvPL Prohászka-gyűjtemény. Bangha Béla Prohászka Ottokárnak, 1918. december 8. A püspök feltehetően nem tulajdonított nagy jelentőséget a megkeresésnek, hiszen december 11-én, tehát a kelet után három nappal egy fogalmazványt írt Bangha levélének hátoldalára.

[192] Bangha Béla: A demokrácia győzelme. *Magyar Kultúra,* 1918/21–22. 454–455.

[193] Tengely Adrienn: A keresztény politikai erők felkészülése az elmaradt 1919. évi választásokra. *Egyháztörténeti Szemle,* 2006/1. 158–184.

[194] *Fejérmegyei Napló,* 1918. december 3. 2.

[195] Kozma Miklós: *Az összeomlás 1918–19.* Budapest, 1933, Athenaeum, 114.

KSV kétmillió koronáért megvásárolta a *Déli Hírlap* című napilapot, azonban nem tudta ténylegesen birtokba venni, mivel annak Károlyi Mihállyal rokonszenvező újságírói a sajtószabadságra hivatkozva sztrájkba léptek, és a forradalmi karhatalom segítségével megakadályozták a tulajdonosváltást.[196] Az sem deríthette jókedvre, hogy hiába ajánlotta fel Szabó Dezsőnek az *Elsodort falu* című regénye kiadását, a szerző elhárította magától a javaslatot, mivel aggályosnak ítélte a KSV pártkötődéseit.[197]

A legkomolyabb veszteség azonban bizonyára a *Magyar Kultúra* sorsának alakulása volt a számára, amelyben igazolta korábbi félelmeit a nyomdászok megbízhatatlanságáról. A folyóiratot előállító Apostol Nyomda januárban a nyomdász békéltetőbizottság garanciáját kérte arra, hogy a nyomtatás akadálytalanul megtörténhet. A bizottság azonban ezt megtagadta, ezért a cég nem vállalkozott tovább az orgánum előállítására.[198] Februárban a nyomda sorsa is különös fordulatot vett, hiszen a nyomdafőnök a felhergelt alkalmazottak segítségével, kétes módszerekkel megszerezte magának a jezsuita rendház birtokában lévő részvényeket.[199]

Bangha ezután *A Sajtó*ban határozottan fellépett a keresztény lapokat ért fenyegetések ellen, és követelte, hogy a demokratikus alapjogokat a népkormány részrehajlás nélkül mindenki számára biztosítsa.[200] A folyóirat egyben felhívta olvasóit, hogy a kormányt feliratokban kérjék az új lapok indítását akadályozó engedélyeztetési kötelezettség felszámolására, a helyi katolikus közösségek vezetőit pedig biztatta, hogy állítsák össze a megbízható hívek névsorát, szervezzenek értekezleteket és moz-

[196] Minderről részletesen: Klestenitz Tibor: Médiaháború 1919-ben: a Déli Hírlap ügye. *Médiakutató,* 2008/1. 69–80.

[197] Nagy Péter: *Szabó Dezső.* Budapest, 1964, Akadémiai Kiadó, 193.

[198] Békéltetőbizottsági határozatok. *Typographia,* 1919/1. 1.

[199] Klestenitz 2013. 181–182.

[200] Mérges gyümölcsök. *A Sajtó,* 1919/1. 2.

gósítsanak.[201] A demokratikus tiltakozási technikák azonban ekkor már nem kecsegtettek sok sikerrel az újabb politikai fordulat felé tartó országban.

A „kultúrharctól" a Tanácsköztársaságig

1919 elején a népköztársaság intézkedései, a társadalmi és politikai rend tervezett demokratizálása tovább polarizálta a közéletet. A kormányt jobbról is, és balról is hevesen támadták, miközben támogatóinak száma folyamatosan csökkent.[202] Mivel február elején már egyre reálisabb veszélynek tűnt egy ellenforradalom kitörése, a kormányzat erődemonstrációra szánta el magát, és ennek részeként házkutatást tartottak a jezsuita rendházban is. A fővárosban elterjedt Bangha internálásának híre, de ő ekkor valójában Nagykapornakon, a rend Zala vármegyei birtokán tartózkodott.[203] A házkutatás során a nyomozók számos iratát lefoglalták, amelyek az „ellenforradalmi sajtóagitáció" törekvéseire vonatkozó terveket rögzítették, céljuk a szociáldemokraták gyengítése és a „klerikalizmus" szolgálata volt.[204] A rendőrség megállapítása szerint „az ellenforradalmi és reakciós mozgalmak mögött mint szellemi erő" ott álltak „a jezsuiták, élükön Bangha páterrel".[205] A minisztertanács február 22-én el is rendelte Bangha rendőri megfigyelés alá helyezését (amivel előkelő társaságba került, hiszen a listán Károlyi József, Bethlen István, Wekerle Sándor és Pallavicini

[201] Felhívás a keresztény magyarsághoz! *A Sajtó,* 1919/1. 2.

[202] Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* 3. kiadás. Budapest, 2003, Osiris Kiadó, 120.

[203] Az internáltak elszállítása. *Világ,* 1919. február 17. 5.

[204] Házkutatás Bangha páteréknél. *Az Est,* 1919. február 9. 2.; A tömeges házkutatás. *Budapesti Hírlap,* 1919. február 9. 6.

[205] Mit derített ki a vizsgálat az ellenforradalmárokról? *Világ,* 1919. február 9. 6.

György szerepelt rajta kívül).[206] Valójában azonban nem rendelkezünk bizonyítékkal arról, hogy Bangha és köre csakugyan tevőleges ellenforradalmi fellépést tervezett volna. Még Persián Ádám egyházügyi kormánybiztos – forráskritikai szempontból igen problematikus – emlékiratai is csak arról szólnak, hogy a jezsuita rend a Vatikán és a Magyar Népköztársaság közötti diplomáciai kapcsolatfelvétel megakadályozását szerette volna elérni, és Bangha állítólag „ellenforradalmi tanácskozásokat" folytatott.[207] A hatóságok sem tudhattak sokkal többet, hiszen ha lettek volna bizonyítékaik, kétségkívül internálták volna a pátert, ahogyan azt Mikes János szombathelyi püspökkel is megtették.[208]

Az ellenforradalmiság vádja mindenesetre arra késztette Banghát, hogy megpróbáljon párbeszédet kezdeményezni közéleti ellenfeleivel. Ehhez a legfontosabb indíttatást feltehetően azok a január közepén megjelenő pletykák adták meg, amelyek szerint az állam a KSV vagyonának elkobzására készült.[209] Ezért január végén találkozót kért Göndör Ferenctől, a szociáldemokrata újságíróvezértől. A megbeszélés meg is valósult, és Bangha kifejtette: egyetlen célja az egyház érdekeinek biztosítása. Továbbá arról akarta meggyőzni Göndört, hogy korábbi közéleti szerepvállalását a baloldalon teljesen félreértették.[210] A találkozóval elérte, hogy *Az Ember* hasábjain megjelenhetett nyílt levele, tehát lehetőséget kapott a baloldali közönség közvetlen megszólítására. Cikkében igyekezett megnyugtatni az olvasókat: nem kell ellenforradalomtól tartani abban az esetben, ha a népköztársaság célja az osztrák uralom felszámolása, a demok-

[206] MNL OL K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1919. február 22. 28. pont.

[207] Tengely Adrienn: *A magyar egyházak a forradalmak korában.* Eger, 2011, Líceum Kiadó, 191.; Tengely 2019. 107.

[208] Bakó Balázs: Az ellenforradalmár püspök. Eljárás gróf Mikes János szombathelyi püspök ellen 1918–19-ben. *Vasi Szemle,* 2007/1. 71–80.

[209] Nyisztor 1941. 252.

[210] Göndör Ferenc: *Vallomások könyve.* Wien, 1922, a szerző kiadása, 32.

rácia és a szabadságjogok kiterjesztése. A jobboldal forradalmi útra lépésének veszélye csak akkor áll fenn, ha bebizonyosodik, hogy az új rendszer erőszakos módon magán-, párt-, faji vagy világnézeti érdekeket szolgál. Végül arra kérte a szociáldemokratákat, hagyjanak fel az egyház- és vallásellenes retorikával, hogy az ideológiai ellentéteken felülemelkedve, közösen léphessenek fel a munkásság érdekeiért.[211]

A párbeszéd keresése az adott körülmények között észszerű és bátor lépés volt, a kísérlet azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: hosszú múltra visszatekintő szociáldemokrata-ellenes propagandájának hatását nehéz lett volna egyetlen gesztussal ellentételezni. Göndör kizárólag taktikai okokat látott a közeledés mögött, amit antiklerikális toposzokból álló válaszcikkében igyekezett „leleplezni": a papok évszázadok óta butítják az embereket, amivel szemben az a legtöbb az állam részéről, hogy hatalmi úton nem akadályozza a klerikális propagandát, csak felvilágosítással ellensúlyozza azt – vélekedett.[212] Érdekes adalék, hogy a Bangha–Göndör-találkozóra még évtizedekkel később is emlékeztek. A Rákosi-diktatúra egyik propagandistája a pécsi *Dunántúli Napló* hasábjain 1953-ban elevenítette fel a találkozó történetét, amelyet annak bizonyítékaként állított be, hogy a rendszer által megvetett szociáldemokraták már 1919-ben is a „klerikális reakció" szövetségét keresték a kommunistákkal szemben.[213]

A baloldali sajtótámadások egyre intenzívebbé váltak a félresikerült békülési kísérlet után. Február végén a radikális sajtó már arról cikkezett, hogy a jezsuiták az egész katolikus közélet

[211] Bangha páter levele „Az Ember" olvasóihoz. *Az Ember,* 1919/20. 7.

[212] Göndör Ferenc: Válasz Bangha páternak. *Az Ember,* 1919/21. 5.

[213] „A szociáldemokraták tisztában voltak Bangha és a fekete reakció szándékaival. Szóhoz csak azért juttatták, mert ők is az uralkodó osztályok szekerét tolták, rettegtek a proletárdiktatúrától és mindenkivel kezet fogtak, aki csak a dolgozó nép uralomra jutását késleltette." Wimmer Imre: A szociáldemokraták és az egyház 1919-ben. *Dunántúli Napló,* 1955. december 11. 4.

irányítását meg akarják szerezni, saját kezükbe kívánják venni a teljes klerikális sajtót, ezért a jezsuita rend, az „ellenforradalmár klikk" feloszlatását sürgették.[214]

A válságos helyzetben lévő népköztársaságot 1919. március 21-én a Tanácsköztársaság váltotta fel. A proletárdiktatúra az élet minden területén egyaránt gyors és mélyreható, a hagyományokkal szinte minden téren szakító átalakulást indított,[215] az egyházakat a szorosan vett hitbuzgalmi térre korlátozta, és üldözte a katolikusok közéleti tevékenységét.[216] A rendszer propagandája számára természetesen a Jézus Társasága számított ideális célpontnak: „Még a vámpírok, a burzsoák uralma alatt is súlyos becsületsértés számba ment, ha valakire azt mondták, hogy jezsuita. Ebben a szóban benne volt minden aljasság, a gonoszság kvintesszenciája, az intrikák salakja. Vér, gyalázat, árulás, méreg és tőr volt a jezsuiták fegyvere, orgyilkos fegyvere" – írta például a *Somogyi Vörös Újság.*[217]

A veszélyes ellenforradalmárnak tartott Bangha ellen országos körözést rendeltek el, személyleírását átadták a pályaudvarok Vörös Őrségének és a városok elöljáróságának,[218] ám még idejében el tudta hagyni a fővárost.[219] Indulása előtt egy rendtársa állítólag figyelmeztette: az adott körülmények között lehetséges, hogy akár még a halált is vállalnia kell, mire azt válaszolta: „Ripacsoktól a vértanúság sem kell!"[220] – ami igen velős összefoglalása a Tanácsköztársaságról alkotott véleményének. Menekülése kalandosan zajlott: a minél tökéletesebb álcázás érdekében a rendházban civil ruhába öltözött, fejébe proletárkalapot húzott, arcát a szájába vett vattacsomókkal igyekezett

[214] Ki a jezsuitákkal! *Virradat,* 1919/8. 7.

[215] Romsics 2003. 124.

[216] Gergely 1997. 10.

[217] A jezsuiták Magyarországon (II.) *Somogyi Néplap.* 1960. március 2. 5.

[218] Letartóztatott jezsuita papok. *Népszava,* 1919. április 18. 10.

[219] Nyisztor 1941. 254.

[220] Adriányi–Csíky 2005. 209.

kövérebbé tenni, majd az Apostol Nyomda két megbízható munkásnőjével kézen fogva indult el a kelenföldi pályaudvarra. Sikeresen eljutott Győrbe, ahol a karmelita perjel és Véneken lakó unokabátyja, Bangha Géza segítségével megszervezte szökését: egy megbízható véneki gazda csónakkal átvitte a Duna túlsó partjára, ahol rövid ideig rokonai vendégszeretetét élvezte, majd a pozsonyi jezsuita rendházba ment.[221]

A katolikus sajtónak az új rendszerben természetesen nem maradt semmilyen mozgástere: a Sajtódirektórium első intézkedése március 25-én a tíz, leginkább reakciósnak ítélt lap felszámolása volt, köztük az *Alkotmányé* és a *Neue Posté*. Két nap múlva ugyanerre a sorsra jutott a *Magyar Kultúra* is.[222] Úgy tűnhetett, hogy Bangha fő műve, a Központi Sajtóvállalat örökre megsemmisül, hiszen vagyonát, a részvényjegyzésből összegyűlt tőkét a hatalom lefoglalta a Szellemi Termékek Országos Tanácsának javára.[223] Ez a szervezet fennállása alatt 179 agitációs füzetet adott ki, amelyek közül 15-16 kimondottan vallási tárgyú, ateista, antiklerikális propagandát terjesztő irat volt.[224]

A pozsonyi száműzetés hónapjai

Bangha tehát visszatért filozófiai tanulmányai helyszínére, Pozsonyba, és az ottani jezsuita rendházban töltötte a Tanácsköztársaság hónapjait. A város a csehszlovák katonai egységek januári bevonulása óta alapvetően biztonságosnak számított, és mivel a jezsuiták „csendesen viselkedtek", gond nélkül befogadhatták menekülő rendtársaikat.[225] A közhangulat ugyanakkor nem volt jó Pozsonyban: a magyar nemzetiségű lakosságon belül egyre erősödött a világvége-hangulat, a kiszorítástól és a deklasszálódástól való félelem. Emellett sokan tartottak attól, hogy a szerveződő csehszlovák államban is kitörhet egy bolsevik forradalom, illetve hogy a Tanácsköztársaság hadserege átkel a Dunán.[226] A város azonban még így is sok budapesti számára tűnt biztonságos menedéknek: a páter véletlenül, egy sétája során találkozott például a fővárosból elmenekült Apponyi Alberttel és feleségével, akik a Frigyes főherceg palotájában lévő szállásuk ablakából kitekintve vették észre a jezsuitát.[227]

Mint Bangha április 2-i naplóbejegyzéséből kitűnik, egyértelműnek érezte, hogy a régi Magyarországnak vége, ám erre nem csüggedéssel reagált, hanem inkább számba vette az újrakezdés lehetőségeit. „Nagy dolgokat tenni, jól átgondolni mindent" – tűzte ki a célt maga elé. Egy ideig azt tervezgette, hogy a délszláv állam területén át Szegedre megy, ahol csatlakozik az ellenforradalmi kormány körül szerveződő csoportokhoz. Ebben talán Ernszt Sándor pápai prelátusnak, a politikai katolicizmus egyik vezéregyéniségének példája befolyásolta, aki június elején szerencsésen eljutott Szegedre.[228] Bangha azonban végül lemondott tervéről, és inkább júniusban – miután helyreállt a vasúti közlekedés Pozsony és Bécs között[229] – utazott el rövid időre a császárvárosba. Itt a magyar emigráció köréből szerzett értesülések alapján azt a következtetést vonta le, hogy a Tanácsköztársaság már nem tarthatja fenn magát sokáig, ezért a várható bukás utáni időszakra készülve úgy döntött,

[221] Iván Mihály: Hogyan menekült P. Bangha Béla 1919 márciusában Budapestről Pozsonyba. *Nemzeti Újság*, 1940. május 12. 9.

[222] József Farkas: *A magyar Tanácsköztársaság sajtója.* Budapest, 1969, Tankönyvkiadó, 52.

[223] Nyisztor 1941. 227.

[224] Gergely 1977. 109.

[225] Az önállóságot követő esztendők rövid foglalata. *Provinciánk Hírei*, 1934/3. 45.

[226] Filep Tamás Gusztáv: *Főhatalomváltás Pozsonyban 1918–1920. Események, történések egy hírlap közleményeinek tükrében.* Pozsony, 2010, Kalligram, 85–91.

[227] Iván 1940. 9.

[228] Romsics Ignác: Bethlen István és a forradalmak kora. *Történelmi Szemle*, 1985/4. 580.

[229] Napi Hírek. *Magyar Újság*, 1919. május 18. 3.

hogy felvilágosító, eszmetisztázó írásokat készít a „tömegek felvilágosítása" érdekében. Munka közben azonban sok kétellyel szembesült: „Úgy látom, hogy a konzervatív irány s névleg a katolicizmus és jómagam is szörnyen tervtelenül dolgoztunk" – írta önkritikusan, és a társadalmi akció teljes reformját vette célba.[230]

Időközben intenzív gyakorlati tevékenységet is kifejtett, részt vett az *Új Szív* és a *Magyar Újság* című orgánumok megindításában, ám ennek részleteiről keveset tudunk. Lapalapításaiban kiemelt szerepet játszott a magyar nemzeti szempontok érvényesítésének szándéka. A *Magyar Újság* önmeghatározása szerint ez „a kormánytól független napilap, csak a magyarság érdekeit szolgálja, nem egy párt vagy egy felekezet lapja, hanem az egész magyarságé!"[231] Rövid sajtószervező tevékenysége a csehszlovák nyilvánosság számára is fontos tényezőnek tűnt, és tartósan megalapozta hírnevét: a szlovák sajtóban később is gyakran megjelent az a felvetés, hogy Bangha Budapestről titkos csatornákon keresztül igyekszik befolyásolni a helyi közéletet. A *Narodny Listy* 1922-ben például arról írt, hogy a szlovák néppárt politikusai „pártfogásukba veszik a magyar szerzeteseket és papokat és szívesebben látják őket maguknál, mint a cseh klérus tagjait. Ez valószínűleg Bangha páter politikája, aki ilyenformán nemcsak a katolicizmust, hanem a magyarságot is meg akarja erősíteni a Felvidéken."[232] Edvard Beneš egyik bizalmasa néhány évvel később szintén arra panaszkodott, hogy a szlovákiai klérus teljesen magyar érzelmű, és „a szerzetesrendekben Bangha és Tomcsányi páter szelleme uralkodik".[233] A szlovák néppárt egyik prominense, Juriga Nándor úgy jellemezte, hogy ő az „esze és lelke a magyar legitimistáknak, aki

[230] Molnár–Szabó 2010. 241.

[231] A Magyar Újság. *Magyar Újság,* 1919. április 16. 3.

[232] MNL OL MTI *Bizalmas Értesítések,* 1922. augusztus 23.

[233] Ne felejtsétek el – magyarok vagytok és azoknak is kell maradnotok. *Nemzeti Újság,* 1925. január 14. 1.

a régi Magyarországot a Habsburg-dinasztia alatt akarja egyesíteni", és bizalmasa, Tuka Béla segítségével jelentős befolyást gyakorol a pártban.[234]

Bangha számára 1919-ben a legfőbb ellenséget a magyarországi bolsevizmus jelentette. Írásaiban szembeötlő a szándék a proletariátus megszólítására, amelyet megpróbált bizalmatlanná tenni a Tanácsköztársaság vezetői iránt, és rábírni arra, hogy egyfajta egységfrontot hozzon létre a katolicizmussal a közös ellenfélként láttatott kapitalizmussal szemben. *Mi a kommunizmus?* című brosúrájában például amellett érvelt, hogy a „tényleges kommunizmus" a kommunista eszméket csupán cégérül használja, hogy elfedje a vezérek rablásvágyát. Bár a kommunista elvek elvetendők, de néhány pozitívum is van köztük – ezeket azonban a keresztényszocializmus is a magáénak vallja. Ilyen eszme az igazi szociális gondolat, vagyis a túlzott vagyoni különbségek megakadályozásának szándéka; a hadüzenet a szabadkereskedelem, a nagyipar és a bankok túltengései ellen; de adott esetben akár a termelőeszközök köztulajdonba vétele is jogos követelés lehet. „A szocializálás, azaz társas, szövetkezeti kezelés csakugyan számos előnnyel bírhat: sokkal kevesebb munkával és befektetéssel sokkal többet lehet elérni" a termelés anarchiájával szemben – vélte. Azt is helyes szándéknak ítélte, hogy a kommunizmus meg akarja szüntetni a születési előjogok „túlságos elharapódzását". A munkásság meggyőzése érdekében kijelentette: „Az Egyház a munkásokat mindig védelmébe vette s küzdött a kapitalizmus túltengése ellen. Nincs tehát a kommunizmusnak semmi oka arra, hogy a kereszténységet üldözze vagy papjaiban megbélyegezze. Ezt csak gyűlöletből teszi, mert hisz a vezérei s kitalálói csaknem mind

[234] MNL OL MTI *Lapszemle,* 1929. február 9. Tuka egyébként valóban a magyar kormány szlovákiai exponense volt. Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938.* Galánta–Dunaszerdahely, 2002, Fórum Intézet, Lilium Aurum Könyvkiadó, 53–56.

zsidók." A részben elfogadható kommunista elvekkel szemben a Tanácsköztársaság rendszere teljességgel rossz és kárhozatos, becsületes keresztény ember nem csatlakozhat hozzá – vonta le a végkövetkeztetést.[235] A szocializálás gondolatának elfogadása újdonságot jelent írásaiban, ami elsősorban a német hadigazdaság eredményeit propagandisztikus okokból „igazi szocializmusként" méltató német szerzők hatásának tulajdonítható.[236]

A *Keresztény vagy vörös szocializmus* című röpiratában, amely már Budapesten jelent meg 1919 augusztusában, arról a meggyőződéséről írt, hogy a jövőt a szociáldemokrácia és a keresztényszociális irány küzdelme fogja meghatározni, az alsóbb osztályok és a középosztály helyzete pedig sürgős reformokat kíván. A bolsevik uralom csupán a mélyben meghúzódó társadalmi konfliktusok kitörése volt, a Tanácsköztársaság bukása tehát önmagában nem oldja meg a válságot. Mivel pedig a szociáldemokraták végleg lejáratták magukat a proletárdiktatúrában való szerepvállalással, a jövő csak a keresztényszocializmusé lehet. „Neki kell megvalósítani azt, amit a szociáldemokrácia csak ígérni tudott. Neki kell megszüntetni az aránytalan vagyoneloszlási, a liberális és zsidógazdasági kizsákmányolást, neki kell megszüntetni a köznyomort, a köztudatlanságot és a közerkölcstelenséget; a korrupciót; neki kell becsületesebb, erkölcsösebb, gazdagabb, szebb és boldogabb jövő felé vezetnie a vörös komédiások rémuralma s népfélrevezetése által meggyötört, tönkretett, feldarabolt országot".[237] Banghának igaza lett: a politikai katolicizmus képviselői a körülmények változása folytán hamarosan jelentős befolyást szereztek az ország jövőjének formálására – köztük olyanok is, akiket alig fél évvel korábban, Prohászkának írt levelében nem ok nélkül minősített hiteltelennek. Ez pedig olyan alapvető probléma volt, ami a következő évek eseményeiben is éreztette hatását.

[235] *Mi a kommunizmus?* BBÖM XXVII.

[236] Szabó 2003. 292.

[237] *Keresztény vagy vörös szocializmus.* BBÖM XXVII.

Meg nem értett próféta, ellenforradalmár hős – az új imázs formálódása

A Tanácsköztársaság bukása után felgyorsultak az események. Augusztus 6-án Pozsonyba érkezett Ernszt Sándor, aki hazatérésre kérte Banghát. Másnap Nagyszombatba utaztak Somogyi Jenő provinciálishoz, aki azonban egyelőre maradásra intette őket. Így csak augusztus 22-én tértek vissza a fővárosba. Ezzel megkezdődött Bangha életének legsikeresebb fejezete – közszereplőként valóban ekkor ért pályája zenitjére.[238] 1918-ban elképzelései a katolikus táboron belül sem élveztek osztatlan támogatást, a Tanácsköztársaság tapasztalatai viszont utólag igazolták nézeteit. A közelmúltból visszatekintve a Nemzetvédelmi Szövetség erélytelen próbálkozásai is tiszteletre méltónak tűnhettek, és 1919 őszén a szélesebb közemlékezetben Bangha már mint a vörös forradalom lehetséges alternatívája jelent meg, amit jól mutat a fővárosban terjedő versike:

> *„Kun Béláné kertje / Kivirult hajnalra*
> *Vörös gárda, fehér gárda – / Kohn vagy páter*
> *Bangha."*[239]

Személyét Tormay Cécile ellenforradalmi bestsellere, a *Bujdosó könyv* is szerepeltette, azt hangsúlyozva, hogy prófétai előrelátással, már egy évtizede sürgette a keresztény sajtó megszervezését. „Az országrombolók táborában kevés embert gyűlölnek jobban, mint őt"[240] – érzékeltette jelentőségét.

Népszerűségének növekedéséhez később az óriási közérdeklődéssel övezett Tisza-per vallomásai is hozzájárulhattak: a bí-

[238] Rónay László: *Katolikus reneszánsz. Arcképek a magyar katolikus megújulás korából.* Budapest, 2015, Szent István Társulat, 99.

[239] A proletárdiktatúra humora. *Borsszem Jankó,* 1919. szeptember 7. 4.

[240] Tormay Cécile: *Bujdosó könyv. Feljegyzések 1918–1919-ből.* I. kötet. Budapest, 1942, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., 332.

róság előtt Hüttner Sándor vádlott arról beszélt, hogy az őszirózsás forradalom vezérkara 1918 októberében a Károlyi-palotában „halállistát" állított össze, amelyen Tisza mellett Bangha is szerepelt;[241] igaz, egy másik tanú szerint „csak" letartóztatása volt tervben.[242] Hüttner vallomására reagálva az *Egri Katholikus Tudósító* egyik szerzője leszögezte: az egriek biztosak abban, hogy a páter „emelt fővel, glóriás homlokkal ment volna a vesztőhelyre is [...] a dicsőségnek és az Istenhez való jutás szép útjának tartotta volna a mártír-halált".[243] A jezsuita maga is tisztában volt az egykor elszenvedett üldöztetések jelentőségével, hiszen egyik beszédében kijelentette, büszke arra, hogy az ő folyóiratait legelsőnek tiltották be, és vérdíjat tűztek ki a fejére.[244] Önéletrajzában azzal is „eldicsekedett", hogy a *Népszava* körözőlevelet közölt ellene.[245] A támadások 1919 augusztusa után a baloldali emigráció kommunikációs felületein szimbolikus formában folytatódtak: rendszeresen cikkeztek állítólagos homoszexuális kapcsolatáról,[246] és gyakran választották gúnyos élcelődések tárgyává. A bécsi emigránsok által kiadott – és a címoldalon megtévesztő módon a KSV kiadványaként feltüntetett – *Legújabb daloskönyv* című forradalmi gúnyversgyűjtemény például a Papok országa című fűzfakölteményben figurázta ki: „Nagyon szent a Bangha páter csuhája / De legszentebb a Horthyné csipkés alsószoknyája."[247]

[241] A nagy sír megnyílt. A Tisza-gyilkosság főtárgyalása. *Az Ujság,* 1920. augusztus 3. 1–2.

[242] Tisza István gyilkosai. *Az Ujság,* 1920. augusztus 11. 1.

[243] Barsy István: Válasz P. Banghának. *Egri Katholikus Tudósító,* 1921. május. 72.

[244] Bangha páter prédikál. *Világ,* 1920. október 22. 3.

[245] OSZK Kézirattár Fond 36/80.

[246] Például: Göndör Ferenc: Mi történik a pesti sajtóban? *Az Ember,* 1919. december 19. 16.; Robogó Máté: Szent Homoszeksz beszéde. *Előre,* 1920. október 4. 5.; János Andor: Zsarolás képviselőházi interpellációval. Elmondja Bangha páter szeretője. *Az Ember,* 1921. július 24. 15–16.

[247] Markovits Györgyi: A „keresztény Magyarország" harca – a versek ellen? *Világosság,* 1964/9. 569.

A támadások azonban nem ártottak magyarországi tekintélyének, amit a liberális sajtó megnövekedett érdeklődése is jelez. *Az Est* riportere például így mutatta be őt olvasóinak: „Bangha Béla a híres jezsuita páter: pompás megjelenés, karcsú, magas, elegáns alak, érdekes fej, rövidre nyírt haja a halántékán őszül, piros és mosolygó arc, éles és mélyreható tekintet a vékonymetszésű szemüvegen át."[248] Személye köré egyértelműen egyfajta kultusz kezdett fonódni, ami túlzásokban is megnyilvánult. A *Nyírvidék* című lap például arról írt, hogy „az ellenforradalomnak is megvan a maga Pázmány Pétere: Bangha Béla dr., aki az ellenforradalom előkészítésében és azóta egyaránt kiváló szerepet visz egyházi, társadalmi és politikai téren".[249] Bródy Sándor 1920 áprilisában azt fejtegette, hogy a jezsuita „mint író és gondolkodó hatalmas jelenség. Amióta imádságos könyvét elolvastam, még nagyobb elismeréssel vagyok iránta. Hogy mint politikus és korszakcsináló mit jelent, mérlegelni sem merem. Úgy rémlik nekem, hogy e korszak gerince ő... Túlnőtt az emberi mértéken."[250] Az amerikai újságíró, Konta Sándor ugyanakkor arra is utalt, hogy megítélése nem egységes a magyar közvéleményben: „Bangha titokzatos ember. Akik félnek tőle, úgy tekintenek rá, mint valami mesebeli ördögre; akik ismerik őt, látják, hogy intelligens ember, tevékeny és erős, akinek a hallgatásban van a legnagyobb értéke."[251]

A páter presztízsének emelkedése azzal járt, hogy a hivatalos egyház is igyekezett kiaknázni hírnevét, ezért számos reprezentatív istentisztelet szónokaként szerepelhetett. Ő mondta például a szentbeszédet azon az ünnepélyes gyászistentiszteleten, amelyet a főváros a trianoni békefeltételek ismertté válásakor rendezett. A misét maga Csernoch János

[248] Bangha és Baranyay páterek a keresztény restaurációról. *Az Est,* 1919. december 10. 5.

[249] Új magyar Pázmány. *Nyírvidék,* 1920. augusztus 8. 3.

[250] Bródy Sándor Bangha páterről. *Egri Népújság,* 1920. április 21. 1.

[251] Konta Sándor ismét szerepel. *Előre,* 1921. január 15. 1.

celebrálta.[252] Szintén Bangha volt a hercegprímás Szent István-napi miséjének szónoka,[253] valamint ő beszélt az október 6-i gyászmisén a Mátyás-templomban.[254] Népszerűségét az Országos Katolikus Szövetség is felhasználta, amely 1920-ban első ízben kérte fel a katolikus nagygyűlés szónokává.[255]

Tekintélye a protestánsok körében is emelkedőben volt: egyes beszámolók szerint konferenciabeszédeit ekkoriban több protestáns hallgatta, mint katolikus.[256] A rajongás persze nem vált általánossá: egy öntudatos református közszereplő például sajnálattal állapította meg: „Ha körülnézek a köznapi, társadalmi s politikai élet tülekedő zajában, mit látok? Elkeseredéssel látom azt, hogy Bangha páter itt, Bangha páter ott!"[257]

Elismertsége alkalmanként kellemetlen kísérőjelenségeket eredményezett: 1920 tavaszán például álhírek jelentek meg arról, hogy rendje egy dél-amerikai kolostorba helyezte át – ő erre egyéni humorú cáfolatában sajátos örömét fejezte ki, hogy ellenlábasai egyelőre még nem Közép-Afrikába szeretnék száműzni.[258] Időnként az egyházi szervezetek részéről is jelentkeztek visszaélési kísérletek: 1923 nyarán kénytelen volt nyilatkozatot kiadni, mivel a Budai Katolikus Népszövetség a felkérése és beleegyezése nélkül szerepeltette őt egyik rendezvényének szónokaként. „Tiltakozom az ellen, hogy nevemet bárki is megkérdezésem nélkül reklámcélokra felhasználja"[259] – írta.

[252] Nemzeti gyász. *Az Est*, 1920. január 20. 3.

[253] Hol vagy, István király? *Az Est*, 1920. augusztus 22. 8.

[254] Október 6. *Az Est*, 1920. 1920. október 7. 6.

[255] Gianone András–Klestenitz Tibor: *Az országos katolikus nagygyűlések Magyarországon, 1920–1932. Válogatott beszédek és tudósítások.* Budapest, 2016, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 59–61.

[256] Hatos 2018. 300.

[257] Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára C 68 4. Sebestyén Jenő iratai, Bartha István Sebestyén Jenőnek, 1920. október 15.

[258] Bangha páter Dél-Amerikában. *Új Nemzedék*, 1920. május 11. 5.

[259] Bangha Béla SJ: Nyilatkozat. *Nemzeti Újság*, 1923. június 17. 11.

A népszerűségben alkalmat látott arra, hogy ismét kipróbálja magát a szépirodalom területén, és 1920-ban *Lola naplója* címmel megjelentette írásai gyűjteményét. Szerzőként Szerafini Blanka volt feltüntetve, ám ekkor nyílt titoknak számított Budapesten, hogy ez az ő írói álneve. A kötet nem keltett különösebb visszhangot, ám Giesswein Sándor *Aurora* című folyóirata igen részletes recenziót közölt róla. A bíráló igen vegyesnek találta az anyagot: három elbeszélést kimondottan értékesnek ítélt, amelyek elragadó erővel fejezik ki a katolikus érzés pozitív tartalmát, de még ezekben is felbukkan a „gyermeki ügyetlenség, hivatásszerű száraz hang". A többi írást viszont „erőszakolt és rikító propaganda-novelláknak" minősítette, amelyek „határozottan kívül maradnak az irodalmon".[260] Bangha az amatőr színpad világa felé is kacsingatott: 1921 tavaszán a Katolikus Körben műkedvelő sajtóhölgyek közreműködésével bemutatta *Pusztarózsa* című egyfelvonásos allegóriáját. *Az Est* kritikusa, aki a bemutató előtt bevezetőt tartó szerzőt kimondottan lámpalázasnak ítélte, úgy találta, hogy a mű jóval felülmúlt egy másik, hasonló próbálkozást, Zadravecz István tábori püspök *Kapisztrán János* című drámáját. A kritikus szerint a *Pusztarózsa* szerzője a színpadi hatás titkaival ugyan még nem volt teljesen tisztában, de dicséretes erőfeszítést tett gyakorlatlansága ledolgozására, és elismerte a szépen gördülő jambusokat, a szöveg magyaros és emelkedett szárnyalását.[261] Mint a bírálatokból is látszik, Bangha legfeljebb az amatőr irodalmi alkotó babérjaira törekedhetett, és ő feltehetően meg is békélt ezzel a helyzettel.[262]

[260] Egy új írónő: Szerafini Blanka. *Aurora*, 1920/16. 17–23.

[261] Szerafini Blanka: Pusztarózsa. *Az Est*, 1921. május 10. 4.

[262] 1920-ban kiadott elbeszéléskötetében kijelentette: „Ha jobb tehetség több erővel vállalkozik ennek a feladatnak: az egészen keresztény szépirodalomnak művelésére, s erre ez a kötet indirekt indítékul szolgál: magam örülök legjobban írásaim szerencsés gyengéinek." Előszó. BBÖM VIII.

Arra is találunk utalásokat, hogy a népszerűség időnként elragadta a pátert. 1923 májusában Magyaróvárra utazott egy beszéd megtartására, amikor a vonaton meghallotta egy fiatalember elejtett megjegyzését, aki barátjának arra panaszkodott, hogy nem lesz szerencséje, mivel papot látott. Bangha erre odament az illetőhöz és közölte vele: az ökörnek nem szerencsére, hanem szalmára van szüksége.[263] Ennél sokkal jellemzőbb azonban egy másik megjegyzése, amely biztosan nem magyarázható hirtelen felindulással. 1927-ben, a húszas évek elejére visszaemlékezve azt mondta rendtársának: „Abban az időben mi óriások voltunk, a közélet irányítói és fejedelmek. Klebelsberg a múltból visszatérő jelentéktelen kis Hüvelyk Matyi, aki nekünk a bokánkig sem ért föl."[264] De vajon hogyan lett a húszas évek elején a jezsuita szerzetesből a közélet irányítója?

Az újrakezdés

Budapestre visszatérve Bangha energiái egy részét a hitélet felvirágoztatásába fektette. Ennek jelentőségét *Három nemzedék* című írásában Szekfű Gyula is hangsúlyozta, aki szerint „eredményeit elsősorban vallásos tevékenységével érte el, a Kereszttel kezében hódította vissza az embereket, s amennyiben lépései átvitték a politika területére, itt sikert szintén csak a vallásos erők szereztek számára".[265] Elsősorban a kevésbé vallásosnak tartott férfitársadalom megszólítására összpontosított: 1920 márciusában például több ezer férfinak tartott lelkigyakorlatot a Szent István-bazilikában. Somogyi Jenő tartományfőnök szerint korábban soha nem láttak még ennyi férfit Budapesten az oltárhoz járulni.[266] A rendezvény igazi érdekességét az adta, hogy azonos időben tartották Prohászka Ottokár szokásos, egyetemi templomi konferenciasorozatával, ami jelezte a budapesti katolikus férfiak növekvő hitéleti aktivitását.[267]

Bangha fő célja az volt, hogy az érdeklődést – amely sokak részéről csupán egyfajta társadalmi elváráshoz való alkalmazkodás lehetett – állandósítsa, és az értelmiséget bevezesse a rendszeres hitéletbe. Ennek érdekében 1919-ben létrehozta a Katolikus Férfiak Ligáját.[268] Ez az intézmény – a korabeli magyar katolicizmus számtalan kezdeményezéséhez hasonlóan – Németországból származott, és kizárólag hitéleti célokat szolgált: laza szerveződés volt, nem rendelkezett alapszabályokkal, vezetőséggel, egyesületi pénztárral sem. Nagyon egyszerű és könnyen teljesíthető elvárást támasztott tagjaival szemben: osztálykülönbség nélkül minden katolikus férfi beléphetett, aki kötelezettséget vállalt arra, hogy havonta legalább egyszer szentáldozáshoz járul, illetve alkalmanként apologetikai előadásokat hallgat.[269] Bangha kifejezetten távol kívánta tartani az egyesülettől a konjunktúralovagokat. Egy egri beszédében például kijelentette: a liga azért nem hagyományos társadalmi egyesületként működik, „hogy szó se lehessen egyéni érvényesülésről, s hogy ne lehessen a Liga tagjait stréberséggel megvádolni".[270] Emellett elkezdte foglalkoztatni a katolikusok nemzetközi összefogásának terve is, ami különösen időszerű gondolat volt, hiszen a világháborús tömegpropaganda hosszú éveken keresztül hangolta egymás ellen a világ nemzeteit, megbontva a katolikusok közötti testvériességet is. Tanulmányoz-

[263] „Az ökörnek nem szerencse kell, hanem szalma." *Az Est,* 1924. március 21. 6.; Apróságok. *Magyar Rendőr,* 1940. 123.

[264] Molnár–Szabó 2010. 76.

[265] Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Budapest, 1935, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 441–442.

[266] JTMRL, Somogyi Jenő Włodzimierz Ledóchowskinak, 1920. március 31.

[267] P. Bangha Béla előadásai a Bazilikában. *Új Nemzedék,* 1920. március 21. 7.

[268] JTMRL, Somogyi Jenő Włodzimierz Ledóchowskinak, 1920. december 18.

[269] Alakítsuk meg Egerben is a katholikus férfiak ligáját. *Egri Katholikus Tudósító,* 1921. január. 4–5.

[270] P. Bangha Egerben. *Egri Katholikus Tudósító,* 1921. április. 59.

ta egy francia kezdeményezés, a Ligue apostolique des Nations munkájába való bekapcsolódás lehetőségét, amelytől egyébként a külügyminisztérium szakértője is azt remélte, hogy a Férfiak Ligájával együtt a teljes magyar katolikus társadalmat átfogó mozgalom válhat belőle.[271]

Munkájának másik fő súlypontját természetesen a KSV megszervezése jelentette. Ennek szempontjából nagy jelentőséggel bírt a püspöki kar 1919. augusztusi rendkívüli tanácskozása, amely kimondta, hogy a gazdasági nehézségek miatt kevés, de színvonalas katolikus napilap szükséges. Ezért a testület azt kívánta, hogy „az összes katolikus irányú sajtóérdekeltségek egységesen és vállvetve munkálkodjanak".[272] A KSV és a régi néppárti napisajtó vezetői – korábbi ellentéteiket félretéve – augusztus 30-án meg is állapodtak arról, hogy a vállalat fogja kiadni az *Alkotmány*t pótló új orgánumot.[273]

A püspöki kar a keresztényszocialisták támogatását is elhatározta, és tervbe vette az összes keresztény párt egyesítését, ami október 25-én a Keresztény Nemzeti Egység Pártjának (KNEP) megalakulásával történt meg.[274] Ezzel a KSV számára is új helyzet állt elő, hiszen létrejött a már 1918 őszén szorgalmazott egységes keresztény párt. Bangha pártok feletti sajtóra vonatkozó, eredeti tervét a körülmények megváltozása folytán tehát nem próbálták ki a gyakorlatban. A KSV sajtója a keresztény politikai irányzat szolgálatában szerveződött meg, az együttműködést egyezségben is rögzítették.[275] A vállalat lapjainak megindulását viszont igencsak megnehezítette, hogy a Tanácsköztársaság

[271] MNL OL K 105. 36. cs. M-7. A Külügyminisztérium a szentszéki követségnek, 1920. november 22. A magyar katholicizmus helyzete. 150–153. f.

[272] EPL, Püspökkari ülések jegyzőkönyve, 1919. augusztus 27.

[273] Nyisztor 1941. 258.

[274] Gergely 1977. 140., 151.

[275] Beke Margit összeállításában: *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között.* I. kötet. München–Budapest, 1992, Aurora, 47.

által lefoglalt vagyonért hivatalosan nem járt volna kárpótlás. A helyzetet Korányi Frigyes pénzügyminiszter, az egykori Nemzetvédelmi Szövetség egyik szervezője, Baranyay Jusztin régi barátja oldotta meg azzal, hogy kieszközölte az államtól a lefoglalt alaptőke kárpótlásaként ötmillió korona kifizetését.[276]

A közhangulat alakulása konjunktúrát jelentett az önmagukat keresztényként meghatározó sajtótermékek számára: 1920 őszén a Nemzeti Sajtótudósító Iroda már ötvenöt ilyen lapot tartott számon.[277] Bangha ezt a fejleményt vállalata szempontjából jogosan tartotta kifejezetten károsnak: „az általunk teremtett sajtóébredést és sajtólelkesedést ügyesen kihasználva hirtelen más sajtóvállalkozások is sorban megjelentek a keresztény porondon s iparkodtak tőlünk elhalászni a közönséget" – dohogott.[278] A közhangulat más szempontból is alkalmazkodásra kényszerítette, hiszen a „keresztény ébredés" a KSV-n belül megkívánta a különböző felekezethez tartozók együttműködését, ami azonban már kezdetben sem volt problémamentes. Noha Bangha – 1917-es emlékiratának szellemében – a katolikus Szabó Lászlót szerette volna megtenni a tervezett délutáni lap, az *Új Nemzedék* főszerkesztőjének, végül a posztot a református Milotay Istvánnak kellett adnia, aki korábban az ugyanezzel a címmel kiadott hetilapot vezette.[279] Egy visszaemlékezés szerint a kérdés ráadásul nyílt összeütközéssel járt, és Bangha azért volt kénytelen ejteni jelöltjét, mert Szabó Dezső vezetésével négyszáz egyetemista tiltakozott nála Milotay érdekében.[280] A páter és az újságíró további közös munkáját

[276] EPLCat. 63/927-1926. A KSV memoranduma, dátum nélkül.

[277] EPLCat. 55/2466-1920. A Nemzeti Sajtótudósító Iroda beadványa. Érkezett: 1920. október 18.

[278] Bangha Béla: *Hogyan teremtődött meg a keresztény sajtó? Tíz esztendő. Magyarország 1918-tól 1928-ig.* I. kötet. Budapest, 1929, KSV, 12.

[279] Változások az „Új Nemzedék"-nél. *Szózat,* 1921. október 2. 3.

[280] Lendvai István beszédét közli: Az Ébredők hangversenyén. *Világ,* 1921. október 23. 1.

is megterhelték a konfliktusok, személyi és politikai ellentétek: Milotay bigottnak tartotta Banghát, aki csak a katolicizmus érdekeire van tekintettel.[281]

A KSV fő orgánuma a *Nemzeti Újság* lett, amely az *Alkotmány* utódjaként a kereszténysszocializmus – és a magát keresztényszocialistának hirdető KNEP – hivatalos lapjának tekintette magát. Az *Új Nemzedék* könnyedebb hangvételűnek szánt délutáni napilapként indult újjá. Ezek először 1919. szeptember 28-án jelentek meg az ekkor még román megszállás alatt álló fővárosban. A német anyanyelvűek elérésére továbbra is a *Neue Post* törekedett. *Képes Krónika* címmel heti magazint indítottak a népszerű képeslapok ellensúlyozására. Politikai hetilapként a *Gondolat* című újság szolgált, amelyet 1919 novemberében vásároltak meg. A jogásztársadalom megszólításra megindították a *Magyar Jogi Szemlét*. Szintén a KSV vette át az *Új Lap* kiadását, ami decembertől kezdődött meg. A közhangulat alakulása, az ezt kihasználó agitációs munka, valamint az állam támogatása alapján valószínűsíthető, hogy a lapok rövid idő alatt magas példányszámokat értek el. A KSV orgánumainak a *Nemzeti Újság* beszámolója szerint 1920 januárjában Budapesten ötvenezer előfizetője és 750 lapkihordója volt,[282] és az év folyamán Bangha arról írt naplójában, hogy a vállalat sajtótermékei összesen már száznegyvenezer példányban jelentek meg.[283]

A lapok szellemi arculatának kialakításában egyértelműen a jezsuita játszotta a főszerepet, annak ellenére, hogy semmilyen formális vezetői címmel nem rendelkezett. Az *Új Nemzedék* munkatársaként dolgozó Kosztolányi Dezső például úgy tapasztalta,

[281] Sipos Péter: Milotay István pályaképéhez. *Századok*, 1971/3–4. 722. Bangha és Milotay Nyisztor Zoltán szerint sem értette meg egymást. Nyisztor 1969. 156.

[282] Ellenőrző osztály. *Nemzeti Újság*, 1920. január 23. 6.; *Új Lap*, 1920. február 14. 3.

[283] Nyisztor 1941. 273.; Gergely Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon*. Budapest, 1977, Kossuth Kiadó, 58. Hivatalos példányszámadatok nem állnak rendelkezésre.

hogy Bangha a vállalat „teljhatalmú ura",[284] és egyes értesülések szerint minden utalványozás az ő hozzájárulásától függött.[285] Ahogyan összegyűjtött munkáinak kiadásából kiderül, az ő tollából került ki az *Új Nemzedék* és a *Nemzeti Újság* sok, szerzői aláírás nélkül készült vezércikke.[286] Ezzel minden korábbinál jelentősebb befolyásra tett szert a közvélemény befolyásolása terén, olyannyira, hogy levelezésének intézésére külön titkárságot kellett felállítani.[287] Tekintélyét jelzi az a tény is, hogy a jobboldali újságírók – köztük a KSV sok vezető publicistája – részvételével létrejött titkos társaság, a Keresztény Sajtóvédelmi Szövetség egyfajta spirituális vezetőként kezelte, hiszen a tagok az ő kezébe tették le esküjüket.[288] Erre az időszakra vonatkoztatva tehát egyáltalán nem túlzás „katolikus sajtócézár"-ként leírni az általa betöltött szerepkört.[289]

A politikai publicista

A KSV lapjai indulásuktól kezdve a legitimista politikai irányzatokat támogatták, és a monarchia iránti rokonszenvüket – a régebbi szakirodalom értékelésével szemben – nem csupán burkolt formában,[290] hanem teljesen nyíltan fejezték ki.[291] Ban-

[284] Göndör Ferenc: Kosztolányi Dezsőné kalandjai és viszontagságai a destruktív Bécs városában. *Az Ember*, 1921. május 1. 7.

[285] Az üldözött Milotay. *Az Ember*, 1920. október 3. 22.

[286] 1923-ig a két lapban 86 cikke jelent meg. BBÖM XXVII. 529–536., XXVIII. 578–581.

[287] Csillag. *Új Nemzedék*, 1940. április 30. 3.

[288] MNL OL K 149. 1926. 6. t. Sz.n. 1. Titkos Társaságok Felderítése. 65. Ezúton is köszönöm Eőry Áronnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a forrásra.

[289] Eőry Áron: Nem „dikció", „akció" kell. Egy katolikus sajtócézár harcai. *Kommentár*, 2014/4. 94.

[290] Márkus László: Az ellenforradalmi korszak sajtója (1919–1944). In uő. szerk.: *A magyar sajtó története*. Budapest, 1977, Tankönyvkiadó, 153.

[291] Erről lásd Klestenitz 2013. 207–211.

ghát az egyik legfontosabb királypárti agitátorként tartották számon: egy hadügyminisztériumi jelentés már 1919. augusztus 30-án megállapította, hogy „a katolikus papság nevében a legnagyobb tevékenységet Bangha páter fejti ki".[292] A kortárs erdélyi magyar értelmiség folyóirata szerint pedig az jelentette a KSV lapjainak fő célkitűzését, hogy olvasóikat a monarchia megőrzése irányába befolyásolják az államforma kérdésében tervbe vett (de az 1920-as választás után gyorsan elvetett) népszavazásra készülve.[293]

Bangha politikai publicisztikájában viszont eleinte ritkán bukkant fel közvetlen formában a legitimizmus kérdése. 1919–1920 folyamán elsősorban két ellenféllel hadakozott: a „destruktív" szociáldemokráciával, illetve az 1918 előtti „régi rend" kárhozatosnak tartott jelenségeivel. A munkásmozgalommal kapcsolatban továbbra is azt hangoztatta, hogy a szociális mozgalmak jogosultak, a szociáldemokrácia azonban véglegesen leírta magát, amikor a Tanácsköztársaság idején „beleolvadt" a bolsevizmusba, és ezzel elvesztette legitimitását. 1919 novemberében különösen nagy elkeseredéssel töltötte el, hogy – az antantdelegáció nyomására – a keresztényszocialista Huszár Károly vezette nemzeti koncentrációs kormányban a Magyarországi Szociáldemokrata Párt is helyet kapott.[294] A lépés következtében meglehetősen neheztelt Huszárra, és inkább elődjével, Friedrich Istvánnal rokonszenvezett, akit „gerincesebb" politikusnak ítélt, noha őt sem tartotta annak, akit „keresztény vezérférfi alatt érteni szeretünk". Igaz, erről csak egy bizalmas leveléből értesülhetünk.[295] Azt viszont a nyilvánosság előtt is határozottan hirdette, hogy „a szociáldemokráciával, amíg marxista, forradalmi és nemzetközi, s amíg az osztálygyűlölet alapján áll, megalkudni nem lehet".[296] Szerinte nem csupán a proletárdiktatúra támogatása volt hazaárulás, hanem a szociáldemokraták 1918-as magatartása is, hiszen „pozdorjává szocializálták a magyar hadsereget", majd a „dilettáns népkormány" tagjaiként a „szocialista demagógia puffogó ostobaságaival" kormányoztak. „Bennünket voltaképpen azok tettek tönkre, akik nálunk erőszakkal defetizmust csináltak"[297] – jelentette ki. Egy másik cikkében, amelyet a győztes antanthatalmakhoz intézett, még egyértelműbben fogalmazott: „Önök, Uraim, nem a fegyverek erejével győztek le minket, hanem azon elemek segélyével, melyek köztünk a benső összeroppanást előidézték, önök nem szemben győztek le minket, a tőr hátulról döfetett szívünkbe."[298] Bangha tehát osztotta azokat a vélekedéseket, amelyek a német eredetű tőrdöféselméletet magyar vonatkozásban is érvényesnek ítélték.[299]

Az 1919 őszén helyzetbe kerülő ellenforradalmi politikusok tevékenységét a legelső pillanattól fogva nagy fenntartásokkal kezelte, hiszen kételkedett abban, hogy az új elit valóban komolyan fogja venni a keresztény tanítást. Október 4-én már arra intett, hogy a jövőben igazi keresztényszocializmusra van szükség, nem szabad valamiféle dzsentripártot vagy sekrestyepártot szervezni. „Nekünk a dolgozók – fizikai, szellemi vagy erkölcsi munkát végzők – érdekeit kell minden fölé helyeznünk és ezért a célért egy Széchenyi István elszántságával s világos látásával kell dolgoznunk" – figyelmeztetett. A „régi slendriánság" visszatérését és a „plutokrata gazdasági renddel való megalkuvást"

[292] Idézi: Balázs Béla: A klerikális reakció tevékenysége a fehérterror idején. *Századok,* 1950. 381.

[293] Pater Bangha. *Zord Idő,* 1919. november 1. 1–2.

[294] Én, vagy mégsem én? *Nemzeti Újság,* 1919. október 9. 5. (BBÖM XXVII.), Lássunk már tisztán! *Nemzeti Újság,* 1919. november 19. 1. (BBÖM XXVII.)

[295] OSZK Levelestár, Bangha Béla Tápay-Szabó Lászlónak, 1919. december 6.

[296] Megyünk – lefelé! *Új Nemzedék,* 1919. december 16. 1–2. (BBÖM XXVII.)

[297] A szociáldemokrácia kifizetetlen számlái. *Új Nemzedék,* 1919. december 2. 1–2. (BBÖM XXVII.)

[298] *Kiáltás Versailles felé.* BBÖM XXVIII.

[299] Erről részletesen lásd Klestenitz Tibor: A tőrdöfés és az újságírók. Sajtóellenesség a keresztény-nemzeti kurzus éveiben 1919–1922. *Médiakutató,* 2010/2. 85–99.

egyaránt veszélyesnek bélyegezte.[300] Amikor az év végén interjút adott *Az Estnek*, szintén hangsúlyozta, hogy a keresztény politikának magától értetődően komoly szociálpolitikai elköteleződéssel kell járnia, és „nagy veszedelemnek" tartotta, hogy „sokan egyebet sem értenek ma keresztény nemzeti ébredés alatt, mint antiszemitizmust vagy antibolsevizmust".[301]

Általánosságban véve tehát a társadalmi megbékélés szükségességét hangsúlyozta, a fehérterrorról érkező híreket pedig – már ha egyáltalán hitelt adott nekik – inkább egyedi eseteknek szerette volna láttatni. „Túlkapások, a vérig keserítettség érzetéből fakadó kilengések előfordulhatnak keresztény részen is" – ismerte be óvatosan 1920 januárjában, hozzátéve: ennek ellenére az ország csak akkor erősödhet meg, ha a nemzeti és keresztény eszme jut diadalra. A „hazafias zsidóknak" csak a veszélyes élethelyzet passzív elviselését tudta tanácsolni, és felhívta a figyelmüket azokra a keresztény pártokra, amelyek nem akarják „megenni a zsidókat", továbbá óva intette őket attól, hogy „destruktív" hitsorsosaik védelmére keljenek.[302] Mint láthatjuk tehát, a zsidókérdés kapcsán „nagyon is képes volt a cinizmusra és a kettős mércére".[303]

A faji alapú antiszemitizmus gondolatával viszont továbbra sem rokonszenvezett: erre mutat, hogy 1920 nyarán protekciós levelet írt a Nemzeti Színház igazgatójának a Silbermann Ábrahám néven született Bihari Ákos színész társulati tagsága érdekében, akit régóta hithű és lelkes katolikusként tartott számon, és hibának tekintette volna, ha „ennek dacára származása révén kirekesztenék az igaz és őszinte keresztények sorából".[304] Még érdekesebb, hogy nyitottságot mutatott Miklós Andor, *Az Est*

[300] Két veszedelem. *Nemzeti Újság*, 1919. október 4. 1. (BBÖM XXVII.)
[301] Bangha és Baranyay páterek a keresztény restaurációról. *Az Est*, 1919. december 10. 5.
[302] A hazafias zsidók. *Új Nemzedék*, 1920. január 25. 1. (BBÖM XXVII.)
[303] Veszprémy 2017. 449.
[304] *Ambrus Zoltán levelezése*. S. a. r.: Fallenbüchl Zoltán. Budapest, 1963, Akadémiai Kiadó, 320.

tulajdonosa felé is, aki a proletárdiktatúra zavaros időszakában római katolikus hitre tért. Gesztusát részben talán a jezsuitának szánta, hiszen keresztapja Szabó László lett, a szertartást pedig az egyik „sajtópáter", Baranyay Jusztin végezte.[305] Ezzel Bangha számára mintegy lehetőség teremtődött, hogy kipróbálhassa a „tőke megkeresztelésének" programját a gyakorlatban. Szabónak írva 1919 novemberében arra utalt, hogy Miklós iránt – fenntartásai dacára – sok engedményre hajlandó, és nyitott az együttműködés lehetőségére. Ez ekkorra egyébként már meg is hozta első gyümölcsét, hiszen levelében arról is beszámolt, hogy az általa írt *Imakönyv*[306] éppen gyártásban volt, méghozzá Miklós nyomdájában.[307] Decemberben a jezsuita sok vonatkozásban kritizálta a sajtócézárt: „Sajnálattal látom Miklósban nem a balra-kanyarodást, hanem a keresztény morális iránytól való egyforma távolmaradását" – írta, és azt nehezményezte, hogy *Az Est* gyakran kritizálta a keresztény-nemzeti irányzatot, ellenben „Horthy előtt, mint egy megfenyegetett kutyus, alázkodón hajlong". Ennek ellenére kijelentette, hogy mindenképpen meg akarja nyerni Miklóst a keresztény politikai irány számára, ezért azt tervezi, hogy folyóiratát, a *Magyar Kultúrát* az ő nyomdájába fogja vinni.[308]

Magyarország újjáépítése és a kereszténység: *radikalizmus, konzervativizmus és szolidarizmus*

Bangha már pozsonyi száműzetése idején megkezdte a magyarság közelmúltjával és jövőjével foglalkozó munkájának megírását, amely 1920 tavaszán jelent meg *Magyarország újjáépítése és*

[305] Szabó 1928. 109.
[306] Bangha Béla: *Imakönyv a művelt katholikus közönség számára*. Budapest, 1920, Athenaeum.
[307] OSZK Levelestár, Bangha Béla Tápay-Szabó Lászlónak, 1919. november 14.
[308] OSZK Levelestár, Bangha Béla Tápay-Szabó Lászlónak, 1919. december 6.

a kereszténység címmel. Az előszóban hangot adott félelmének, hogy a keresztény felbuzdulás meddő marad, majd leszögezte: a könyv azt vizsgálja, hogyan lehet ezt megelőzni. Ehhez először az 1918–1919-es összeomlás mélyebb okait kívánta tanulmányozni. Alapvetésében Friedrich Wichtl osztrák politikus nagy hatású *Weltfreimaurerei, Weltrevolution, Weltrepublik* című propagandamunkájára[309] hivatkozva a világháború kitörésében döntő szerepet tulajdonított a nemzetközi szabadkőművesség, a szociáldemokrácia, a plutokrácia és a sajtó munkájának. Magyarország ráadásul már „beteg" volt a háború kitörésekor, hiszen 1848-ban és 1867-ben a forradalmi lázban égő törvényhozás a nemzeti intézményeket külföldi mintákra cserélte le. Ezután Kiss Sándornak *A Cél*ban megjelent cikkeire utalva fejtegette, hogy a dualizmus korának meddősége a zsidó-szabadkőműves sajtó „félrevezető és uszító" munkájának eredménye volt, amely függetlenségi retorikával és egyházellenességgel terelte el a közfigyelmet a plutokrácia ármánykodásáról. „Ez a céljatévesztett, meddőn közjogi politizálás felejtette el vezetőembereinkkel a szociális kérdés óriási horderejét és fenyegető sürgősségét" – tette hozzá. 1918. október 31-én a plutokrácia és a szociáldemokrácia egyszerre indított támadást a nemzet ellen, ami nem történelmi fordulat, hanem logikus következmény volt. „Sorsunk előre meg volt pecsételve: bennünket a nemzetközi szabadkőművesség és plutokrácia az enyészetnek – európai gyarmatnak – szánt és erre a célra eszközül – miként Oroszországban – a szociáldemokrata forradalmat szemelte ki."[310]

Véleménye szerint ezért az újjáépítést kíméletlenül őszinte eszmetisztázással kell megkezdeni a vezető koreszmék: a liberalizmus, a szocializmus és a kereszténység vonatkozásában. A liberalizmus kritikája során sűrűn hivatkozott Joseph Eberle két „korszakalkotó" művére (*Zertrümmert die Götzen*, illetve *Die Überwindungder Plutokratie*), valamint a *Hammer* című német antiszemita propagandalap[311] cikkeire. Bangha meghatározása szerint a liberalizmus figyelmen kívül hagyja a kereszténység szeretettanát és „az emberi önzést, a »szabadságot« teszi meg a közélet, kulturális és gazdasági élet sarkalatos elvévé". 1918 előtt a magyar állam legfeljebb csak a közszabadságokat őrizte, de alig folytatott szolidaritásra és társadalmi egyensúlyra törekvő szociálpolitikát, nem védte meg a gyengébbeket az erősek versenyétől. Az egészséges közösség szervezőelve azonban valójában nem lehet az egyén, csak az össztársadalom java. „A liberalizmus lehetetlenné teszi a tömegek nagy erőegyesítését magas kultúrcélok érdekében, mert hiszen hogyan lehessen egyesülni s tömegerőt kifejteni ott, ahol mindenkinek a maga nézete és érdeke a fő?" – tette fel a kérdést. Ezután számos szerzőre, például Werner Sombartra, Max Nordaura, Houston Stewart Chamberlainre, sőt a kínai Ku-Hung Mingre hivatkozva bírálta a bankokat és a kereskedőházakat. Úgy vélte, hogy a „plutokrácia" megvásárolta magának a politikusokat, a 20. században a nagytőke dönt élet és halál dolgában, ezért végső soron az angol és amerikai eredetű kommercializmus volt a világháború kitörésének fő oka, nem pedig a porosz militarizmus.

Bangha úgy vélekedett, hogy a zsidók játszották a főszerepet mind a „plutokraták", mind a szociáldemokraták soraiban. Az előbbiek abban bíztak, hogy az utóbbiakat támogatva, az ő segítségükkel meggyöngíthetik a katolikus egyházat és az arisztokráciát, de közben állandó kontroll alatt tudják tartani a munkásmozgalmat – 1919 márciusában azonban ez tévedésnek bizonyult. Egy újabb hasonló katasztrófa elkerülése érdekében szakítani kell a liberális doktrínával: fel kell számolni a szabad

---

[309] Az 1919-ben megjelent pamflet nagy hatást tett például a trónfosztott II. Vilmos antiszemitizmusára. John C. G. Röhl: *Wilhelm II. Into the Abyss of War and Exile, 1900–1941.* Cambridge, 2014, Cambridge University Press, 1235.

[310] Bangha Béla: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység.* S. a. r.: Raffay Andrea. Köröstárkány–Kápolnásnyék, 2019, Kárpátia Stúdió, 29.

[311] Isak Ariel Hellwing: *Der konfessionelle Antisemitismus im 19. Jahrhundert in Österreich.* Wien–Freiburg–Basel, 1972, Herder, 30.

versenyt, a gyengéket meg kell védeni az erősek elnyomásától, és a társadalmi szolidarizmusra kell építeni. „Minden eszközzel törekednünk kell a társadalmi és vagyoni különbségek túlságait kiegyenlíteni, mindenekelőtt pedig a munkanélküli jövedelmek élvezetét megszorítani" – jelentette ki. Ezért sürgette, hogy a bankokat és a tőzsdét helyezzék erős állami felügyelet alá; ellenőrizék – a politikai katolicizmus régi követelésével összhangban[312] –, hogy a hitelbírálatoknál ne csak gazdasági, hanem nemzeti és kulturális szempontok is érvényesüljenek; lépjenek fel az árdrágítók és a hamisítók ellen, továbbá tiltsák be a „maffiaként működő" szabadkőművességet.[313] (Ez utóbbi követelésével nyitott kapukat döngetett: a belügyminisztérium 1920 májusában tiltotta be a szervezetet.)

Bangha a második nagy kihívást a szocializmusban látta, amelyet ezúttal is határozottan elválasztott a munkásság jogosnak ítélt törekvéseitől: „a szociáldemokrácia az egészséges munkásmozgalom megölője" – hangsúlyozta. Nagyon fontosnak ítélte ezért, hogy a jogos igényekkel fellépő munkásságot ne próbálják meg állami erőszakkal letörni; a társadalmi béke érdekében az egyetlen megoldás a mozgalom helyes irányba terelése, megszelídítése lehet. A szocializmusnak igaza van abban, hogy az állam a háború előtt bizonyos fokig osztálypolitikát űzött, és túlzottan kedvezett a birtokos osztálynak, illetve a spekulációnak, ismerte el. A szociáldemokraták azonban nem reformot akarnak, hanem forradalmat, ezért az a céljuk, hogy a tömegek minél rosszabb körülmények között éljenek, és így sajátos érdekközösségbe kerüljenek a nagytőkével. A szocialista sajtóban „a Habsburgokat és a Hohenzollerneket mint parazitákat kiáltják ki s a nemesség és az Egyház vagyona ellen mozgósítanak. Ellenben Rotschild és fajtársai, akiknek sokkal több a vagyonuk, mint az egész Egyháznak és a főnemességnek együttvéve, szentek és sérthetetlenek maradnak" – vélte.

[312] Gianone–Klestenitz 2017. 123–125.
[313] Bangha 2019. 35–85.

Ezért az egyház nevében szövetséget ígért a becsületes munkásoknak jóléti céljaik eléréséhez abban az esetben, ha belátják a szociáldemokraták által táplált antiklerikális előítéletek tarthatatlanságát. Az államot viszont felszólította, hogy „szabadítsa fel" a munkásságot a szociáldemokraták gyámkodása alól, ezért sürgette a politikai alapú sztrájkok tilalmát, a munkásjóléti szervezetek és részben a szakszervezetek államosítását. Azt is felvetette, hogy ha az állam gondoskodott a politikai semlegességről, akár kötelezővé is lehetne tenni a szakszervezeti tagságot a fizikai és a szellemi munkavállalók számára egyaránt.[314]

Bangha ezután a keresztény gondolat jelentőségét taglalta, hangsúlyozva, hogy a „liberális önzéssel" és a „szociáldemokrata gyűlölettel" szemben egyedül ennek szellemében, a társadalmi szolidarizmus talaján lehetséges megszervezni a társadalmat. A jövő nem alapulhat csupán a nacionalizmuson, a Szent István óta fennálló keresztény-nemzeti eszme ennél sokkal több, hiszen az egyének Isten akaratán nyugvó erkölcsi egységét is magába foglalja. Ezen az egységen viszont 1848 óta sok csorbát ütöttek, hiszen a liberalizmus létrehozta a felekezet nélküli államot és az „egyházellenes törvényeket", kiszorította a kereszténységet a politikából, „dédelgette a zsidóságot", és nagyra növesztette a hazug és önző sovinizmust, amely a nemzetiségeket elidegenítette a magyarságtól. Ezzel szemben „a keresztény nemzeti eszme nem sovinizmus, s amíg a liberális nacionalizmusnak nem adta át a teret, addig nemzetiségeinkkel a legjobb barátságban éltünk". A keresztény-nemzeti eszme értelmében a nemzet nem annyira faji, nyelvi vagy származási összetartozást, hanem ezeken, valamint „a földrajzi és történelmi egybetartozáson alapuló magasabb, kulturális és erkölcsi egységet jelent. Ennek az erkölcsi és kulturális egységnek tagjai az idegen nyelvű polgárok és nemzetiségek is."[315]

[314] Bangha 2019. 87–136.
[315] Bangha 2019. 137–144.

Az egyház szerepéről szólva hangsúlyozta, hogy vagyonát mindenáron meg kell őrizni; óriási tévedés lenne az ország anyagi gondjainak megoldására fordítani. „Amíg a plutokrata nagyvállalatok száz- és ezermilliókkal rendelkeznek, addig értelmes keresztény emberek között szó se legyen másról, mint mindenekelőtt ezeknek megfelelő megadóztatásáról" – jelentette ki. Óva intett a főkegyúri jog 1918 előtti gyakorlásának visszaállításától, jogtalannak bélyegezte a miniszteri közreműködést, mint amely stréberséget szült papi körökben, mérhetetlen károkat okozva egyháznak és államnak. A püspököket teljesen a kánonjog szerint kell kiválasztani, ami biztosítaná az egyház legjobb erőinek érvényesülését. Az egyház méltatlan képviselőit meg kell javítani, sőt le kell váltani, szükséges erőteljes egyházfegyelmet gyakorolni. Leszögezte, hogy valamennyi felekezet támogatást várhat az államtól működéséhez, ám kifejezte a katolikusok elsőbbség iránti igényét is, mivel egyházuk „mint ősi, eredeti, alkotmányos hitvallás (*avita, haereditaria, constitutionalis religio*) külön történelmi jogcímekkel bír". Ezután a protestánsok szemére vetette, hogy sokan közülük – mint Baltazár Dezső tiszántúli református püspök – a polgári radikálisokat támogatták 1918-ban. Ugyanakkor örömmel rögzítette, hogy a protestánsok nagy része ma már „sok dologban belsőleg szinte katolikus módon érez, és közelebb valónak tudja magát a katolicizmushoz, mint azokhoz a modern protestáns irányzatokhoz, amelyek a kereszténységből már szinte csak a nevet tartották meg". Annak a reményének is hangot adott, hogy az öntudatlan közeledés idővel tudatossá válhat, a protestánsok körében megjelenhet az unió gondolata, amire a katolikus egyház bizonnyal nagy előzékenységgel válaszolna. Hangsúlyozta viszont, hogy ez csak a távlati jövőben képzelhető el, az unió ideje csak akkor jöhet el, ha azt a protestánsok önként, a saját elhatározásukból kívánják.[316]

[316] Bangha 2019. 147–167.

A zsidókérdést vallásival kombinált nemzetiségi kérdésnek ítélte, amelynek megoldásában sem a filoszemitizmus, sem a „bunkós antiszemitizmus" nem segít, sőt a kulturális és gazdasági életben katasztrofális következményekkel járna a zsidóság erőszakos félretolása. A zsidóság „hazafias, erkölcsi alapon álló, értékes" részét nem szabad eltaszítani a magyarságtól, jelentette ki, és egyfajta középutat sürgetett. Úgy vélte, a zsidókat olyan mértékben lehet „a nyilvános életben, főleg a katedrán, az irodalomban és a sajtó terén érvényesüléshez juttatnunk, amely mértékben jeleit adják annak, hogy a nemzeti szolidaritásérzetet, a magyar nép őszinte szeretetét, a keresztény morál elveit magukba szívták s a speciálisan talmudi, nem kívánatos hajlandóságokat, különösen a társadalmi és üzleti megbízhatatlanságot s a közjó hátrányára érvényesülő faji összetartást önmagukban legyőzték". A „becsületes" zsidóktól azt várta, hogy küzdjenek „destruktív" zsidóság ellen, „szakítsanak meg minden kapcsolatot az arany- és a vörös internacionáléval". „A tisztességtelen kereskedelmet és ipart, sajtót és irodalmat oly kérlelhetetlen, drákói szigorral kell üldözni, hogy a tisztességtelen zsidónak ne legyen kedve többé ebben az országban megmaradni" – fogalmazta meg az alapelvet, amelyhez a keresztény ifjúság versenyképessé tételének igénye csatlakozott. A népművelésre szintén nagy súlyt akart fektetni, alapvetőnek ítélve például az értő és kritikus olvasás képességét. A néptömegek meggyőzésére intenzív propagandát kívánt, és kifejezetten kommunista mintára „fanatikus agitátorok" kiküldését követelte az egész országba. Felvetette, hogy már a népoktatásban is beszélni kellene a társadalomtudomány alapelveiről, az egyetemen pedig legalább féléves, kötelező szociológiai kurzust kellene tartani. Emellett a sajtó állandó állami felügyeletét kívánta. Hangsúlyozta, hogy nem cenzúrára van szükség, hanem a „nyilvánvaló népronttás, félrevezetés és rosszakaratú izgatás" megakadályozására. A népművelő és irányító munkát, főleg a hivatásos újságírást, „szellemi és erkölcsi kvalifikációhoz" kívánta kötni.[317]

[317] Bangha 2019. 168–186.

Ezután néhány fontos politikai kérdésben nyilvánított véleményt. A földreformot szükségesnek ítélte, de óvott a parasztok „téves illúziókba" ringatásától, például hogy a földosztás után munka nélkül meggazdagodhatnak. „Következetlenség dörögni a kommunizmus és az ipari zsidószocializmus ellen s ugyanakkor ugyanazokat az eszméket és szenvedélyeket, ugyanazt az osztálygőgöt és diktatúravágyat vinni bele a falu népének lelkébe, amely az ipari proletárok rémuralmára vezetett" – szúrt oda a kisgazdapárt politikusainak. Az államforma kérdését taglalva hangsúlyozta, hogy ez ugyan nem lényeges a kereszténység számára, de „az egyszer megállapított törvényes rendet vagy uralkodót védi, s könnyelműen s kényszerítő ok nélkül megváltoztatni nem engedi". A demokráciát „szép és helyes dolog"-nak nyilvánította, viszont óvott „a népet jobban félrevezetni tudók lappangó oligarchiájá"-vá való átalakulás veszélyétől. Ennek ellenére kívánatosnak tartotta az általános, vagy legalábbis széles körökre kiterjedő választójogot, mondván, ha a többség a szíve szerint szavaz, és nem vezeti félre a demagógia, akkor „okvetlenül a keresztény nemzeti irányt ülteti kormányra". Ezután kijelentette, hogy a monarchia vagy köztársaság kérdése valójában nem is létezik, mivel Magyarországon a történelmi tradíció és a néplélek egyaránt az előbbit kívánja. A monarchiában ráadásul az uralkodó fölötte áll a pártoknak, független a tömegszenvedélyektől, így biztosítja az államélet folytonosságát. Az arisztokraták társadalmi előjogainak védelme érdekében szintén szót emelt. Bár elismerte, hogy közülük sokan méltatlanok kiemelt helyzetükre, mások viszont messze kiemelkednek az átlagból, és – már pusztán vagyonuknak köszönhetően is – az államhatalom „természetes ellensúlyai". Az arisztokráciának viszont meg kell újulnia, jobban rá kell ébrednie hivatása érzetére, a hazai kultúra és népjólét apostolává kell válnia, jelentette ki.[318]

[318] Bangha 2019. 186–202.

Műve végén konkrét – bár több esetben általánosságokban mozgó, igen nehezen végrehajtható – javaslatokat fogalmazott meg. Kérte például, hogy az állam tiltsa be mindazokat az egyesületeket, lapokat, gyűléseket, amelyek alkalmasak a keresztény-nemzeti gondolat diszkreditálására. Követelte, hogy az állam vegye védelmébe a keresztény egyházak intézményeit, vagyonát és képviselőit; a kormánytagok keresztény és nemzeti szellemben dolgozzanak; a megbízhatatlan elemek ne juthassanak közéleti szerephez, és vonják vizsgálat alá a fontos állások betöltőit. Továbbá sürgette az italmérési, mulató- és moziengedélyek felülvizsgálatát, a pornográfia elfojtását, a prostitúció és az alkoholizmus lehető legszűkebb keretek közé szorítását, a családi élet védelmét.[319]

Az 1920-ban két kiadásban is megjelent, igényes kivitelű kötet természetesen komoly közéleti visszhangot keltett. Bangha a konzervatív elit széles köreiben terjesztette munkáját, és válaszként nagyon udvarias – de többnyire igencsak formális köszönőleveleket kapott. Gárdonyi Géza például leszögezte, hogy „ezt a művet minden magyar embernek meg kellene köszönni",[320] Herczeg Ferenc hálóját fejezte ki a „nagy értékű" könyvért,[321] Horthy Miklósné pedig arról biztosította, hogy „a legnagyobb érdeklődéssel" olvasta a munkát.[322]

A konzervatív értelmiség egyik fóruma, a *Magyar Helikon* nehezményezte ugyan a szövegben lévő általánosításokat, de örömtelinek tartotta, hogy Bangha nem igyekezett kiközösíteni a kereszténység ellenfeleit, és a zsidókérdésben csak radikális, de nem szélsőséges lépéseket kívánt. A recenzens ennek alapján azt remélte, hogy a jezsuita a KSV révén mérséklően hathat a tömegekre.[323] A keresztényszocialista prelátus,

[319] Bangha 2019. 202–208.

[320] JTMRL III. 9. 44. Gárdonyi Géza Bangha Bélának, 1921. január 24.

[321] JTMRL III. 9. 43. Herczeg Ferenc Bangha Bélának, 1921. január 13.

[322] JTMRL III. 9. 42. Horthy Miklósné Bangha Bélának, 1920. október 22.

[323] Magyarország újjáépítése és a kereszténység. *Magyar Helikon*, 1920. december 1. 702–703.

Giesswein Sándor szintén talált elismerésre méltó gondolatokat a könyvben, és egy nemzetgyűlési beszédében megjegyezte: csodálja, hogy a cenzúra átengedte azt a bölcs megállapítást, hogy a tőzsde és a bankok reformja sürgető, és e téren tanulni kell a bolsevizmustól.[324]

A baloldali sajtó természetesen jóval visszafogottabb volt. A *Népszava* kritikusa szerint a könyv híven tükrözi szerzője személyiségét, de „tartalmilag nagyon szegényes"-nek találta. Liberalizmusbírálatát nagy vonalakban elfogadta, viszont úgy vélte, hogy a szociáldemokrácia kapcsán a vezércikkek színvonalán mozgott a „tudománytalan" szöveg.[325] A bécsi emigráns sajtó jóval nyíltabban fogalmazhatta meg kritikáját: Gábor Andor a *Bécsi Magyar Újság*ban például általában véve rossz zsurnalisztikai munkának találta a könyvet, és nehezményezte a forrásmegjelölés nélküli idézetek nagy számát.[326]

A liberális nyilvánosság fórumain szintén foglalkoztak a munkával: a *Pesti Hírlap* elsősorban azért találta fontosnak, mert mintegy enciklopédiaként foglalta össze a Bangha gondolkodását irányító elveket. Az igen udvarias megfogalmazás szerint „kétségtelen, hogy egyike a legtermékenyítőbb olvasmányoknak, mert gondolatokat ébreszt azokban is, akik nem értenek vele egyet".[327] Kevésbé bizonyult diplomatikusnak a *Pester Lloyd* recenzense, a könyvben a filoszemitizmus képviselőjeként név szerint elítélt[328] Szász Zoltán, aki szerint a mű a „vissza a középkorba!" igényét fejezte ki, és míg a liberalizmus és a szocializmus gyengeségeit nagy buzgalommal ecsetelte, addig a kereszténységről „középkorias-klerikális torzképet" nyújtott. Szász úgy vélte, hogy Magyarország valójában a manchesteri

[324] *Nemzetgyűlési Napló,* 1921. február 22. 74.

[325] Magyarország újjáépítése és a kereszténység. Bangha Béla SJ könyve. *Népszava,* 1920. július 21. 2.

[326] Gábor Andor: Bangha Béla, S. J. *Bécsi Magyar Újság,* 1921. január 29. 5.

[327] Magyarország újjáépítése és a kereszténység. *Pesti Hírlap,* 1920. július 16. 3.

[328] Bangha 2019. 170.

kapitalizmustól elforduló neoliberalizmus, az antikommunista, liberális szociáldemokrácia, valamint „egy antiklerikális és nem-dogmatikus, etikai kereszténység" alapján építhetné fel a legbiztosabban a jövőjét. Szerinte a Bangha által megálmodott rendszer a valóságban olyan „kommunista diktatúra" lenne, mint amit a jezsuiták a 17–18. századi Paraguayban működtettek.[329]

A liberális tudományos elit részéről Matlekovits Sándor közgazdász, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja közölt alapos kritikát a könyvről. Ő elsősorban a múltat mindenestül elítélő, a hagyományokkal radikálisan szakítani kívánó közhangulat megnyilatkozásának ítélte Bangha „lelkesedésteljes" művét. Bírálata szerint a világháború fő oka valójában a brit–német hatalmi vetélkedés és a francia revánspolitika volt, nem pedig valamiféle „plutokrata összeesküvés", továbbá Magyarország gazdaságpolitikája a dualizmus idején – a kormányok liberalizmusa ellenére – erőteljesen konzervatív pályán haladt. Matlekovits szerint csak dilettáns írhat arról, hogy az országot a „plutokrácia" irányította volna, hiszen ez a háború előtt alig létezett. A valóságban ráadásul nem csupán a nagytőke, hanem minden társadalmi csoport, így az arisztokraták és a katolikus főpapok is bőven áldoznak pénzt a közvélemény befolyásolására. A politikai sajtó pedig „oly férfiak vezetése alatt áll, kik a nemzet tiszteletét és közbecsülését vívták ki a maguk számára s kikről mint a plutokraták szolgáiról szólni: bűn." Szerinte Bangha bankokráciáról alkotott véleménye rémmeséken alapul, hiszen a pénzintézetek remekül helytálltak a világháborúban, ezért igen veszélyesnek tartotta a jezsuita megjegyzését arról, hogy a bankreform terén a bolsevikoktól kellene tanulni. A kritikus szerint „aki ezeket állítja, az vagy nem ismeri a tőzsde és a bankok hivatását, vagy nem tudja, mit tett e téren a bolsevizmus; de több mint valószínű, hogy sem az egyikről, sem a másikról fogalma sincsen."

Matlekovits abban is kételkedett, hogy egyenlőségjelet lehetne tenni bolsevikok és szociáldemokraták közé, hiszen utóbbiak nem

[329] Zoltán Szász: Pater Béla Banghas Buch. *Pester Lloyd,* 1920. december 20. 1–2.

a proletárdiktatúra előkészítőiként működtek, sőt igyekeztek megfékezni az Oroszországból hazatérő, züllött kommunista csoportok által indított erjedést. Úgy vélte, hogy a szakszervezetek jövőjéről írottak papíron tetszetősek ugyan, de megvalósíthatatlanok, mivel a dolgozóknak nem fog kelleni kényszerszakszervezet. „A munkások a kapitalizmus korszakában a 4-ik rendet képezik, ennek a rendnek van politikai létjoga s így joga van politizálni" – figyelmeztetett. A szociális igazságtalanságok megszüntetését teljesen helyénvaló követelésnek tartotta, ám hiányolta a konkrétumokat. Végül a Bangha által is gyakran hivatkozott német szociológus, Albert Schäffle szavaival foglalta össze véleményét: „»Az egyháznak föladata nem az, hogy nemzetgazdasággal foglalkozzék, hanem az, hogy azt a parancsot – szeresd felebarátodat, mint tennen magadat – életre keltse és néki érvényt szerezzen. Ez megadja a vezető és a szolgáló munkának a tiszteletet – a kapitalisztikus jövedelmi folyamatnak kijavító és kiegészítő osztályozását – a kölcsönösség és a jótékonyság érvényesítését. Itt nyúl bele a keresztyén egyház közvetlenül a népgazdaság egészébe kiengesztelően, azon kívül, hogy szellemi adományaival az anyagi szerencse egyenlőtlenségeiért kárpótlást nyújt.«"[330]

A történettudomány ma elsősorban az erőteljes antiliberalizmuson, szociáldemokrata-ellenességen és antiszemitizmuson alapuló keresztény-nemzeti program nagyhatású megfogalmazásaként tartja nyilván a könyvet.[331] Gyurgyák János véleménye

[330] Matlekovits Sándor: A liberális, a szociális és a keresztyén nemzeti gondolat. *Budapesti Szemle,* 1921. 1–25.

[331] Gergely 1997. 241–242.; Szegedy-Maszák Mihály: A polgári társadalom korának művelődése II. In Kósa László szerk.: *Magyar művelődéstörténet.* Budapest, 2006, Osiris Kiadó, 532.; Miklós Péter: Konfliktus és szolidaritás. Szempontok Horthy Miklós és a katolikus egyház kapcsolatának értelmezéséhez. *Egyháztörténeti Szemle,* 2007/2. 206.; Gárdonyi 2015. 63–68.; Romsics Ignác: *A Horthy-korszak. Válogatott tanulmányok.* Budapest, 2019, Helikon, 34. Romsics ugyanakkor arra is rámutatott, hogy „Bangha az egyház és az arisztokrácia elsőbbsége mellett szállt síkra".

szerint Szabó Dezső művei mellett a *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* volt a legnagyobb hatással a korszak fajvédőire. Fő vonzerejét radikalizmusa jelentette, hiszen – szemben például Szekfű Gyula *Három nemzedékével* és Tormay Cécile írásaival – mentes volt a középosztályi, konzervatív, Széchenyi István fontolva haladó reformeszméit piedesztálra állító szemlélettől, ráadásul racionális, polemikus és „szinte propagandisztikusan egyszerű" nyelvezete miatt könnyen befogadható volt.[332]

Mint láthattuk, a könyv valóban rendkívül polemikusan viszonyult a liberalizmushoz, a szociáldemokráciához és a zsidósághoz, azonban számos olyan kijelentést is tartalmazott, amelyek nem illenek a Gyurgyák által rajzolt összképbe: a monarchia helyreállításának igénye, az arisztokrácia politikai előjogainak biztosítása, továbbá a katolikus egyház vagyonának védelme és az állami gyámság alóli teljes felszabadítása erőteljesen konzervatív kívánalmak voltak. Bangha tisztában lehetett vele, hogy e gondolatai nem feltétlenül találkoznak majd olvasói többségének osztatlan rokonszenvével, ezért ezeket kevésbé hangsúlyos helyen szerepeltette művében. Ezzel azonban ahhoz is hozzájárult, hogy az utókor elfeledkezett írásának konzervatív-állagőrző törekvéseiről.

A könyv egy másik lényeges törekvése viszont már saját korában is teljesen visszhangtalan maradt: a keresztény társadalmi tanítás lényegét kifejezni kívánó szolidarizmus eszméjének a közgondolkodásba való bevezetése. A kifejezés Bangha német rendtársától, Heinrich Peschtől eredt, aki a 20. század elején úttörő jelentőségű munkát végzett a katolikus szociális doktrína kidolgozásával. A katolikusoknak a századfordulón mindössze tudománytalan és apologetikus pamfletek álltak rendelkezésükre, szemben a marxisták és a gazdasági liberalizmus képviselőinek terjedelmes elméleti irodalmával, Pesch pedig ezt az űrt töltötte be. 1905-től több

[332] Gyurgyák 2012. 73.

kötetben publikálta a *Lehrbuch der Nationalökonomie* című főművét, amelyben a liberális gazdasági rendszer válságát annak hibás filozófiai antropológiájával, téves emberképével magyarázta. Arisztotelész és Aquinói Szent Tamás nyomdokain kritizálta a kapitalista világrendet, amelyben a tőkét tekintették alapértéknek, az embert és munkáját viszont csupán árunak. Ezzel szemben a társadalomfilozófiai és etikai alapvetések összességeként rendszerbe foglalta a keresztény szolidarizmust, amelytől azt remélte, hogy képes lesz áthatni a gazdasági életet a valódi kereszténység szellemével, és biztosítani az erőforrások lehető legigazságosabb elosztását. A német jezsuita jelentős hatással volt a korszak katolikus gondolkodóira, ám sokan közülük anélkül használták a szolidarizmus fogalmát, hogy olvasták volna Pesch műveit, egyszerűen csak jelszóként használták a kifejezést egy olyan rendszer leírására, ami se nem kapitalizmus, se nem kommunizmus.[333] Maga Bangha is ebbe a csoportba tartozott: mindössze általánosságban, egy felsorolás részeként említette meg német rendtársának nevét, és a szolidarizmus fogalmát „jelszóként" értelmezte, amely általános befolyásra tehet szert a jövőben, amennyiben „a lényegét alkotó erkölcsi mozzanatnak, a testvériességnek hangoztatásánál nem pusztán szólamokra épít, hanem ennek a testvériességnek a kereszténységben szilárd és határozott alapot ad". Ez arra utal, hogy Bangha valóban nyomon követte a kor közgazdasági és társadalomtudományi irányzatait, azonban „komoly hatást ezek alig tettek rá".[334] Így nem meglepő, hogy kísérlete a szolidarizmus fogalmának meghonosítására sikertelen maradt, ez csak az évtized

[333] Franz H. Mueller: Heinrich Pesch (1854–1926). Social Philosopher and Economist. The Currency of the Idea of Solidarism. 181–204. *Jahrbuch für christliche Sozialwissenschaften*, 18., 1977, 182–199.; Franciszek Janusz Mazurek: Die Konzeption des gesellschaftlichen Solidarismus nach Heinrich Pesch. *Jahrbuch für christliche Sozialwissenschaften*, 21., 1980, 81–82.

[334] Gyurgyák 2012. 85.

végén, Vass József népjóléti miniszter beszédei nyomán jelent meg a közbeszédben.[335]

Az „általános kereszténység" a gyakorlatban

Bangha közéleti tevékenysége szempontjából döntő fontosságra tett szert az a tényező, hogy az „általános kereszténység" gondolata – azaz a katolikusok és a protestánsok „destrukció" elleni, politikai összefogása –, amelyet ő már 1917-es emlékiratában kívánatosnak tartott, a Tanácsköztársaság tapasztalatai nyomán a fősodorba került, divatossá vált. 1919. december 3-án például a budapesti „protestáns nagygyűlés" ünnepélyes határozatában rögzítette, hogy a protestantizmus „vállát a katolicizmus ércvállának vetve, vele testvériséget fogad", a békebontókat pedig „ellenségeink szövetségesének s nemzetünk árulójának" tekinti.[336] A keresztény összefogásra vonatkozó elvárás következtében ugyanakkor a hosszú múltra visszanyúló felekezeti vitatémáknak már a nyilvános felvetése is békebontásnak minősült, ezért a problémák megoldásának keresése helyett inkább azok szőnyeg alá söprése volt jellemző. A felekezeti összefogás elsősorban demonstratív gyűléseken, nem pedig a mindennapi gyakorlatban nyilvánult meg. A felszín alatt viszont változatlanul tovább éltek a feszültségek, amelyek bármikor a nyilvánosság elé kerülhettek.

Erre jó példa a reverzálisprobléma kiújulása 1920 tavaszán. Raffay Sándor evangélikus püspök a vita kezdetén nehezmé-

[335] Erről részletesen lásd Széchényi György: Kapitalizmus, szolidarizmus. *Magyar Kultúra*, 1929/7. 289.

[336] Protestánsok a keresztény egységért. Impozáns gyűlés a Gólyavárban. *Nemzeti Újság*, 1919. december 4. 3.; Protestáns nagygyűlés. *Pesti Napló*, 1919. december 4. 5. A kérdés összefüggéseiről lásd Klestenitz Tibor: Protestáns és református nagygyűlések az 1920-as években. *Egyháztörténeti Szemle*, 2020/1. 7–22.

nyezte, hogy a magyar katolikusok az Apostoli Szentszék döntése alapján a vegyes házasságok megkötése esetén ragaszkodnak a reverzális adásához, vagyis ahhoz, hogy a protestáns fél kötelezze magát az összes születendő gyermek katolikus vallásban való nevelésére. Válaszként Bangha kifejtette, hogy az egyházak közötti politikai szövetség nem érintheti a hitelveket, így a reverzális kérdését sem. A cikk a konkrét vitában a megegyezés lehetőségeit kereste ugyan, de a két fél közötti véleményeltérés mélyebb okára is rámutatott. Bangha szerint ugyanis Raffay valójában attól tartott, hogy a kurzus idővel „tisztára katolikussá" válik, a páter viszont úgy látta, hogy a gyakorlatban addig inkább a katolikusok mondtak le saját érdekeik érvényesítéséről. Többek között azzal érvelt, hogy az *Új Nemzedék* élére református szerkesztőt állított.[337]

A feszültségeket tovább élezte, hogy *A Nap* című bulvárlap április 3-án idézte Bangha egyik írását, amely szerint a protestáns és a zsidó vallások tárgyilag helytelenek és tévesek.[338] Ez nagy felzúdulást váltott ki, Raffay püspök már egyenesen a kurzus jövőjét féltette a „rövidlátó, túlbuzgó, erőszakos" fellépéstől.[339] Bangha erre válaszként kifejtette, hogy nem volt célja a provokáció, és *A Nap* szerkesztősége nyilvánvalóan a viszálykeltés szándékával közölt az engedélye nélkül idézeteket imakönyvéből, amely szükségszerűen katolikus szellemű.[340]

Bár az eset nem rendítette meg a keresztény felekezetek hivatalos szövetségét, az egyházi vezetők számára mégis jelezte, hogy a politikai összefogás demonstrálása önmagában nem elegendő az interkonfesszionális feszültségek rendezéséhez. Bangha az események hátterében egyes protestáns körök lázadását sejtette,[341] ennek ellenére a nyilvánosság előtt továbbra is az

[337] *„Vallási türelmetlenség" vagy „túlzott érzékenység."* BBÖM XXIX.

[338] Bangha páter a vallásról. *A Nap,* 1920. április 4. 3.

[339] Raffay Sándor: Miről van szó? *Szózat,* 1920. április 11. 1.

[340] Bangha Béla: Nyilatkozat. *Szózat,* 1920. április 13. 7.

[341] Nyisztor 1941. 271.

összefogás mellett érvelt,[342] a KSV lapjai pedig a feszültségek elkendőzésére, illetve tompítására törekedtek.

A katolikus–protestáns együttműködés koncepcióját azonban nem csupán egyes protestáns körök szemlélték bizalmatlansággal, hanem az Apostoli Szentszék is. Lorenzo Schioppa nuncius 1920. október 6-án adta át megbízólevelét Horthy Miklós kormányzónak,[343] és legelső teendői között szakított időt arra, hogy felkérje Banghát egy, a katolikus sajtó helyzetéről szóló jelentés összeállítására, aminek a jezsuita már október 27-én eleget tett.[344] A diplomata sietségében közrejátszhatott, hogy a jezsuita tevékenységéről a Vatikán egy ideje már nyugtalanító híreket kapott. 1919 októberében Włodzimierz Ledóchowski rendfőnök például arról értesítette a magyar tartományfőnököt, hogy Rott Nándor veszprémi püspöktől és másoktól is súlyos kifogások érkeztek Rómába, amelyek szerint a páter túlságosan szabados és független, meggondolatlanul és a rendi alkotmány szellemével ellentétesen cselekszik.[345]

Az önigazolás szándéka jól érezhető Bangha jelentésében, hiszen nagy terjedelmet szánt néhány konkrét vád megcáfolásának, elsősorban annak, hogy a KSV nem kifejezetten katolikus, hanem „keresztény" lapvállalkozásként működött. Ez a vélemény gyakran felbukkant a korszak katolikus nyilvánosságában: sokan tartottak attól, hogy az 1919-ben megjelenő általános politikai kereszténység, amelyet a KSV is képviselt,

[342] *„Keresztény" és „katolikus" mozgalmak.* BBÖM XXIX.

[343] Érszegi Márk Aurél: Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatfelvétele 1920-ban. In Fejérdy András szerk.: *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015.* Budapest–Róma, 2015, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 82.

[344] Archivio Apostolico Vaticano, Archivio Nunziatura in Ungheria, Busta 3. 258–269. A teljes szöveg közlését lásd Klestenitz Tibor: Bangha Béla jelentése a budapesti nunciusnak a Központi Sajtóvállalat helyzetéről. *Magyar Könyvszemle,* 2017/1. 73–80.

[345] Molnár–Szabó 2010. 76.

a katolikus érdekek elsikkadásához és hitközönyhöz fog vezetni.[346] A panaszokkal szemben Bangha egyrészt azzal igyekezett érvelni, hogy 1919 őszén nagy sietséggel kellett eljárnia, és az állítólagos korábbi „zsidó sajtóuralom" következtében nem talált elegendő számban katolikus újságírókat, ezért „kénytelen volt" protestánsokat is alkalmazni. Arra is utalt ugyanakkor, hogy a Tanácsköztársaság bukása után a közhangulat a bolsevizmussal szemben a keresztény erők összefogását követelte. A közvélemény, beleértve a katolikusokat is, nem fogadta volna el a tisztán katolikus felekezeti lapok indítását, ezért nem maradt számára más lehetőség, mint a KSV-t „keresztény" lapkiadóként működtetni – fejtegette. Úgy vélte, hogy a dualista korszak közéleti liberalizmusának, az elterjedt vallási közömbösségnek, valamint a felekezeti toleranciának az eredményeként még a katolikusok jelentős része is ódzkodna attól, hogy magukat kifejezetten katolikusnak valló lapokat olvasson. Kiemelte, hogy a KSV-t jelenleg „a keresztény kormányhoz közel állónak" tekintik, jelentékeny sikerét és elterjedtségét pedig kizárólag ennek a taktikának köszönheti.[347]

Védekezésében tehát Bangha tulajdonképpen arra törekedett, hogy a KSV irányvonalát, az aktuális politikai kurzushoz igazodó „általános keresztény" felfogás képviseletét az 1919 utáni körülményekhez való kényszerű alkalmazkodásként állítsa be. Ez azonban nem felelt meg a valóságnak, hiszen 1917-ben – egészen más politikai környezetben – a hercegprímásnak benyújtott emlékiratában, mint már láthattuk, nagyon hasonló elképzeléseket fogalmazott meg. Arra is utalt azonban, hogy a vállalat csak akkor maradhat működőképes, ha a polgári és katonai hatóságok továbbra is támogatják, például propagandával, illetve a megfelelő vasúti és postai tarifákkal. „Erről a

[346] Erről részletesen Klestenitz Tibor: Felekezeti reneszánsz és „általános kereszténység" az 1920-as évek magyar katolikus sajtójában. *Kommentár*, 2010/5. 53–64.

[347] Klestenitz 2017. 75–77.

támogatásról ma még nem mondhatunk le. Ez azonban elképzelhetetlen lenne, ha felekezeti sajtónak lehetne minket kikiáltani" – írta a nunciusnak. Ezzel egyrészt megerősítette a KSV aktuális irányvonala mellett felhozott korábbi érveit, ugyanakkor sorai arra mutatnak, hogy ezt csak ideiglenes megoldásnak tartotta. Úgy vélte, hogy a tisztán katolikus sajtónak még nem adottak az anyagi feltételei, az efféle „sekrestyesajtó" nem számíthatna akkora olvasóközönségre, amely biztosíthatná fennmaradását. Ugyanakkor azt remélte, hogy idővel megváltozik a helyzet, ám hangsúlyozta, hogy ehhez intenzív lelkipásztori munkára, a közönség meggyőzésére lenne szükség.[348]

Politikai kacskaringók, 1920–1921

Banghának tehát számolnia kellett azzal, hogy a katolikusok megosztottan viszonyultak a KSV politikai irányvonalához. Ez ráadásul nem csupán a felekezeti együttműködésre, hanem a társadalmi kérdések tárgyalásában megmutatkozó radikális hangvételre is vonatkozott. Bangha tapasztalatai szerint „az egyik oldalon szélsőséges, szinte forradalmi hangot, a másik oldalon önmérsékletet [...] az elvek kiegyezését a gyakorlati élettel követelték".[349] Nagy bosszúságot okoztak számára a KSV-lapok katolicizmusát hiányoló támadások is, amelyek valószínűleg elgondolkodtatták az irányvonal helyességéről.[350] A kritikák bizonyára hozzájárultak ahhoz, hogy 1920-ban visszatérően levertségről, tehetetlenségről panaszkodott naplójában: „se a sajtóban, se kívüle komoly munkát nem végzek, csak pipálok s regényt olvasok" – írta egy alkalommal.[351] Kosztolányi Dezső

[348] Klestenitz 2017. 78–79.

[349] Nyisztor 1941. 271.

[350] A katolikus sajtókritikáról lásd Klestenitz 2013. 214–218.

[351] Molnár–Szabó 2010. 244.

hasonlóan ítélte meg teljesítményét: úgy vélte, hogy főnöke nagyon okos ember, „de mint újságíró teljesen leromlott és csupa közhelyeket ír".[352] A jezsuita közérzetét tovább rontotta, hogy édesanyja 1920 novemberében, 69 éves korában „a cseh megszállás keserűségei alatt" elhunyt Nyitrán anélkül, hogy gyermekei búcsút vehettek volna tőle.[353]

Bangha határozatlansága a KSV irányvonalában is érződött. 1920 végén szakmai körökben elterjedt a hír, hogy a vállalat vezetősége a jövőben konzervatívabb nézőpontot szeretne követni.[354] A KSV lapjai azonban 1920 végén mégis inkább radikális irányba lendültek tovább, aminek a politikai helyzet és a belső erőviszonyok változása volt az oka. A trianoni béke nemzetgyűlési elfogadását követően ismét aktuálissá vált az államfő személyének kérdése, ami a Habsburgok visszatérésének lehetősége miatt felbolydította a politikát, hiszen a kisgazdák szabad királyválasztó csoportjai attól tartottak, hogy a KNEP IV. Károly uralmának visszaállítására törekedik.[355] A viták következtében a sajtóban egyre gyakoribbá váltak a keresztény-nemzeti kurzus végét jósoló cikkek, ami aggodalommal töltötte el a keresztény politika vezetőit.[356] Bangha 1921 elején naplójában arra panaszkodott, hogy a keresztény politikai erők megosztottsága miatt „újév óta a zsidó sajtó a legszemtelenebbül lép fel, úgy ahogy nem mert volna egy negyedév előtt".[357] A KSV vezetése ezért arra törekedett, hogy a „destrukció"-val szemben erőt mutasson, és helyreállítsa az egységet.[358]

---

[352] Göndör 1921. 7.

[353] Gyászrovat. *Nemzeti Újság*, 1920. november 13. 4.; *Egri Népújság*, 1920. november 19. 2.

[354] Magyarország újjáépítése és a kereszténység. *Magyar Helikon*, 1920/14. 703.

[355] Kardos 1998. 43.

[356] SzfvPL 5865, Prohászka Ottokár Grosz Ferencnek, 1920. december 25.

[357] Nyisztor 1941. 274.

[358] Bangha páter a keresztények összetartásáról. *Nemzeti Újság*, 1921. január 15. 3.

A változásban ugyanakkor személyi okok is közrejátszottak. Bangha és a vállalat legnépszerűbb publicistája, Milotay István között a kezdetektől feszült volt a viszony, és a páter fokozatosan kivette a szerkesztő kezéből az irányítást. Ehhez hamarosan anyagi természetű viták is társultak.[359] Milotay a bécsi emigráns sajtó értesülései szerint már 1920 nyarán a kiválás lehetőségét kereste,[360] és 1920 novemberében távozott a kiadótól.[361] Ezt a korábbi szakirodalom tévesen értelmezte a fajvédőkkel való szakítás jeleként,[362] Bangha ugyanis a KSV legnépszerűbb publicistáját két fiatal újságíróval, Kádár Lehellel és Lendvai Istvánnal pótolta, akik szélsőségesen radikális hangvételükkel még túl is tettek elődjükön.[363]

A KSV vezetése 1921 elején a liberális sajtó befolyásának megerősödését a „keresztény" orgánumok összefogásával és a destruktívnak bélyegzett sajtótermékek elleni bojkott hirdetésével próbálta meg ellensúlyozni. Ez egybeesett a korábbi törekvésekkel, hiszen a vállalat megalakulásától kezdve igyekezett kampányok szervezésével fellépni a „destruktív" lapokkal szemben. 1920. október 10-én például a *Nemzeti Újság* szerint mintegy tízezer fő vett részt a kaposvári sajtógyűlésen, ahol Bangha kezdeményezésére a tömeg megfogadta, hogy csak a keresztény lapokat olvassa, míg a liberális sajtótermékek ellen küzdeni fog.[364] A KSV akciója akkor tett szert nagyobb politikai jelentőségre, amikor az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga országos fellépést indított a „forradalmi" sajtó ellen. A liga igazgatóságának 1921. februári állásfoglalása különbíróság létrehozását javasolta a lapszerkesztőségek forradalom alatt tanú-

---

[359] Az üldözött Milotay. *Az Ember*, 1920/47. 22.

[360] Banghaék új pénzt kaptak. *Az Ember*, 1920/32. 15.

[361] *Új Nemzedék*, 1920. november 18. 3.

[362] Márkus 1977. 153.

[363] Ezt tanúsítja cikkeinek gyűjteménye. Lendvai István: *A harmadik Magyarország*. Budapest, 1921, Pallas.

[364] Sajtógyűlés Kaposvárott. *Nemzeti Újság*, 1920. október 13. 5.

sított magatartásának vizsgálatára és – indokolt esetben – a „keresztény" Magyarországot fenyegető orgánumok megszüntetésére.[365] A felhíváshoz csatlakozott a tekintélyes jobboldali szervezeteket tömörítő Társadalmi Egyesületek Szervezete is, amelyet ekkor Bethlen István vezetett.[366]

Bangha cikkeiben lelkesen támogatta a kezdeményezést. „A keresztény nemzeti irányzat emberei is követhetnek el hibákat, amelyeket bírálni s ostorozni mindenkinek szabad, de ezeket a hibákat a rendszerrel, az iránnyal azonosítani, enyhén szólva: alacsony fogás, és legkevésbé azoknak van erre joguk, akik Magyarországot az álliberalizmus lejtőjén a mai nyomorúságok poklába juttatták"[367] – írta indoklásként. Áprilisban amiatt panaszkodott, hogy a kurzus politikusai mindaddig csak beszéltek a sajtó felelősségre vonásáról, de semmi sem történt az ügyben. Míg a kis bűnösöket, tehát a Lenin-fiúkat felakasztották, a proletárdiktatúra értelmi szerzőit futni hagyják, a „destrukció" hívei most is háborítatlanul rombolhatják sajtójukkal a közvéleményt. „Akik fegyverletételre, forradalomra izgattak, azoknak nem további izgatási szabadság jár, hanem börtön"[368] – vélekedett.

A KSV és a többi keresztény-nemzeti orgánum együttműködése, amelyet az antiliberalizmus és a piaci érdekek egyaránt motiválták, 1921 tavaszán, a „destruktív" sajtó elleni kampánnyal érte el csúcspontját. Az összefogás azonban csak ideiglenesen járt eredménnyel. A háttérben már megérlelődtek azok a változások, amelyek hamarosan megrendítették a vállalat irányvonalát, a keresztény-nemzeti együttműködés mellett a felekezeti együttműködés kérdésében is. 1920 végén az addigi törékeny belpolitikai stabilitás végképp felbomlott, a IV. Károly uralmának visszaállítását tervező legitimisták és a „nemzeti király" trónra ültetését óhajtó szabad királyválasztók éles konfliktusba kerültek egymással. Az ellentéteknek ráadásul felekezeti felhangjai is voltak, hiszen a legitimisták körében inkább katolikusok, a szabad királyválasztók táborában inkább protestánsok jelentek meg nagyobb arányban.[369] Bangha egyre növekvő keserűséggel vette tudomásul mindezt. Cikkeiben a politikát követő kisemberek elégedetlenségét közvetítve arról írt, hogy a nemzeti újjáépítés munkája lassan halad előre, a formák közt gyakran elsikkad a lényeg. „A parlamentarizmus és a demokrácia túlhajtása végzetes veszedelemmé válhat minden nép életében, de leginkább olyanéban, mint mi vagyunk, ahol a temperamentum és a pártoskodás hajlama amúgy is túlteng s az elmélyedő, csendes, alapos munkának kevesebb a becsülete, mint a politikai fondorlatoknak s a hangzatos szónoki hatásoknak. Itt most nem többség kell és pártérdek, hanem szakértelem, lelkiismeret és azután – vaskéz". Emellett a szociálpolitika elhanyagolása miatt is kifejezte aggodalmait: „Ez a kurzus még nem keresztény kurzus, legalább nem a maga teljességében az. A pártönzés és osztályönzés, a demagógia és a személyi vitázás: mindez nem keresztény politika" – figyelmeztetett.[370]

Cikkeiben természetesen a legitimisták mellett foglalt állást. Követelte az új formában újjáéledő közjogi megosztottság meghaladását, és kárhoztatta a szerinte a liberálisok által a népbe nevelt „kuruc szűklátókörűséget". Az értelmiségi önostorozás jegyében kijelentette: „Magyarországon, sajna, még az úr is műveletlen. Balkán szele leng itt még egyetemi végzettségű értelmiségünk körül is és aránylag igen kevés emberünk van, aki sokat olvasott és gondolkodott, Európát járt és történelmet tanult, aki közéleti és kultúrkérdésekben közszégyen nélkül

[365] Rendezni kell a sajtókérdést. *Nemzeti Újság,* 1921. február 4. 5.

[366] *Horthy Miklós titkos iratai.* S. a. r.: Szinai Miklós–Szűcs László. Budapest, 1962, Kossuth Kiadó, 48.

[367] Le az álarccal! *Nemzeti Újság,* 1921. január 23. 1. (BBÖM XXVII.)

[368] Hol a fővádlott? *Új Nemzedék,* 1921. április 14. (BBÖM XXVII.)

[369] Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Budapest, 1991, Magyarságkutató Intézet, 123.

[370] A keresztény „kurzus" mérlege. *Új Nemzedék,* 1920. december 12. 1. (BBÖM XXVIII.)

kinyithatja a száját."[371] Érthetőnek tartotta ugyan, hogy sok magyar keserűen emlegeti a dualizmus évtizedeiben az osztrákoktól elszenvedett méltánytalanságokat, de leszögezte: „mégis nagy baj, ha nem számolunk a való erőkkel: azzal, hogy pirinyó nép vagyunk ahhoz, hogy a körülöttünk nyüzsgő kis és nagy ellenségek között megálljunk a talpunkon, ha csupa ellenségünk van, s nem keresünk megértő szövetségest."[372]

A királykérdés a KNEP belső erőviszonyait is átalakította. A konzervatív legitimista ifjabb Andrássy Gyula meg akarta szerezni a kormányhatalmat a király visszatérésének előkészítésére, ezért első lépésben a párt konzervatív-liberális szellemű újjászervezésére törekedett.[373] 1921 elején belépett a KNEP-be, amely azonnal elnökévé választotta. A párt új célja az lett, hogy összefogjon a hagyományos elitcsoportokkal a kisgazda szabad királyválasztók ellen.[374] A KSV lapjai már 1921 januárjában üdvözölték Andrássy aktív politizálásra való törekvését.[375] Névtelen vezércikkében Bangha is hangsúlyozta, hogy nagy várakozással figyeli a pártszervezési törekvéseket. „Haller a keresztény kisemberek szocializmusának régi vezére. Andrássy az európai színvonalú szintetikus, a kettő együtt pedig a keresztény magyar társadalom jelentős osztályainak, a keresztény úrnak és a keresztény munkásnak, szerencsés auspiciumokkal kecsegtető összefogása"[376] – írta az *Új Nemzedék*ben. 1921 májusától pedig az 1919 eleje óta szünetelő *Magyar Kultúra* kiadásának megkezdésével érzékeltette a „kurzus" iránti felfogásának változását. A lap szerkesztésében nagy se-

[371] *Magyar parlamentarizmus.* BBÖM XXVIII. Ez a Bangha-cikk a kiadó megjegyzése szerint kefelevonatban maradt.
[372] Érzelmi politika. *Új Nemzedék,* 1921. február 5. 1. (BBÖM XXVIII.)
[373] Romsics 1991. 116.
[374] Szalai Miklós: *Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája.* Budapest, 2003, MTA TTI, 171.
[375] Taktika. *Nemzeti Újság,* 1921. január 20. 1.
[376] *Pártalakulások.* BBÖM XXVII.

gítségére volt Czapik Gyula, a román megszállás elől Budapestre menekülő pap és újságíró, aki hozzá hasonló komolysággal érdeklődött a sajtókérdés iránt, fiatal korában még nyomdászmesterséget is tanult.[377]

Az újrainduló *Magyar Kultúra* beköszöntő cikke hangsúlyozta, hogy a keresztény együttműködés nem jelentheti a katolikus gondolat végét, „a keresztény legitimitás elnémulását", ugyanakkor már előre tiltakozott az ellen, hogy a folyóirat megjelentetését protestáns részről felekezeti békebontásnak minősítsék.[378] Bangha kritizálta – a korábban általa is szorgalmazott – keresztény együttműködést, egyelőre vallási szempontok alapján. A kooperáció olyan felfogása ellen tiltakozott, amely eljelentéktelenítette az önálló dogmatikus és egyházszervezeti életet, és helyette a „vizenyős vallási közönyt" erősítette. Úgy vélte, hogy keresztény öngyilkosság lenne jozefinista közönyt teremteni a keresztény együttműködés félreértelmezése miatt.[379]

Az Andrássy által képviselt konzervativizmushoz való közeledés jegyében Bangha a *Magyar Kultúrá*ban cikket közölt a gróftól, aki a fajvédő irányvonallal szembeni összefogásra szólította fel a katolikus értelmiséget: „a zsidósággal szemben való térfoglalást a keresztény szellemben, a méltányosság, a bölcs előrelátás medrében tartsa, és ne engedje meg, hogy a gyűlölet, mely kétségtelenül igen elterjedt, vezérmotívummá váljék, amit a túlzók elleni fellépéssel [...] lehet elérni".[380] A *Magyar Kultúrá*ban Bangha is megvizsgálta az antiszemitizmus kérdését. A „félrevezetett s kihasznált keresztény népek" Európa-szerte

[377] Rosdy Pál: „Szent büszkeséggel..." Ötven éve hunyt el Czapik Gyula egri érsek. *Új Ember,* 2006. április 23. 25.
[378] A Magyar Kultúra olvasóihoz. *Magyar Kultúra,* 1921/1. 1–2.
[379] Bangha Béla: Az egységes keresztény front és a katolicizmus. *Magyar Kultúra,* 1921/2. 107–109.
[380] Andrássy Gyula: A magyar értelmiség feladatairól. *Magyar Kultúra,* 1921/1. 4–5.

jelentkező „ébredését" továbbra is örvendetesnek találta, azonban arra figyelmeztetett, hogy a kereszténység az egyre népszerűbbé váló téveszmékkel szemben nem faji, hanem erkölcsi kategória, és kifejezetten veszélyes, hogy „a magyar tunyaság, hetykeség, elbizakodottság [...] egészen jól megfér ezzel a merőben antiszemita kereszténységgel". Ezért határozottan szót emelt azon elméletek ellen, amelyek valamennyi zsidó eredetű szellemi terméket, így még az Ószövetséget is erkölcstelennek bélyegzik. Kifejezetten elítélte például Friedrich Delitzsch német tudós nézeteit,[381] magyar méltatói közül pedig Kiss Sándort és Szépvizi Balázs Bélát.[382] Bangha levonta a következtetést: „Rossz alapra építjük tehát kereszténységünket, ha azt hisszük, hogy a kereszténységünk a származásunkkal együtt adva van."[383]

A királykérdés aktuálissá válása és a KSV legitimista állásfoglalása a frontvonal másik oldalán a Horthy Miklós kormányzóhoz közel álló Gömbös-csoportot is tevékenységre ösztönözte. Kozma Miklós, a Magyar Távirati Irodát irányító jobboldali radikális sajtóvezér úgy látta, hogy a keresztény sajtót megbénítja a „testvérharc", ezért javasolta, hogy a keresztény lapokat a KSV-vel együtt rendeljék közös vezérkar alá. Ettől azt várta, hogy támogassa a „destruktív" fronttal szemben a vállalatot, másrészt hogy ellensúlyozza is azt a királykérdésben elfoglalt álláspontja miatt. Kozma értékelése szerint ekkor a keresztény sajtó 80-90%-a türelmetlen legitimista volt, ahogyan a „zsidó" sajtó többsége is, holott szerinte a magyarság a királykérdés kikapcsolását óhajtotta volna. Ezért az állam biztonságának megőrzésére hivatkozva az egyensúly helyreállítását kívánta.[384] A szegedi csoport a kormányzati sajtópolitikára elsősorban Eckhardt Tibor révén rendelkezett komoly befolyással, aki a miniszterelnökség sajtóosztályának vezetője volt.[385] A hatalom csúcsain azonban hamarosan a szegediek szándékaival ellentétes átrendeződés következett be. 1921 augusztusában Bethlen István miniszterelnök titkos tárgyalásokat kezdett a legitimistákkal. Bethlen és Andrássy megállapodott egymással a Habsburg-uralom távlatos helyreállításának feltételeiről, illetve a legitimistákon és a kisgazda agráriusokon alapuló, egységes kormánypárt létrehozásáról.[386]

Bangha 1921 folyamán egyre borúsabban látta az ország helyzetét, és mind komolyabb önkritikát fogalmazott meg. Alapvető problémaként értékelte, hogy sikertelen maradt az a felhívás, amelyet a *Magyarország újjáépítése és a kereszténységben* megfogalmazott: nem történt meg az elvi alapok tisztázása, a kormányzás ezért szükségképpen rögtönzéseken alapul, a közélet pedig kaotikus. A kereszténység nagyrészt csupán közéleti jelszó maradt: „Keresztény Magyarországot akartunk, de minél kevesebb kereszténységgel. Kereszténység alatt csak fajiságot értettünk; antiszemitizmust, tehát negatívumot. Az antiszemitizmus megfelelő módja és mértéke feltétlenül tartozéka a kereszténységnek, de nem lényege és még

---

[381] Bangha Delitzsch *Die große Täuschung* című, 1920-ban kiadott munkájára utalt, amely az Ószövetség eltávolítását sürgette a keresztény Szentírásból, Jézus Krisztust pedig árja származásúnak tartotta. Frank Surall: Zwischen Dogmatismus und Rejudaisierung. Die (un)differenzierte Wahrnehmung des Protestantismus bei Max Dienemann. In Görge K. Hasselhoff szerk.: *Die Entdeckung des Christentums in der Wissenschaft des Judentums*. Berlin–New York, 2010, De Gruyter, 284.

[382] Az utóbbi egyébként ezt azzal vélte magyarázhatónak, hogy „a zsidók" beugratták ellene Banghát, aki ezt „erőszakos vaksága" miatt nem vette észre. SzfvPL 5865, Szépvizi Balázs Béla Prohászka Ottokárnak, 1925. április 12.

[383] Antiszemitizmus és ószövetség. *Magyar Kultúra*, 1921/4. 232–236. (BBÖM XX-VIII.) Az összkiadásban közölt szövegváltozat lényegi eltéréseket tartalmaz az eredetihez képest, ezekről lásd: Veszprémy 2017. 450–451.

[384] MNL OL K 429. Kozma-iratok. Adatgyűjtemény 1920–1922. A keresztény sajtó helyzete és jövője, 1921. február 16.

[385] Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Budapest, 2001, Vince kiadó, 113.

[386] Romsics 1991. 116.

kevésbé teljessége. Puszta negatívumokkal országot építeni, társadalmat formálni, népeket gyógyítani és kultúrát teremteni nem lehet."[387]

A magyar parlamentarizmust egyre inkább „szükséges rossz"-nak értékelte, amelynek érdeme ugyan, hogy a kormány ellensúlyaként működik, de ezt rossz hatásfokkal végzi, és a gyakorlatban inkább kerékkötő és szétforgácsoló tényező. Ezért a gyenge nemzetgyűlés helyett igazi alkotmányos ellensúlyok rendszerbe állítását sürgette: valódi hatalommal rendelkező királyt és főrendiházat kívánt.[388] A királyság restaurációját külpolitikai okok miatt is elengedhetetlennek vélte, hiszen úgy ítélte meg, hogy az ország érdekeinek védelmére csak az Ausztriával való szövetség lehet képes. Egyértelműnek látta, hogy „minden, a faluja határán túllátó magyar politikus érzi, hogy Ausztriára a jövőben szükségünk lehet s ugyanúgy, vagy még inkább szüksége lesz Ausztriának mireánk."[389]

Konzervatív fordulat 1921-ben

1921 nyarán a politikai feszültségek hatására a KSV-n belül kiújult a vita a lapok irányáról. A belső ellentéteket jól példázza, hogy egy alkalommal Kosztolányi Dezső az *Új Nemzedék* rovatvezetőjeként komoly veszekedések árán ugyan, de megakadályozta a páter egyik cikkének megjelentetését.[390] A helyzet egyre több gyötrődést okozott a páter számára: „félénk vagyok sokszor, sőt gyáva és szeretem a csendet s a harci zajtól távol pipázó nyugalmat [...] kezdek egyfelől töprengő, határozatlan

[387] Tekintélytisztelet. *Új Nemzedék*, 1921. június 15. 1. (BBÖM XXVIII.)

[388] Nyári szünet előtt. *Új Nemzedék*, 1921. július 30. 1. (BBÖM XXVIII.)

[389] Egy józan osztrák. *Új Nemzedék*, 1921. augusztus 13. 1. (BBÖM XXVIII.)

[390] Bíró-Balogh Tamás: Egy „idegen" kéztől származó „Pardon..." cikk kéziratáról. *Magyar Könyvszemle*, 2010/4. 497–500.

lenni" – rögzítette naplójában. A KSV helyzetét rendkívül kritikusan értékelte: „Úgy kell felfognom a sajtót, mint amikor a legelején voltunk, amikor még semmi se volt. Ahogy akkor is csak óriási erőfeszítéssel sikerült az első nagy lépést megtennünk, úgy most is alaposan, véresen átgondolni a teendőket, s aztán önvérezve is, halálos elszántsággal, egy életem, egy halálom! – nekimenni."[391] Végül állást foglalt a változtatás szükségessége mellett: a KSV lapjai egyre inkább eltávolodtak az általánosságokban vett keresztény politikai felfogástól, és – noha elviekben továbbra is hangsúlyozták a felekezetközi összefogás fontosságát – felvállalták a katolicizmus és a legitimizmus nyílt képviseletét, illetve a protestánsokkal és a szabad királyválasztókkal való konfrontációt.

A fordulat előjelei már szeptember elején érezhetőek voltak, amikor a jugoszláv hadsereg által frissen kiürített Pécsett nagyszabású ünnepséget rendeztek a keresztény lapok népszerűsítésére, ahol Bangha hatásos szónoklatot tartott. „Bevonuláskor kötött paktum dacára keresztény sajtó nem lép fel egységesen. Sajtógyűlést is KSV legnagyobbrészt magának sajátította ki" – panaszkodott az eseményt felügyelő Kozma Miklós.[392] Az igazi irányváltást 1921. szeptember 18-án az *Új Nemzedék* vezércikke hozta meg, amely bejelentette, hogy a szerkesztőség „az igazi keresztény kurzus megteremtése érdekében" harcot indít „mindenki ellen, aki ezt a mai kurzust keresztények nevezi, aki a keresztény nevet tovább is panamával s pártönzéssel akarja beszennyezni". A cikkíró a kurzus bajaiért elsősorban a „telhetetlen kisgazda pénzéhséget" tette felelőssé. A kiutat a tisztességes emberként dicsért Bethlen István személyében látta, akitől a belső tisztogatás elindítását várta.[393] A KSV vezetése ezzel a legitimista alapokon nyugvó bethleni konszolidáció mellett kö-

[391] Molnár–Szabó 2010. 245.

[392] MNL OL K 26. 1243. cs. V. t. 7420. sz. Kozma Miklós távirata Eckhardt Tibornak 1921. szeptember 6.

[393] A „kurzus válsága". *Új Nemzedék*, 1921. szeptember 18. 1.

telezte el magát. Egyben azzal vádolták meg a Gömbös-csoport orgánumát, a Szózatot, hogy nyomdaszámláinak elengedéséért cserébe kieszközölte a kormánynál *Az Est* utcai árusítási tilalmának törlését. A *Szózat*ot szerkesztő Zsilinszky Endre azonnal tiltakozott.[394] Miután a KSV nem cáfolta a cikket, a *Szózat* megnevezte a feltételezett szerzőt, Bangha Bélát, és bírósági eljárást helyezett kilátásba ellene.[395]

Az irányváltásnak a politika mellett feltehetően anyagi okai is voltak. A KSV bevételei nem fedezték a kiadásokat,[396] még a hivatalos – és a valóságot gyakran megszépítő – kimutatások is folyamatosan veszteségről számoltak be.[397] 1921 áprilisában a vállalat adós volt a korábban megvásárolt Pallas Nyomda árából mintegy tízmillió koronával, illetve a továbbfejlesztésre, reklámra még további pár millió forgótőkét igényelt volna. A KSV ezért az amerikai magyarok körében igyekezett adományokat szerezni, a vezetőség huszonötezer dollár gyűjtését tűzte ki célul.[398] A gyűjtés vezetésére az eredeti tervek szerint Bangha már tavasszal az Egyesült Államokba ment volna, azonban határozatlan időre elhalasztotta a kiutazást.[399] A nehézségek ugyanakkor arra késztették a vállalatot, hogy minden pénzforrást megragadjon. Bangha ezért például felajánlotta az *Új Nemzedék* szolgálatait a budapesti francia követségnek, amely ekkoriban egy magyar lap támogatását kereste. Az *Új Nemzedék* 1921 októberétől havi kétszázezer korona támogatáshoz juthatott volna, Bangha azonban az összeg dupláját szerette volna megkapni,

394 Zsilinszky Endre: Az „Új Nemzedék" vádja. *Szózat,* 1921. szeptember 22. 3.

395 Válasz az „Új Nemzedék"-nek. *Szózat,* 1921. szeptember 25. 5.

396 OSZK Lt., Tápay-Szabó Lászlónak ismeretlen, dátum nélkül.

397 A vállalat hivatalosan elismert vesztesége 1919-ben 1 304 149, 1920-ban 1 235 308, 1921-ben pedig 3 242 772 korona volt. Kormos Gyula szerk.: *Magyar Pénzügyi Compass 1921–1922.* Budapest, 1922, Apolló Rt., 434.; és 1923: 563.

398 Hogyan született meg s mire kéri idegenbe szakadt testvéreinket a keresztény magyar sajtó. *A Kereszt,* 1921/14. 3.

399 P. Bangha nem jön ki az Egyesült Államokba. *A Kereszt,* 1921/15. 1.

mire a franciák elálltak az egyezségtől.[400] A jezsuitát nyilvánvalóan nem a meggyőződés, hanem az anyagi kényszer irányította, hiszen néhány hónappal korábban a miniszterelnökség figyelmeztette arra, hogy lapjának túlzottan franciaellenes állásfoglalásai veszélyeztetik a nemzeti érdekeket.[401]

Banghának azzal is szembe kellett néznie, hogy a KSV-lapok sok tekintetben, elsősorban a „zsidókérdés" ügyében túlzottan közel kerültek a radikális ébredőkhöz, amit a közönség egy része bizalmatlanul fogadott.[402] A radikalizmus pedig nyilvánvalóan nem segítette elő a zsidóság megtérítésére vonatkozó elképzeléseit: a főváros közismert népkonyháját vezető „Róbert bácsi" személyesen szóvá is tette neki, hogy ha a kereszténység 1919 után a maga igazi krisztusi mivoltában mutatkozott volna meg, akkor már valamennyi zsidó konvertált volna.[403] Bangha úgy vélte, hogy a KSV nehézségeihez a két vezető publicista, Kádár Lehel és Lendvai István intranzigens harcmodora is hozzájárult, ezért önmérsékletre akarta bírni őket.[404] Emellett a széles nyilvánosság előtt is felszólalt a kereszténység politikai jelszóként való felhasználása ellen, a fajvédőkkel való szembefordulást előrevetítve: „ma jobban benne vagyunk a pogányságban, mint valaha. Tömérdek ember méltatlanul használja fel a keresztény jelszavakat. Mi [...] nem fogunk meginogni sem keresztény voltunkban, sem keresztény sajtónk szeretetében, még akkor sem, ha klerikálisoknak gúnyolnak bennünket" – mondta szeptember végén egy, a Gellért-szobornál rendezett ünnepségen.[405]

400 Ablonczy Balázs: Francia diplomaták Magyarországon 1920–1934. *Századok,* 2000/5. 1159.

401 MNL OL K 26 1241. cs. V. t. 1684. sz. Eckhardt Tibor Krüger Aladárnak, 1921. március 10. A levél másolatát Banghának is elküldték.

402 A nyomós okok. *Új Nemzedék,* 1921. október 27. 6.

403 „Róbert bácsi" szavait egy parlamenti vitában Kováts J. István református lelkész idézte. *Nemzetgyűlési Napló,* 1922. január 11. 445.

404 A Magyar Írók Szövetsége a keresztény sajtóért. *Szózat,* 1921. október 13. 10.

405 Ünnepség a Gellért-szobornál. *Nemzeti Újság,* 1921. szeptember 27. 5.

Bangha az anyagi problémák megoldása, a lapok modernizálása és a politikai irányvonal módosítása érdekében visszatért eredeti személyi elképzeléséhez, és a liberális katolikusnak számító Szabó Lászlót bízta meg az *Új Nemzedék* irányításával, aki 1921. október 1-jén vette át a lap szerkesztését. Szabó a polémiákba belefáradt közönség megnyerésére toleráns hangvételt akart meghonosítani.[406] Azzal kezdte tevékenységét, hogy eltávolíttatta a KSV-től Kádár Lehelt és Lendvai Istvánt, amit a munkafegyelem és a teljesítmény hiányával indokolt, és ez óriási közéleti visszhangot váltott ki. A liberális és baloldali sajtó a „kurzus" egyik vezérének pálfordulását látta az eseményekben: „Szomorú elégtételünk, hogy az ecclesia militans e harcoskedvű vezére csak ma jön arra rá, amit mi mindig is hirdettünk, hogy az elvektől való szélsőséges elhajlás kárt és veszedelmet jelent"[407] – írta például a *Magyarország.* Batthyány Tivadar a Kossuth-párt ülésén örömmel nyugtázta Bangha „feleszmélését",[408] Fenyő Miksa pedig a páter „ótestamentumi bátorságát" dicsérte, mellyel „az érdekes profilú pap" szembefordult „a demagógia szabadcsapataival".[409] Rupert Rezső nyílt levélben fordult Banghához, örömmel állapítva meg, hogy megtagadta az őt is félrevezető korábbi embereit, és kiűzte a kufárokat a közvélemény templomából. Úgy vélte, hogy a jezsuita a közvélemény ura, ezért mindent jóra fordíthat, ha segít megteremteni a magyar „polgárállamot".[410] Az *Egyenlőség* értékelése szerint a páter ráeszmélt: lapjainak irányvonala lehetetlenné teszi egyik fontos eredeti célja elérését, azaz a zsidóság megtérítését. „Bangha megfordulása tehát a vallási antiszemitizmus megszólalása a faji antiszemitizmus ellen. Az egységes antiszemita tábor kettészakadásának tünete. A térítési program harcosa belátja,

[406] Szabó 1928. 76.

[407] Az igazi kereszténység. *Magyarország,* 1921. szeptember 27. 1.

[408] Batthyány bocsánatot kér Lukács Lászlótól. *Pesti Napló,* 1921. október 6. 6.

[409] Fenyő Miksa: Magyarnak Pécs... *Világ,* 1921. október 23. 4.

[410] Rupert Rezső: Levél Bangha Bélához. *Világ,* 1921. október 9. 3.

hogy az antiszemitizmus kudarcot ért, vissza akarja hát fordítani a vallási irányhoz."[411]

A radikális jobboldalon természetesen gyökeresen eltérően értékelték az eseményeket. A KSV tervezett irányváltásának hírére az ébredők ötvenfős küldöttséget küldtek a páterhez, ám beavatkozásuk nem tudta megakadályozni a változásokat.[412] Az illetékesek ugyanakkor szükségesnek látták az ébredőkkel szembeni elővigyázatosságot, ezért a KSV szerkesztőségei rendőri védelmet kaptak.[413] A hatóságok állítólag még lovasrendőröket is készültségbe helyeztek az épület védelmére.[414] A szimbolikus politikai térben viszont azonnal megindultak a támadások. A közvetlenül érintett Lendvai István például arról panaszkodott, hogy sohasem tartozott a páter bizalmi körébe, ő inkább csak tűrte munkáját, mint a számára személyesen kellemetlen, de a lapoknak „kellemes ballasztot", az irányváltás pedig a „Bangha–Cavallier–Csernoch-csoport machinációja".[415] *A Cél* cikkírója úgy vélekedett, hogy a páter 1919-ben, a KSV megindításakor faji alapú antiszemitizmust érvényesített, később azonban elbizonytalanította, hogy a kurzus nem tudta megoldani a társadalmi problémákat, és hogy „a diktatúrára következett visszahatás egyáltalán nem hozta meg azt a hitéleti és vallásos újjászületést, amelyre a katolicizmus vezetői számítottak". Ennek következtében alaposan elgondolkodott, és „teológiai álláspontja győzött magyar ösztönei felett", hiszen a katolikus tanításból kiindulva arra jutott, hogy hiba volt az antiszemitizmus faji megalapozása, a zsidóságot csak akkor szabad üldözni, ha bűnös, ami nem okvetlen tartozéka fajiságának.

[411] Palágyi Lajos: Térítésről van szó... *Egyenlőség,* 1921. október 15. 13.

[412] Lukachovich Lajos: Változások a Központi Sajtóvállalatnál. *Magyarság,* 1921. október 6. 5.

[413] Irányváltozás a Központi Sajtóvállalatnál. *Szózat,* 1921. október 4. 3.

[414] A Pallas épületét a rendőrség őrzi. *Friss Ujság,* 1921. október 1. 3.

[415] Lendvai István levele a Kecskeméti Közlönyhöz a Központi Sajtóvállalat irányváltozásáról. *Kecskeméti Közlöny,* 1921. október 8. 1.

A szerző úgy vélte, hogy Bangha fordulatával nagy károkat okozott, hiszen tovább fokozta a zsidóság „elviselhetetlen szemtelenségét", továbbá sok „gyöngébb ítélőképességű embert" megingatott, akik őt követve elhagyják a keresztény zászlót.[416]

A szerkesztőcsere következtében számos ébredő egyesület fejezte ki bizalmatlanságát.[417] Az Ébredő Magyarok Egyesülete például bojkott alá helyezte a KSV-t, amíg az újra a „magyar faji felfogás" alapjára nem áll.[418] Bár burkoltabb formában, de Prohászka Ottokár is kétségeinek adott hangot, amikor a keresztény sajtó intranzigenciájának megőrzésére és a „destruktív" sajtó elleni harc folytatására hívta fel a figyelmet.[419] A Tormay Cécile irányította Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége szintén elítélte a változásokat, elsősorban politikai indokokat látva mögöttük: „ma a keresztény és liberális sajtó között nincs az a mély elhatároltság, már nem képviselnek ellentétes világnézetet, már nem tükröződik két különböző faj erkölcsi felfogása, mert ma már csak legitimista és szabadkirályválasztó sajtó van". Az egyesület ezért bizottságot alapított a keresztény lapok elvhűségének ellenőrzésére.[420]

A protestáns sajtó szerzői a fordulat után szintén határozott támadásba lendültek. Ők úgy látták, hogy Bangha szakított a keresztény irányzattal, ismét a protestánsellenesség irányítja, és a KSV fordulata megmutatta, hogy a katolikusok valójában a többi egyház önfeladásaként képzelték el a felekezetközi békét: „az egység hangoztatói előtt nem a béke volt a fontos, hanem a protestáns hát, amelyről a politikai és gazdasági porondra lehet ugrani".[421] A *Kálvinista Szemlé*ben a „legszerencsétlenebb klerikális politika" kiújulásáról írtak,[422] az *Őrálló* publicistája pedig a „XX. századi ellenreformáció" fegyverének láttatta az új KSV-t.[423]

Az ellenérdekelt felek számára kényelmes támadási felületet jelentett, hogy Szabó László korábban a radikálisok által a destrukció zászlóshajójaként kezelt *Az Est* munkatársa volt, ezért szárnyra kapott a híresztelés, miszerint Bangha titokban alkut kötött Miklós Andorral, és átjátszotta számára a KSV részvényeit. Ezt a bécsi emigráns sajtó híreire hivatkozva a kérdéssel foglalkozó korábbi szakirodalom is valószínűnek tartotta, noha elismerte, hogy semmilyen írásos bizonyíték sincs rá.[424] Valójában, mint látni fogjuk, egyetlen jel sem valószínűsíti azt, hogy a KSV 1921 őszén tőkeerős új tulajdonoshoz került volna.

A híreszteléseket Bangha azonnal megcáfolta, és egyértelművé tette, hogy meggyőződésből támogatja Szabó lépéseit.[425] Azt fejtegette, hogy csupán hangzatos szóvirágokból nem születhet jó keresztény sajtó, és a „zsidó" sajtó elleni vezércikkek helyett lelkiismeretes újságírói munkát sürgetett a „jó" sajtó megteremtésére.[426] A Szent István-bazilikában tartott konferenciabeszédében még tovább revideálta álláspontját, kijelentve, hogy a zsidóság ellen lehetetlen faji alapon küzdeni, mivel komoly tudósok állítása szerint a kelet-európai zsidóság nem szemita, hanem kazár eredetű, akik a magyarság fajrokonai.[427] Bár ezt a gondolatát néhány hónappal korábban már kifejtette a *Magyar Kultúrá*ban,[428] a beszéd a helyszínen mégis sokak szá-

---

[416] Lemur: A kurzus zökkenői. *A Cél,* 1921. október 1. 259–262.

[417] Turi Béla: Nyilatkozat. *Nemzeti Újság,* 1921. október 9. 7.

[418] *Szózat,* 1921. október 5. 4.

[419] Prohászka Ottokár az egységes keresztény frontról és a politikai helyzetről. *Szózat,* 1921. november 25. 1.

[420] Sajtógyűlés. *A Magyar Asszony,* 1922/2. 30.

[421] Felekezetközi béke. *Őrálló,* 1921/35. 1.

[422] Felzúdulás Bangha páter ellen. *Kálvinista Szemle,* 1921/45. 371.

[423] Bangha jezsuita. *Őrálló,* 1921/29. 2.

[424] Dersi Tamás: *Sajtótörténet. A két világháború közötti polgári sajtó.* I. rész. Budapest, 1965–1966, MÚOSZ Újságíró Iskola, 8.

[425] Bangha Béla: Nyilatkozat. *Nemzeti Újság,* 1921. október 25. 6.

[426] Bangha Béla: Úti feljegyzések. *Magyar Kultúra,* 1922/1. 22.

[427] Bangha páter és a zsidókérdés. *8 Órai Ujság,* 1921. november 2. 5.

[428] Lásd a fejezet 383. jegyzetét. Ezzel Bangha azt az ekkoriban népszerű feltételezést vette át, amely az askenázi zsidóság kazár származását valószínűsítette. Veszprémy 2017. 451.

mára okozhatott meglepetést: amikor ugyanis a páter az ószövetségi zsidóságról kezdett beszélni, egyik hallgatója gúnyosan elmosolyodott, amire a szónok erős sértődöttséggel reagált, és kifakadt: „Nem a mai zsidóságot védem, tisztelt spionok és tisztelt fanatikusok. Nem adtam el magam a zsidóknak. Hé!"[429]

Ez a megnyilvánulás ismét azonnal komoly sajtófigyelmet hozott a számára. „A kereszt pártja felszabadította a lappangó gyűlölködést és úgy elfajult a közönség egyes rétegeiben, hogy most már aki évek óta előkészítette: maga Bangha Jézus-társasági páter prédikál ellene szószéken és újságban"[430] – írta például a *Budapesti Hírlap. Az Újság* szerzője szerint a hallgatóság nem azért mosolygott, mert azt hitte, hogy a jezsuita eladta volna magát a zsidóknak, hanem mert eszébe jutott az előző két év gyűlölködése és az „eső után köpönyeg", illetve köpönyegforgatás jelensége.[431] A *Magyarság* olvasói levele szerint a beszéd „zavarba ejtő és megrendítően bizarr" volt, és meghasonlásba fogja vinni a keresztény tömegeket.[432] A *Szózat* publicistája viszont úgy vélte, hogy beszédével Bangha végérvényesen szakított a fajvédelmi gondolattal: „a nemzeti fajvédelem alapjáról visszatért oda, ahonnét eredetileg kiindult, a harcos és térítő jezsuitizmus nemzetköziségéhez."[433]

Mint láthatjuk tehát, nem csupán arról volt szó, amit egy korábbi történészi értelmezés állít: a fajvédők 1921-től nem egyszerűen csak „a saját szájuk íze szerint" kezdték el értelmezni Bangha nézeteit,[434] hanem konzervatív fordulatának következtében egyértelmű és nyílt konfliktusba bonyolódtak vele. A korábbi harcostársból ellenfél lett.

[429] „Tisztelt fanatikusok, tisztelt spionok." *Az Est,* 1921. november 2. 5.; Bangha páter védi a zsidóságot. *Friss Ujság,* 1921. november 2. 2.

[430] Egységes párt? *Budapesti Hírlap,* 1921. november 6. 1.

[431] Egymillió és ötvenegyezerkétszáz percnyi késés. *Az Ujság,* 1921. november 6. 7.

[432] Egy budai katolikus: Bangha páter és a nemzeti gondolat. *Magyarság,* 1921. november 2. 4.

[433] Bangha páter és a zsidókérdés. *Szózat,* 1921. november 4. 5.

[434] Gyurgyák 2012. 82.

Misszió, pénzgyűjtés, „népfelvilágosítás": először az Újvilág földjén

A KSV anyagi helyzetének megszilárdítása érdekében Bangha 1921 októberében elindult korábban elhalasztott nyugati gyűjtőútjára, amelynek fő motivációja az volt, hogy a vállalatot függetlenítsék a „Gyulák és Tiborok kegyeitől"[435] – vagyis a szabad királyválasztó Gömbös és Eckhardt befolyásától. Ugyanezt remélte a páter útjától Lepold Antal, a hercegprímás bizalmasa is, aki pontos tájékoztatást kapott a részletekről, és támogatta a KSV új vezetését.[436] Bangha első állomása még október elején Hollandia volt, ahová Alphonse Steger professzor, a Katolikus Világliga egyik szervezője hívta meg, miután már Budapesten is tanácskozásokat folytattak egymással. A páter több városban, így Amszterdamban és Rotterdamban is előadásokat tartott a hazai katolikus mozgalmakról,[437] Hágában pedig a kongregációk közös ájtatosságán beszélt.[438] A világliga, amely Joseph Schrembs toledói (Ohio, USA) püspököt választotta elnökévé, francia, angol, spanyol, holland és amerikai kezdeményezés nyomán alakult meg az egyház által elismert katolikus szervezetek globális szinten való tömörítésének céljával. A kezdeményezésnek az adott súlyt, hogy XV. Benedek, majd az ő halála után XI. Pius pápa is támogatta. Steger 1921-ben járt Budapesten, és igyekezett megnyerni a szervezet számára a magyar hierarchia támogatását. Tárgyalt Banghával is, akit az *Új Nemzedék* szerint felkért a szerveződő világszövetség sajtóosztályának vezetésére. Ő azonban elhárította magától a lehetőséget, mivel tartott a világháborúban győztes nemzetek ellenszenvétől – ez nem volt indokolatlan, hiszen francia ellenkezés miatt

[435] OSZK Levelestár, Bangha Béla Tápay-Szabó Lászlónak, 1922. január 6.

[436] OSZK Levelestár, Lepold Antal Tápay-Szabó Lászlónak, 1922. január 20.

[437] JTMRL, Somogyi Jenő Włodzimierz Ledóchowskinak, 1921. október 30.

[438] Bangha Béla: Úti feljegyzések II. *Magyar Kultúra,* 1922/2. 71.

a németeket és a magyarokat meg sem hívtáka világliga alakuló ülésére.[439]

A hollandiai program lebonyolítása után hazautazott Magyarországra. Itt érte IV. Károly király október 20-án kezdődött, második visszatérési kísérlete, aki katonai erővel, a hozzá hű nyugat-magyarországi csapatok segítségével próbálta meg újra elfoglalni trónját. A kísérlet a budaörsi csatával kudarcba fulladt, politikai támogatóit, köztük Andrássy Gyulát letartóztatták, Bethlen István miniszterelnök pedig arra kényszerült, hogy korábbi elképzelését feladva a kisgazdapártot tegye az új, egységes kormánypárt alapjává.[440] Banghát a budaörsi csata napjaiban utazási tilalommal sújtották, (az *Új Nemzedék* több munkatársával együtt) az ő neve is szerepelt azoknak a királypárti közszereplőknek a listáján, akik nem hagyhatták el Budapestet.[441] A korlátozást azonban nem vették túl komolyan, hiszen október 31-én vonatra szállhatott. Először Southamptonba utazott, ahol november 5-én lépett az *Aquitania* nevű hajó fedélzetére. Cherbourgban csatlakozott hozzá két útitársa, Kincs István kőszegi és Horváth János alsóőri plébános. A misszió egyesítése a két dunántúli klerikus korábban kitűzött amerikai kiküldetésével hirtelen ötlet volt, amit Bangha mindössze néhány nappal az indulás előtt, október 26-án vetett fel paptársainak. A kis csoport az óceánjáróval november 11-én érkezett meg New Yorkba.[442]

A városban a jezsuiták rendháza lett Bangha főhadiszállása, kalauzaként pedig Kemenes István, helyi papbarátja szolgált. A páter – akárcsak 1904-es útja során Prohászka

[439] Beke 1992. 85–86.; A katolikus internacionálé szervezése Hágában. *Új Nemzedék,* 1921. október 29. 5.

[440] Kardos 1998. 76.

[441] A lista létét Szilágyi Lajos hozta nyilvánosságra a parlamentben. *Nemzetgyűlési Napló,* 1921. december 17. 421.

[442] Grozdits Károly: *Kincs. Pap, író, bankár, politikus, kereskedő, utazó, mecénás...* Budapest, 2004, Akó Kiadó, 133.

Ottokár[443] – rendkívül nehéznek találta az amerikai magyar lelkipásztorkodás helyzetét, és ő is a papok alacsony számában látta a fő gondot. „A New York-i magyar munkás, aki odahaza istenfélő, hazafias, becsületes földmíves volt, itt lassankint beszívja magába a mérget; az egyetlen erkölcsi erő, amely az elpogányosodást és félrevezettetést ellensúlyozhatná, a pap és a templom, itt nem fejt ki jóformán semmi érezhető hatást" – jellemezte a helyzetet.[444] Szomorúan szembesült a helyi magyar klérus véleményével, amely kárhoztatta az óhaza papságának az amerikai honfitársak helyzete iránti érzéketlenségét; ugyanakkor optimistán úgy vélte, hogy egy hazai szerzetesrend megtelepülésével rövid idő alatt komoly lelkipásztori eredményeket lehetne elérni. Bangha emellett megbeszéléseket folytatott az igen gyakorlatias és magyarbarát felfogásúként jellemzett Schrembs püspökkel a Katolikus Világliga szervezéséről, azonban óvatos szkepticizmussal viszonyult a tervhez: úgy vélte, hogy Amerika jó központ lehetne a szervezet számára, de az Európától való távolság és a nagy kulturális különbségek nehézkessé tennék a szervezkedést. Azt sem hallgatta el, hogy Schrembs érdeklődése és nyitottsága a világszintű katolikus szervezkedés irányába inkább kivételnek számít az erős izolációs hagyományokkal rendelkező Amerikában.[445]

Útja tervezésekor abból indult ki, hogy a helyi magyar sajtó nagyrészt „bolsevik" szellemiségű, ezért magától értetődő feladatának tartotta a magyar belpolitikai helyzetről szóló hírek ellensúlyozását és a „sajtófelvilágosító munka" végzését. Azzal is tisztában kellett lennie, hogy személye heves támadások ke-

[443] Klestenitz Tibor: „Az anyaszentegyház Amerikában imponált nekem legjobban." Prohászka Ottokár képe az Egyesült Államokról. In *Prohászka-tanulmányok, 2015–2017.* Székesfehérvár, 2017, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 194., 200.

[444] Bangha Béla: Úti feljegyzések IV. *Magyar Kultúra,* 1922/4. 216.

[445] Bangha Béla: Úti feljegyzések V. *Magyar Kultúra,* 1922/5. 290–291.

reszttüzébe kerülhet, hiszen már amerikai útjának első szóba kerülésekor, 1920 júliusában sajtókampányt indított ellene az *Előre* című, New York-i lap,[446] amelynek szerzői a legszívesebben az eljövendő új magyar proletárdiktatúra által ácsolt akasztófán látták volna „a sátán papját".[447] Rögtön megérkezése után egy Büchler Sámuel nevű volt rabbi a deportálását követelte, és gyűlést szervezett ellene New Yorkban.[448] Az Amerikai Magyar Zsidók Szövetsége által összehívott eseményre november 30-án került sor. A források megoszlanak arról, mi hangozott el pontosan: két helyi magyar lap szerint Büchler viszonylag visszafogott beszédet tartott, és hangoztatta, hogy Bangha útját nem lelkipásztori, hanem politikusi szereplése miatt tartja elfogadhatatlannak. Egy osztrák lap értesülései szerint viszont egyenesen arról beszélt, hogy Bangha a magyar Ku-Klux-Klan vezetőjeként a fehérterrort akarja Amerikába exportálni, és azért gyűjt pénzt hecclapjainak, hogy még több zsidó- és munkásgyilkosságra izgathasson. A gyűlés végül határozatban tiltakozott a páter amerikai tartózkodása ellen, mivel „a felekezeti gyűlölség mérgét akarja elhinteni Amerika szabad és demokratikus földjén".[449] A viszonylag szerény érdeklődés mellett lezajlott gyűlés azonban nem járt eredménnyel, a hatóságok elutasították a deportálására irányuló kérés teljesítését.[450]

Ebben az is közrejátszhatott, hogy a gyűjtés szervezői nagy súlyt fektettek az amerikai közvélemény megnyerésére. Az angol

[446] Amerikában várják Huszárt és Banghát. *Az Ember,* 1920. július 11. 21.

[447] *Új Előre,* 1922. január 18. 4.

[448] Bangha Béla: Úti feljegyzések VI. *Magyar Kultúra,* 1922/6. 343.

[449] Tüntető népgyűlés Bangha páter ellen. *Amerikai Magyar Újság,* 1921. december 2. 6.; A Magyar Zsidó Szövetség és a Bangha-ellenes nagygyűlés. Új Előre, 1921. december 3. 4.; Die ungarischen Kukluxer. *Wiener Morgenzeitung,* 1922. január 8. 2.

[450] Buchler és társai. *A Kereszt,* 1921. december 10. 1. A leírást más források is megerősítik. MNL OL MTI *Bizalmas Értesítések,* 1921. december 18., *Bizalmas Értesítések,* 1922. január 5.

nyelvű katolikus hírszolgálat „briliáns és fáradhatatlan szervező"-ként mutatta be a pátert, akinek nagy szerepe volt abban, hogy Magyarország lerázta magáról a bolsevik diktatúrát; és azt hangsúlyozta, hogy az amerikai magyar klérus kitartó kérése nyomán vállalkozott a misszióra.[451] A magyar közösség megszólításának elsődleges eszköze a New Yorkban megjelenő *Amerikai Magyar Népszava* című lap volt,[452] amelynek szerkesztői a legitimistáktól várták a hazai viszonyok normalizálását.[453] Az *Amerikai Magyar Népszava* már októberben elkezdte felépíteni Bangha imázsát, beszámolva arról, hogy a befolyásos vezetőként számon tartott szerzetes szembefordult a kurzussal, és új, gyűlölködéstől mentes politikát sürgetett.[454] A lap cikkírója megérkezésekor kedves, megnyerő, szerény embernek ábrázolta a pátert. Ő meg is akart felelni ennek a képnek, és első interjújában a gyakori gyűjtésekhez hozzászokott magyarok rokonszenvének elnyerésére hangsúlyozta, hogy tisztán egyházi missziót fog tartani, hozzátéve: esetleg később fellép a KSV érdekében, de nem gyűjtés formájában, hanem befektetők keresésével.[455]

Bangha 1922 januárjáig bejárta a magyarlakta településeket. A *Magyar Kultúra* számára írt úti jegyzeteiben ő maga a következőkkel jellemezte céljait: „Egy kis vallásos felfrissülést nyújtani ott, ahol ezt kérik és várják s alaposabb misszió munkára előkészíteni a talajt [...] a pasztorációs munka keretében a hazai állapotokról is némi helyes képet nyújtani sokszor irányzatosan félrevezetett magyar testvéreinknek s egy kis

[451] Famous Hungarian Jesuit Comes to U.S. to Hold Missions. *Catholic News Service – Newsfeeds,* 1921. november 28. 11.

[452] Kun Andor: Az Északamerikai Egyesült Államok magyar sajtója. *A Sajtó,* 1930/10. 525.

[453] *Amerikai Magyar Népszava,* 1922. január 20. 1.

[454] Kun Andor: A megértés politikáját kezdik hirdetni a magyar pártvezérek. *Amerikai Magyar Népszava,* 1921. október 12. 4.

[455] Kende Géza: Bangha páter megérkezett. *Amerikai Magyar Népszava,* 1921. november 12. 1.

sajtófelvilágosító-munkát is végezni: ez is magától értetődő feladat volt."[456] Ennek érdekében a modern technikát is bevetette, például vetített képes előadásokat tartott Budapestről és a magyar vidékről. A közönség soraiban a reakciókat többnyire a generációs különbségek határozták meg: az idősebbek gyakran sírva fakadtak a felidéződő emlékek hatására, míg előfordult, hogy a fiatalok jóízűen elnevették magukat egyes bő gatyás, bajuszos „ázsiai alakok" láttán.[457] Bemutatói során ügyesen kötötte össze a revíziós propagandát és a katolikus sajtó ügyét. Trentoni előadásán például – amelyen egyébként a város püspöke és a polgármester is részt vett – a Tátrát ábrázoló képeket kommentálva megjegyezte, hogy ezeket az erdőket a csehek már elvették a magyaroktól, pedig nagy szükség lenne rájuk az újságpapír előállításához, ami nélkül a KSV sem működhet.[458] Hasonló ügyességgel szerkesztette meg az amerikai útját a magyar olvasók számára bemutató politikai útinaplóját is. Ebben az Egyesült Államokat – a nemrég még háborús ellenség nagyhatalmat, a „plutokrácia" hazáját – sok előnyösnek ítélt vonása miatt dicsérte, elismerve a korlátlan szabad versenyen alapuló társadalmi és gazdasági rend „sajátszerű értékeit, máshogy emberarcúságát".[459] Az amerikai katolicizmus rendkívüli gyakorlatiasságát, modern szemléletét, a világiak egyházi munkákba való bevonásának általánosan elterjedt gyakorlatát, továbbá a hívek egyházias mentalitását és vallásos buzgóságát egyaránt példaadónak tartotta.[460]

Útjának külön politikai érdekességet adott, hogy időben egybeesett Székely Ferenc budapesti izraelita hitközségi elnök

[456] Bangha Béla: Úti feljegyzések VIII. *Magyar Kultúra,* 1922/8. 473.

[457] Bangha Béla: Úti feljegyzések VII. *Magyar Kultúra,* 1922/7. 412.

[458] Bangha páter ünneplése! *Új Előre,* 1921. december 4. 4.

[459] Eőry Áron: „Utazásírók" mérlegen. Három Amerikáról szóló politikai útleírás az 1920-as évek első feléből. *Átjáró,* 2014/1. 44., 47–48.

[460] Máté Anita: Magyar szemmel. Óhazai egyháziak benyomásai a 20-as és 30-as évek Amerikájáról. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok,* 2010/3–4. 90–91.

és Adler Illés főrabbi amerikai tartózkodásával, és a bécsi baloldali emigráns sajtó azt feltételezte, Bangha és Székely tudatosan összehangolta az utazást, hogy közösen lépjenek fel a rendszer imázsának javítása érdekében.[461] Egyes amerikai lapok szintén arról írtak, hogy a két misszió szoros összefüggésben áll egymással, amit Székely határozottan cáfolt.[462] Bangha hivatalosan nem kommentált, magánemberként viszont iróniával reagált a híresztelésekre, hiszen Szabó Lászlónak Amerikából írt egyik levelét a „Seifensteiner Jeremiás" aláírással látta el,[463] amivel Székely szerzői álnevére tett utalást.[464] A kortársak mindenesetre úgy látták, hogy Bangha küldetése kedvezően befolyásolta Amerikában az óhaza politikai megítélését, és ellensúlyozta a fehérterrorról érkezett híradások hatását.[465]

Bangha a leghosszabb időt, két hetet New Yorkban töltötte, missziójának résztvevői még pápai áldásban is részesültek, amire külön felhatalmazást kapott.[466] A Szent István-templomban tartott rendezvények január első hetében kifejezetten a nőknek, a következő héten pedig a férfiaknak szóltak.[467] Ezt megelőzően már beutazta Amerika magyarlakta területeinek jelentős részét. „Most bizony vagy 25 napon át kegyetlen időm volt, lótottam-futottam, bejártam a magyar »plézeket« csaknem mind egészen Chickágóig és Milwaukee-ig, folyton utaztam s halálosan ki voltam merülve"[468] – írta egy levelében

[461] Bangha páter és Seifensteiner Salamon. *Bécsi Magyar Újság,* 1921. december 14. 6.

[462] Mit akarnak Székely Ferencék Amerikában. Nyilatkoznak a magyar-zsidó küldöttség tagjai. *Új Kelet,* 1921. december 17. 5.

[463] OSZK Levelestár, Bangha Béla Szabó Lászlónak, 1922. január 6.

[464] Székely a *Borsszem Jankó*ban közölt írásait Seifensteiner Salamon néven írta alá. Bangha páter és Seifensteiner Salamon. *Bécsi Magyar Újság,* 1921. december 14. 6.

[465] Szász József: A magyarság Amerikában. *Közgazdasági Szemle,* 1922. 229.

[466] Hitközségi hírek. *A Kereszt,* 1922. január 7. 1.

[467] Magyar Misszió. *Amerikai Magyar Újság,* 1921. december 25. 6.

[468] OSZK Levelestár, Bangha Béla Tápay-Szabó Lászlónak, 1922. január 6.

Szabónak. Gyűjtése a saját értékelése szerint „nem egetverő, de nem is megvetendő” eredménnyel zárult. A pontos összeg nem ismert, de egy katolikus forrás szerint az első hónapban ötezer dollár gyűlt össze,[469] a végösszeg pedig a bécsi emigránsok – a *Nemzeti Újság* által cáfolt – információja szerint 14 ezer dollárra rúgott.[470]

Legitimizmus és a „protestáns kurzus”

Bangha januárban, még Amerikából azzal a kéréssel fordult Somogyi Jenő tartományfőnökhöz, hogy 1922 márciusáig meghosszabbíthassa küldetését, felettese azonban – amint azt Rómába jelentette – megtagadta az engedélyt.[471] Ennek oka a római rendi központ elégedetlensége volt, amely már azt is nehezményezte, hogy a budapesti vezetés felsőbb engedély nélkül jóváhagyta a missziót.[472] A rendi központ igen elégedetlen volt, amit jelez, hogy a magyar rendtartomány általános vizitációjára készülve arra intette a kijelölt ellenőrt, Franz Lassberget, hogy kiemelt figyelmet fordítson Bangha sajtótevékenységére, és érje el, hogy vonuljon vissza a világi ügyektől és a politikától.[473] A páter ezért hazafelé vette az irányt: január 17-én lépett a *George Washington* óceánjáró fedélzetére. Az út nem volt zökkenőmentes, mivel a hajó nagy viharba került, ám szerencsésen átkelt Európába, és még egy süllyedő gőzös utasait is felvette. A *Nemzeti Újság* február 2-án adott hírt a páter Budapestre érkezéséről.[474]

[469] A mi élhetetlenségünk. *A Kereszt*, 1921/51. 1.

[470] Bécsi rágalom egy budapesti lapban. *Nemzeti Újság*, 1922. február 14. 6.

[471] JTMRL, Somogyi Jenő Włodzimierz Ledóchowskinak, 1922. január 17.

[472] JTMRL, Włodzimierz Ledóchowski Somogyi Jenőnek, 1921. november 25.

[473] Molnár–Szabó 2010. 78.

[474] Páter Bangha Béla itthon. *Nemzeti Újság*, 1922. február 2. 5.

Legelső feladata a KSV helyzetének rendezése volt. A keresztény-nemzeti táborban – a cáfolatok ellenére – erősen élt az az elképzelés, hogy a vállalat politikai irányváltása valójában a páter háta mögött, az ő jóváhagyása nélkül következett be. A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének gyűlésén, február 4-én a KSV egyik munkatársa állítólag kijelentette, hogy „a vállalat a legrövidebb időn belül a régi szellemhez tér vissza” – amit Bangha azonnal megcáfolt.[475] A helyzet ugyanakkor nem volt kedvező a számára. Szabó László az *Új Nemzedék* főszerkesztőként ugyan sikereket ért el a lapok modernizálása és a pénzügyek racionalizálása terén, irányzata mégis állandó konfliktusok középpontjába került. Az ellenzők természetesen a szegedi gondolat és az általános kereszténység vállalaton belüli képviselői, valamint a protestánsok közül kerültek ki. A KSV-vel kezdetben szorosan együttműködő Wolff Károly például még 1921 végén megszakította a kapcsolatokat, és saját ébredő lapkiadót próbált alakítani.[476] A KSV igazgatóságának befolyásos csoportja pedig – amelynek a református Császár Elemér irodalomtörténész, egyetemi tanár volt a vezetője – a kezdetektől ellenezte az új irányvonalat. Mivel Bangha amerikai gyűjtése a vártnál szerényebb eredménnyel járt, pozíciói meggyengültek, és Császár csoportja február 19-én elérte a főszerkesztő leváltását.[477] Szabó lemondásakor arról beszélt, hogy a páterrel fennálló régi barátsága sértetlen maradt,[478] és tudomása szerint barátja „megbarátkozott azzal a gondolattal, hogy visszavonul a sajtó irányításától”. A *Pesti Napló* tudósítása ehhez hozzátette, hogy „egyházi körök” szerint „a páter ebben az esetben csak régi szándékát valósítja meg. Ugyanezen információink szerint a páter nemcsak lapjai vezetésétől, hanem

[475] Bangha páter távollétében... *Új Nemzedék*, 1922. február 5. 10.

[476] OSZK Levelestár, Tápay-Szabó Lászlónak ismeretlen, dátum nélkül.

[477] Az új Központi Sajtóvállalat. *Világ*, 1922. február 19. 12.; Szabó 1928. 160.

[478] Rendszerváltozás a Központi Sajtóvállalatnál. *Az Újság*, 1922. február 19. 4.

a politikai élettől is visszavonul."[479] Ez azonban valójában inkább csak távlati szándék lehetett Bangha részéről, hiszen, mint látni fogjuk, a következő hónapokban igencsak aktívan vett részt a közéletben.

A KSV anyagi gondjainak megoldására a legitimista arisztokraták egy csoportja vállalkozott, amelyet Zichy János gróf vezetett. A részvénytársaság 1922. március 4-én rendkívüli közgyűlést tartott, amely 250 ezer darab új részvény kibocsátásával 12-ről 19 millió koronára emelte az alaptőkét.[480] Az új befektetők azzal mutatkoztak be, hogy az eredeti szellemi alapokra akarják visszavezetni a KSV-t,[481] valójában azonban új korszak kezdődött a lapok életében. Az anyagi gondok megoldása jelentősen megnövelte a vállalat mozgásterét a Bethlen-kormánnyal szemben, a tőkét azonban nem elsősorban Bangha gyűjtése, hanem az arisztokraták biztosították. Ők pedig jobban megbíztak a katolikus sajtó régi embereiben, akiket a vállalat igazgatóságába is bejuttattak.[482] Az új tulajdonosok megjelenése tehát csökkentette Bangha befolyását a vállalat irányításában. Bár a rendkívüli közgyűlést az ő irodájában tartották, azon nem jelent meg személyesen.[483] Befolyásának csökkenésére utal az is, hogy az *Új Nemzedék* felelős szerkesztője Cavallier József lett, aki ekkoriban állítólag feszült viszonyban volt a jezsuitával.[484]

A vállalat lapjai a legitimista propaganda szolgálatába állva 1922 tavaszán igencsak harcias módon részt vettek a nemzetgyűlési választási kampányban.[485] A legitimisták a „felségárulónak" tartott Horthy Miklós helyett a dinasztiában látták a jövő garanciáját. A *Nemzeti Újság* április 1-jén gyászkeretben adott hírt a volt király haláláról, majd a KSV-lapok a magukévá tették Andrássy Gyula programját, aki a törvényes államfőnek tartott „II. Ottó" megfelelő előkészítést követő trónra ültetését tűzte ki célul.[486] Bangha komoly szerepet vállalt a közvélemény befolyásolásában – ami ellentétben állt a rendjének korábban tett ígéreteivel. A KSV által hagyományosan megrendezett sajtógyűlések harcias legitimista demonstrációkká alakultak át. Március 12-én például a soproni gyűlésen Bangha kijelentette, hogy „az eskü szentségét lelkiismeretesen megtartó keresztény sajtó nem alkuszik és nem dobja oda Szent István koronáját játékszerül", majd harcot hirdetett az általa „szabad kálvinistának" nevezett irányzat ellen.[487] Beszéde nem tévesztette el hatását, hiszen a közönség gyakran szakította meg szavait a királyt éltetve.[488]

Publicisztikájában szintén a Habsburgok kettős monarchiájának helyreállítása mellett kardoskodott. Már a szabad királyválasztás alapgondolatát is teljes tévedésnek ítélte, jogi szempontból azért, mert ez csak a dinasztia kihalása esetén lehetne indokolt, politikailag pedig azért, mert a korteskedő királyválasztás a belháború veszélyével jár.[489] Érvelése szerint Magyarország Ausztriával való kapcsolatának köszönhetően négyszáz éven keresztül nagyhatalmi állást töltött be Európában. „Nagyobb kártevője ma sincs az országnak, mint aki azt hiszi, vagy

[479] Bangha páter visszavonul a Központi Sajtóvállalat vezetésétől. *Pesti Napló*, 1922. február 19. 4.

[480] BFL VII. 2. e. Társas cégjegyzék. 78. kötet. 364.

[481] Új igazgatóságot kapott a Központi Sajtóvállalat. *Új Lap*, 1922. március 5.

[482] BFL VII. 2. e. Társas cégjegyzék. 78. köt. 365.

[483] A Központi Sajtóvállalat ma délelőtt választott új igazgatóságot. *Az Est*, 1922. március 5. 8.

[484] *Páter Zadravecz titkos naplója.* Szerk.: Borsányi György. Budapest, 1967, Kossuth Kiadó, 76.

[485] Klestenitz 2013. 231–234.

[486] Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz 1919–1944.* Budapest, 2015, MTA BTK Történettudományi Intézet, 109.

[487] Haller az eskü szentségéről, Bangha páter a keresztény sajtóról. *Az Est*, 1922. március 14. 7.

[488] Legitimista tüntetés a soproni katolikus gyűlésen. *Pesti Napló*, 1922. március 14. 5.

[489] A harmadik forradalom. *Új Nemzedék*, 1922. május 19. 1. (BBÖM XXVII.)

nemzeti istentiszteleteken való aktív szereplést – vélte, ezért úgy látta, okosabb lenne a régi gyakorlat fenntartása.[493] Érvelése Lorenzo Schioppa pápai nunciusra is hatással volt, aki az 1923-as budapesti katolikus nagygyűlésen fejtegette, hogy a hitközöny kiküszöbölésének érdekében meg kell akadályozni azokat a rendezvényeket, „ahol sajnálatos vegyülékben következik egymásra a szentmise és a katolikus pap áldása, a protestáns pásztor beszéde és áldása, a Talmud éneke és a zsinagóga rabbijának áldása".[494]

Bangha emellett továbbra is élénken kritizálta a közélet és a politika jelenségeit. Az egyetemi templomban 1922. május 6-án tartott konferenciabeszédében ismét megerősítette a fajvédelem kapcsán kifejtett véleményét: „bármily nemes, f[on]t[o]s, sz[ü]k[sé]g[e]s a fajvédelem, a ker[esz]t[énysé]g[e]t csak fajvédő eszköznek tek[inte]ni v[agy] akár első és legfőbb sorban annak: n[em] l[e]h[e]t, ker[eszmény]ség még ennél is több, minden[ek]f[e] l[e]tt álló értékű: vallás. És ha elhanyagoljuk vallási jellegét, el fogja veszteni azt a fölényt is, mellyel fajvédelmi harcunkban segítségünkre van."[495] Nem rejtette véka alá azt sem, hogy igazságtalannak tartotta a jobboldali radikális egyesületek részéről elszenvedett támadásokat. Ezek részéről szerinte „túl sok heves gesztust és kevés komoly, cselekvő lépést" tapasztalt meg a katolikus közösség.[496] A közéletből továbbra is hiányolta a szociális gondolkodást és cselekvést, és azt hangoztatta, hogy a „zsidókérdés megoldása" nagygyűlések és „fütykösbot" helyett csak a helyes szociálpolitika alkalmazásától remélhető.[497] Ennek hangsúlyozására úttörő kísérletbe fogott, hiszen 1922 szeptemberében a józsefvárosi plébániatemplomban konferen-

[493] A pusztaszeri ünnep és a vegyes istentiszteletek. *Magyar Kultúra*, 1922/9. 605. (BBÖM XXIX.)

[494] *Nemzeti Újság*, 1923. október 9. 3.

[495] JTMRL III. 9. Bangha Béla vegyes iratai.

[496] Társadalom és közélet. *Új Nemzedék*, 1922. február 25. 3. (BBÖM XXVIII.)

[497] Ami a választásnál is fontosabb. *Új Nemzedék*, 1922. március 1. (BBÖM XXVIII.)

ciasorozatot indított kizárólag férfi munkások számára A munkáskérdés és a vallás címmel, ahol világnézeti és pártkülönbség nélkül minden munkást szívesen vártak.[498]

Szerepének megítélése erősen polarizálta a közbeszédet. 1923 januárjában például a nemzetgyűlés egyik vitájában a szociáldemokrata Várnai Dániel a keresztény sajtót ostorozta, mint amely beállt „besúgónak és spiclinek a reakció cselédségébe," Bangha pedig a munkásmozgalom elleni harcban az általa képviselt „stílus-ganéjjal" bepiszkolta „saját papi köntösét".[499] Vele szemben a kereszténypárti Csik Ferenc azt hangoztatta, hogy a páter a népért élő szerény szerzetes, akinek nem tapad a kezéhez szenny, és még ellenségeivel is lojálisan bánik.[500] Strausz István pedig úgy vélte, hogy nem lehet a teljes keresztény sajtó állásfoglalásaiért Bangháт felelőssé tenni, hiszen ő csak propagálója, de nem irányítója annak, továbbá a Jézus Társaság „nem ellensége a szociáldemokratáknak, bár programjuk egészétől más világnézetük kiegyenlíthetetlenül elválasztja".[501]

Bangha helyzete a katolikus táboron belül is kezdett bizonytalanabbá válni, amit egy, néhány hónappal későbbi eset is jelez. A páter a Debrecenben megrendezett helyi katolikus nagygyűlés egyik szónokaként lépett fel, amit sok református már önmagában véve is provokációnak tartott.[502] Beszédében hevesen kritizálta azokat a katolikusokat, akik nyilvánosan kiálltak ugyan a keresztény sajtó mellett, ám a mindennapokban mégis „destruktív" lapokat olvastak. „Hát kérem, ez jellemtelenség! Itt tapsolni és a legelső sarkon odatérdepelni a váju elé és felfalni, amit belök eléd az a galíciai" – jelentette ki. Ekkor azonban szokatlan dolog történt: az emelvényen mellette ülő Ernszt Sándor finoman figyelmeztette, hogy nem szalonképe-

[498] P. Bangha konferenciái. *Nemzeti Újság*, 1922. szeptember 24. 5.

[499] *Nemzetgyűlési napló*, 1923. január 9. 62.

[500] *Nemzetgyűlési napló*, 1923. január 10. 116.

[501] *Nemzetgyűlési napló*, 1923. január 24. 74.

[502] Bangha páter haragszik az Egyetértésre. *Egyetértés*, 1923. május 1. 3.

sen fejezte ki magát, mire ő kénytelen volt ezt a hallgatóság előtt elismerni, ám hozzátette: szavait a szintén nem szalonképes helyzet indokolta. A katolikus közösség harcias ostorozása tehát, ami néhány évig teljesen bevettnek számított, ekkor már egyre kevésbé tűnt elfogadhatónak.[503]

Bangha maga is tisztában volt azzal, hogy a katolikus társadalom mozgósítására és egységbe forrasztására tett erőfeszítései nem hoztak eredményt: korabeli írásai arról árulkodnak, hogy egyfajta újrakezdés lehetőségén gondolkodott. 1923 elején kezdte meg A magyar katolikus szervezkedés kérdése című cikksorozatának publikálását a *Magyar Kultúrá*ban. A híveket a hithez való viszonyulásuk alapján osztályozta: megítélése szerint tíz százalékuk csupán névleges katolikus, akiket az egyháznak meg kell térítenie, harminc százalék pedig hitközönyös, az idetartozók csak a nagy családi eseményekkor látogatnak el a templomba, őket ki kell rántani a passzivitásból. Újabb harminc százalék „valamelyest katolikusnak" érzi magát, azaz a „gyakorlati közönyösség" állapotában van, de ők alkalmanként már mozgósíthatóak a közösség céljaiért. Bangha többféle lehetséges módszert sorolt fel: a „heves antiszemiták" például szerinte megnyerhetőek a „harcos katolicizmus" jelszavaival, másokra nagy hatást tehet a katolikus vallás esztétikája, a jólelkűekre a karitatív-szociális munka, megint másokra a nemzeti-hazafias elkötelezettség. Huszonöt százalékra tette a „szívvel-lélekkel katolikus", de következetlen, a társadalmi-politikai fellépéstől elzárkózó hívek arányát, és végül tíz százalékra becsülte a „teljes értékű" katolikusok táborát, akikből létre lehet majd hozni a világi szervezkedés tisztikarát.[504] A katolikus társadalmi szervezkedés irányítására szükségesnek látta egy központi szerv létrehozását, amely képes a politikai érdekvédelem terén hatékonyan vezetni a tömegeket. Amellett érvelt, hogy a közvetlen vezetést ne a püspöki kar végezze, mert a távolmaradással megkímélheti tekintélyét a politikai harcokban való részvétel következményeitől, ugyanakkor a már létező és szóba jöhető intézményeket (a Katolikus Népszövetséget, az Országos Katolikus Szövetséget és a kongregációkat) sem tartotta hivatottnak erre a szerepre. Ezért az alulról induló szerveződések bátorítását, a meglévő egyesületek közötti egyeztetés javítását, önkéntesek bevonását, közös programok szervezését sürgette. „Ne várjuk, míg felülről nógatnak, míg valaki a központból megszervez bennünket. Ki-ki álljon be a munkába ott, ahol tehetségére s buzgalmára szükség van" – kérte olvasóit. Azt is nyíltan bevallotta, hogy ez csupán szükségmegoldás lehet, hiszen „a múlt évtizedek mulasztásai" egyelőre nem teszik lehetővé a nagyobb arányú munkát. „Mit használna csakugyan, ha papíron gyönyörűen megrajzolnók a tervezetet, beosztást, programot s az ezerféle szükséglet végzésére nem állna sem megfelelő lelkes és képzett tábor, sem kész csírák és helyi vagy szakszervek a rendelkezésünkre?" – tette fel a kérdést.[505]

Kimenekítés a csapdából

Időközben lezajlott a magyar jezsuita rendtartományban a vizitációs eljárás, amelynek során Franz Lassberg számos jelentést készített Bangháról és sajtóvállalkozásairól. Úgy látta, hogy a szerzetes őszintén törekedik Szent Ignác követésére, de mindig több dologgal foglalkozik egyszerre, és könnyedén magával ragadja a politika. Véleményét sok vonatkozásban osztották a hazai rendtagok, Riegl Sándor konzultor például egyenesen úgy látta, hogy Bangha

[503] Erről az epizódról a fővárosi liberális sajtó érezhető kárörvendéssel számolt be: Amikor Bangha páter glacékesztyűt húz... *Az Újság,* 1923. május 5. 4.; Lelki glasszékesztyűk. *Az Est,* 1923. május 6. 7.

[504] Bangha Béla: A magyar katolikus szervezkedés kérdése. *Magyar Kultúra,* 1923/1. 6–7.

[505] Bangha Béla: A katolikus szervezkedés kérdése III. *Magyar Kultúra,* 1923/4. 208–211.

közszereplései miatt Magyarország nagy része előtt gyűlöletessé vált: a szigorú katolikusok a protestánsokkal való együttműködés miatt, az antiszemiták a zsidóság pártolása, a kormány politikusai pedig a Habsburgok melletti fellépés következtében nehezteltek rá. Lassberg a vizitáció során előírta, hogy a *Magyar Kultúrá*nál a korábbi laza rendszer helyett vezessék be a hivatalos rendi cenzúrát, Banghát pedig több alkalommal is – a vizitáció kezdetén, 1922 márciusában, majd júliusban – arra utasította, hogy vonuljon ki a KSV lapjainak szerkesztéséből. Mint láthattuk, ennek kevés gyakorlati eredménye volt, hiszen ezután is ontotta magából az igencsak harcias hangvételű közéleti publicisztikákat.[506] Ledóchowski generális ezért 1923 áprilisában ismét figyelmeztette, hogy tartsa be a korábbi utasításokat, amit a következő meghagyással nyomatékosított: „legyen arról meggyőződve, hogy csak akkor fog valami igazán nagyot Isten dicsőségére teljesíteni, ha alázatosan és fegyelmezetten olyan munkákra adja magát, amik a Társaság sajátjai".[507]

Májusra azonban Rómában végképp elfogyott a türelem, és a generális arról értesítette Somogyi Jenő tartományfőnököt, hogy Bangha Budapestről való eltávolítása mellett döntött, új feladata missziók és lelkigyakorlatok tartása lesz vidéken. Indoklása szerint attól tartott, fennáll a veszély, hogyha nem cselekszik időben, akkor az „egyházi tekintély" fog beavatkozni. Nem tudjuk, ezen pontosan kit értett, de elképzelhető, hogy egyes magyar főpapok beavatkozásától tartott. Ezt a feltevést látszik erősíteni az is, hogy egy rendtörténeti feljegyzés szerint a páter titokban elhamarkodott megjegyzéseket tett egy bizonyos püspökről, akinek azonnal a fülébe jutott a dolog, és panaszt tett ellene a Vatikánban.[508] Egyes rendtagok pedig tudni vélték, hogy több püspök – elsősorban Mikes János – féltékenységből kívánta eltávolíttatni Budapestről a túlzottan

[506] Molnár–Szabó 2010. 78–82.

[507] JTMRL, Włodzimierz Ledóchowski Bangha Bélának, 1923. április 11.

[508] JTMRL, I. 3. b. Historia Provinciae Hungariae Societatis Iesu anno 1923. 11.

befolyásosnak tartott Banghát.[509] A rendfőnököt talán az befolyásolhatta döntésében, hogy néhány hónappal korábban, 1923 márciusában Rafael Merrydel Val bíboros, a Szent Officium titkára információkat kért a budapesti nunciustól Bangha személyéről, illetve a *Magyar Kultúra* és a KSV megítéléséről. És bár a nuncius alapvetően pozitív értékelést adott,[510] a vizsgálat ténye már önmagában is intő jelként szolgálhatott.

Somogyi válaszában arra hívta fel a rendi vezetés figyelmét, hogy az ügyben nagyon óvatosan kell eljárni: egyrészt meg kell akadályozni, hogy a rendet a politikába való beavatkozással vádolhassák meg, másrészt nem szabad, hogy Bangha elveszítse a munkakedvét. Úgy vélte, hogy korábbi agitációs körútjai miatt az egész országban ismerik, az áthelyezés után így még többet beszélnének róla. Ráadásul a sajtó az életcélja, ezért biztos, hogy akaratlanul is sokat beszélne a missziókon erről a témáról. „Soha nem fog eltűnni a közvélekedésből, hogy befolyása van a művére", és akkor is összekapcsolják majd a sajtóval, ha soha többé nem lép be a szerkesztőség épületébe, írta Somogyi. Arra is utalt, hogy Banghának még a „legmagasabb körökben" is vannak csodálói. „A neve fogalommá vált. Ő tudja ezt. Azzal is tisztában van, hogy mit teljesített eddig." Ennek ellenére alázatos rendtag, aki mindenre engedélyt kér, és lelkiismeretesen imádkozik, ezért a rendfőnök által tervezett áthelyezés bizonyosan óriási belső válságot okozna a számára. Somogyi jobb megoldásnak találta, hogy ha rendtársának mennie kell Budapestről, akkor Magyarországról is menjen, mert az sok nehézséget megoldana. Lehetségesnek tartott egy amerikai küldetést, ahol a helyi magyarok között nagy szol-

[509] Csávossy Elemér feljegyzése szerint ismét Bangha modora okozta a bajt. „Talán volt valami P. Bangha külső föllépésében is [...], ami arról tanúskodott, hogy tudatában van annak, ki ő és eléggé megmondta másoknak, még nagyoknak is hibáit nyíltan." Idézi: Molnár–Szabó 2010. 72–73.

[510] Tóth Krisztina–Tusor Péter: *Inventarium Vaticanum I. A Budapesti Apostoli Nunciatúra levéltára (1920–1939).* Budapest–Róma, 2016, Gondolat, 53.

gálatokat tehetne, vagy esetleg egy római megbízást, ahol tehetsége és nyelvtudása szintén jól érvényesülhetne, például a kongregációk általános titkáraként vagy a tervezett Katolikus Internacionálé promotoraként.[511]

Elképzelhető, hogy Bangha már korábban is számított egy hasonló lehetőségre, ezért megpróbálta az amerikai küldetést előkészíteni a maga számára. Somogyi ugyanis már 1922 februárjában, az éppen ekkor hazatérő páter hírei alapján azt jelentette Rómába, hogy a New York-i jezsuita provincia egy magyar páter kirendelését kérte az erősen elhanyagolt, magyar anyanyelvű hívek szolgálatára. Elképzelhető, hogy Bangha magára gondolt, a rendfőnök azonban ezt az igényt úgy kívánta kielégíteni, hogy engedélyezte a magyar provincia számára egy harmadik probációs atya kiküldését az Újvilágba.[512]

Ledóchowski válaszában hangsúlyozta Somogyinak: a páter közéleti szerepvállalásával valósággal csapdába ejtette saját magát, és már mindenki, így még a jezsuitákkal baráti viszonyban lévő püspökök és előkelőségek is úgy ítélik meg, hogy nehéz helyzetbe került, munkáját elkerüli a siker. Ezért ragaszkodott Budapestről való eltávolításához, azonban messzemenően méltányolta Somogyi felvetését, és úgy döntött, hogy Banghát 2-3 éves időtartamra Rómába rendeli a Mária-kongregációk nemzetközi titkárságának megszervezésére.[513] Ő naplójának tanúsága szerint bizakodva fogadta a döntést, amelyet sok szempontból előnyösnek tartott: kikerülhet reménytelen helyzetéből, „sok nehéz gond és nehéz helyzet oldódik meg így elég simán, például a sajtó

[511] JTMRL, Somogyi Jenő Włodzimierz Ledóchowskinak, 1923. május 19.

[512] JTMRL, Somogyi Jenő Włodzimierz Ledóchowskinak, 1922. február 6. Egyes sajtópletykák egyenesen arról szóltak, hogy egy 1922 áprilisában lemondott amerikai plébános helyére pályázott volna. Szerényi Simon: Az amerikai magyar kurzisták plébánosnak választották meg Bangha pátert. *Az Ember*, 1922. április 30. 22–23.

[513] JTMRL, Włodzimierz Ledóchowski Somogyi Jenőnek, 1923. május 30.

körül való helyzet is; egy csomó ember is megszűnik acsarkodni talán". A római küldetés, a rendi generális melletti munka azzal a lehetőséggel kecsegtette, hogy végre „valóban nagy arányokban" dolgozhat Isten dicsőségére. Hátrányként rögzítette viszont a következőket: „eltekintve a sok érzelmi és kényelmi áldozattól, nagyon nehéz lesz a voltaképpeni aktivitás nélkülözése s főleg a szónoklati befagyás... A személyi érintkezés által kifejthető hatások is nagyrészt elmaradnak. Nagyon sok itthoni dolgom el fog apadni, a sajtót is féltem..."[514] Néhány évvel később, már római küldetése után egy interjúban úgy értékelte az eseményeket, hogy a rendi vezetők döntésükkel lehetővé tették a terhessé váló közéleti feladatoktól való megszabadulását. „Csak hálás lehetek érte nekik"[515] – mondta.

Bár a rend –a lehetséges közéleti hatásokat felmérve – elhatározta, hogy igyekszik a lehető legtovább titokban tartani a döntést, az mégis nagyon gyorsan kiszivárgott, a jezsuitákkal nem rokonszenvező Mikes János szombathelyi püspök például már júniusban megosztotta környezetével az információt.[516] A szélesebb nyilvánosság július végén értesülhetett *Az Est* híradásából, amely hangsúlyozta, hogy az elmúlt években többször elterjedt a hír Bangha Magyarországról való elhelyezéséről, mert a rend, illetve az egyház vezető körei nem mindenben helyeselték „világi szélsőséges, türelmetlen politikáját és kiélezett közéleti szereplését". A cikk szerint kétéves római küldetése során fontos nemzetközi szervezetet fog kiépíteni, és minden pasztorálási, politikai és sajtómunkától tartózkodni fog.[517] A páter néhány nap múlva meg is erősítette a hírt.[518]

[514] Molnár–Szabó 2010. 246–247.

[515] Hogyan alakult meg a Központi Sajtóvállalat? P. Bangha Béla elmondja az alapítás történetét. *Nemzeti Újság*, 1927. október 16. 22.

[516] JTMRL, Somogyi Jenő Włodzimierz Ledóchowskinak, 1922. június 15.

[517] Bangha páter Rómába költözik. *Az Est*, 1923. július 22. 3.

[518] Bangha páter hosszabb, bizonytalan időre távozik Magyarországból. *Az Est*, 1923. augusztus 1. 5.

Távozása – ahogyan egész működése – végletesen megosztotta a közvéleményt. Míg a katolikus sajtó hosszasan méltatta addigi munkáját és az új kinevezés nyújtotta lehetőségeket,[519] a baloldali és liberális lapok a bukás jelének láttatták az áthelyezést. A *Népszava* például maró gúnnyal „kérlelte" a jezsuitát a maradásra, mondván, „ezt a keresztény kurzusnak nevezett izét nálánál kevés [*sic!*] ember tudja oly nagyszerűen destruálni".[520] *Az Est* hosszasan méltatta kiváló személyes adottságait, szónoki teljesítményét, ám hangsúlyozta: ténykedése nem volt mindenben szerencsés, hiszen lapjai korábban ismeretlen harci stílust honosítottak meg a magyar sajtóban. És míg Pázmány Péter egykor a magyar nyelv zsenije volt, „a történelem fel fogja jegyezni, hogy Bangha Béla és iskolájának nyelvújítása kevésbé volt gyümölcsöző a magyar stílusra, de a magyar közszellemre is".[521] A *Világ* szerzője szintén kiemelte, hogy „a küzdelem hevületében nem volt mindig válogatós a harcmodor és a harci eszközök" terén, de elismerte: még így is kívánatosabb ellenfélnek bizonyult a kurzus más vezéreinél, mert „még akkor is jóhiszemű volt, amikor szándékai és cselekedetei kíméletlenek és a mi szempontunkból nehezen menthetők voltak".[522] Távozását a baloldali sajtó később már úgy értelmezte, hogy az a magyar hierarchiától érkező figyelmeztetés volt a radikális irányzatok érdekében politizáló klerikusok felé. A *Pesti Napló* például 1924-ban arról írt, hogy a keresztény sajtó „és a társadalmi agitáció egy része [...] a jogrendet elég gyakran veszélyeztette – ezeket a törekvéseket az arra illetékes helyen állandóan elítélte. A mozgalmak mérséklésének egyik nagy eseménye a sokat emlegetett Bangha páternek Magyarországról való eltávolítása volt. Vannak, akik ebben Csernoch hercegprímás kezét látták."[523]

[519] Nyisztor 1941. 280.

[520] Elmegy Bangha páter? *Népszava*, 1923. július 22. 5.

[521] Búcsúszó Bangha páterhez. *Az Est*, 1923. szeptember 4. 6.

[522] Páter Bangha elmegy. *Világ*, 1923. szeptember 4. 1.

[523] János bíbornok. *Pesti Napló*, 1924. november 16. 6.

A Világ pedig azt hangsúlyozta: „A jezsuita rend jelenlegi vezetői, okulva Páter Bangha esetén, óvakodnak attól, hogy politikai kérdésekben nyíltan állást foglaljanak."[524]

A római évek

Bangha jelentős űrt hagyott maga után a magyar rendtartomány életében. Hogy tevékenysége milyen széles körű volt, jól mutatja, hogy feladatait hány emberre kellett szétosztani: a *Mária Kongregáció* szerkesztését és a délelőtti szentbeszédeket Fiedler Lipót, a *Magyar Kultúrát* Bernhard Zsigmond, az akadémisták kongregációját Bíró Ferenc, a Katolikus Férfiligát és a Sajtóhölgybizottságot a külsős Czapik Gyula vette át; a missziókat Katona Sándorra és Zsíros Ferencre bízták, továbbá általános lelkipásztori feladatok elvégzésére Budapestre irányították Csávossy Elemért.[525]

A páter 1923. szeptember 4-én utazott el Budapestről, ám ezt megelőzően ismét megtapasztalhatta híveinek szeretetét: a Jézus Szíve-templom zsúfolásig megtelt búcsúmiséjén, a Katolikus Körben pedig bankettet adtak a tiszteletére.[526] Itt a megkezdett munka folytatására kérte barátait, kiemelve, hogy végre megindult a keresztény megújhodás, ezért arra biztatott, hogy a személyeket vagy a harcmodort illető csalódások dacára haladjanak tovább a megkezdett úton. Végül – szemben a „kozmopolita jezsuitizmus" vádjával – ünnepélyesen megfogadta, hogy bárhová is szólítja őt a jövőben hivatása, mindenkor magyar marad.[527] Elutazásakor a Déli pályaudvaron egy munkás-

[524] Megállapították a fővárosi választáson résztvevő négy párt címét. *Világ*, 1925. április 2. 3.

[525] Dispozíciók. *Hírek a Provinciából*, 1923. augusztus 1. 1.

[526] Molnár–Szabó 2010. 247.

[527] Bangha páter búcsúztatása. *Budapesti Hírlap*, 1923. szeptember 4. 5.

zenekar játszott, ami a jezsuiták szerint „szép jele volt annak, hogy a munkásság is képes megérteni a papságot, s egyúttal tanulságos bizonysága annak, hogy azok ragaszkodnak leghűségesebben hozzánk, akiket hosszú templomi munkával gondoztunk".[528]

Bangha római munkájának legfőbb célja a Mária-kongregációk nemzetközi titkárságának és latin nyelvű folyóiratának, továbbá az egyházi hírek globális közvetítésére vállalkozó Nemzetközi Katolikus Sajtóirodának a létrehozása volt. Ez utóbbi a Katolikus Világliga néven 1920-ban megalapozott szerveződés munkájának eredménye volt, amely Rómában intézményesült Katolikus Szervezetek Nemzetközi Irodája elnevezéssel, és 1922 októberében nyitotta meg hivatalát a Via Pietro Cavallinin.[529] Csernoch János hercegprímás 1924-ben hivatalosan is Banghát bízta meg azzal, hogy az irodánál Magyarországot képviselje.[530] A gyakorlatban az iroda csupán szerény háttérintézményként működött, és arra törekedett, hogy megismertesse egymással a különböző nemzetek katolikus szervezeteit, biztosítsa az információcserét és megteremtse az együttműködés lehetőségeit. Ugyanakkor sajtófigyelő szolgálatot is működtetett, és az Apostoli Szentszékről a világsajtóban megjelenő hamis és tendenciózus hírek megcáfolásán dolgozott.[531]

A páter római éveinek csúcspontját minden bizonnyal 1926. április 3., nagyszombat estéje jelentette, amikor XI. Pius pápa audiencián fogadta. A pápa bizonyos vonatkozásban rokon lélek lehetett Banghával, hiszen „minden, ami új és hasznos volt, rendkívül érdekelte, például a technikai találmányok és tökéletesítésük". Érdeklődése a hírközlés eszközeire is kiterjedt, hiszen szobájában telefont, rádiót, gramofont és diktafont is

[528] Congr. Gen. *Hírek a Provinciából,* 1923. november 15.

[529] A nemzetközi katolikus szervezkedés. *Magyar Kultúra,* 1924/7–8. 462.

[530] Beke 1992. 134.

[531] Beszámoló a katolikus szervezetek nemzetközi irodájának munkájáról. *Új Nemzedék,* 1924. november 9. 2.

tartott.[532] A páter emlékiratban foglalta össze elképzeléseit a katolikus sajtó fejlesztéséről, professzionális alapokra helyezéséről, amelyet az egyházfő „nagyszerű, valóságos bolseviki programnak" ítélt, de végrehajthatóságát illetően, elsősorban az anyagi feltételek megteremtése miatt, komoly kételyei voltak. Bangha maga is azt hangoztatta, hogy fokozatosan kell haladni, a legelső feladat a katolikus újságírók nevelése, majd saját példájára hivatkozott, hiszen Magyarországon sok pénz gyűlt össze, de „az eredmény nem volt tökéletes, éppen mert nem igen találtunk igazán katolikus és amellett ügyes újságírókat". Pozitív példát látott abban, hogy Milwaukeeban és Lille-ben a katolikus egyetemeken sajtófőiskolát nyitottak, ahol nem az újságírás technikáját tanították elsősorban, hanem keresztény filozófiát, biztos világnézeti alapokat nyújtva ezzel a hallgatóknak. Emellett beszámolt a Nemzetközi Katolikus Tudósítóiroda működéséről, amely ekkor nyolcvan német, húsz angol és húsz magyar lapnak küldött rendszeresen egyházi híreket, és az olasz nyelvű szolgálat megindítása is tervben volt. Ugyanakkor a kezdeményezés még igencsak gyermekcipőben járt, hiszen mindössze két ember: maga Bangha és rendtársa, Enrico Rosa, a *Civiltá Cattolica* vezetője végezte a munkát. A jezsuiták külsősöknek kívánták átadni ezt a feladatot – elsősorban az olasz AC jött szóba –, és Bangha megszerezte elképzeléseihez a pápa támogatását. Ezt rendkívül fontosnak ítélte, hiszen korábban „nem hiányzottak két különböző országban is emberek, akik bizonyos lokális vállalatok sikerét féltve panaszkodtak ellenünk s egyik a P. Generálisnak is írt s egy püspök tekintélyét akarta ellenünk latba vetni".[533]

A kezdeti időszak lelkesedése nem tartott sokáig Bangha számára, aki otthon elismerést és számos követőt szerzett

[532] Barcza György: *Diplomata-emlékeim 1911–1945.* I. kötet. Budapest, 1994, Európa Kiadó–História, 229.

[533] P. Bangha: Audiencián a Szentséges Atyánál. *Hírek a Provinciából,* 1926. május. 1–5.

magának, az idegen környezetben viszont csak egy hatalmas gépezet kis csavarjának érezhette magát. „Honvágyat érzek; vágyat a kisebb kör, a szerényebb világ, az áttekinthetőbb egységek iránt. Borzasztóan nagy ez a római látókör, az ember belefárad, ha át akarja tekinteni"[534] – jellemezte a *Magyar Kultúra* olvasói számára az eltérő perspektíva hatását. Ráadásul hamar kénytelen volt felfedezni saját tehetségének korlátait, például azt, hogy – remek nyelvérzéke ellenére – olaszul csak igen közepesen tudott megtanulni. Bangha, legalábbis közeli barátainak véleménye szerint, hajlamos volt a rátartiságra, saját képességeinek túlértékelésére,[535] ez pedig római tartózkodása alatt is visszaüthetett. Ugyanakkor jellemző rá, hogy ezeket a kellemetlen tapasztalatokat is képes volt a hasznára fordítani, hiszen komoly célként tűzte maga elé a „fantasztériából" való kigyógyulást, és úgy vélte, hogy római élményeinek köszönhetően hazatérve szerényebben fog viselkedni.[536]

Hivatalos teendői mellett elég ideje maradt arra is, hogy részt vegyen a római magyar kolónia életében, és 1924 tavaszától a közösség kérésére vasárnaponként magyar szentbeszédet tartott a Collegium Germanico-Hungaricorum templomában.[537] Rendje szintén igénybe vette szónoki képességeit: 1925-ben például ő tartotta a San Ignazio-templomban az évzáró szentbeszédet a Pápai Gergely Egyetem hallgatói számára, és latin szónoklatával, amely a katolikus együttműködés jelentőségét és a szociális problémák megoldására törekvő, korszerű lelkipásztorkodás ügyét tárgyalta, nagy sikert aratott.[538] Emellett a magyar zarándokcsoportok kalauzolására is szánt időt – erre

[534] Bangha Béla: Római húsvét II. *Magyar Kultúra*, 1928/9. 398.

[535] Molnár–Szabó 2010. 198.; Nyisztor 1969. 139.

[536] Molnár–Szabó 2010. 249.

[537] Magyar istentiszteletet tartanak Rómában. *Szózat*, 1924. április 1. 7.

[538] Katona Jenő: Bangha Béla meghalt. *Magyar Nemzet*, 1940. április 30. 5.; A pápai egyetem évzáró ünnepélyén P. Bangha Béla mondotta az ünnepi latin beszédet. *Nemzeti Újság*, 1925. július 2. 8.

nagy szükség volt, hiszen az 1925-ös szent év alkalmából sokan érkeztek Rómába.[539] A zarándokok hálásan fogadták segítségét, és a páter több alkalommal is elkalauzolt csoportokat XI. Pius elé, aki kifejezetten kedvelte a magyarokat, sőt nagy örömmel vette, ahogy a magyar csoportok dörgő éljenzéssel köszöntötték, amit idővel szinte már el is várt.[540] Úgy tűnik, Bangha kifejezetten szomjazta honfitársai társaságát: amikor például véletlenül találkozott a katakombákban egy magyar származású idegenvezetővel, a lelkére kötötte, hogy mindenképpen keresse fel otthonában egy kis beszélgetésre. Az esetről beszámoló újságíró tanulságos megjegyzése szerint a hosszú számkivetettségben élő honfitársai iránti empátiája elsősorban abból származott, hogy „ő is egy kicsit a bujdosó magyarok közül való" volt.[541]

Bangha fő társaságát az Örök Városban működő magyar papok jelentették, köztük is elsősorban régi harcostársa, Buttykay Antal, aki ekkor rendi kormánytanácsosként dolgozott a ferences rend központi kormányzatában. Barátját apróbb ugratásokkal is szórakoztatta: egy alkalommal például meghívta Buttykayt, hogy nézzék meg együtt a kongregációs lapot előállító, Rómában egyedülállóan modernnek számító, bámulatos gépóriásokkal felszerelt nyomdaüzemet. Az út egy „szörnyen zegzugos", omladozó városnegyedbe vezetett, ahol „igénytelen egyszerűségű, jelentéktelen nyomdaüzem" várta őket, Bangha pedig „a legártatlanabb képpel" magyarázta a tulajdonosnak, hogy „a magyar franciskánust mennyire érdeklik az effajta stabilimentók".[542] Szintén fontos szerepet játszott a római klerikus társadalomban Szabó Szádok domonkos atya, az Angelicum egyetem rektora, a minorita Monay Ferenc, a rendi teológia

[539] Bangha Béla: A Szent év eddigi mérlege. *Katholikusok Lapja*, 1925. július 5. 211–213.

[540] Henszelmann Aladár: Itáliai emlékek. *Miskolci Napló*, 1925. augusztus 9. 7.

[541] Kenedy Géza: Bujdosó magyarok. *8 Órai Ujság*, 1924. október 5. 2.

[542] Buttykay 1942. 16.

rektora, valamint Pazsitnyi Bonaventura, a Szent Péter-bazilika magyar gyóntatója.[543] Bangha itt ismerkedett meg Nyisztor Zoltánnal, a szatmári egyházmegyéből a román megszállás után Budapestre menekült világi pappal, aki ekkor a *Magyarság* és a *Brassói Lapok* külpolitikai tudósítójaként dolgozott. Nyisztor hamar elnyerte bizalmát, és azt tervezte, hogy bevonja nemzetközi lapjának munkatársai közé, ez azonban Nyisztor latintudásának nem megfelelő szintje miatt végül elmaradt.[544] A papi közösség legfontosabb tagja azonban kétségtelenül Serédi Jusztinián bencés szerzetes, Gasparri bíboros-államtitkár közeli munkatársa és bizalmasa volt, aki 1927-ben bíboros és esztergomi érsek lett.[545]

Bangha az olasz fővárosban szerencsét próbáló magyar képzőművészeket is igyekezett támogatni. Ennek jelentőségét emelte ki Papp Domokos erdélyi festő, aki nagyra értékelte, hogy a jezsuita még „a legmodernebb művészi irányzatokkal szemben is a szeretetteljes megértés álláspontjára" helyezkedett. Úgy látta, hogy a páter „Rómában alig figyeli a hétköznapi politikai eseményeket – minden másnál jobban érdeklődik a művészetek iránt és a Rómában megforduló magyar, de más nemzetiségű piktorok is bámulattal beszélnek a páter nagylelkűségéről és határtalan szeretetreméltóságáról, amellyel minden hozzáforduló művésszel szemben viselkedik. Bangha páter komoly műértő is. Éppen azért a páter tetszését megnyerni, már igazi és irigyelt siker Rómában, amelynek híre megy s azonkívül a páter is mindenben segíti azokat, akiknek tehetségét elismeri."[546] Azonban nemcsak a kortárs, hanem a klasszikus művészetek szépsége is elvarázsolta, és óriási lelkesedéssel vette

[543] Magyarok Rómában. *Magyarság*, 1924. június 22. 9.

[544] Adriányi–Csíky 2005. 35.

[545] Csíky Balázs: *Serédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása.* Szerk.: Tóth Krisztina. Budapest, 2018, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 32–42.

[546] Papp Domokos Rómában Bangha pátert festi. *Nyírvidék*, 1926. augusztus 31. 3.

bele magát az Örök Város felfedezésébe. Ennek során hatalmas segítségére volt rendtársa, a mexikói Mariano Cuevas, aki később igen jelentős egyháztörténész lett.[547] Elsősorban az ókor, különösen az őskeresztény emlékek keltették fel érdeklődését, hiszen úgy találta, hogy ezek teljesen igazolják a katolikus egyház tanítását a protestánsokkal szemben. Római tartózkodása során mindent az egyház szemszögéből vizsgált, ami elvezette a következtetésre: „Olaszországban rendszerint voltaképp nem az olasz a nagyszerű, hanem az Egyház. Ami itt szép, az vagy az Egyház alkotása, vagy az egyház érdeme, hogy fennmaradt." Az olasz állam működését határozottan károsnak ítélte, mivel a katolikus befolyás visszaszorítására törekedett. Annak sincs semmi jele, hogy a Benito Mussolini által kiépített fasiszta rendszert kedvezően ítélte volna meg, csupán az egyház iránti békülékeny gesztusokat tartotta méltatásra érdemesnek. „A fasiszta vezér pedig, aki szocialistaságon kezdte s ma a legszélsőbb nemzeti alapon áll, pusztán állambölcsességi szempontból is mindent elkövet, hogy a vallásellenes liberális-éra pusztításait sorba mind hatálytalanítsa. A forradalom gyermeke maga küzd legerélyesebben a forradalom ellen"[548] – írta.

Az egyház helyzetének alapos átgondolása eredményezte *Az apostolkodás rövid kézikönyve* című munkájának megírását, amelynek kézirata már 1924 végén elkészült, bár csak pár évvel később jelent meg nyomtatásban. Érdekes egyébként, hogy ekkor ezt szánta utolsó munkájának, hiszen úgy érezte, hogy a jövőben sokkal inkább a gyakorlati tevékenységre kell összpontosítania.[549]

A könyv lényegében azt az alapvető felismerést részletezte, hogy a modern korban az egyház fő feladata, a lélekmentés

[547] Stuart Macintyre–Juan Maiguashca–Attila Pók szerk.: *The Oxford History of Historical Writing.* Volume 4. 1800–1945. Oxford, 2011, Oxford University Press, 443.

[548] Bangha Béla: Római november. *Magyar Kultúra,* 1923/12. 735.

[549] Molnár–Szabó 2010. 252.

gyökeresen új követelményeket támaszt: a papnak már nem elég a plébánián ülve várnia a hívek megjelenésére, hanem aktívan utánuk kell járnia, és a világi hívőket is be kell vonnia a munkába. „Az apostolkodás első célja, hogy elérje azokat az embereket, akik eltávolodtak az Egyháztól s ma talán nem is érdeklődnek a vallás iránt" – szögezte le, majd kézikönyvében egészen gyakorlatias és aprólékos tanácsokat adott arra nézve, hogy mi mindent tehetnek a hivatástudattal rendelkező világiak az apostolkodás terén. Az egyház társadalmi tevékenységének egész arzenálját felvonultatta, javaslatot téve például az egyházközségek, társadalmi egyesületek létesítésére, a plébániai megbízottak vagy hivatásos plébániai segítők rendszerének kiépítésére, bátorította a karitatív munkát, a népegészségügyi mozgalmat, a szociális népnevelést, az önsegélyezés előmozdítását a takarékpénztárak és a szövetkezeti eszme felkarolásával, valamint az erkölcstelen irodalom, tánc és divat elleni fellépést. A pápa egyenes parancsára hivatkozva igen fontosnak tartotta a katolikus társadalmi mozgalmak összehangolására és irányítására hivatott ernyőszervezet, az Actio Catholica kiépítését is.

Szintén határozottan sürgette a hívek központi politikai irányításának megszervezését, a felekezeti öntudat érvényre juttatását. „Bántó és káros, hogy nagyon sokszor még színtiszta katolikus helyeken is a fontosabb állásokat [...] szinte tervszerűen nem-katolikusokkal töltik be" – írta. Munkájában egyértelművé tette, hogy nem kíván visszatérni az „általános kereszténység" koncepciójához. Leszögezte, hogy a protestáns közösségek Isten előtt törvénytelen alakulatok, így a katolikusok nem ismerhetik el őket társegyházaknak, bár ennek ellenére szeretettel kell viseltetniük irányukban. „Más a türelem s más az elvfeladás, a katolikus öntudat megtagadása" – hívta fel a figyelmet, majd arra intett, hogy ennek következtében szigorúan tilos más felekezetek istentiszteletén részt venni, annak rádiós közvetítését meghallgatni, vagy akár vegyes vallású istentiszteletet tartani. A katolikusok kötelessége, hogy hitük igazságáról meggyőzzék a protestánsokat, és sürgető feladat az evangélium terjesztése a zsidók között is: el kell érni nem csupán kikeresztelkedésüket, hanem teljes megtérésüket. Ennek során azonban igen nagy óvatosságot ajánlott, hiszen „a hitvitázás ritkán vezet célhoz, gyakran csak elkeseríti a kedélyeket s megátalkodásra vezet. Sokkal jobb általában véve az egyszerű, barátságos felvilágosítás." Mindezt a nemzetközi viszonyokra fokozottan érvényesnek tartotta, és határozott kritikát gyakorolt a nemzetközi együttműködést akadályozó nacionalizmus felett: „A katolikusok nemzetközi feladatai közé tartozik mindenekelőtt, hogy egymást Krisztusban szeressék, s a túlzott nemzeti ellentéteket s a korszellem által hirdetett nemzeti gyűlöletet se magukban meg ne tűrjék, se másokban elő ne mozdítsák. Az igazi hazaszeret igen jól megvan gyűlölet és nemzeti öntúlbecsülés nélkül is."[550] Munkája jelzi a gondolkodásában végbemenő változásokat: az egyház közvetlen politikai érdekérvényesítése helyett egyre inkább a társadalmi szerepvállalásban, a hívek világi közösségeinek létrehozásában és irányításában látta a jövő fő feladatait.

[550] *A világi apostolkodás kézikönyve.* BBÖM XXIII.

III. Az utolsó korszak (1926–1940)

A hazatérés után: az egyház hangja

Bangha római tartózkodásának éveiben folyamatosan tartotta a kapcsolatot a hazaiakkal, a nyári vakációkat például mindig Magyarországon töltötte. 1925-ben hazatérésének hírére „az ismerősök és a tisztelők szinte csapatostul indultak a *vezér* meglátogatására".[1] A páter felkereste a KSV szerkesztőségeit is, ahol megünnepelték látogatását, és díszes virágcsokorral köszöntötték, amelyen a következő felirat állt: „A keresztény sajtó a régi hűséggel és szeretettel megalapítójának".[2] Arra is időt szakított, hogy beszédet mondjon a szentesi alföldi nagygyűlésen.[3]

A magyar rendtartománynak időközben komoly személyi problémákkal kellett szembenéznie, amit különösen súlyossá tett a sajtóügyek vitelével megbízott Bernhard Zsigmond halála 1926 húsvétján. Csávossy Elemér tartományfőnök ezután nyomatékosan kérte a rendfőnöktől Bangha hazarendelését, és – bizonyára a múlt tapasztalataiból okulva – biztosította arról, hogy állandó felügyelet alatt fogja tartani. Kérését azzal a közléssel is igyekezett támogatni, hogy

---

[1] P. Bangha Béla Budapestre érkezett. *Új Nemzedék,* 1925. július 30. 2.

[2] P. Bangha Bélát ünnepelte ma a Központi Sajtóvállalat. *Nemzeti Újság,* 1925. augusztus 1. 4.

[3] Különfélék. *Hírek a Provinciából,* 1925. augusztus. 4.

rendtársának időközben felajánlották a budapesti egyetem apologetikai tanszékét.[4]

Ez a kérdés azonban a valóságban összetettebb volt, hiszen az egyetemi tanári kinevezéshez mindenképpen szükség lett volna a hercegprímás támogatására is. Csávossy ezért a pályázati határidő lejárta előtt néhány nappal levélben kérte Csernoch Jánost, közölje vele, hogy hozzájárulna-e Bangha egyetemi kinevezéséhez, mert ő csak akkor kíván pályázatot benyújtani, ha a hercegprímásnak nincs más jelöltje a pozícióra. A válasz igen tartózkodó volt: Csernoch közölte, hogy előre nem nyilatkozhat az ügyben, hiszen csak az összes jelölt ismeretében tudja megállapítani, hogy ki a legmegfelelőbb a feladatra.[5] A jezsuita ezért végül úgy döntött, hogy nem nyújt be pályázatot a tanszékre. Csernoch jól érzékelhető elutasítása egyébként ezután óvatossá tette (az egyébként nem túl jó diplomáciai érzékkel rendelkező) Csávossyt: amikor 1927-ben a hercegprímás papi lelkigyakorlatok tartására kért tőle egy embert, ő Banghát ajánlotta, de hozzátette, „ha a prímásnak nincs más óhaja".[6]

Bangha a tartományfőnök engedélyét elnyerve, 1926. július 3-án tért vissza a budapesti rendházba. Mint egy fiatalabb rendtársának feltűnt, római éveiről „sohasem beszélt, meg arról sem, ami azt megelőzte. Annyi bizonyos, hogy nagyon szenvedett akkor".[7] Budapestre visszatérve azonban úgy tűnt, hogy nem viselte meg lelkileg a hosszas távollét, és teljes lendülettel vetette bele magát a munkába. Bár elöljárói ismét őt bízták meg a *Magyar Kultúra*, a *Mária Kongregáció* és a *Prézes* szerkesztésével, közéleti szerepvállalását valóban igyekeztek korlátozni. A rendfőnök mindent megtett annak

[4] Molnár–Szabó 2010. 86–87.

[5] EPLCat. 22. 1497-1926. Csávossy Elemér Csernoch Jánosnak, 1926. május 14., válasz: 1926. május 18.

[6] EPLCat. 25. 1632-1927. Csernoch János Csávossy Elemérnek, 1927. június 23., válasz: 1927. június 27.

[7] Varga 1960. 246.

érdekében, hogy visszatartsa őt a korábbi időszakra jellemző erőteljes politikai szerepvállalástól, még azt is csak hosszas rábeszélés után engedélyezte a számára, hogy visszaköltözzön a klauzúrán kívül eső szerkesztőségi szobájába. A szigorra a római központ bizalmatlansága miatt volt szükség: Bangha igyekezett megnyugtatni Ledóchowskit, biztosította arról, hogy őszintén belátta a direkt politikai állásfoglalások veszélyességét, és aggályosan ügyel az ezektől való tartózkodásra.[8] A nyilvánosság előtt szintén hangoztatta, hogy ezentúl kizárólag a hitéleti szervezkedésnek szenteli magát, és visszavonul a sajtó frontjáról.[9]

Amint látni fogjuk azonban, a valóságban nem tartotta magát szigorúan ehhez az ígérethez, és nemcsak rendi vezetőként, hitszónokként, a katolikus közösségi élet szervezőjeként vállalt szerepet, hanem – kihasználva az általa szerkesztett orgánumokat, illetve közéleti hírnevét – visszatérése után közszereplőként, politikai publicistaként is azonnal ismét igen aktívvá vált, közéleti megnyilvánulásai pedig a teljes közvélemény figyelmére számot tarthattak. Legfőbb üzenete hittestvérei számára a hitélet intenzív megélésének szükségessége volt. A szokásos évi katolikus nagygyűlésen kijelentette: „Mindenekelőtt az imádság jegyében kell egyesülniök a katolikusoknak, különben hiába minden számukra adott előny, a magyar katolicizmus festett, kulisszakatolicizmus lesz. Nem a parádé, a felpántlikázás a feladat, de a problémák megoldása."[10]

Ugyan megőszülve tért haza Rómából Budapestre, de lendülete negyvenhat évesen is a régi maradt. Egy alkalommal állítólag figyelmeztették, hogy a vég nélküli, lázas munka idő előtt felőrli majd szervezetét, amire azt válaszolta: arra való a gyer-

[8] EPLCat. 25. 1632-1927. Csernoch János Csávossy Elemérnek, 1927. június 23., válasz: 1927. június 27.

[9] Varga 1960. 246.

[10] JTMRL, Bangha Béla Włodzimierz Ledóchowskinak, 1926. november 24.; Molnár–Szabó 2010. 89.

tya, hogy égjen.[11] Óriási energiával vetette bele magát a munkába, és arra törekedett, hogy a hitélet szervezése terén minél intenzívebben felhasználja a modern technika, például a rádió nyújtotta lehetőségeket. Érdekes módon azonban még saját rendtársai sem feltétlenül osztották felfogását, az integralisták ugyanis elvi okokból eleve tartózkodóan fogadták a vallásos rádióközvetítések gondolatát. Érveik szerint a mise közvetítése helytelen, mert tovább csökkenti a templomba járási kedvet,[12] a rádiós misehallgatást ezért csak a betegek vagy a tanyákon élők esetében vélték megengedhetőnek.[13] A kifogások a püspöki kart is állásfoglalásra ösztönözték, ám a testület eltúlzottnak ítélte az aggodalmakat, és csak azt írta elő, hogy a rádiós szónok figyelmeztesse a hallgatókat: a közvetítés meghallgatásával még nem tettek eleget vallásos kötelezettségüknek.[14] Bangha azonnal keresni kezdte a rádió felhasználásának lehetőségeit. Egy önkéntes támogatója 1926-ban vállalta volna, hogy saját költségén megteremti a technikai feltételeket prédikációjának közvetítéséhez, amit azonban a rádió vezetősége elutasított. A kezdeményezők úgy sejtették, hogy az illetékesek a protestánsok ellenkezésétől féltek.[15] Ez azonban csak rövid halasztást jelentett, hiszen a rádió először 1926 szeptemberében közvetítette egyik szentbeszédét a belvárosi templomból,[16] és a közvetítések később rendszeressé váltak. Igaz, a döntéshozók valóban nehezen béki̇ültek meg a helyzettel: 1927 szeptemberében például a rádiót felügyelő kereskedelmi miniszter kifejezetten megtiltotta, hogy közvetítsék a páter egyik konferenciabeszédét.[17]

[11] Gergye Győző: Bangha Béla. *Dunántúl,* 1940. április 30. 2.

[12] A rádió-istentiszteletekről. *A Szív,* 1926/19. 2.

[13] Misehallgatás és a rádió. *A Szív,* 1927/18. 2.

[14] Beke 1992. 170.

[15] A rádió-ügy. *Magyar Kultúra,* 1926/1. 55–56.

[16] A vasárnapi rádióműsor. *8 Órai Ujság,* 1926. szeptember 19. 10.

[17] Vámos György: Vihar a szószéken. Egyházi beszédek cenzúrázása 1940-ben. *Múltunk,* 2004/2. 201.

Szónoki hírnevét tehát az egyik első magyar rádiós hitszónokként, az egyház hangjaként öregbíthette tovább: a kortársak elsősorban rendkívül egyéninek tartott stílusát, szuggesztív erejét dicsérték, és azt emelték ki, hogy szóhasználata, amelyben nem volt jele se felvidéki eredetének, se nagyvárosiasságnak, azonnal felismerhető, továbbá dicsérték beszédének erőteljes belső hangsúlyait, amelyeket az értelmi meggyőzés érdekében alkalmazott.[18] Rádiószónoki tevékenységének elismeréseként 1929-ben az istentisztelet-közvetítések felügyeletére frissen létrehozott Katolikus Istentiszteleti Rádióbizottság tagjává is kinevezték.[19] Hírneve ekkor már az országhatárokon túlra is elért: egy francia katolikus feltaláló az engedélyét kérte, hogy új rendszerű hangfelvevő berendezésével rögzíthesse beszédeit.[20]

Rendi és egyházi szerepvállalás

A rendi vezetés a hazatérés után nem volt teljesen nyugodt Bangha jövendő szerepét illetően, ezért arra törekedett, hogy rendi megbízásokkal kösse le energiáit. Ennek részeként 1928-ban a tartományfőnök tanácsadójává (konzultorrá) és a budapesti rendház főnökévé nevezték ki. Ezen tisztségeit 1935-ig töltötte be.[21] A kinevezés pszichológiai szempontból is jó döntés volt, hiszen a klérus körében kifejezetten elvárásként élt Bangha vezetői pozícióval való elismerése. Kovács Sándor – a későbbi püspök – például kecskeméti plébánosként fültanúja volt annak, amint káplánjai elmondják a náluk vendégeskedő páternek: szeretnék, ha „mint főpásztornak felszentelt gyűrűjét

[18] Alszeghy Zsolt: A szónok Bangha. *Magyar Kultúra,* 1940/11. 175.

[19] Beke 1992. 274.

[20] Más provinciákból. *Hírek a Provinciából,* 1929. május 14.

[21] Molnár–Szabó 2010. 108.

megcsókolhatnák". A szerzetes erre csak annyit mondott: „Arra vagyok büszke, hogy ebben a ruhában lehetek P. Bangha Béla."[22]

Az új házfőnök igyekezett feletteseinek kiegyensúlyozott képet nyújtani rendtársairól: 1928 őszén arról tudósította Rómát, hogy a budapesti rendházban hagyományosan virágzó a testvéri szeretet, mindenkit eltölt az apostoli szellem és a Társaság iránti belső ragaszkodás. Értékelése szerint rendtársai rengeteget dolgoztak, azonban a munka minőségéről nem nyilatkozhatott teljes elismeréssel, hiszen sok feladatot vállaltak magukra, ezért gyakran nem volt idejük a megfelelő felkészülésre, illetve sok esetben hiányzott a tehetség, előképzettség, praktikus érzék, világismeret. A rendház ennek ellenére még mindig a magyar katolikus élet egyik központja, vélte, ám ez csak néhány rendtag munkájának köszönhető. Ezért arra intette társait, hogy minél többet olvassanak és tanuljanak, és erős önkritikával szemléljék munkájukat. Megítélése szerint különösen sok gond adódott a Mária-kongregációkkal, főleg az ifjúságiakkal, amelyeket kényszerűségből egy erre alkalmatlan rendtagra kellett bízni. Azt is komoly problémának látta, hogy az ezer főt befogadni képes templom sokszor kicsinek bizonyult, ezért főleg az értelmiség kezdett elmaradozni a zsúfoltság miatt. Figyelme ugyanakkor a legkisebb és leghétköznapibb részletekre is kiterjedt, büszkén számolt be például arról, hogy a rendház ebédlőjében a korábbinál több gyümölcsöt tudott az asztalra tenni.[23] (Ez feltehetően azzal lehetett összefüggésben, hogy szülei otthon ránevelték a gyümölcsfogyasztás fontosságára.[24]) Fő céljának azt tartotta, hogy a jezsuiták Budapesten a mennyiségi növekedés helyett elsősorban munkájuk minőségét javítsák. „Nálunk inkább túl sokat dolgoznak, mint túl keveset, de sem az elvégzendő munkák kiválasztása, sem a mód, ahogyan mi ellátjuk ezeket, nem felelnek meg gyakran az elvárásoknak, amelyeket velünk szemben támasztanak, vagy amit nekünk magunktól el kellene várnunk."[25] A túlzásba vitt munka stratégiai veszélyeivel is pontosan tisztában volt. Bíró Ferenc tartományfőnökről adott jelentésében hosszasan elemezte az általa vállalt óriási munkateher egészségügyi veszélyeit, és megpróbálta rávenni a generálist, hogy utasítsa Bírót a kisebb jelentőségű feladatok leadására.[26]

Vezetői lelkületét igen alaposan világítja meg az a leírás, amely a zugligeti noviciusház élén eltöltött egy hónapos ideiglenes vezetői tevékenységének mérlegét vonta meg: „R. P. Bangha vicerektorsága alatt valóságos atyja volt az egész háznak. A kommunitásokat gyakran kitüntette látogatásával. Ellátogatott latin–német óráinkra, latin rekreációra; a skolasztikusokat egy szép francia Mária-énekre tanította meg, amelyet az installáció utáni rekreációban elő is adtak. Konferenciákat tartott, ellenőrizte latin tudásunkat, minden skolasztikussal levelet íratott a Dunakeszire tett kirándulásunkról, melynek tervezője, vezetője és szerető vendéglátója egymaga volt. Leveleinket kijavította, majd gyakorlati jótanácsokat adott a latin levélírásra vonatkozólag. Legnagyobb jótéteményei azonban gyönyörű pontjai voltak, melyeket, amennyiben nagy elfoglaltsága engedte, minden este az egész háznak adott. Atyai gondoskodása és szeretete által, egyhónapos rektorsága a legszebb és a legjobb emlékeket hagyta maga után."[27] Hasonló lelki élményekről számolt be Nagy Töhötöm, aki először ötödéves gimnazistaként találkozott a Kisújszálláson előadást tartó páterrel. A véletlen folytán másnap együtt utaztak Budapestre, és a vonatút során

[22] Bangha Béla, Krisztus legbátrabb katonája. Kovács Sándor pápai prelátus emlékbeszéde a magyar katolikusság nagy halottjáról a Kat. Egylet közgyűlésén. *Kecskeméti Közlöny,* 1940. május 4. 5–6.

[23] JTMRL, Bangha Béla Włodzimierz Ledóchowskinak, 1928. október 10.

[24] Nyisztor 1941. 309.

[25] JTMRL, Bangha Béla Włodzimierz Ledóchowskinak, 1928. szeptember 1.

[26] A kortárs jezsuita P. Bíró Ferencről. In Halmi Krisztina–Szőnyi Szilárd szerk.: *Az atya gyöngyszemei. Bíró Ferenc SJ születésének 150. évfordulójára.* Kecskemét, 2019, Korda, 203.

[27] Budapest-Zugliget. *Hírek a Provinciából,* 1933. január. 21–22.

úgy összebarátkoztak, hogy a jezsuita megmutatta az érdeklődő fiúnak a KSV nyomdáját. Amikor Nagy ráébredt papi hivatására, a találkozás emléke nyomán döntött úgy, hogy jezsuita akar lenni, hiszen ebben lehetőséget látott arra, hogy „nagy ember" lehessen, „olyan, mint P. Bangha" – írta erről később.[28] Thassy Jenő 1933-ban a pécsi jezsuita gimnázium diákjaként vett részt az intézménybe látogató Bangha köszöntésén. Ő húszperces latin szónoklatot intézett a fiatalokhoz, akik jól az emlékezetükbe vésték szavainak lényegét: „Kicsi ország vagyunk, ellenséges érzülettől körülvéve, túllépni ezen csak akkor lehet, ha példát mutatunk hitben, erkölcsben, erőben, felebaráti szeretetben, a gyengék megsegítésében".[29] A páter nevelői fogékonyságát egyébként a rend később is kihasználta, a tartományfőnök a következő években többször is Innsbruckba küldte, hogy meglátogassa az ott nevelkedő magyar jezsuita hallgatókat.[30]

Kormányzói tevékenységét rendtársai kezdetben igen pozitívan értékelték: a tapasztalatok szerint precízen, atyai módon, szelíden és a rendalkotmány szellemét követve irányított, és vezetőként mindent megtett a nagyobb arányú apostolkodás feltételeinek megteremtése érdekében. Panaszok csak a feszített munkatempó, a munkaterületek kiválasztása során jelentkező szervezetlenség miatt fogalmazódtak meg. 1930 után viszont – egyre sokasodó egyéb feladatai miatt – kezdte elhanyagolni a rendházat: sokszor elérhetetlen volt, engedékenysége miatt fegyelemsértések történtek. Ennek következtében néhány rendtársa bepanaszolta Rómában, szóvá téve például, hogy szobájában engedély nélkül tartott rádiót. A jelentkező belső feszültségek ellenére azonban csak megbetegedését követően, 1935-ben mentették fel megbízásai alól.[31]

---

[28] Petrás 2019. 16–17.

[29] Thassy Jenő: *Veszélyes vidék.* Budapest, 2006, Balassi Kiadó, 47.

[30] Vegyes hírek. *Provinciánk Hírei,* 1934/1. 17., Külföldi hírek. *Provinciánk Hírei,* 1935/2. 32.

[31] Molnár–Szabó 2010. 107–113.

Bangha emellett komoly szerepet vállalt a hazai katolicizmus nemzetközi kapcsolatainak építésében, amihez igénybe vette a rendi központ segítségét is. 1928 nyarán tájékoztatta arról Ledóchowski rendfőnököt, hogy közeleg Szent Imre évfordulója és „katolikus részről ezt a legszélesebb módon kívánják kiaknázni, hogy leküzdjék a protestánsok előretörését, akik az egyedüli igazi patriótaként játsszák ki magukat". A szent emléke kimondottan alkalmas a célra, hiszen annyira népszerű, hogy az ünnepségeken a nemzet általános részvétele várható, beleértve a hivatalos köröket és a „becsületesen gondolkodó" protestánsokat is. Ezt jelzi, hogy a református kormányzó és a miniszterelnök is támogatja a tervet, a szervezők pedig Serédi Jusztinián hercegprímás egyetértésével a jezsuitákra kívánják bízni a vallási események szervezését. Arra is utalt azonban, hogy a közvéleményt túlzott elvárások uralják, a sajtó már Szent Imre-világkongresszusról, legátusról, eucharisztikus világkongresszusról, magyarországi szent évről ír. A nagyszabású elképzelésekből persze csak akkor váltható valóra valami, ha sikerül megszerezni a Szentszék egyetértését, különben csak egy fiaskóval felérő „szöglet-világkongresszus" rendezhető. Ezért annak kipuhatolását kérte a rendfőnöktől, hogy lehetséges lenne-e egy katolikus ifjúsági világkongresszus tartása, ha a szervezők ígéretet tesznek a politikai és nemzeti kérdésektől való teljes tartózkodásra, illetve esetleg a Mária-kongregációk nemzetközi találkozójának megrendezése.[32] Egy cikkéből ugyanakkor kiderül, hogy a nagyszabású tervek valójában őt is megigézték, hiszen már ekkor komolyan foglalkoztatta a nemzetközi eucharisztikus kongresszus budapesti megrendezésének gondolata: 1928 őszén ugyanis arról írt, hogy a magyar egyháznak szándékában áll vendégül látni a nemzetközi kongresszust, amire feltevése szerint 1936-ban kerülhetne sor Budapesten.[33] Ez a cikk

---

[32] JTMRL, Bangha Béla Włodzimierz Ledóchowskinak, 1928. június 26.

[33] Bangha Béla: Nemzeti Eucharisztikus Kongresszus. *Nemzeti Újság,* 1928. október 4. 1.

egyben kiváló információs forrásaira is fényt vet, hiszen Mikes János szombathelyi püspök nem sokkal korábban arról tájékoztatta a hercegprímást a nemzetközi eucharisztikus kongresszus elnökségével folytatott tanácskozás után, hogy Magyarországnak esélye lehet az 1936-os rendezésre.[34] Ledóchowski közbenjárása nyomán végül a Szent Imre-év rendezvénysorozatában valóban megvalósult a Mária-kongregációk kongresszusa, amely nagy sikerrel zárult.[35]

Nemzetközi kapcsolatait az emlékév népszerűsítése érdekében is felhasználta: 1930 tavaszán például a bécsi Canisius-templomban és a Gesellenverein nagytermében ismertette a programot,[36] és számos újságcikkben igyekezett hírverést csapni, külön kiemelve az esemény turisztikai vonatkozásait. A *Linzer Volksblatt*ban megjelent cikkében például hangsúlyozta, hogy az emlékév egyszerre lesz nemzetközi seregszemle és a magyar néptömegek felvonulása saját népszokásaik, ünnepi ruháik bemutatásával, és utalt a kivételesen felemelőnek ígérkező, egymilliós dunai ünnepre, ahol a résztvevők százezrei fognak énekelni a Mátyás-templom orgonájának kíséretével, amit hatalmas teljesítményű megafonok fognak hallhatóvá tenni. „Azonban tévedés lenne azt gondolni, hogy mindezen rendezvények célja csupán színházi, tisztán külsőleges benyomások keltése. Az ünnepi felhajtás csupán a belső lelkesedés és az ujjongó vallási öröm külső kifejeződése lesz"[37] – ígérte olvasóinak.

[34] Bakó Balázs: Egy világ körüli út 1928-ban. In Balogh Margit szerk.: *„Alattad a föld, fölötted az ég..." Források, módszerek és útkeresések a történetírásban* 246.

[35] Molnár–Szabó 2010. 136–137.

[36] Die Emmerichfeier in Ungarn. *Reichspost*, 1930. május 25. 7.; Marianische Kongregationen. *Reichspost*, 1930. május 22. 9.

[37] Adalbert Bangha SJ: Die Emmerichs-Feierlichkeiten in Budapest. *Linzer Volksblatt*, 1930. augusztus 3. 2. Hasonló tartalommal: Adalbert Bangha SJ: Das Emmerichfest in Ungarn. *Voralberger Volksblatt*, 1930. április 25. 4.

Banghának igaza lett a közvélemény elvárásaival kapcsolatban, hiszen a hazai sajtó részéről sokan kritizálták az emlékév programját, azzal érvelve, hogy az túlzottan az egyetemes vallási vonatkozásokra összpontosít, nem elég érdekes és impozáns, ezért nemzetközi szinten nem alkalmas Magyarország bemutatására. Ezekre a véleményekre határozott hangú válaszcikkel reagált, amelyben azt fejtegette, hogy a direkt politikai propaganda, a revíziós szólamok hangoztatása csak a külföldi vendégek elriasztására lenne jó, és a kongresszus nemzetközi közönsége „csak nagyon másod- és harmadsorban érdeklődik koncertek, opera-előadások, kiállítások, bugaci puszták és népi mutatványok iránt".[38] Az esemény végül nagy sikerrel zajlott le, az ünnepélyek megörökítésére pedig a legmodernebb technikát is igénybe vették: ekkor még újdonságnak számító módon hangosfilmet készítettek az ünnepségekről, amelyben természetesen a páter alakja is feltűnt.[39]

Bangha a tömegeknek szóló, a látványos külsőségek segítségével ható „modern" lelkipásztorkodás mellett a jezsuita hagyományokat követő, elmélyülésre építő lelkigyakorlatokra is nagy súlyt helyezett. A kor közismert pap-költőjére, Mécs Lászlóra például olyan hatással volt a vezetésével elvégzett lelkiismeret-vizsgálat, hogy külön versben dolgozta fel a hétköznapi gondokkal való szembesülés és az örök igazságokra való ráeszmélés élményét:

> *„Aztán jön, mint a Lelkiismeret*
> *a Jezsuita s irgalmatlanul*
> *megmárt a láva-lében pár napig*
> *fürdődhöz vulkán szolgál katlanul"*

– öntötte versbe emlékeit.[40] Bangha legfontosabb kezdeményezése ezen a területen a parlamenti képviselők számára

[38] Bangha Béla: A Szent Imre-év gáncsvetői. *Nemzeti Újság*, 1930. augusztus 6. 1–2.; Bírálat. *Esti Kurir*, 1930. augusztus 7. 9.

[39] A Szent Imre ünnepségek filmje. *Új Nemzedék*, 1930. augusztus 30. 9.

[40] Mécs László: Lelkigyakorlat. Bangha páternek. In Rónay László: *Mécs László*. Budapest, 1997, Balassi Kiadó, 123.

rendezett lelkigyakorlatok sorozata volt, amelyet 1929 decemberében tartottak meg először. Bár eredetileg hatvanan jelentkeztek, végül a téli időjárásra és a parlamenti kötelezettségekre hivatkozva csak 31 fő tudott megjelenni. Az eseményen ünnepélyes csend és komoly hangulat uralkodott, valamenynyi résztvevő gyónt, áldozott és aláírt egy levelet, melyben üdvözölték a pápát, örök hűséget ígérve neki és az egyháznak.[41] Egy év múlva egyébként húsz, a lelkigyakorlaton részt vevő képviselő fel is köszöntötte ötvenedik születésnapján a pátert.[42]

Lelkipásztori gyakorlatában érezhetően komoly szerepet játszott a modern életstílus terjedéséhez való alkalmazkodás szándéka. 1931-ben például ő honosította meg Magyarországon a pályaudvari istentiszteleteket, hogy a vasárnap kirándulni induló katolikusok is eleget tudjanak tenni vallási kötelezettségüknek: a legelső ilyen szentmisét ő maga tartotta a Nyugati pályaudvaron; a reggel hat órakor kezdődő misén nagyszámú kiránduló jelent meg.[43] Azokban az esetekben viszont, ha a modern kor jelenségei semmilyen módon sem voltak összeegyeztethetőek az egyházi tanítással, Bangha nem volt rest tiltásokat alkalmazni: 1927 pünkösd vasárnapján XI. Pius pápa parancsát idézve[44] arra figyelmeztette a nőket a Mária utcai templomban, hogy ne járuljanak túl modern ruhákban az oltárhoz, mert nem áldoztathatja meg őket. Valóban vissza is utasított az Oltáriszentségtől egy hölgyet, aki mélyen kivágott, ujj nélküli ruhát viselt,[45] az esetről szóló hírlapi beszámolót pedig éles felháborodással ítélte el.[46] Novemberben jelentős visszhangot váltott ki egy prédikációja, amelyben élesen kifakadt a modern nők nagyvárosi életformája ellen: kárhoztatta az egykerendszert, úgy vélve, hogy a „mai nők" csak feleségek akarnak lenni, de anyák nem, és tevékenységük kimerül a színház- és mozilátogatásban, ami feltétlenül a családi élet hanyatlásához vezet.[47] 1929-ben arról beszélt, hogy a család válságának legfőbb oka a felbontható polgári házasság intézménye, és annak a vélekedésének is hangot adott, hogy ennek következtében küszöbön áll a házassági törvény felülvizsgálata.[48] 1931-ben a családvédelmi nagygyűlés egyik fő szónokaként fejtette ki nézeteit.[49]

A katolikus társadalomszervezés és a sajtómozgalom a gyakorlatban

Bangha – hasonlóan a dualizmus korához – továbbra is egyházát fenyegető veszélyforrást látott a belső gyengeségben és szervezetlenségben, ezért intenzívebb lelkipásztorkodást, az értelmiség, ifjúság, munkásság megszólítását, a szociális gondoskodás megszervezését sürgette. Természetesen továbbra is rendkívül fontosnak tartotta, hogy a katolikusok a napisajtó segítségével vegyék saját kezükbe a közgondolkodás irányítását, de nem ez volt számára a legdöntőbb szempont, mert úgy látta, hogy ezen a téren az egyház – hála a KSV-nek – már nem

---

[41] Manréza. *Hírek a Provinciából,* 1929. január. 4.

[42] Zsitvay miniszter vezetésével képviselők üdvözölték az 50 éves Bangha pátert. *Budapesti Hírlap,* 1930. november 20. 10.

[43] Bangha és Böhle páterok első pályaudvari szentmiséje. *Az Est,* 1931. június 1. 6.

[44] A pápa harcot hirdet az erkölcstelen irodalom és a modern divat ellen. *Prágai Magyar Hírlap,* 1927. június 8. 6.

[45] Bangha páter a kurtaszoknyás, Raffay püspök a festett ajkú nők ellen. *Friss Ujság,* 1927. június 8. 4.

[46] Már a katolikus templomokban is „szenzációt" hajszol a zsidóság reggeli szócsöve. *Új Nemzedék,* 1927. június 5. 3.

[47] Ein Predigt gegen das Einkindsystem. *Neues Wiener Journal,* 1927. november 1. 17.

[48] A keresztény család válsága felér Trianonnal – állapította meg P. Bangha Béla a pestszentlőrinci katolikus napon. *Új Nemzedék,* 1929. június 11. 4.

[49] A társadalom védelmét sürgették a keresztény házasságon keresztül a tegnapi családvédelmi nagygyűlés szónokai. *Új Nemzedék,* 1931. március 19. 6.

áll teljesen „hátul". Ezzel együtt is fontosnak ítélte azonban, hogy a „nem nagyon betűkedvelő" katolikus tömegeket jobban ráneveljék az olvasásra.[50]

Ennek a célnak az elérése érdekében a régi módszerekhez nyúlt vissza. Miután 1927-ben – kevés sikerrel – kísérletet tett arra, hogy kulturális és hitéleti szakosztály szervezésével fellendítse a több évtizedes múltra visszatekintő, de ekkoriban már nem túl hatékony Katolikus Népszövetség tevékenységét,[51] hozzálátott a hölgybizottságok intézményeinek reorganizálásához. A mozgalom 1929-től Katolikus Hölgyek Országos Sajtóegyesülete néven kezdte el újra működését. Az egyesület egyházi elnöke ő maga lett, a többi vezető posztot pedig, a társadalmi presztízs emelése érdekében, arisztokrata nőkkel töltötték be. Az egyesület hölgyei első akciójukként arról akarták meggyőzni a híveket, hogy az új évben katolikus lapokra fizessenek elő, valamint beadványban kérték a főpapoktól, hogy rendeljék el a sajtóvasárnapok megrendezését.[52] A propaganda másik eszköze *A Sajtó* című lap feltámasztása volt, *Sajtószemle* címmel.[53] A vezetőség erőteljesen bátorította a helyi szervezetek alapítását, akár egy már működő katolikus egyesület szakosztályaként, akár a budapesti központ fiókjaként. A régi alapelveket követve rendszeres működést kifejtő, nem a taglétszámra, hanem az agilitásra figyelő egyesületeket szerettek volna létrehozni. A helyi csoportoktól elvárták, hogy havonta gyűlésezzenek, évente 1-2 sajtóünnepélyt rendezzenek, és a nép körében A *Szívet*, az értelmiség soraiban pedig a *Magyar Kultúrát* terjesszék.[54]

[50] Bangha Béla: A magyar katolicizmus jövője II. *Magyar Kultúra*, 1926/9. 425–432.

[51] Gergely 1997. 133.

[52] Az egyesület világi elnöke gróf Hunyady Ferencné, díszelnöke Stephanie belga királyi hercegnő és Lónyay Elemérné hercegné volt. EPLCat 25/4118-1928. A Katolikus Hölgyek Országos Sajtóegyesületének kérelme a hercegpírmáshoz, 1928. november 24., válasz: 1928. december 12.

[53] A Sajtószemle. *Sajtószemle*, 1929/1. 1.

[54] Alakítsunk Sajtóhölgybizottságokat! *Sajtószemle*, 1929/1. 16.

Az energikus szervezésnek köszönhetően a sajtóhölgyek egyesülete gyorsan helyreállította, majd túl is nőtte a világháború előtti szervezeti kereteit: 1930 elején már 37 kongregációval és 32 egyéb szervezettel álltak összeköttetésben, így összesen 69 településen voltak jelen. Az együttműködés kiterjedt a lányok cserkészszövetségére, a Szociális Missziótársulat leányklubjára, majd a KSV-re is, amely reklámozta rendezvényeiket.[55] 1931 végére az egyesületnek 52 helyen volt egyéni megbízottja a katolikus lapok terjesztésére.[56]

Ez azonban Bangha számára csupán az első lépést jelentette, hiszen az egyház fő problémájának a katolikus társadalom általános szervezetlenségét tartotta, aminek megoldására az Actio Catholica (AC) magyarországi megalapítását javasolta.[57] Ezzel XI. Pius pápa szándékára hívta fel a figyelmet, aki 1922-es *Ubi Arcano Dei* enciklikájában ajánlotta a világ püspökeinek figyelmébe az AC életre hívását. Az új szervezetet egyfajta keretnek szánta a hívek társadalmi tevékenységének, „szervezett apostolkodásának" biztosítására (egyben a hívek pártpolitikától való távoltartására és az egyházi tekintély védelmére).[58]

Bangha 1929 nyarán Serédi Jusztinián hercegprímás figyelmébe ajánlott egy, az AC magyarországi létrehozásáról szóló emlékiratot,[59] majd 1931 elején a *Magyar Kultúrában* a széles nyilvánosság számára részletesen ismertette érveit. Kiindulópontja szerint az egyház nem támaszkodhat csupán az államra, mert azt – ahogyan azt a gazdasági világválságot követő po-

[55] Hangay Imréné: A Katolikus Hölgyek Országos Sajtóegyesületének főtitkári jelentése az 1929–1930. évről. *Sajtószemle*, 1930/4. 3–6.

[56] Hangay Imréné: Mit végzett a Katolikus Sajtóhölgyegyesület az elmúlt év folyamán? *Sajtószemle*, 1932/7. 1 –2.

[57] Bangha Béla: A nagy napok után. *Magyar Kultúra*, 1930/17. 200.

[58] Conway 1997. 42.

[59] Gianone András: *Az Actio Catholica története Magyarországon, 1932–1948.* Budapest, 2010, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 24.; Csíky 2010. 112.

litikai instabilitás sugallta – bármikor megdönthetik a tömegek, illetve a közvélemény irányítói. Hangsúlyozta, hogy bár a közelmúltban vallási fellendülés zajlott le, az mégsem volt képes társadalmi erővé válni, mert a közvélemény a katolikus követeléseket általában csak a püspökök vagy legfeljebb egyes katolikusok igényeinek tekintette. Ezért – szemben azokkal a véleményekkel, amelyek az AC-t az egyházközségekre alapozva kívánták megindítani – olasz mintára egy független ernyőszervezet alakítását látta szükségesnek, amely minden szervezetet magába foglal, és a világi katolikusok (egyházi felsőbbség által felügyelt) tömörüléseként hatékonyan léphet fel a világi közvélemény előtt.[60]

Az AC-t az egyházi sajtó reformjának érdekében is fel kívánta használni. A katolikus sajtót elszigeteltsége és defenzív magatartása miatt bírálta, és az üzleti szervezettség hiányát nehezményezte. Ezért a sajtó új alapra állítását tartotta szükségesnek, amit a hierarchia által kinevezett testületre bízott volna. Azt javasolta, hogy ez a testület az AC keretében szerveződjön meg, mert így elég tekintélye lesz a változások végrehajtásához, és hatékonyan foglalkozhat a katolikus újságírók szellemi képzésével, a lapok adminisztrációjának és propagandájának javításával, illetve az újságírás színvonalának emelésével.[61]

A hierarchia azonban nem vette jó néven Bangha aktivitását a kérdésben, hiszen az AC szervezése ekkor már folyamatban volt, a részletkérdésekről azonban még nem határoztak. A püspöki kar 1931 májusában megerősítette azt az elhatározását, hogy az AC-t az egyházközségekre alapozva kívánja létrehozni, és megbízta a hercegprímást, hogy figyelmeztesse Banghát: a fontos gyakorlati kérdésekben csak a püspöki kar előzetes tudtával közöljön lapjaiban állásfoglalást.[62] Őt azonban nem ked-

[60] Bangha Béla: A katolikus akció. *Magyar Kultúra,* 1931/1. 1–14.

[61] Bangha Béla: A katolikus irodalom belső gátlásai. *Magyar Kultúra,* 1933/9. 385–393.

[62] Beke 1992. 347–348.

vetlenítette el a figyelmeztetés, és igyekezett úgy értelmezni a püspökkari határozatot, mintha az az egyházközségekhez kapcsolódó, de azoktól különböző helyi AC-k alapítását is lehetővé tenné.[63] Ennek megfelelően a sajtóhölgyek vezetői is új módszerek kidolgozását vették tervbe, amihez döntő lökést adtak a kalocsai főegyházmegyében bevezetett, a sajtópártolás egységesítését célzó rendelkezések, a „kalocsai norma". Ennek részeként Zichy Gyula érsek előírta, hogy a plébánosok az AC keretében vonják be a helyi közösség vezetőit a hívek olvasási szokásainak ellenőrzésébe, és erre a célra az egyháztanácsok tagjaiból alakítsanak helyi sajtóbizottságot. Ennek fel kellett tárnia a helyi lapfogyasztási szokásokat, majd meg kellett szerveznie a katolikus sajtó helyi terjesztését.[64]

Bangha továbbra sem tett le az AC megszervezésének befolyásolásáról, és a hölgybizottságon keresztül ismét a püspökikarhoz fordult. A bizottság vezetősége a hercegprímásnak írva azt javasolta, hogy minden egyházközség alakítson sajtóbizottságot az egyházi sajtó melletti propaganda és lapterjesztés céljára, amelybe a helyi szakosztályok, egyesületek delegálnak néhány tagot. A terv szerint a bizottságokat városonként, illetve esperesi kerületenként nagyobb egységekbe fogták volna össze. A hölgybizottság vezetősége ugyanakkor szerette volna magának megszerezni az új intézményrendszer irányítását, ezért javasolta, hogy az egyházközségi sajtóbizottságok a Katolikus Hölgyek Országos Sajtóegyesületének helyi bizottságaiként működjenek.[65] A püspöki kar azonban nem foglalkozott érdemben az 1932 szeptemberében benyújtott elképzeléssel. Ennek oka az lehetett, hogy a terv megvalósítása zavarta volna a katolikus társadalmi mozgalmak frissen felállított vezetőségi

[63] Gianone 2010. 29.

[64] A katolikus sajtó támogatása ügyében intézkedés. *Kalocsai Főegyházmegyei Hivatalos Közlemények,* 1932/8. 27.

[65] EPLCat. 44/3375-1932. Strecke Ernő Serédi Jusztiniánnak, 1932. szeptember 28.

rendszerét. A hercegprímás arról tájékoztatta a hölgybizottságot, hogy javaslatuk a hivatalosan október 19-én megalakított Actio Catholica sajtószakosztálya elé tartozik, amely őket is be fogja vonni a munkába.[66]

Az AC létrehozása sok munkát igényelt, és lassan haladt előre: az országos szakosztályokat 1933-ban állították fel, de a helyi szervezetek létrehozása évekbe telt.[67] A sajtószakosztály vezetésével Turi Bélát, az egyházi újságírás doyenjét bízták meg, míg Bangha „csak" a férfiegyesületek képviselőjeként került be az AC központi szervébe.[68] A páter által gyakran szorgalmazott szervezet tehát az 1930-as évekre valóban létrejött, azonban a gyakorlati kivitelezéssel nagyon elégedetlen volt, elsősorban a vezetők kiválasztását kritizálta, magánfeljegyzéseiben[69] és nyilvánosan egyaránt: „Még akcióink élére is szeretünk néha közmondásos és közismert semmittevőket állítani"[70] – fogalmazta meg félreérhetetlen kritikáját. Elégedetlenségéhez ugyanakkor az is hozzájárulhatott, hogy az AC kezdeti hivatalos célkitűzései a sajtó terén meglehetősen általános síkon mozogtak, lényegében kimerültek abban, hogy felszólították a híveket a katolikus sajtó olvasására. A szervezet még saját tisztviselőitől is csupán azt várta el, hogy járassanak legalább egy katolikus lapot. Az AC ugyan elfogadta a „kalocsai norma" alapelvét, és minden egyházközséget felkért saját sajtószakosztály alapítására, azt azonban nem szorgalmazta, hogy ezeket rendeljék alá a Sajtóhölgybizottságnak.[71]

Bangha számára végül Turi Béla visszavonulása nyitotta meg az utat, aki betegsége miatt 1933 januárjában lemondott szakosztályvezetői pozíciójáról, utódjának pedig Hindy Zoltánt, az Országos Pázmány Egyesület világi alelnökét ajánlotta.[72] A hercegprímás viszont elsősorban Czapik Gyulát tartotta volna alkalmasnak a feladatra. Bangha kinevezése csak kettőjük után, harmadik lehetőségként, a csanádi püspök javaslatára került szóba. A páter minden bizonnyal maga is érzékelte a személyével kapcsolatos bizalmi deficitet, ezért végül csak úgy vállalkozott a sajtószakosztály vezetésére, ha a prímás „vele szemben bizalmát nyilvánítja". Ez 1933. június 10-án meg is történt.[73] Serédi Jusztiniánra, aki római éveiből jól ismerhette a jezsuitát, bizonyára kedvező hatást tett a páter feltétlen egyházhűsége és határozottsága, aminek 1927-ben az ő esztergomi érseki kinevezésével kapcsolatban is tanújelét adta. (Bangha ugyanis a *Magyar Kultúrá*ban egyértelműen kiállt amellett, hogy – mivel az országnak nincs koronás királya, aki a főkegyúri jogot gyakorolhatná – a kinevezés csak a pápától függ.[74]) Serédi bizalmasa, Esty Miklós kamarás ugyanakkor attól tartott, hogy a püspöki kar meg fogja bánni a sajtószakosztály élére történő kinevezést, mivel a páter sohasem fog engedni a felső kívánságoknak, a közvélemény pedig mindenért a prímást fogja felelőssé tenni. Serédi viszont bízott abban, hogy Bangha szükség esetén jobb belátásra lesz bírható.[75]

Ezek a remények azonban kevéssé igazolódtak be, hiszen a jezsuita szükség esetén attól sem riadt vissza, hogy személyes tekintélyét bevetve szálljon szembe Esztergom elképzeléseivel. 1933 augusztusában például az AC vezetőségének ülésén – Esty szavai szerint – „jelenetet rendezett", kijelentve, hogy nem vállal

---

[66] EPLCat. 44/3375-1932. Serédi Jusztinián Strecke Ernőnek, 1932. november 17.

[67] Csíky 2010. 113.

[68] Beke 1992. 454.

[69] Molnár–Szabó 2010. 125.

[70] Incze István [Bangha Béla]: A világnézeti erőkülönbségek okai. *Magyar Kultúra*, 1934/3. 123–126. (BBÖM XXVII.)

[71] Mihalovics Zsigmond: Az Actio Catholica sajtóprogramja. *Sajtószemle*, 1933/3. 1.

[72] EPLCat. D/c/3149-1933. Turi Béla Serédi Jusztiniánnak, 1933. január 21., válasz dátum nélkül.

[73] EPLCat. D/c/3149-1933. Turi Béla Serédi Jusztiniánnak, 1933. május 10., válasz: 1933. június 10.

[74] A cikk az osztrák katolikus sajtóban is figyelmet keltett: Der Papst und das ungarische oberste Patronatsrecht. *Reichspost*, 1927. december 14. 4.

[75] Szent István Társulat Levéltára (SZIT), Esty Miklós naplója, 1933. június 9.

szereplést a katolikus nagygyűlésen, mivel „felülről nem segítik" megfelelően a munkáját, például nem tiltják meg a papságnak a népszerűnek számító, „általános keresztény" napilap, a régi ellenlábasa, Milotay István által szerkesztett *Magyarság* előfizetését. A szónoki fellépésre végül csak a hercegprímás személyes felkérésére vállalkozott. 1934 nyarán ismét ezzel a módszerrel kísérletezett, és egyenesen írásba adta, hogy nem hajlandó a nagygyűlésen beszédet tartani, sőt egy magánbeszélgetésben kijelentette, hogy ha Serédi ismét kapacitálni fogja, akkor igent mond ugyan, de az utolsó pillanatban beteget jelent.[76]

Az AC sajtószakosztályának vezetői posztjával mindenesetre Bangha egyik legfőbb célja valósult meg: olyan intézmény került az irányítása alá, amely elviekben az egész magyar katolikus egyházra kiterjedt. A valóságban azonban az AC működése messze elmaradt a páter által elképzelt ideális viszonyoktól, és beleütközött a már 1923-as cikksorozatában előrevetített problémába: a központilag megálmodott intézményrendszer a valóságban sok helyütt csak papíron létezett. A sajtószakosztály eredményessége lényegében attól függött, hogy a helyi szervezeteket mennyire elhivatott vezetők irányítják. Jó példaként szolgálhatott a pécsi egyházmegye, ahol a helyi AC igazgatója maga felügyelte a sajtóügyet, és a propaganda céljaira megszervezte a Pécsi Katolikus Férfiak Sajtóbizottságát. A bizottság pontos statisztikát vezetett az előfizetőkről, és utcamegbízottakat jelölt ki, akiknek számon kellett kérniük a katolikus családoktól olvasási szokásaikat.[77] Ez a szervezettség azonban egyáltalán nem volt jellemző, a sajtószakosztályok rendszere nem épült ki országosan, mivel helyi szinten a kulturális szak-

[76] SZIT, Esty Miklós naplója, 1933. augusztus 19., 1934. augusztus 19. Bangha végül nem mondott beszédet a nagygyűlésen, csak az AC sajtószakosztálya megbeszélésének elnökeként vállalt szerepet. Az AC szakosztályai fontos megbeszéléseket tartottak a nagygyűlés keretében. *Nemzeti Újság*, 1934. szeptember 25. 21.

[77] Kerekes Imre: A Pécsi Katolikus Tudósító (1921–1944). *Magyar Könyvszemle*, 2002/1. 151–154.

osztályok is helyettesíthették. Másrészt sokszor a létező szakosztályok működése sem elégítette ki a központ elvárásait. A mintának tartott székesfehérvári egyházmegyében is csak a szakosztályok egyharmada volt rendszeresen aktív. A helyi csoportok tagjai gyakran felületesen végezték el a rájuk kiszabott feladatokat.[78] A páter ezért lépéseket tett a szervezet népszerűsítése és kommunikációjának javítása érdekében: elvállalta az AC szónokiskolájának vezetését, amelynek keretében az önként jelentkező világi munkatársakat bevezették a szervezet eszmevilágába és a szónoklattan fogásaiba. 1935-től pedig részt vett az AC hivatalos köriratának szerkesztésében.[79]

Bangha a romániai magyar katolikus sajtószervezkedés erősítésére is igyekezett lépéseket tenni. 1931 szeptemberében – tizenhárom év után először – Erdélybe utazott, és Székelyudvarhelyen részt vett a katolikus nagygyűlésen.[80] Szerepvállalását a helyi román sajtó előzetesen élesen támadta, mivel attól tartott, hogy a páter az alkalmat a revíziós propaganda terjesztésére fogja használni.[81] Ő azonban beszédében a román állam helyett egy másik ellenfélre csapott le: „erősen hangoztatta az erdélyi sajtó ellen felhozott kritikai érveit",[82] és a helyi katolikus sajtó megteremtését sürgette. Felszólalása után – mintegy szavaira válaszolva – Pakots Károly szatmári kanonok tartott beszédet, és „feltűnő meglepetésre" bejelentette, hogy már össze is gyűlt az alaptőke erre a célra, és egy katolikus politikai napilap megindítását tervezik nagyváradi székhellyel.[83]

[78] Gianone András: Az Actio Catholica és a sajtó. *Kút*, 2003/3–4. 191–192.

[79] Gianone 2010. 36., 94.

[80] Bangha Béla: Erdélyi képek. *Magyar Kultúra*, 1931/18. 237–240.

[81] MNL OL MTI *Lapszemle*, 1931. szeptember 4., *Bizalmas értesítések*, 1931. szeptember 5.

[82] „Bizony bántó és szégyenletes dolog, hogy 22 magyar napilap van Erdély-részen, Nagyváradon magában 5, persze valamennyi zsidó-liberális", írta idézett *Erdélyi képek* című cikkében.

[83] „Nem elég éljenezni a katholikus sajtót, pénz is kell hozzá". *Ellenzék*, 1931. szeptember 9. 1.

1932 januárjában az *Erdélyi Lapok* legelső vezércikkét a páter jegyezte, aki a felekezeti öntudat és a katolikus sajtó pártolásának fontosságára intette a híveket.[84] A lapot egyes értesülések szerint „Bangha utasítására" hozták létre,[85] ami nem igazolható, ám az bizonyos, hogy befolyásával és tekintélyével támogatta a szervezést.

A politikai publicista fórumai és témái a húszas-harmincas évek fordulóján

Bangha – ha nem is azzal az intenzitással, ami a KSV élén eltöltött éveit jellemezte – tovább működött publicistaként és közszereplőként is. Korábban élvezett hírneve természetesen nem enyészett el római tartózkodása alatt, és megnyilvánulásait 1926 után is országos figyelem övezte. Ennek kezelése eleinte nem jelentett könnyű feladatot a számára, hiszen előfordult, hogy nem fogalmazott kellő körültekintéssel, és az ellenzéki sajtó azonnal lecsapott a magas labdákra. Ez történt például 1928-ban, amikor a miskolci katolikus nagygyűlésen mondott beszédet. Az ország legfőbb problémájaként tárgyalta az erkölcsök romlását, és a korrupció veszélyeire is utalt. „Szinte úgy látszik, hogy a becsületes embereket maholnap vitrinekben fogják mutogatni a múzeumokban" – jelentette ki, és úgy vélte, hogy a Mária-kultusz ápolása segíthet az önzetlenség és áldozatkészség fejlesztésében. A sajtó azonnal felfigyelt a beszédre, aminek az adott különös érdekességet, hogy Bangháť a „keresztény kurzus" alapítói között tartotta számon a közgondolkodás:

[84] „Nem szégyen-e, hogy nekünk, keresztényeknek mindig újra meg újra kell magyarázni, hogy nem mindegy, milyen lapot olvasunk és támogatunk? Nem szégyen-e, hogy ezt csak nekünk kell magyarázni; mert mindenki más amúgy is tudja?" Bangha Béla: Nem szégyen-e? *Erdélyi Lapok*, 1932. január 3. 2.

[85] MNL OL MTI *Lapszemle*, 1932. augusztus 4.

Az Újság szerint például „kemény szónoklatot vágott ki a mai közállapotok ellen, talán egy pillanatra megfeledkezve arról, hogy a mai kormányzati rendszernek, amely oly borzalmas közállapotokat teremtett az országban, ő maga is megalapozói közé tartozott."[86] A lap egy másik írása szerint a beszéd Bangha tipikus szónoki módszerét tükrözte, hiszen túlzott szenvedélylyel lépett fel, „mert a veszedelmeket akkoráknak látta, mint amekkora az ijedtsége volt. Minthogy pedig az ijedtség lelki állapotában könnyebben érvényesülnek a szónoki képességek, Bangha páter igen gyakran sietett megijedni."[87] Az *Esti Kurir* szerint „modern Savonarolaként" kiáltotta ki vádjait Miskolcon, és ha a beszédet egy liberális politikus mondta volna, akkor a kormánysajtó már nemzetgyalázásról cikkezne.[88] A *Magyar Hírlap* szerint számos fővárosi közszereplő úgy találta, a kijelentések annyira súlyosak, hogy a páternek konkrét adatokkal is alá kell támasztania azokat.[89]

Bangha a sajtóvisszhang hatására néhány nappal később visszakozni kényszerült. Talán attól tarthatott, hogy szavait rendi elöljárói a politizálási tilalom nyílt megszegéseként értelmezhetik, de akár az is zavarhatta, hogy szavaiból a „destruktív" sajtó kovácsolt politikai fegyvert. Ezért kijelentette, hogy Miskolcon csupán általánosságban beszélt a Nyugat hanyatlásáról, és egyáltalán nem volt célja a magyar közélet, a kormány vagy a keresztény politika bírálata.[90] Úgy vélte, hogy az ország a számos mulasztás ellenére összességében jó úton halad: „a keresztény nemzeti éra még így is, még a kívülről besurrant visszaélé-

[86] „Maholnap múzeumokban fogják mutogatni a becsületes embereket." *Az Ujság*, 1928. június 5. 7.

[87] A megvádolt becsület. *Az Ujság*, 1928. június 4. 1.

[88] Még a becsület is eladó. *Esti Kurir*, 1928. június 5. 1.

[89] Bangha páter miskolci beszédével élénken foglalkoznak a politikai körök. *Magyar Hírlap*, 1928. június 5. 5.

[90] Bangha nyilatkozik a félremagyarázó kommentárokról. *Nemzeti Újság*, 1928. június 5.

sek és belső tehetetlenségek, mulasztások mellett is rengeteg jót tett, rengeteg nemes erőt állított munkába".[91] Az ellenzéki lapok jól érezhető csalódottsággal fogadták a nyilatkozatot, és azzal magyarázták, a szerzetes rájött, hogy saját szellemi gyermekéről mondott lesújtó kritikát.[92] Az affér mindenesetre jól jelzi, hogy a közvélemény milyen jelentőséget tulajdonított szavainak. Erre utal egy másik híradás is: 1931-ben a jól értesült fővárosiak tudni vélték, hogy az Operaház vezetősége azért rendelte el Bartók Béla *Csodálatos mandarin* című táncjátékának átdolgozását még a bemutató előtt, mert megrettent attól, hogy Bangha a Jézus Szíve-templomban tartott szentbeszédében élesen kritizálta a darabot.[93]

A páter legfontosabb állandó közéleti szócsöve természetesen továbbra is a *Magyar Kultúra* maradt. 1928-ban erről és A *Szív*ről öntudatosan azt jelentette a rendfőnöknek, hogy „a katolikus ellenállás élharcosai a protestánsok újabban nagyon erőszakos és tapintatlan nyomulásával szemben". Elismerte ugyan, hogy a harciasság egyes liberális katolikusok szemében gyűlöletessé teszi a lapokat, sőt „még prelátusok között is lehetnek olyanok, akik a mi taktikánkat nem teljesen méltányolják". A valóban öntudatos hívek ugyanakkor magától értetődőnek tartják, hogy ha mindenki más hallgat, akkor legalább a mi lapjaink kiállnak a katolikus ügyért – vélekedett.[94] 1929 elején azt jelentette Rómába, hogy a *Magyar Kultúra* „iskolát teremtett, ahol olvassák, ott sokasodnak a katolikusok, akik nem maradnak adósak a válasszal, ha a katolicizmust megtámadják". A folyóirat befolyásának tulajdonította azt is, hogy az állami rádió többnyire helyt adott a

[91] Bangha Béla: Az a bizonyos vitrina. *Nemzeti Újság,* 1928. június 6. 1–2.

[92] Mondta-e Bangha páter vagy nem mondta? *Népszava,* 1928. június 6. 7.; Mégsem? *Esti Kurir,* 1928. június 6. 7.

[93] *Bartók a színpadon.* Szerk.: Burda Zita–Kis Domokos Dániel. Budapest, 2006, Osiris Kiadó, 125.

[94] JTMRL, Bangha Béla Włodzimierz Ledóchowskinak, 1928. október 10.

katolikusok kifogásainak. Azt viszont komoly problémának ítélte, hogy kevés a jó munkatárs, mivel szerinte Czapik Gyula, a felelős szerkesztő kevéssé volt tehetséges a jó és megbecsült erők felkutatásában. Ugyanakkor önkritikusan annak a lehetőségét is elismerte, hogy az erőteljesen katolikus, de sokszor kombattáns hangvétel egyeseket visszatart a közreműködéstől. Ezért megígérte, hogy visszafogja a harciasságot, amit azért is indokoltnak tartott, hogy az ekkoriban tervezett, jezsuita vezetésű szegedi teológiai főiskola ügyében az állam részéről ne támasszanak számukra kellemetlenségeket. Igazat adott a rendfőnöknek abban, hogy a *Magyar Kultúrá*ban túl keserű hangvétel honosodott meg, ezért megígérte, hogy a jövőben igyekeznek *fortiter in re, suaviter in modo* (határozottan a lényegben, körültekintően a végrehajtásban) eljárni.[95]

A szerzőhiány orvoslása érdekében, ami a rend többi folyóiratát is sújtotta, kísérletet tettek a rendtársak aktivizálására. Bús Jakab 1930-ban kérte meg a rendtagokat a folyóiratokba való publikálásra, de figyelmeztette őket, hogy nemcsak tartalmilag, de stílus szempontjából is a tökéletességre kell törekedniük, hiszen a közönség igényes, és nem olvassa el a nehézkes stílusú munkákat.[96] A szerzői kör bővítésének, frissítésének igénye állhatott 1935-ben Bangha azon szándéka mögött is, hogy az ifjúkatolikus szerzők *Új Kor* című orgánumát beolvassza a *Magyar Kultúrá*ba. A rendi lap beszámolója szerint a fiatalok részéről erre meg is volt a hajlandóság, azonban nem voltak képesek nyomdatartozásaik rendezésére, a jezsuiták pedig attól tartottak, hogy ennek elmaradása esetén nekik kell magukra vállalniuk az anyagi terheket. A beolvadás ezért végül elmaradt, amit ugyanakkor a rend részéről sem igazán bántak, hiszen tudatában voltak annak, hogy „a »fiatalok« néhány meg-

[95] JTMRL, Bangha Béla Włodzimierz Ledóchowskinak, 1929. január 1.

[96] Bús Jakab: Provinciánk fennállásának 20-ik évfordulójára. *Hírek a Provinciából,* 1930. február 2.

gondolatlan sajtómegnyilatkozása ma még túlságosan benn él a közemlékezésben".[97]

Bangha közéleti fórumai tehát nem változtak, figyelmét azonban új tényezőre összpontosította: a „destruktív zsidóság" helyett egyre inkább a protestánsokat tartotta a fő ellenfélnek, vonatkozó publicisztikájának hangvétele pedig – a téma egyik apologetikus szemléletű elemzője szerint is – „igen nyers a mai olvasó számára".[98] 1926-ban úgy vélte, hogy az erős felekezeteket alkotó protestánsok rendületlenül fenntartják híveikben a katolikusokkal szembeni ellenérzéseket. 1919 előtt a katolikusellenesség tömegesen vitte őket a liberális táborba, és bár a Tanácsköztársaság tapasztalatai nyomán ideiglenesen létrejött némi felekezetközi együttműködés, a protestánsok azonban ezért olyan magas árat kértek, hogy a keresztény kurzus végül protestánssá alakult.[99] Bangha ezért Rómából való hazatérése után teljes erővel belevetette magát a felekezeti polémiákba, amelyek éppen 1926-ban lángoltak fel újra.[100] Mint látni fogjuk, megkérdőjelezhető az a korábbi szakirodalmi vélemény, amely szerint hangvétele a korábbiakhoz képest visszafogottabb lett ezekben a polémiákban a hazatérés után.[101]

A felekezeti feszültségek hátterében gyakorlati és elvi-szimbolikus kérdések egyaránt felfedezhetőek. Az elsőre jó példa a közéleti érvényesülés kérdése: az 1920–1930-as években sok katolikus érezte úgy, hogy az állam vezetését a protestánsok kisajátították a maguk számára. Zichy János az 1926-os katolikus nagygyűlés elnökeként kijelentette, hogy hittestvérei számarányunkhoz képest nem érvényesülnek a közéletben, ezért megfelelő pozíciókat követelt a számukra.[102] A szimbolikus kérdések sorában előkelő helyet foglalt el az Apostoli Szentszék törekvése a „communicatio in sacris"-t jelentő, a keresztény kurzus által meghonosított közös felekezeti ünnepségek felszámolására. A bíboros államtitkár 1925 októberében utasította Cesare Orsenigo budapesti nunciust, hogy hívja fel a püspöki kart a kánonjog maradéktalan betartására. Erre sor is került, ám a főpapok arra hivatkoztak, hogy nehéz helyzetben vannak, mert eleget kell tenniük udvariassági és társadalmi kötelességeiknek. Orsenigo elégedetlen volt a válasszal, 1926 márciusában ezért hivatalos formában, a püspöki kar ülésén arra intette a főpapokat, szüntessék meg a gyakorlatot, mert az hitközönyt szülhet.[103] A testület nem tartotta indokoltnak az aggodalmakat,[104] három püspök mégis körlevelet adott ki, szigorítva a szabályozást, ami éles protestáns–katolikus közéleti kontroverziát váltott ki.[105] 1926 szeptemberében az okozott botrányt, hogy a Szent István-bazilika plébánosa a hercegprímás utasítására visszalépett egy olyan keresztényszocialista egyleti zászló megszentelésétől, amelyet korábban – az elterjedt gyakorlatnak számító „vándoráldás" keretében – egy református és egy evangélikus lelkész is megáldott. Az esetben a protestánsok vezetői egyenesen a „kultúrharc nyitányát" vélték felfedezni.[106]

---

[97] Vegyes hírek. *Provinciánk Hírei,* 1935/4. 8. Az *Új Kor* szerzői gárdája 1935-ben szakadt ki a *Korunk Szava* című lap kötelékéből, és a Gömbös Gyula politikája iránti elköteleződés jegyében kezdte meg tevékenységét.

[98] Orvos Levente: Bangha Béla (1880–1940). Az egyik legnagyobb magyar apostol életét beárnyékoló vádak. *Miles Christi,* 2006/1. 40.

[99] Bangha Béla: A magyar katolicizmus jövője II. *Magyar Kultúra,* 1926/9. 425–432.

[100] Giczi Zsolt: *A katolikus–protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai a Horthy-korszak Magyarországán.* PhD-értekezés. Budapest, 2009. 6.

[101] Giczi 2009. 152.

[102] Gianone–Klestenitz 2016. 206–209.

[103] Tóth Krisztina: Modernkori katolicizmus vs. neobarokk államegyház. Mi vezetett Cesare Orsenigo nuncius felszólalásához egy magyar püspökkari konferencián? In Klestenitz Tibor–Zombori István szerk.: *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára* 246.

[104] Beke 1992. 171–172.

[105] MNL OL K 105. 35. cs. M-5. Számjeltávirat Budapestről, 1926. november 5.

[106] MNL OL K 105. 35. cs. M-5. Ravasz László és Raffay Sándor Bethlen Istvánnak, 1926. október 25. (Másolat.)

Baltazár Dezső tiszántúli református püspök az eseményeket a „jezsuitizmus" térnyerésével magyarázta, amely szerinte „a középkor lelki törpeségére, erkölcsi alacsonyságára próbálja átformálni" az egész magyar katolicizmust. „Nem tartom őket sem keresztyéneknek, sem magyaroknak" – jelentette ki.[107] Álláspontját pár nappal később azzal védte meg, hogy az csak válasz a „jezsuita szellem túlzásaira", ami Bangha Béla és Tomcsányi Lajos régebben kiadott könyveiben, illetve a katolikus sajtóban nyilvánult meg, amely „1919-től öntötte a gyűlölködés szennyét és a gyűlölet tüzét a magyar protestantizmus és az én igénytelen személyem ellen".[108] Erre természetesen a *Magyar Kultúra* sem maradt adós, és a novemberi számban hosszadalmas cikkben vádolta meg a tiszántúli püspököt a keresztény egység megbontásával. A kereszténység ellenségeinek igazi ünnep, amikor a Baltazár–Ravasz–Raffay-triász kibontja a felekezeti acsarkodás zászlaját, és „ázsiai gyűlölettől átfűtött" rágalmakat terjeszt – vélte az indulatos cikk.[109]

A polémiák igen kellemetlennek bizonyultak a kormány számára, ezért Bethlen István miniszterelnök az indulatok lecsillapítására szólított fel,[110] és a nunciustól is segítséget kért a felekezeti béke helyreállításához.[111] Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter 1926. november 8-án a felekezeti lapokhoz intézett levelében az egész nemzet szempontjából minősítette aggasztónak „a szorosan vett hittani térről mindinkább letérő felekezeti vitákat", ezért kérte, hogy „főleg a felekezeti lapok ne térjenek le a személyi és politikai polémiák terére".[112] A felhívás azonban hosszabb távon csak kevés hatást gyakorolt, a polémiák újra és újra fellángoltak.

Bangha lelkesen támogatta a nuncius erőteljes fellépését, és több alkalommal is felhívta a pápai diplomácia figyelmét azokra az esetekre, amikor katolikus klerikusok protestáns felekezeti eseményeken vettek részt.[113] A nyilvánosság előtt szintén igen aktívan lépett fel: az 1927-es, Kalocsán rendezett alföldi katolikus nagygyűlésen például teljes beszédét a protestánsokkal szemben elszenvedett sérelmek részletezésére fordította.[114] A sajtóban is publikált beszéd szerint: „ami kultúra csak van ebben az országban, azt a katolikusok teremtették meg és nem Debrecen. Ha Debrecentől vártuk volna a kultúrát, akkor tán még ma is pogányok lennénk értelmi és erkölcsi kultúra nélkül."[115] A *Magyar Kultúrá*ban arról írt, hogy „Magyarországon ma lappangó vallásháború van," hiszen a kurzus kálvinista jellegű, a politikusok csak a reformátusokat találják alkalmasnak a vezető állások betöltésére.[116] Arra figyelmeztette olvasóit, nem szabad elfogadniuk, hogy a „ma is jórészt zsidó sajtó" mellett „a protestantizált vagy paganizált közvélemény szabja meg", hogyan gondolkozzanak a közéleti kérdésekről.[117] Hogy ekkoriban mennyire távol állt tőle a felekezeti párbeszéd lehetőségének a gondolata, egy magánlevele is jelzi, amelyben kifejtette: „a »református« és »evangélikus« elnevezést ránk, katolikusokra nézve sértőnek találom, amennyiben reformálni csak olyat lehet, ami megromlott és az »evangélikusnak« egyenesen az a tendenciája, mintha ők állnának az evangélium alapján."[118]

---

[107] A református presbiterek országos nagygyűlése Debrecenben. Baltazár Dezső püspök éles támadása a jezsuiták ellen. *Pesti Hírlap,* 1926. október 26. 6.

[108] Baltazár püspök válasza a katolikusok állásfoglalására. *Pesti Hírlap,* 1926. október 31. 2.

[109] Baltazár és a magyar protestánsok. *Magyar Kultúra,* 1926/11. 564.

[110] *Nemzeti Újság,* 1926. október 19. 1.

[111] MNL OL K 105. 35. cs. M-5. Számjeltávirat Budapestről, 1926. november 5.

[112] A vallási béke érdekében. *A Szív,* 1926/12. 1.

[113] Tusor–Tóth 2016. 150., 220.

[114] Gianone–Klestenitz 2017. 225.

[115] Katolicizmus és a kultúra. *Nemzeti Újság,* 1927. szeptember 10. (BBÖM XXIX.)

[116] Bangha Béla: A Magyarság és a katolikusok. *Magyar Kultúra,* 1928/19. 279–280.

[117] Katolikus szenvedőlegesség. *Magyar Kultúra,* 1931/19. 270–271. (BBÖM XXIV.)

[118] OSZK Levelestár, Bangha Béla Pintér Jenőnek, 1932. április 22.

Úgy tűnt tehát, hogy a felek folyamatos állóháborúra rendezkednek be, és ezért mindkét oldalon a másik tábor párbeszédre való képtelenségét tették felelőssé. A protestáns oldalon a hagyományos jezsuitaellenesség is nagy szerepet játszott az önigazolásban. Amint az *Evangélikusok Lapjá*nak egyik szerzője megállapította: „Amíg a katolikus egyház teljesen a jezsuiták befolyása alatt áll, lehetetlen minden megértés és közeledés."[119]

Bangha a protestantizmus szellemi örökségeként felfogott sovinizmus és a szabad királyválasztó irányzat ellen is fellépett, és azok gyakorlati kártékonyságát hangoztatta. Úgy vélte, hogy a magyarságot nemzeti alapon meghatározni súlyos hiba, mivel ez elriasztja azokat a korábban szerinte „magyar tudatú" nemzetiségieket, akik a trianoni békével új országokba kerültek. „Puffogó, nagyhangú szólamokat eregetni a levegőbe s ugyanakkor megnehezíteni, sőt lehetetlenné tenni a magyar feltámadást, azaz a nemzetiségek visszahozatalát a magyar haza gondolatközösségébe. Íme, ez a soviniszta hazafiság. Ezzel függ össze a folytonos Habsburg-szidás is, a »nemzeti király« álmának emlegetése is. [...] Az a körülmény, hogy a magyar katolikusok nagy többsége éppen a katolicizmus fejlettebb törvénytisztelete s a katolikus dinasztiához való ragaszkodása folytán nem osztja s nem követi a szabadkirályválasztó, a nemzetiségeket elriasztó sovinizmust, igazolja ismét ama tételünket, hogy a komoly és cselekvő hazafiság terén, az egyedül lehetséges, józan irredenta útján a magyar katolicizmus jár messze legelöl. Az irredenta elárulóit pedig éppen a katolicizmusnak s a katolikus dinasztiának gyűlölete vezeti félre."[120]

Bangha a protestáns-függetlenségi történelemszemlélet ellen is igyekezett fellépni. Ennek szimbolikus előretörését jelezte 1927-ben március 15-e hivatalos ünneppé nyilvánítása

[119] Szeberényi Lajos Zs.: A protestantizmus és a mi egyházunk. *Evangélikusok Lapja,* 1927. október 23. 350.

[120] Irredenta és a nemzetiségek kezelése. *Magyar Kultúra,* 1927/3. 118–120. (BBÖM XXVIII.)

és az Országház tér Kossuth térré való átkeresztelése. A *Magyar Kultúra* köre ezeket a jelenségeket különösen veszélyesnek tartotta. Bangha a folyóiratban Széchenyi György gróftól közölt publicisztikát, amely tiltakozott Kossuth Lajos emlékének törvényben történő megörökítése ellen, és azt lényegében a legitimisták elleni politikai akcióként értelmezte.[121] Széchenyi radikálisan újraértékelte Kossuth alakját: „Hogy szereplése nemzetünkre felette ártalmas volt: ez ma már bizonyításra nem szorul"[122] – sommázta később véleményét.

Ez természetesen komoly közéleti visszhangot váltott ki: Széchenyi véleményét számos ellenzéki lap durva támadásként ítélte el,[123] de egyes hírek szerint a cikk hangvételét sokan a kormánypártban is tűrhetetlennek tartották, és szükségesnek ítélték volna Széchenyi és Bangha jogi felelősségre vonását.[124] A szerkesztő azonban kiállt szerzője mellett, úgy vélve, hogy a kritikusok Kossuth munkásságának „negatív elemeit", a forradalmiság kultuszát és a köztársasági eszmét követik, ezért akarják mindenáron építeni a néhai kormányzó-elnök kultuszát. Hangsúlyozta, hogy bár Széchenyivel nem mindenben ért egyet a szerkesztőség, de fontos és színvonalas cikket írt, ezért kritikusainak érdemi érvekkel kell fellépniük vele szemben, hiszen Kossuth történelmi személy, így nem állhat a bírálat felett. Szerinte a vita utólag is a nagy Széchenyi Istvánt igazolja, aki kíméletlenül le kívánt számolni azokkal a nemzeti hibákkal, amelyek most is felszínre törtek: „Azt hisszük, akkor vagyunk

[121] Széchényi György: A negyvennyolcas lelkesedés és Kossuth Lajos a magyar törvénytárban. *Magyar Kultúra,* 1927/22. 1001.

[122] Széchenyi György: A „Kossuth-zarándoklat" tanulságai és a magyar szabadkőművesség. *Magyar Kultúra,* 1928/13–14. 74.

[123] Kossuth Lajost támadó cikk Bangha páter lapjában. *Esti Kurir,* 1927. december 18. 1.; Ne bántsák Kossuth Lajost. *Magyarország,* 1927. december 20. 3.; A kripta hangja. *Népszava,* 1927. december 18. 3.

[124] Széchenyi György gróf cikke levonhatná sokszor hangoztatott kultúrfölényünket, mondja Erdélyi Aladár. *Esti Kurir,* 1927. december 20. 9.

igazi hazafiak, ha azt véljük, a nagyvilágon is körülöttünk forog minden. A szemmérték elvesztése, a józan és higgadt megfontolás félrelökése, sőt meggyanúsítása szerintünk: hazafias erények. [...] a Széchenyi izzó, de megfontolt, számító és bölcs hazafiasságának helyébe mindenfelé odatolakszik a pillanatnyi, látszólagos sikerekért, a görögtűzért rajongó s végeredményben a hazafias érzést meddő és helytelen irányokba terelő temperamentum. Tettek helyett szavak, komoly nemzetépítés helyett ideges kifakadások, szociális munka és kulturális fejlődés helyett szájjal való virtuskodás."[125]

1928-ban az evangélikus Bajcsy-Zsilinszky Endrével szállt vitába, aki elvi álláspontként azt hangoztatta vele szemben, hogy egy hazafi számára az egyházhoz való tartozás nem lehet fontosabb a nemzeti hovatartozásnál. Bajcsy-Zsilinszky ennek illusztrálására a *Magyar Kultúra* egyik cikkét idézte, amely rendkívül kedvező képet festett a protestáns történeti hagyomány által mélyen elítélt 17. századi politikusról, Kollonich Lipót kalocsai érsekről. Bajcsy-Zsilinszky szerint a cikk olvasása után egyik katolikus barátja megjegyezte, hogy ezek után már csak a Munkács várát megostromló Caraffa generális és Haynau történelmi rehabilitálása lehet hátra.[126]

A kétféle történelemszemlélet ütközése miatt Bangha szempontjából különös jelentőségre tett szert 1928-ban az úgynevezett jezsuita-pör, hiszen ezt a protestáns történelemfelfogás feletti diadalként értelmezhette. Az eset előzménye, hogy Polónyi Dezső védőügyvédként egy perben közismert igazságként hivatkozott arra, hogy a jezsuiták felfogása szerint a cél szentesíti az eszközt. Erre Czapik Gyula a *Magyar Kultúrában* rágalmazással vádolta meg őt, mire Polónyi sajtópert indított ellene. A nagy érdeklődéssel kísért per során a bíróság azt igyekezett eldönteni, hogy a kérdéses elv tényleg jellemezte-e a jezsuita

[125] Álhazafiság. *Magyar Kultúra*, 1928/15–16. 154–155. (BBÖM XXVIII.)

[126] Bajcsy-Zsilinszky Endre: Válasz P. Bangha Bélának. *Előőrs*, 1928. november 11. 13–14.

rendet, és végül – számos szakértő meghallgatása után – valótlannak találta az állítást. A bíróság azt is kiemelte, hogy a vád által felvonultatott protestáns egyházi szakértők nem rendelkeztek a kérdés megítéléshez szükséges elmélyült tudással és elfogulatlansággal. Az ítélethirdetésen szenvedélyes jelenetek játszódtak le, mivel a tárgyalóteremben sok katolikus érdeklődő jelent meg, többen árulóként szidalmazták a katolikus felekezetű Polónyit.[127] Bangha azonnal diadalittas jelentést küldött a római rendi központnak a fejleményekről, kiemelve, hogy az ítélet szerint Polónyi sértette meg a Jézus Társaságát azzal, hogy igaztalan módon felrótta neki a hírhedt kitételt.[128] A rendi központ ugyanakkor ennek ellenére is óvatosságra intette a magyarokat, ezért a provinciális a püspöki kar állásfoglalását kérte arról, hogy a jezsuiták a jövőben reflektáljanak-e a nyilvánosság előtt a protestáns provokációkra. A püspöki kar 1929 márciusában úgy határozott, hogy „a támadásokra kellő komolysággal, higgadtsággal és tárgyilagos érveléssel kell felelni".[129]

Hasonlóan kedvező kimenetellel zárult az a bírósági eljárás is, amely Bangha egy névtelenül megjelentetett cikke miatt indult 1933-ban. A *Magyar Kultúrában* közzétett cikkében a páter az Országház előtt felállított Tisza István-szobor ellen tiltakozott. Véleménye szerint életében mindenki csak rosszat tudott mondani a református politikusról, és bár karakterét, hazafiasságát nem vitatta senki, de nem érdemelte ki, hogy a nemzet legnagyobbjai közé sorolják. „Politikája egészében véve szerencsétlen volt; legfőképpen nemzetiségi politikája" – írta. Úgy vélte, hogy Tisza politikusként korrupt eszközökkel élt, és vérig sértette a katolikusokat. Javára írható ugyan, hogy meghalt a hazáért, ám a világháborúban mintegy hétszázezer honfitársunk szintén

[127] Felmentették Czapik Gyulát a jezsuita-pörben. *Budapesti Hírlap*, 1928. február 17. 5.

[128] JTMRL, Bangha Béla Włodzimierz Ledóchowskinak, 1928. február 18.

[129] Beke 1992. 258.

feláldozta életét. Bangha úgy vélte, hogy a szoborbizottság felekezeti szempontokat tartott szem előtt, és a válságos gazdasági viszonyok közepette felelőtlenség volt „luxusberuházásokkal" ingerelni a forradalmi hajlandóságú szegény rétegeket.[130]

A cikk miatt az ügyészég – a korabeli pletykák szerint a református felekezetű Tasnádi-Nagy András igazságügyi államtitkár személyes utasítására[131] – nemzetgyalázás címén vádat emelt, az eljárásban a felelősséget a folyóirat szerkesztőjeként Nyisztor Zoltán vállalta magára. Az 1933 októberében megtartott tárgyaláson Nyisztor úgy érvelt, hogy egy politikus nem azonosítható magával a nemzettel, sőt a cikk tulajdonképpen a nemzetet védi az aránytalan Tisza-kultusz ellen; a szoborállítást pedig hiba úgy beállítani, mintha az egész nemzet elhatározása lenne, hiszen valójában egy szűk csoport döntött a kérdésben. Egyebek mellett azt kívánta bizonyítani, hogy Tiszának – a pénzen és erőszakon alapuló Munkapárt tagjain kívül – soha nem voltak rajongói. Az ügyész vádbeszédében elsősorban a cikkből áradó „felekezeti gyűlölség"-et kárhoztatta társadalmilag veszélyes jelenségként: „A vádlott nem a politikus Tiszát, hanem a protestáns Tiszát gyűlöli. [...] Az a szellemi vakság, hogy a nemzetet felekezetek szerint akarják feltagolni és felekezetek szerint értékelni az embereket." A jogi eljárás igen gyorsan lezárult: a törvényszék rövid tanácskozás után felmentette a vádlottat, miután elfogadta azt az érvelést, hogy Tisza István személye nem azonosítható a nemzettel, az ő kritikája nem jelenti egyben a nemzet kritikáját is.[132]

Bangha a másik nagy ellenfelet a protestantizmus mellett a szélsőbaloldalban látta. Mivel Magyarországról gyakorlatilag eltűnt a kommunizmus, elsősorban nemzetközi szinten kísérte

[130] Történelemhamisítás – szobrokkal. *Magyar Kultúra*, 1933/4. 168–169. (BBÖM XXIX.)

[131] Nyisztor 1969. 150.

[132] Felmentették a nemzetgyalázás vádja alól a szentszéki tanácsost, aki cikket írt a Tisza-kultusz ellen. *Esti Kurír*, 1933. október 19. 7.

élénk érdeklődéssel a katolikusellenes szervezkedéseket. Kiemelt figyelmet fordított Mexikóra, ahol 1926 és 1929 között zajlott le az úgynevezett cristero-háború. Miután a hivatalban lévő Calles-kormány kiterjedt antiklerikális rendelkezéseket léptetett életbe, a helyi egyház „sztrájkkal" válaszolt, felfüggesztve a misék bemutatását; majd a katolikusok egy része fegyveres ellenállásba kezdett, amely több tízezer halálos áldozattal járt. A konfliktus végül 1929-ben ért véget, miután az állam és az egyház az Egyesült Államok közvetítésével megegyezett egymással. A magyar közvélemény nem kaphatott reális képet az eseményekről, hiszen a sajtó erősen polarizáltnak bizonyult: az egyik oldalon majdhogynem tagadták a konfliktust – többnyire még az MTI sem számolt be a fegyveres összecsapásokról –, a másikon viszont túldimenzionálták annak jelentőségét.[133]

Bangha természetesen mindent elkövetett, hogy felhívja a magyar közvélemény figyelmét az eseményekre, és kihasználja azokat az antibolsevista propaganda céljaira. Így született meg legnagyobb szabású irodalmi kalandozása, a *Guadalupe* című regénye, amely később lengyelre fordítva is megjelent. A mexikói tájakat inkább csak kulisszaként alkalmazó regényben nagy szerepet kap a vér és az erőszak, az első rész rögtön bikaviadallal indít. A történet egy bizonyos Ramón Torres kapitány dilemmája körül forog, aki két végletes női karakter, a buja és pusztító Leonóra Sánchez, illetve a valóságos földi angyalként jellemezhető Guadalupe Chaires között őrlődik. Miután a katolikus ügyért a végsőkig kitartó Guadalupe mártírhalált hal, a férfi rátalál a helyes útra, és beáll a cristerók közé.[134]

[133] Bodó Katalin: A mexikói cristero háború magyar visszhangja. *Acta Scientiarum Socialium*, 2015. 69–76.

[134] Szente-Varga Mónika: Ahogy Bangha Béla látta. Latin-amerikai körkép. In Bubnó Hedvig–Horváth Emőke–Szeljak György szerk.: *Mítosz, vallás és egyház Latin-Amerikában. A Boglár Lajos-emlékkonferencia tanulmánykötete.* Budapest, 2016, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, 243–245.

A mexikói események a világegyház számára is komoly jelentőséggel bírtak: XI. Pius pápa utasítására 1926-ban és 1927-ben egy kijelölt időpontban minden templomban imádkoztak a mexikói katolikusokért.[135] 1928 februárjában a magyar katolikusok tiltakozó gyűlést rendeztek Mexikó ügyében. Az egyik fő szervező Bangha volt, akinek a mexikói Vallásszabadságot Védő Nemzeti Liga levélben köszönte meg erőfeszítéseit.[136] A megmozdulásnak volt némi diplomáciai eredménye, hiszen a vatikáni követ 1929 júniusában a bíboros államtitkárhoz intézett levélben fejezte ki a magyar nép mély fájdalmát a mexikói egyházüldözés miatt.[137]

Az egyházat érő támadások arra ösztönözték Banghát, hogy átgondolja az önvédelem lehetséges eszközeit. 1932-ben publikált tanulmányában arról írt, hogy a világ katolikusainak össze kell fogniuk a mexikóihoz hasonló veszélyekkel szemben. Ennek érdekében lényégében egy egész világra kiterjedő Katolikus Akció, Actio Catholica Mondialis létrehozását javasolta, amely valamennyi ország katolikusait egyesíti a közös munkára. Ehhez az amerikai National Catholic Welfare Conference jelentette számára a mintát, amelynek keretében a társadalmi egyesületek az egyházi hatóság közvetlen jóváhagyásával és irányításával működtek, mintegy egyesítve a fentről jövő missziót és a felelős társadalmi aktivitást, amit Bangha a hatékony cselekvés előfeltételének ítélt. Úgy vélte, hogy Európában azért nem kezdődtek még meg a hasonló irányú szervezkedések, mert senki sem érezte magát feljogosítva egy ilyen nagyszabású akció elindítására. Azt is hangsúlyozta, hogy a laikusok munkáján alapuló kezdeményezés vakvágányra kerülhet, hiszen vezetőinek könnyen fejébe szállhat a dicsőség, megpróbálhatnak egyház lenni az egyházon belül, és akár a hierarchiát kikerülve is intézkednének, ám úgy vélte, hogy a szigorúan egyházias Actio Catholica segítségével kikerülhetők a csapdahelyzetek.[138]

Bangha emellett továbbra is követte a magyarországi ateista gondolkodók megnyilvánulásait. Ezek azonban ritkán közelítették meg a dualizmus korában megszokott intenzitást. A támadásokkal kapcsolatban a páter cikkeiben rendre azt az ellentmondást helyezte reflektorfénybe, hogy bár a katolicizmus világnézeti ellenfelei elvileg magánügynek tartják a vallást, de valójában mohón érdeklődnek a téma iránt, és erőteljes ateista propagandát folytatnak.[139] Hatalmas felháborodással kommentálta például Györki Imre fővárosi szociáldemokrata politikus felszólalását, aki azt kérte az egyházközségektől, hogy a közéletből kivonulva maradjanak meg az imádkozásnál. Cikkében arról biztosította Györkit, hogy kimondatlan aggodalmai megalapozottak, hiszen az egyházközségek tagjai aktív társadalmi munkájuknak hála „vissza fogják követelni a szociáldemokrácia kietlen pusztaságába tévedt testvéreiket, akár tetszik ez Györkinek és elvtársainak, akár nem".[140]

A Katolikus Lexikon megalkotása

A jórészt a pillanatnak szóló, az aktuális közéleti viták hevében születő publicisztikák mellett Bangha az idő próbáját kiállni alkalmas alapművek megalkotására is kísérletet tett. Legjelentősebb szerkesztői vállalkozása egyértelműen a *Katolikus Lexikon* volt, amelynek négy kötete 1931 és 1933 között jelent meg. Ennek előképei között feltehetően komoly szerepet játszott az

135 Szente-Varga 2016. 247.

136 A mexikói katolikusok köszönete a magyarok tiltakozó gyűléséért. *Budapesti Hírlap,* 1928. július 8. 15.

137 Bodó 2015. 78.

138 Frederic Funder: World Catholic Conference Seen as Pressing Need. *Catholic Transcript,* 1931. július 23. 1., 5.

139 Ateista propaganda „kertelés nélkül." *Magyar Kultúra,* 1928/15–16. 140–142. (BBÖM XXVII.)

140 Tollheggyel. *Magyar Kultúra,* 1931/9. 430–431. (BBÖM XXVII.)

1929-ben megjelent *Zsidó Lexikon,* amelyről recenziót is írt. Ebben hosszadalmasan sorolta kifogásait – például azt, hogy az antiszemitizmus szócikk megemlítette a *Magyar Kultúrát* –, összbenyomása mégis az volt, hogy a kiadvány eléri célját, és a zsidóságot törekvő, mozgékony, ügyes és „nem egy téren jelentékeny érdemeket elért" közösségként mutatja be.[141]

Bangha terveiről 1929 májusában tájékoztatta a nyilvánosságot, és azt az ambiciózus – és mint gyorsan kiderült: irreális – célkitűzést is meghatározta, hogy az egyetlen hatalmas kötetre tervezett mű még az év karácsonyára megjelenik.[142] A szerkesztőbizottság élén húsz szakember felelt a kiválasztott 17 műveltségterület (hittudomány, hitvédelem, erkölcs-, szertartás- és lelkipásztorkodás-tan, bölcselet és természettudomány, egyházjog, egyháztörténet és keresztény régészet, magyar egyháztörténet, művészet- és kultúrtörténet, magyar jogtörténet, szónoklat- és hitelemzéstan, neveléstudomány, társadalomtudomány, a világegyház, illetve a magyar egyház földrajza és statisztikája, magyar, illetve egyetemes irodalomtörténet) feldolgozásáért. A bizottság tagjai feleltek a címszavak összeállításáért, a szerzők kiválasztásáért és a kész szócikkek ellenőrzéséért, míg az összegzés, arányosítás, helyesírási egységesítés és a keresztutalások elkészítése a főszerkesztő feladata maradt.[143] A páter a szerzőtársaknak írt tájékoztatójában a következőkben látta a lexikon célját: „lehetőleg tömören és közérthetően fogja bemutatni, ami a katolikus gondolatkört illetőleg a művelt világi katolikus olvasó szempontjából fontos és érdekes lehet. Nem teológiai vagy papi, hanem általános érdekű, katolikus szellemben írt s a katolikus gondolat bőségét s imponáló gazdagságát dokumentáló ismerettárról van szó."[144] Ennek szellemében Pintér Jenő irodalomtörténészt például azzal kérte fel a magyar irodalom szócikk megírására, hogy sablonos összefoglalás helyett tematikus áttekintést vár, amely bemutatja a katolicizmus szerepét a különböző korszakokban irodalmunk alakulásában. Banghát a lexikon főszerkesztőjeként mindaz érdekelte, „ami a katolicizmussal kölcsönhatásban állt, ami tőle vett indítást vagy formát, vagy fordítva, a katolicizmusra hatott, akár mint előmozdító, akár mint akadály".[145] A szerzők felkérésekor igyekezett a hazai egyházi tudományosság vezető képviselői mellett nemzetközileg ismert tekintélyeket is bevonni. Ez magyarázza Serédi Jusztinián hercegprímásnak és a pennsylvaniai, latrobe-i Saint Vincent College tanárának, a bencés John Ujlakinak a bevonását, akit hetven, szentírási témákat érintő szócikk megírására kért fel.[146]

A nagyszámú – mintegy 350 – közreműködő közötti koordináció hatalmas erőfeszítéseket követelt. Jól jelzi ezt Fitz József, az Országos Széchényi Könyvtár igazgatójának esete, akit Bangha arra kért fel 1929 augusztusában, hogy írja meg a könyvtár és a hozzá kapcsolódó címszavakat, amire októberi határidőt szabott meg.[147] Fitz azonban nem készült el a munkával, ezért novemberben Bangha megismételte felkérését.[148] 1930 márciusában viszont arról kellett értesítenie a könyvtárost, hogy a témát tévedésből egyszerre osztották ki neki és egy másik pályatársának, aki azonban valamilyen módon rájött a tévedésre, és önként visszalépett a megbízástól. „Sajnos, az olyan óriási munkát igénylő vállalkozásnál, aminő egy katolikus lexikon, a legnagyobb vigyázat mellett is előfordulnak ilyen elsiklások" – mentegetőzött.[149] 1930 novemberében egy lapinterjúban arra panaszkodott, hogy – bár a munkatársak nagy része, köztük a hercegprímás, fegyelmezetten teljesítette vállalásait – sok szerzőből mégis harapófogóval kell kihúznia

[141] Incze István: A zsidó lexikon. *Magyar Kultúra,* 1929/9. 421–422. (BBÖM XXVII.)
[142] Katolikus lexikon készül. *Nemzeti Újság,* 1929. május 12. 6.
[143] Bangha Béla: Hogyan készül a Katolikus Lexikon? *Nemzeti Újság,* 1929. október 27. 23.
[144] OSZK Levelestár, Bangha Béla Fitz Józsefnek, 1932. április 19.

[145] OSZK Levelestár, Bangha Béla Pintér Jenőnek, 1931. április 17.
[146] U. S. Prieston Staff of New Cyclopedia, *Catholic Transcript,* 1930. január 2. 9.
[147] OSZK Levelestár, Bangha Béla Fitz Józsefnek, 1929. augusztus 21.
[148] OSZK Levelestár, Bangha Béla Fitz Józsefnek, 1929. november 9.
[149] OSZK Levelestár, Bangha Béla Fitz Józsefnek, 1930. május 30.

a megígért kéziratokat, és ez a harc rengeteg bosszúságot okoz neki. Az is nehézséget jelentett a számára, hogy a szaktudósok cikkeikben szívesen merültek el a speciális tudományos kérdések részleteiben, amivel szemben „néha bizonyos diktátori fölénnyel kénytelen a főszerkesztő kezelni a redakciós kormánypálcát". A lexikon gyakorlati használhatósága szempontjából fontosnak tartotta, hogy a címszavak közé még élő személyeket is felvettek, de arra szigorúan ügyeltek, hogy esetükben a tényszerű ismertetésnél maradjanak, és ne értékeljék munkásságukat. Ekkoriban azt remélte, hogy az első kötet karácsonyra már forgalomba kerülhet[150] – ám ez végül csak 1931 elején történt meg.[151] Ekkor már azt is tudatták az érdeklődőkkel, hogy a lexikon – szemben az eredeti elképzelésekkel – négy kötetben fog megjelenni.[152]

Az előszóban Bangha azt hangsúlyozta, hogy a készítők könnyen elérhető és megbízható tudást kívántak adni olvasóiknak a mindennapokban gyakran felmerülő kérdésekkel kapcsolatban. A katolikus szellemiség képviseletének fontossága mellett kiemelte: nem „kirakatlexikont" terveztek, a kiadvány ezért „a fény mellett nem mellőzi az összképben az árnyoldalakat sem, amelyek még az isteni gondolatok mellől sem hiányoznak soha, mihelyt azokat emberek képviselik". Magyarázata szerint a szerkesztők tudatosan mellőztek még „fényes katolikus neveket" is, ha viselőik csak színleg tartoztak az egyházhoz, viszont felvettek „olyan neveket is, amelyek nem a katolicizmuséi, de amelyeknek viselői kölcsönhatásban álltak, vagy érezhető kapcsolatot mutattak vele".[153]

A sorozat utolsó kötete 1934-ben látott napvilágot. Az aprólékos munka fáradalmaiért bizonyára kellően kárpótolhatta a

[150] „A Katolikus Lexikon a magyar tudás és katolikus lelkesedés monumentális alkotása lesz." *Nemzeti Újság,* 1930. november 16. 10.

[151] Könyvespolc. *Képes Krónika,* 1931. április 5. 16.

[152] A Katolikus Lexikon első része karácsonyra megjelenik. *Nemzeti Újság,* 1930. szeptember 25. 8.

[153] Bangha Béla: Előszó. Katolikus Lexikon. I. kötet. Budapest, *Magyar Kultúra,* 1931.

főszerkesztőt, hogy a Katolikus Lexikon személyesen XI. Pius pápa tetszését is elnyerte, aki 1932 augusztusában apostoli áldását küldte a vállalkozás valamennyi résztvevőjének.[154] A gazdasági világválság azonban nem tett jót a munka eladhatóságának: Bangha ezért már 1931-ben kieszközölte a püspöki kar engedélyét arra, hogy a plébániák a templompénztár terhére megvásárolhassák a sorozatot.[155] A lexikon jelentőségét elsősorban az adta, hogy az egyház korabeli skolasztikus-apologetikus szemléletének megfelelően foglalta össze az általános műveltséghez kapcsolódó tudásanyagot.[156] A munka bő egy évtizedig látta el információkkal az érdeklődőket, mígnem – szovjetellenes megjegyzéseire hivatkozva – 1946-ban a tiltott könyvek jegyzékére került, amit a katolikus közvélemény teljes értetlenséggel vett tudomásul.[157]

A szociális érzéketlenség kritikája

Az 1929-ben jelentkező gazdasági világválság társadalmi hatásai komoly kihívások elé állították a magyar katolikus egyházat.[158] Bangha számára a társadalmi feszültségek növekedését

[154] Útban a Katolikus Lexikon harmadik kötete. A pápai államtitkár levele a Katolikus Lexikon főszerkesztőjéhez. *Erdélyi Lapok,* 1932. szeptember 8. 4.

[155] Beke 1992. 355.

[156] Hanthy Kinga: Készül a Magyar katolikus lexikon. *Magyar Nemzet,* 1993. november 4. 11.

[157] *A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek IV. sz. jegyzéke.* Budapest, Magyar Miniszterelnökség, 1946. 12.; Nem sok ez? *Új Ember,* 1947. január 26. 4.

[158] Ormos Mária: Katolicizmus a világválság sodrában. A pápaság és a magyar egyház, különös tekintettel a pécsi egyházmegyére (1929–1933). In Bánkuti Gábor–Varga Szabolcs–Vértesi Lázár szerk.: *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a pécsi egyházmegye történetéből.* Pécs, 2012, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 89.

közvetlenül is érzékelhetővé tette, hogy 1929 őszén betörtek a kongregációs otthonba, a *Mária Kongregáció* szerkesztőségéből hatszáz pengőt, egy írógépet, továbbá pipagyűjteményének több értékes darabját lopták el. A tettes, aki, mint kiderült, a liftaknán keresztül mászott be az emeleti helyiségekbe, egy harminckét éves, állástalan magántisztviselő volt.[159]

A helyzet a világválság elmélyülésével jelentősen romlott. Bangha a liberális világrend csődjének bizonyítékát látta az összeomlásban,[160] és a társadalmi következmények enyhítésének lehetőségeit kutatta. Elsősorban egészséges szociálpolitikát és keresztény karitászt sürgetett, és konkrét javaslatokat is tett. Be kívánta tiltani például az állás- és jövedelemhalmozást, a bankoknál és részvénytársaságoknál pedig a tényleges munkához nem kötött tantiemeket. Az adórendszer méltányosabbá tételét szorgalmazta, hiszen rendkívül igazságtalannak ítélte, hogy a kis- és nagyjövedelműekre egyaránt tízszázalékos fizetéscsökkentést szabtak ki. Emellett a hazai ipar védelmében harcot kívánt indítani a felesleges luxusnak tartott külföldi behozatali cikkek vásárlása ellen.[161]

1931-ben úgy vélekedett, hogy a szociáldemokraták által a parlamenti választásokon szerzett viszonylag nagy számú szavazat fő magyarázata a proletárok lelkipásztori gondozásának elhanyagolása mellett a körükben dúló „szédületes nyomor," ezért sürgette a nélkülözők hatékony megsegítését „nemcsak politikából, nemcsak párt- vagy nemzeti szempontokból, hanem keresztény érzésből és kötelességtudásból".[162] A társadalmi válsághelyzetet érdekes módon igyekezett az ekkor belgiumi emigrációban élő trónörökös, Habsburg Ottó imázsának javítására is kihasználni, és Apponyi Alberttel egyetértve úgy vélekedett, hogy az „új királlyal új királyeszmény van itt fejlődésben, a szociális uralkodó ideálja".[163] A „szociális népkirályság" gondolata tehát, amelyet a klérus részéről Griger Miklós népszerűsített a leginkább, Banghától sem állt távol.

A szociális kérdés kiemelt kezelését jelzik nagygyűlési szerepvállalásai is. Az 1931-es országos katolikus nagygyűlésen rendezték meg az Országos Katolikus Karitász Értekezletet, ahol Bangha tette meg a bejelentést a katolikus karitász egyházmegyei, illetve országos szintű megszervezéséről.[164] (Ezzel egyébként megelőzte a püspöki kart, amely hivatalosan október 14-én döntött az egyházmegyei szervezetek felállításáról.[165]) Az eucharisztikus körmenet keretében az Országház előtt tartott szentmise szónokaként pedig kijelentette: „A gazdasági válság tetőfokán reményt kell ébresztenünk. Éhen halnia senkinek sem szabad, mert van élelem, csak ez elosztás helyességéről kell gondoskodnunk. [...] Az igazi hazafiság nem a szólamok elzengésében áll, hanem abban, hogy ne engedjük honfitársaink ezreit elpusztulni."[166]

1932-ben a nagygyűlésen tartott, önkritikus és realista hangvételű beszédében elismerte, hogy a katolikusok számára szomorú elégtételt jelentett a liberális gazdasági világrend összeomlása, ami azonban mégis készületlenül érte a világegyházat, hiszen „a bonyolult társadalmi és gazdasági rendnek megreformálása, az evangéliumi elveknek konkrét alkalmazása óriási tanulmányt igényel. A gyakorlati akcióprogram nem

---

[159] Letartóztatták Bangha páter betörőjét. *8 Órai Ujság,* 1929. szeptember 27. 2.; Elfogták a Mária-kongregáció Horánszky utcai irodájának betörőjét. *Magyarság,* 1929. szeptember 27. 9.

[160] Bangha Béla: Pusztuló világ. *Magyar Kultúra,* 1933/1. 25–26.

[161] Meg lehet-e menteni Magyarországot? *Magyar Kultúra,* 1933/20. 316–318. (BBÖM XXVIII.)

[162] Tanulságok a szocialista szavazatokból. *Magyar Kultúra,* 1931/14. 127–128. (BBÖM XXVII.)

[163] Magyar pedagógia és királyhűség. *Magyar Kultúra,* 1931/1. 34–35. (BBÖM XXVIII.)

[164] *Nemzeti Újság,* 1931. október 11. 6.

[165] EPLCat. 46. 2981-1931.; Beke 1992. 378–379.

[166] Hatalmas tömegek vettek részt a huszonkettedik katolikus nagygyűlésen. *Magyarság,* 1931. október 13. 4.

kész, sőt maga a pápa is csak főbb irányvonalakat szabott meg legutóbbi körlevelében, de már megvannak az irányvonalak és ezeknek kidolgozása csak a gyakorlat kérdése". Úgy vélte, hogy amíg megszületik a cselekvési terv, addig fel kell kelteni a tömegekben az egyháztól várható „szociális megváltás" tudatát, valamint tevékenyen részt kell venni a karitatív munkában. Ezután – a korszak nagygyűlésein igen szokatlan módon – rendkívül éles kritikában részesítette a tíz évig hatalmon lévő Bethlen-kormány gazdaság- és szociálpolitikáját, amelyet teljességgel elhibázottnak és szándékával ellentétes hatással járónak értékelt. A felelős politika szerinte nem lehetett volna „puszta alamizsnaszórás és ingyen levesek, amelyeknek eredménye esetleg antiszociális félrenevelés lehet. Nem olyan földosztás, amely csak szegénnyé teszi a gazdagot és még szegényebbé a szegényt. Nem olyan iparfejlesztés, mely elproletárosítja a falu népét és villanyfényes bűn- és nyomortanyákká duzzasztja a városokat. Nem olyan hitelnyújtás, amely nem egyéb nagyszabású uzsoránál. Nem is olyan keresztény irányzat, amelynek tizenhárom év óta még nem jutott eszébe a munkaszabadság törvényes védelmének erélyes keresztülvitele, s mely tűri azt, hogy ma is meggyőződése ellenére kényszerítsék bele a dolgozni akaró munkást a vallás- és nemzetellenes szakszervezetekbe". Bangha ezért az ország szociális újjáépítését nyilvánította a katolicizmus legidőszerűbb feladatának, amit a szociáldemokraták aktivizálódásával, vidéki megjelenésével indokolt.[167]

A szociális változások, a középosztály lecsúszásától és a radikalizmus terjedésétől való félelem következtében Bangha a katolikus nagygyűlések lebonyolításának reformját, például a belépődíjak csökkentését is szükségesnek tartotta volna, elsősorban azért, hogy nagyobb tömegek vehessenek részt az eseményen.[168] A nagygyűlések demokratizálása céljából javasolta, hogy a nyilvános üléseket nagyobb közönséget befogadó helyszíneken tartsák, és a városligeti Iparcsarnokot ajánlotta, ahol szerinte akár húsz-harmincezer ember is elfér. Módosításokat javasolt a programban is: elsősorban azt, hogy a beszédek mellett, sőt részben azok helyett mindegyik napon legyen művészi előadás; a rendezvény ne csak a résztvevők elméjére, de az érzelmeire és a képzeletére is hasson; „a katolikus nagygyűlés legyen már egyszer igazán a népé, az országé, a tömegeké".[169] Elképzeléseinek egy része a harmincas évek végére a gyakorlatban is megvalósult, a nagygyűlések igazi tömegrendezvényekké váltak.[170]

1934 februárjában az AC nagy munkásgyűlést rendezett a Vigadó nagytermében XI. Pius pápa koronázási évfordulójának tiszteletére. Az eseményen Bangha nagy szónoklatban ismertette a *Quadragesimo Anno* jelentőségét, mint amely a munkának a tőkével egyenlő jogokat követel, és a gazdasági válság okát abban látja, hogy a civilizált népek „letértek a józan ész és az emberiesség útjáról és egyoldalúan a pénz kultuszát állították a termelés alapjául." A liberális alapú gazdasági rend helyett a laborizmus megteremtését sürgette, amelyben a tőke előjogainak leépítése után a jog a munkásokat védi, és lehetővé teszi, hogy „szövetkezeti alapon lassanként részestársa lehessen a munkás a gyárnak, a birtoknak."[171]

Az egyházi földek kérdését ugyanakkor továbbra is egyértelmű tabuként kezelte. Amikor 1935-ben szót emelt az *Új Kor* ifjúkatolikus szerzőivel szemben, egyik nagy hibájukként azt rótta fel, hogy a *Quadragesimo Anno* szociális programját megpróbálják egyes divatos jelszavakra – fölbirtokreform, földosztás, telepítés – leegyszerűsíteni, amivel Magyarországon nem érdemes kísérletezni, hiszen ez véleménye szerint oda vezetne,

[167] *Nemzeti Újság*, 1932. október 18. III.

[168] Bangha Béla: Milyen legyen a jövő katolikus nagygyűlés? *Magyar Kultúra*, 1933/21. 396–397.; EPL 2894/1932. iratcsomó.

[169] Bangha 1933. 396–398.

[170] Gianone–Klestenitz 2017. 307–317.

[171] A szociális gondolat jegyében ülte meg a magyar katolikus élet XI. Pius pápa koronázási évfordulóját. *Magyarság*, 1934. február 13. 4.

hogy „a banktőke kezére juttatna még több magyar földet és vagyont".[172]

A krisztushívő zsidók mozgalma és a „zsidókérdés"

Bangha álláspontja a zsidóság kapcsán alapvetően nem változott a Rómából való hazatérése után, ám a hangsúlyok jól érezhetően módosultak. Továbbra is határozottan elítélte az úgynevezett „destruktív zsidó szellem" megnyilvánulásait, ugyanakkor a korábbiaknál jóval erőteljesebben képviselte azt az elvárását, hogy a kereszténység képviselőinek befogadóbb magatartást kell követniük. Ez a hangsúlyváltás már 1927-ben elkezdődött, amikor egy ádventi prédikációjában kijelentette: „egyengetnünk kell a zsidóság útját az egyház felé. A zsidóság nagy részében erős és mély vágyakozás él Krisztus iránt. De nem mernek közeledni hozzá. Nekünk testvéri érzéssel kell fogadni őket..." Kijelentései országos sajtóvisszhangot kaptak, a *Pesti Napló* például a prédikáció teljes szövegét közölte,[173] de még a *Népszava* is megemlékezett a páter „újabb valláserkölcsi fordulatáról."[174]

Bangha nagy nyitottságot mutatott a Krisztushívő zsidók mozgalmának magyarországi megjelenésével kapcsolatban is. A kezdeményezés modern formája Amerikából indult, ahol hagyománnyá vált, hogy a kereszténység iránt érdeklődő, Krisztust megváltóként elfogadó zsidó értelmiség számára keresztény lelkészek és zsidó rabbik felváltva tartottak előadásokat.[175] Budapesten Fischer Árpád orvos vezetésével kezdte meg működését egy katolikus zsidó gyülekezet, amely a magyar konvertiták és Krisztus-hívő zsidóság számára 1928-tól *Magyar Sion* címmel lapot is kiadott.[176] Szerkesztője Székely Nándor újságíró volt, aki a *Magyar Kultúrá*ban is rendszeresen jelentkezett rövid írásokkal és filmkritikákkal. A *Magyar Sion* első számában a páter A zsidókérdés címmel közölt cikket, és a zsidóság helyzetének rendezésére a tömeges kitérést javasolta, a korábbiaknál sokkal tervszerűbb lépéseket sürgetve.[177]

Bangha már 1928 novemberében vállalkozott arra, hogy előadást tartson a krisztushívő zsidók számára a Mária-kongregációk székházában, ahol mintegy hatvan érdeklődő gyűlt össze. Itt elmondta: „helyesli a Krisztushívő zsidók intézményét, mert az hivatva van, hogy a zsidó embertársak meghallgathatják azt, hogy mi a kereszténység. A zsidó–keresztény szakadék áthidalása igen fontos vallási és kulturális szempontból is, és ennek az új intézménynek csak az lehet a célja, hogy szűnjenek meg az ellentétek, nem pedig az, hogy a zsidók, akik meghallgatják az előadásokat, keresztények legyenek."[178]

A következő évben Bangha nagyböjti konferenciasorozatot tartott, amely előtt a szociális missziónővérek óriási reklámhadjáratot indítottak, az egész fővárosban plakátokon hirdették az eseményt. Ennek köszönhetően óriási érdeklődés várta a Szent István-bazilikában az előadót, és az a megtiszteltetés érte, hogy maga a hercegprímás vállalta az áldoztatást. A pátert sokan levélben értesítették arról, hogy más vallásúak, protestánsok és zsidók is szép számban akadtak a hallgatóság soraiban. A rendi hírlevél beszámolója szerint „szívesen, örömmel hallgatták. Nagyot dobbant a szívük, mikor a szónok ajkáról elhangzott, hogy a kat[olikus] Egyházon kívül is vannak aranyszívek, gyémántjellemek; csak kár, hogy nincs, aki megmutassa

[172] Bangha Béla: Egy új folyóirat margójára. *Magyar Kultúra*, 1935/9. 408.
[173] Bangha páter ádventi prédikációja. *Pesti Napló*, 1927. november 29. 10.
[174] Bangha páter és Méhelyi Lajos. *Népszava*, 1927. november 30. 9.
[175] Kálmán Imre: Krisztushívő zsidók. *Korunk*, 1926. december. 808–811.

[176] Veszprémy 2017. 454.
[177] Izrael ideje elmúlt – mondja a váci püspök. Bangha Béla szaporább és tervszerű zsidótérítést követel. *Egyenlőség*, 1928. április 2. 9.
[178] A Krisztushívő zsidóknak Bangha páter tartott előadást. *Friss Ujság*, 1928. november 25. 10.

nekik az igazság útját. Ez a kijelentés annyira meghatotta őket, hogy azóta feltűnő sok protestáns és zsidó keresi fel P. Banghát személyesen vagy levélben, feltárják egész lelküket, vigaszt, irányítást kérnek, s végre felvételnek az Egyházba." A páter emellett zsidó nők számára tartott előadásokat a Notre Dame de Sion apácáknál. A becslések szerint itt a mintegy hatvanfős hallgatóság fele egyszerű érdeklődő volt, másik fele viszont már az áttérést tervezte.[179] A hallgatóság egyes tagjai tartós kapcsolatban maradtak a páterrel, aki később közzétett egy zsidó hallgatójától kapott levelet, amelyet „krisztusi lelkülete" miatt dicsért.[180]

Az előadás-sorozat később is folytatódott. Az 1933. áprilisi alkalom különösen nagy közfigyelmet váltott ki – elsősorban bizonyára annak következtében, hogy néhány hónappal korábban következett be Adolf Hitler hatalomátvétele Németországban. A Szent István Társulat dísztermének dugig megtelt széksorai előtt a páter egy sajtótudósítás szerint azt fejtegette, hogy kizárólag vallási kérdésekről fog beszélni, „ebből a teremből a politika ki van zárva és előadásának semmi napi jelenséghez, mondjuk például a hitlerizmushoz köze nincs. Célja csak bizonyos eszmék tisztázásához való közeledés." Hangsúlyozta, hogy előadásának nem célja a zsidók áttérésre való ösztönzése, csak az egymáshoz való közelebb jutás, de hozzátette: őszintén meg kell mondania, hogy a legszívesebben megkeresztelné Budapest összes zsidó lakosát. Ezután egy angol jezsuita gondolataira hivatkozva azt fejtegette, hogy a kereszténység a zsidó vallás legitim örököse.[181]

A beszédet követően a helyszínen bemutatták a páternek a budapesti zsidóság néhány jelen levő képviselőjét, például Sándor Pált, aki „elragadtatva gratulált" a beszédhez, mire Bangha szintén örömét fejezte ki, amiért megértésre talált.[182] Az előadás komoly sajtóvisszhangokat keltett,[183] hiszen a zsidóság és a katolicizmus közös gyökereinek méltatása az adott viszonyok között, a szónok tiltakozása dacára politikai jelentőséggel is bírt. Sándor Pál például egy új éra kezdetét vélte látni abban, hogy a páter, aki korábban szigorúan bírálta a zsidóságot, most a béke olajágát nyújtja. „Szinte hihetetlennek tartom ezt, és csak azt mondhatom, hogy a tegnapi előadás az országnak és Gömbös Gyula miniszterelnök ama törekvésének, hogy egy táborba gyűjtse a magyarságot, igen sokat használt"[184] – mondta. Gál Jenő budapesti várospolitikus szintén úgy vélte, hogy ha mindenki a Bangháéhoz hasonlóan emelkedett nézőpontból ítélné meg a kérdést, akkor „eltűnnék a világból az antiszemitizmus".[185] *Az Ujság* publicistája szerint: „A katolicizmus és zsidóság kapcsolatai ismeretesek, de hangsúlyozásuk most, amikor a hitlerizmus kirobbanása nálunk is termékeny talajt talál és egész bizonyosan lappangó hajlamokat életre kelt, egy vezető katolikus egyházférfiú tárgyilagos, sőt meleg kiállása az elfogultság ellen, nemcsak a zsidóságnak elégtétel, hanem az oly szükséges egyetemes együttérzés erősítése nemzeti szolgálat. Bangha páternek bevallottan térítési céljai vannak, de ez is, bármennyire elutasítja a hitlerizmusra való vonatkozásokat, hitvallás a faji elkülönödés, jobban mondva kiközösítés ellen. Aki a zsidókat téríteni akarja, nem mondhatja, hogy a nemzeti hovatartozás vérvizsgálat dolga."[186] Hasonló szellemben ér-

[179] P. Bangha térítői munkássága. *Hírek a Provinciából,* 1929. május 4. 4–5.

[180] Ilyenek is vannak. *Hírek a Provinciából,* 1930. február. 7.

[181] Bangha páter: Mi, keresztények vagyunk az igazi zsidók. *Pesti Napló,* 1933. április 20. 4.

[182] P. Bangha SJ: „Hasonlóságok és különbözőségek a katolikus és zsidó vallás között." *Az Ujság,* 1933. április 20. 3.

[183] MNL OL MTI *Lapszemle,* 1933. április 21.

[184] Sándor külön publicisztikát is szentelt a kérdésnek, kiemelve, hogy csodálja a „rokonszenves, idősödő páter" előadását. Paul Sándor: Nachklang zum Vortrag Béla Banghas. *Pester Lloyd,* 1933. április 22. 4.

[185] „Ha mindenki ilyen emelkedett álláspontot foglalna el, akkor eltűnnék a világból az antiszemitizmus". *8 Órai Ujság,* 1933. április 21. 3.

[186] Rovás. *Az Ujság,* 1933. április 21. 1.

tékelte a fejleményeket az *Egyenlőség* is, amely szerint a magyar közhangulat a nemzetiszocializmus ellen nyilvánult meg, Bangha pedig tudatosan vont nyílt határvonalat a keresztény gondolat és a hitlerizmus között, hiszen felismerte, hogy ennek „pogány szelleme a kereszténységet is létében fenyegeti".[187]

A páter számára talán már kellemetlen is lehetett ez az intenzív lelkesedés, ezért a *Nemzeti Újságban* válaszolt a nyilatkozatokra, kifejtve, hogy gondolatai tisztán vallásfilozófiai és vallástörténeti síkon mozogtak, a zsidókérdés politikai oldaláról vallott nézetei pedig semmit sem változtak.[188] Ugyanakkor változatlan intenzitással folytatta a közeledést a kereszténység iránt érdeklődő zsidóság irányába, egyre komolyabb gesztusokat alkalmazva. Előadás-sorozatának utolsó estéjén részleteket olvasott fel a résztvevők leveleiből, és válaszolt is azokra. Ekkor a következőket mondta: „Vallom – legutóbb is Rómában magas egyházi funkcionárius előtt jelentettem ki –, hogy ismerek zsidóból lett katolikusokat, akikre büszke vagyok, s kívánom, hogy bár sok katolikusnak született hívő lenne olyan, mint ők."[189]

Nézeteit 1934-ben német nyelven is kifejtette a bécsi Reinhold Kiadó *Klärung in der Judenfrage* című kiadványában megjelentetett Katholizismus und Judentum című tanulmányában, amelyben a zsidóság őszinte megtérését és tömeges megkeresztelését tartotta a „zsidókérdés" ideális megoldásának. A kötetben még két szerző írásai kaptak helyet: a bécsi szociológus Oskar Trebitsch, illetve Paul Kris jogász – az asszimilálódott zsidóság nézőpontját érvényesítve – hosszabb távon szintén az asszimilációt támogatta.[190] Ez a kötet mintegy ellenpárját képezte a kiadó pár hónappal korábban megjelentetett *Ordnung in der Judenfrage* című kiadványának, amelyben Emmerich Czermak vezető keresztényszocialista politikus és szerzőtársa az állampolgári jogegyenlőség felszámolása, speciális „kisebbségi törvények" bevezetése, valamint a zsidóság kivándorlásának elősegítése mellett foglalt állást. Ezzel az osztrák keresztényszocialisták lényegében arra tettek kísérletet, hogy választ találjanak a helyi nemzetiszocialisták előretörésére, és meggyőzzék a társadalmat arról, hogy ők az alkalmasabbak a „zsidókérdés" kezelésére.[191] A kiadványok az osztrák sajtó értékelése szerint hatalmas érdeklődést váltottak ki: a bécsi *Der Morgen* publicistája szerint például a kötetek azt bizonyították, hogy a Bangha által képviselt katolikus antiszemitizmus elvi alapjai óriási távolságra esnek a nemzetiszocialistától, és a kettő olyan ellentétes, mint a tűz és a víz. A katolikusok szerint ugyanis a zsidók a keresztség elnyerése után beilleszthetők a keresztény társadalomba, a velük szemben alkalmazott náci eljárások viszont semmiképpen sem igazolhatóak. A publicista azonban úgy vélte, hogy a jezsuita javaslata a zsidók tömeges térítésére valójában aligha hozhatná el a „zsidókérdés" megoldását; ez inkább egy olyan alap megtalálása lenne, amelyen a keresztények és a zsidók békésen élhetnének együtt a társadalomban.[192] Bangha tanulmányát a cionista kritika elsősorban a hagyományos antiszemita toposzok használata miatt kárhoztatta;[193] az izraelita felekezeti sajtó a katolikus térítő szándékok veszélyeiről írt;[194] de még a náciellenes osztrák propagandát képviselő *Gerechtigkeit* című folyóirat publicistája is talált benne idézhető gondolatokat.[195]

---

[187] A hitlerizmus – Magyarországon. *Egyenlőség,* 1933. május 6. 13.

[188] MNL OL MTI *Lapszemle,* 1933. április 22. 6.

[189] Hitetlen Tamások levelei Bangha páter előadásán. *Budapesti Hírlap,* 1933. június 15. 10.

[190] *Klärung in der Judenfrage. Dokumente, zusammengestellt von der Schriftleitung der Berichte zur Kultur- und Zeitgeschichte.* Wien, 1934, Reinhold Verlag.

[191] Pauley 1992. 166–168.; Ordnung in der Judenfrage. In *Handbuch des Antisemitismus. Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart.* Berlin–Boston, 2013, Walter de Gruyter GmbH, 514.

[192] Der andere Antisemitismus. *Der Morgen,* 1934. április 30. 7.

[193] Bécsi disputa a zsidókérdésről. *Új Kelet,* 1934. április 12. 1–3.

[194] Bangha páter könyve németül. *Egyenlőség,* 1934. április 14. 17.

[195] Bangha azt írta ugyanis a *Klärung in der Judenfragé*ban, hogy az igazságtalanság nem egyeztethető össze a keresztény lelkiismerettel, a zsidókérdés nem keresztény megoldása tehát lehetetlen megoldás, írta a lap publicistája. Ein deutig gegen den Antisemitismus. *Gerechtigkeit,* 1936. május 7. 1.

1934 elején a jezsuiták három hónap alatt kilenc előadást tartottak a zsidók számára Budapesten, és a legnépszerűbb szónoknak Bangha számított.[196] A Notre Dame de Sionban a katolicizmus és a zsidóság közös gyökeréről és a két vallás közös alaptulajdonságairól elmondott előadását a baloldali sajtó ismét az antiszemitizmus elleni fegyverként alkalmazta. Mások mellett az *Ujság*, a *Magyar Hírlap* és a *Pesti Napló* is nagy részletességgel ismertette Bangha előadását, és különösen kidomborította azt a megállapítását, hogy a katolicizmus mindent magáévá tesz, ami a zsidóságban örökéletű, és vallásfilozófiai értelemben a katolicizmus az igazi zsidóság.[197] Jellemzőnek tartható a *8 Órai Ujság* szerzőjének véleménye, aki szerint Bangha nagy szolgálatot tett a nemzetnek, hiszen „a felekezeti ellentétek elsimítására jelölt meg olyan járható utat, amelynek követése senkinek sem lehet nehéz".[198]

Sándor Pál viszont, aki korábban örömmel fogadta fellépését, egyre inkább veszélyesnek kezdte értékelni munkáját, hiszen úgy látta, hogy szavai a zsidó hitközségek számos tagja számára valóban vonzerőt jelentettek. Párhuzamot vont Ravasz László hasonló törekvéseivel, amelyeket azonban rideg hangvételük miatt hatástalannak ítélt, ellentétben a jezsuitával, aki szerinte „melegen, tüntető elismeréssel, majdnem magasztalva a mi tradíciónkat és hitünket, a katolicizmus keblére óhajtja emelni az eltévedt nyájat. [...] Ez az a hang, amelytől félteni lehet ingó hittestvéreinket. Ez az az út, amelyet ha egy évezred előtt már alkalmaztak volna, veszélyeztethette volna még a hithű zsidóság egy részét is."[199]

Bangha 1933–1934-es előadásainak sikere ugyanakkor a fajvédők figyelmét is felkeltette, akik támadást indítottak túl türelmesnek ítélt álláspontja ellen. A hazai fajbiológia vezéralakja,

[196] Budapest-Rezidencia. *Provinciánk Hírei*, 1934/2. 24.

[197] MNL OL MTI *Lapszemle*, 1933. április. 3.

[198] Csák Zoltán: Bangha páter és a zsidókérdés. *8 Órai Ujság*, 1934. április 6. 7.

[199] Sándor Pál: Nem térünk ki! *Egyenlőség*, 1934. június 1. 1.

Méhely Lajos például külön röplapban szállt vitába álláspontjával.[200]

A liberális sajtó és a fajvédők reakciói egyrészt azzal magyarázhatóak, hogy a kor heves antiszemitizmusa miatt pár általános kitétel a felebaráti szeretetről és a keresztény–zsidó kultúra közös alapjairól elegendő volt a liberális nyilvánosság pozitív, illetve az ellenoldal negatív reakciójának kiváltására. Bangha elvi szempontból ragaszkodott a saját antiszemita felfogásához, ám a korszellem radikalizálódása miatt szembe kellett szállnia a térítési terveit veszélyeztető, faji jellegű zsidóellenességgel.[201] Az antiszemitizmus témája Hitler németországi hatalomátvételét követően kezdett összekapcsolódni a nemzetiszocializmus megítélésével. Rakovszky Tibor keresztény párti képviselő például 1933 májusában arról beszélt a parlamentben, hogy a hitlerizmus értékelése során Bangha álláspontjánál, amely „a kereszténységben a felebaráti szeretetnek, az egymás megsegítésének, az egymáshoz való tartozandóság érzésének elveit vallja, kompetensebb nézet nem lehet".[202]

A páter már 1932-ben felhívta a figyelmet a nemzetiszocializmus katolicizmusellenességére és „a gőgös germán fajimádat" veszélyeire,[203] majd a *Magyar Kultúra* egy 1934-es számában hosszú tanulmányt szentelt a nemzetiszocializmus kritikájának.[204] Leírása szerint Hitler sikerének titka az egyet-

[200] Méhely Lajos: Lassan páter a kereszttel. Bangha Bélának útravalóul. Budapest, Held nyomda, 1935. A *Magyar Kultúra* replikája szerint Méhely részéről „megdöbbentő megtévelyedés, amikor a katolicizmus nevében emel szót a zsidó-térítések ellen", és füzetét azzal hiteltelenítette, hogy azt nyilvánvalóan obskúrus német pamfletekből fordította. Tollheggyel. *Magyar Kultúra*, 1934/17. 193.

[201] Veszprémy 2017. 454–456.

[202] *Képviselőházi napló*, 1933. május 17. 254.

[203] A hitlerizmus fajelmélete. *Magyar Kultúra*, 1932/15–16. 156. (BBÖM XI.)

[204] Bangha határozott állásfoglalásai korábban nagyrészt elkerülték a szakirodalom figyelmét. Ennek lehetséges okairól lásd Veszprémy László Bernát: Keresztesharc a nyilaskereszt ellen. Bangha Béla nyilasellenes publicisztikája, 1936–1940. *Aetas*, 2016/2. 122–124.

len elképzeléshez való ragaszkodás, a propaganda mesteri alkalmazása. A nemzetiszocializmust annyiban egyértelműen hasznosnak tartotta, hogy „bátor és következetes harcot indított mindennemű titkosan nemzetromboló irányzat", például a marxizmus, a „zsidó plutokrácia", a szabadkőművesség, a pornográfia és a „parlamentarizmus belső hibái" ellen. „A nemzetvédő s nemzetépítő munkának ebben az irányában a jövőben is sokat tanulhat Hitlerék példájából minden konstruktív tényező" – jelentette ki. Ennek ellenére úgy látta, hogy a mozgalomnak szembeszökő hibái és bűnei vannak, alapeszméje pedig sok tekintetben hamis. „Hihetetlen könnyelműséggel keveri össze a nép, a faj s az állam gondolatát. Nemzeten nemzetiséget ért, mint a mai nacionalisták általában, s nem veszi észre ennek a fikciónak sem valótlanságát, sem a lehetetlen következményeit. Neki a »nemzet« (nemzetiség), a vér, a faj minden. Ez az a bálvány, amelynek mint istenségnek hódol." A „fajimádó sovinizmus" pedig nem más, mint a „gyűlölet krédója" a kívülállókkal szemben. Bangha ezenkívül hangsúlyozza azt is, hogy bár Hitler kereszténynek vallja magát, de az egyházakat kalodába zárja, és kultúrharcot indít ellenük, az Ószövetséget pedig elfogadhatatlan módon „zsidó csalásnak" minősíti. Összegzése szerint a fennálló társadalmi bajok és hibák bírálatában a hitleri mozgalom „példaszerű", viszont teljességgel képtelen az építő munkára. a nemzetiszocializmus tehát semmit nem tud nyújtania katolikusoknak, hiszen ők XI. Pius pápa 1931-ben kiadott szociális körlevele, a *Quadragesimo Anno* révén biztos alapokkal rendelkeznek a jövőre. Ugyanakkor viszont, félreérthető módon, azt a nézetét is kifejtette, hogy a kereszténységnek is szüksége lenne a Hitlerhez hasonló szuggesztív vezetőkre, akik képesek maguk mellé állítani a tömegeket.[205] Egyértelmű ugyanakkor, hogy ezt a nézetét Hitler propagandatechnikáinak hatékonyságára, nem pedig a náci ideológiára

[205] Bangha Béla: Hitler iskolája. *Magyar Kultúra*, 1934/3. 117–121.

vonatkoztatta. A magyar katolikus egyház vezetői ugyanis erős kritikával figyelték a német szélsőjobboldal térnyerését. 1934 áprilisában a *Magyar Hétfő* című hetilap arról írt, hogy Serédi Jusztinián bizalmas köriratban megtiltotta a papságnak a horogkeresztes mozgalom támogatását. Ráadásul egyes közismert katolikus értelmiségiek, papok és köztisztviselők mozgalmat indítottak, hogy „a horogkeresztes mozgalom térhódítását már csírájában" elfojtsák. A lapnak Korniss Gyula és Hindy Zoltán mellett Bangha is nyilatkozott, kijelentve: a „rendzavaró és államfelforgató mozgalom" elleni akcióban ő is részt vesz, „de kizárólag mint egyházi ember és nem mint politikus".[206]

A nemzetiszocializmus megítélése arra is rányomta a bélyegét, hogy a katolikus elit hogyan viszonyult az 1932-ben kinevezett Gömbös Gyula miniszterelnökhöz. 1933 áprilisában Gömbös arról panaszkodott bizalmasának, Antal István sajtófőnöknek, hogy egyes katolikusok szerint az „újpogányság" hitleri eszmevilágában él, és nem hű a keresztény vallási princípiumokhoz.[207] Májusban a keresztény párt részéről Turi Béla a parlamentben már azzal vádolta a miniszterelnököt, hogy diktatúrára tör, júniusban pedig Zichy János pártelnök bejelentette, hogy a királykérdés eltérő megítélése miatt pártja ellenzékbe megy.[208] Ekkor úgy tűnhetett, hogy ez az esemény a KSV lapjainak politikai irányvonalára is döntő hatással lesz, és a vállalat Gömbössel szemben felvállalja a határozott ellenzékiséget – Bangha Béla környezetében legalábbis ebben reménykedtek.[209]

[206] Serédi Jusztinián éles állásfoglalása a horogkereszt ellen. *Magyar Hétfő*, 1934. április 9. 1.; MNL OL MTI *Lapszemle*, 1934. április 9.

[207] Gergely 2004. 192.

[208] Gergely Jenő: *A kereszténypszocializmus Magyarországon 1924–1944.* Gödöllő, 1993, Typovent Kiadó, 95–100.

[209] S. E.: Életkérdésünk. *Sajtószemle*, 1933/2. 1.

A politikai események és az újpogányság megerősödésének hatására Bangha minden korábbinál nagyobb jelentőséget tulajdonított a sajtónak. Az 1933-ban a *Magyar Kultúra* hasábjain megjelentetett cikkeiben amiatt panaszkodott, hogy az egyház még mindig aránytalanul keveset költ a modern eszmeterjesztésre, noha az lenne a feladata, hogy keresztény atmoszférát teremtsen a közéletben. „Rá kell kényszerítenünk a tömegeket, hogy akarva, nem akarva találkozzanak a katolicizmus eszméivel" – írta.[210] Értékelése szerint azonban a katolikus sajtó a valóságban sokszor még saját tömegeit sem éri el, pedig ha ez sikerülne, akkor azonnal „nagyhatalommá" válhatna. A kudarc okaként négy tényezőt sorolt fel. Az első a „befelé fordulás", vagyis az, hogy az egyház még mindig elsősorban hagyományos feladataira: a pasztorációra, nevelésre, tudományra, szociális munkára koncentrál, ugyanakkor húzódozik a modern célkitűzésektől. A második probléma, hogy az egyházban a sajtókérdéssel senki sem törődik hivatalból. A klérusnak és a hierarchiának erre nincsen elég kapacitása, a cselekvésre hivatott társadalmi szervezetek pedig még gyengék, nem érettek a feladatra. A sajtóügy ezért a gyakorlatban magánkezdeményezésekre van utalva, ami azért jelent nehézséget, mert ezek felett nem érvényesíthető intézményes egyházi ellenőrzés. A harmadik problémát a „jó" – vagyis a világnézetileg szilárdan elkötelezett és szakmailag is elhivatott – újságírók hiányában látta. A nem meggyőződéses zsurnaliszta csak a felszínt látja, sematikusan ír, munkája nem ér sokat az egyház számára, hiszen „csak a teljes meggyőződés melege s mélysége alkalmas arra, hogy katolikus levegőt sugározzon". A jó újságírók hiánya természetesen kihat a sajtó általános helyzetére, hiszen a „vizenyősen katolikus lapok, amelyek alig különböznek a liberális-keresztény orgánumoktól, nem számíthatnak erős visszhangra. A komoly világnézetű közönség ízetlennek találja őket, a liberális keresztények pedig találnak elég olyan lapot, amely a liberális igényeiket kielégíti." Végül a negyedik megoldandó kérdést az anyagi megalapozottság hiányában és a terjesztés megszervezésében látta.[211]

A püspöki kar maga is tisztában volt a KSV problémáival – amelyet rendszeres anyagi segélyben kellett részesítenie –, ezért 1933 októberében úgy határozott, megbízást ad Banghának arra, hogy részletes jelentésben tárja fel a vállalat helyzetét.[212] A dokumentumból kiderül, hogy a jezsuita meglehetősen kritikusan vélekedett a keresztény párt lapjairól. A vezetőség ugyan jóakaratú és „nagyrészt értékes" emberekből áll, ám „ezeket az urakat bizonyos túlzott lágyság, engedékenység s néhol félénkség jellemzi; úgy a szellemi, mint az anyagi részben hiányzik az »erős kéz«." A lapok évente félmillió pengő deficitet termeltek, amelynek fedezésére több forrást kellett igénybe venni. A püspöki kar által a katolikus hívekre kivetett „kultúradó" százezer pengőt, a Vallásalap hozzájárulása 72 ezer pengőt tett ki, ezek tehát nem voltak elegendőek. A fennmaradó összegeket a KSV vezetősége és a legitimistákat képviselő Marsovszky Ivor különböző cégektől teremtette elő, ám ezeknek a pénzeknek „sem forrását, sem összegszerűségét, sem a velük szemben vállalt kötelezettségeket a könyvekből megállapítani nem lehet. A pillanatnyi katasztrófákat elhárítják, de sok megkötöttséget okoznak." A KSV ekkor sem közvetve, sem közvetlenül nem kapott támogatást a kormánytól, ugyanakkor az egyes kormánytényezők egyéni ajánlásai a bankoknál, kartelleknél nagyon fontos segítséget jelentettek.

A páter ezután a vállalat lapjainak tartalmát elemezte, és – bár nem sokkal korábban egy cikkében szomorúnak nevezte, hogy a KSV-t „a kákán is csomót keresők és kritikusok egész

[210] Bangha Béla: Tömegvezetés és tömegnevelés. *Magyar Kultúra,* 1933/4. 188.

[211] Bangha Béla: A katolikus irodalom belső gátlásai. *Magyar Kultúra,* 1933/9. 385–392.

[212] Beke 1992. 516–517.

légiója lepte el"[213] – az összképet igen aggasztónak találta. Szerinte az ekkor már olcsó bulvárlapként megjelenő *Új Nemzedék* állt a legjobban a versenyben, de ennek az volt az ára, hogy katolikus szempontból megbízhatatlanná vált. A *Nemzeti Újság*nak viszont alig voltak olvasói, Budapesten mindössze háromezer példányban fogyott. Ennek okaként az általános elszegényedés mellett az éveken át folytatott kormánypártolást, a nem mindig szerencsésen képviselt legitimizmust, a fogyatékos szerkesztést, a programtalanságot, szürkeséget sorolta fel. A pénzügyi kiszolgáltatottság miatt ráadásul a vállalat arra kényszerül, hogy lapjaiban „a katolikus közhangulatnak követeléseivel szembehelyezkedve idegen tényezőket (zsidó nagytőke és gyáripar, bankok és kartellek, színházak és mulatóhelyek stb.) módfelett kíméljen, sőt esetleg kiszolgáljon". A lapok ráadásul még a létező mozgásteret sem használják ki, aminek a munkatársak egy részének világnézeti szürkesége, illetve a vezetők bátortalansága az oka.

A helyzetelemzés után Bangha két megoldási lehetőséget vázolt fel. Az első az addigi út folytatása volt két változtatással: takarékos gazdálkodás bevezetésével, valamint a kultúradó rendszeres beszedésével, ami reményei szerint lehetővé tenné a legszélsőségesebb anyagi függés felszámolását. A második megoldás – és kimondatlanul is emellett tette le a voksát – a KSV komoly átszervezése lett volna. Szellemi téren következetes katolikus fellépést javasolt: nem hitbuzgalmi hangütést vagy agresszív hitvitázást kívánt, hanem azt, hogy a lapok szerkesztése „célkitűzésben, anyagmegválogatásban, hírközlésben, a lapok egész belső struktúrájában s még stilizálásában is a katolikus gondolatot és programot" érvényesítse. Feltevése szerint „a katolikus programnak, ha kellő ügyességgel és szellemi fölénnyel érvényesül, ma feltűnően nagy a vonzereje, s innen magyarázható, hogy újabban még a zsidó kiadócégek is erősen kezdenek orientálódni katolikus tárgyú kiadványok felé. Azokkal az eszmékkel, amelyeket a *Quadragesimo anno*,[214] a *Divini illius magistri*[215] s a *Castri connubi*[216] (család válsága, modern házassági problémák) képvisel, újságírói szempontból is ma valóságos szenzációkat lehetne produkálni, lapjainknak színt és életet adni s mellettük tömegeket felvillanyozni. Főleg szociális téren. Ma, amikor a szociális világválság lángrózsái égnek százezrek arcán, sok tízezren figyelnének fel ránk, ha mérséklettel ugyan, de határozott céltudatossággal s a pápai enciklikák szellemében hirdetnők lapjainkban az egyedül lehetséges kibontakozás elveit." Az új irányvonal miatt a KSV ugyan kezdetben sok olvasót elveszítene, viszont idővel sokkal több új olvasót nyerne – vélekedett. A változás előfeltételének a nem kellően elkötelezett munkatársak „kipróbált katolikusokra" való lecserélését tartotta. A szerkesztőségek létszámának csökkentése mellett a takarékoskodás érdekében megfontolandónak vélte továbbá az oldalszámok csökkentését is. Úgy vélte, ezeket a változásokat az olvasók hajlandóak lennének elfogadni, ha a vállalat öntudatosan hirdetné, hogy a jövőben nem akar a kormánytól és a nagytőkétől függeni.[217]

Az esztergomi prímási aulában ugyanakkor egy másik lapszerkesztő, Czapik Gyula véleményét is kikérték a KSV helyzetéről. Czapik már hosszabb ideje aggodalommal figyelte Bangha törekvéseit, aki szerinte a *Korunk Szava* ifjúkatolikus szerzőit próbálta meg helyzetbe hozni a KSV-nél, és a lapkiadót saját tanítványának, Nyisztor Zoltánnak a „diktatúrája" alá kívánta

[213] Bangha Béla: A katolikus sajtó mérlege. *Sajtószemle*, 1933/3. 2.

[214] XI. Pius pápa 1931-ben kiadott enciklikája, amely az egyház szociális tanítását a gazdasági világválság utáni helyzetre alkalmazta, a szubszidiaritás elvének érvényesítését és a gazdasági szabadverseny állami korlátozását sürgette.

[215] XI. Pius pápa 1929-ben kiadott enciklikája az ifjúság keresztény nevelésének alapelveiről.

[216] XI. Pius pápa 1930-ban kiadott enciklikája a katolikus egyház házasságról szóló tanításáról, a polgári házasság, a vegyes házasság és a válás elítéléséről.

[217] Beke 1992. II. kötet: 39–45.

helyezni.[218] Czapik ezeket a terveket irreálisnak ítélte arra alapozva, hogy a részvényesek között az addigi irányvonal hívei stabil többséget birtokolnak.[219] A Bangha által rajzolt összképpel általában véve egyetértett, majd kifejtette, hogy a páter két megoldási javaslata közül az elsőt támogatja, mert a fennálló viszonyok között csak ez kivitelezhető. A másodikról lesújtóan vélekedett: „Kifogásolom anyagi okból, mert a tízoldalas lap kiadásainak csökkentése nem lesz arányban a bevétel csökkenésével. Kifogásolom pasztorális és egyházérdeki szempontból, mert egy kicsiny és csak amúgy is hétpróbás katolikusok között forgó lapnak sem közéleti, sem társadalmi súlya nem lenne. Nem tartom továbbá reálisnak azt a reménységet sem, hogy magasabb erkölcsi és hazafias okokból a közönség majd egy ilyen lap köré fog csoportosulni, egyedül a katolicitás és éles hang címén."[220] A püspöki kar 1934 márciusában végül inkább Czapik álláspontját tette magáévá, és a mérsékelt reform mellett döntött, a KSV felügyeletére pedig őt delegálta a vállalat mellé. Ezzel tehát Bangha elképzelése a vállalat radikális átalakítására kudarcot vallott.[221]

A sajtó ügyében a Gömbös-kormány hamarosan konfliktusba került az egyházzal, hiszen Antal István agresszív lépéseket tett a sajtópiac átrendezésére, egy új kormánysajtó kiépítésére. Ennek részeként jelentek meg az irreálisan alacsony áron forgalmazott kormánypárti napilapok, az úgynevezett dömpingsajtó. A folyamatot Bangha környezetében komoly aggodalommal figyelték: a *Sajtószemle* azzal vádolta a kormányt, hogy a dömpingsajtót agresszív piacszerzési céllal árulják olyan olcsón, a katolikusokat pedig a saját lapjaik melletti kitartásra

[218] SZIT, Esty Miklós naplója, 1933. november 12.; EPLCat. 56/123-1937. Czapik Gyula Drahos Jánosnak, 1934. január 9.

[219] EPLCat. 56/123-1937. Czapik Gyula megjegyzései Bangha Béla memorandumára Drahos János részére, 1934. március 1.

[220] Uo.

[221] Beke 1992. II. kötet. 29–30.

kérte.[222] Az orgánum szerint a kormány dömpinglapjai nem álltak keresztény alapon, sőt valamiféle „Actio Hungaricát" akartak létrehozni az Actio Catholicával szemben.[223]

A Gömbös-kormány 1935-ben kísérletet tett arra, hogy a KSV legfontosabb lapját, a százezres olvasótáborral rendelkező *Új Nemzedéket* a maga kezébe vegye. Antal István ezt lényegében zsarolással akarta elérni: felajánlotta az állam segítségét a vállalat tartozásainak rendezésében, de ennek fejében részesedést követelt az *Új Nemzedék* tulajdonjogából. A javaslat komoly felzúdulást váltott ki a legitimista politikusok részéről, akik nem tudtak belenyugodni legfontosabb szócsövük elvesztésébe. Bangha is egyértelműen kifejezte nemtetszését: a Sajtóhölgybizottság 1935-ös közgyűlésén a sajtószabadság kérdését állította előtérbe, és rosszallással szólt arról a világtendenciaként értelmezett jelenségről, hogy az állam – hatáskörét túllépve – a társadalmi, kulturális, sőt a világnézeti életnek is szabályozója akar lenni. A páter kijelentette: „Szomorú volna, ha Magyarországon is olyan törekvések mutatkoznának, amelyek bármilyen óvatos csomagolásban is a komoly sajtószabadság elfojtására irányulnának. Már az is a sajtódiktatúra egy neme, ha bizonyos irányok vagy pártok sajtója a független sajtó és éppen a világnézeti sajtó rovására közelőnyökben, köztámogatásokban részesül. [...] A sajtószabadság az európai civilizáció egyik alapköve, de éppen ezért etikai magaslatokon kell állni a sajtónak."[224]

Gömbösről később, 1936 októberében bekövetkezett halála után is lesújtóan vélekedett. Bár érdemeként említette, hogy legalább megérezte a társadalmi reformok szükségességét, ám hangsúlyozta, hogy nem volt elég tudása a feladathoz, a lobogójára tűzött Nemzeti Munkaterv ezért a gyakorlatban általános jelszavak tömkelege maradt. Nem ismerte a társadalmat, és a

[222] Állásfoglalás a sajtódömping kérdésében. *Sajtószemle,* 1934/3. 3.

[223] Őrtüzek. *Sajtószemle,* 1935/2. 1.

[224] Bangha páter: A sajtószabadság az európai civilizáció egyik alapköve. *Az Est,* 1935. december 17. 5.

szociális tudás hiánya miatt kormányzása meddőnek bizonyult. Mindemellett rosszul választotta ki munkatársait is. „Ha betegsége és tragikus halála közbe nem jön, már-már országos elégedetlenségbe és zúgolódásba fajul munkatársai jóvoltából egész politikája" – vélekedett. Ráadásul „a kismagyar szemlélet rabja volt egész életén át, aki csak a nemzet öncélúságának soha meg nem magyarázott fogalmán tudott nyargalni", és annak a szemléletnek a híve, amely „a Habsburgok történeti szerepének megítélésében túlságosan csak a protestáns felekezeti szempontok által vezetteti magát".[225]

Misszió Dél-Amerikában

Bangha 1934-ben ismét az Újvilág földjére lépett: ezúttal a dél-amerikai magyarok körében vezetett missziót, amelyre Nyisztor Zoltán kíséretében vállalkozott. Latin-Amerika komolyan izgatta érdeklődését, hiszen a helyi civilizációt az előző évszázadokban döntően a katolicizmus formálta, és a munkában a jezsuita rendnek is óriási szerep jutott. „A keresztény civilizáció előrehaladását sehol a világon nem lehet olyan élesen szemlélni és szinte nyomról nyomra követni, mint itt" – vélte.[226] És miután rendszeresen kapott a dél-amerikai magyarság soraiból misszió tartását kérő leveleket, úgy döntött, hogy ismét ellátogat az Újvilágba.[227] Április 20-án keltek útra, Marseille és Madrid érintésével Lisszabonba utaztak, ahol hajóra szálltak.[228] Az utazás komoly sajtóérdeklődést keltett: május elején

[225] Tollheggyel. *Magyar Kultúra,* 1936/20. 223–224. (BBÖM XXVIII.)

[226] Bangha Béla: *Dél keresztje alatt. Feljegyzések egy dél-amerikai missziós körútról.* Budapest, 1934, Pázmány Péter Irodalmi Társaság, 10.

[227] Dél-amerikai magyarok közé. *Nemzeti Újság,* 1934. március 30. 6.

[228] P. Bangha Béla és Nyisztor Zoltán missziós útra indulnak. *Nemzeti Újság,* 1934. április 19. 10.

még csak Portugáliában jártak, amikor a United Press helyi tudósítója interjút készített velük: Bangha ekkor fő céljának a dél-amerikai magyar katolikusok közösségeinek megszervezését nevezte.[229] Útjuk során jó legitimistaként kihasználták a kínálkozó lehetőséget, és a Madeira szigetén tartott megálló során Funchal városában felkeresték IV. Károly király sírját. „Tragikus, lázas nagy korok forróságát és hidegrázását érzi az ember, amikor a baloldali kis sírkápolnában az oltár előtt a mártír-király síremlékét megtalálja. Az emlék nagyon egyszerű, de talán éppen a szegényes egyszerűsége miatt megrázó és imponáló" – rögzítette benyomásait Nyisztor.[230] Május 23-án érkeztek meg a *General Artigas* nevű német hajó fedélzetén Buenos Airesbe, ahol a jezsuita rend, a magyar követség és a helyi Magyar Egyesületek Szövetségének delegációja fogadta őket. Bangha nyilatkozatában elmondta, hogy a misszió egyrészt Serédi Jusztinián hercegprímás és a helyi jezsuita elöljárók, másrészt a magyar kormányhatóságok intencióit követi. Személyes tekintélye világosan megmutatkozott abban, hogy a pápai nuncius – a szokásokkal ellentétben – nem várta meg tisztelgő látogatását, hanem maga kereste fel őt a szállásául szolgáló jezsuita rendházban.[231]

Banghának Argentínában keserűen kellett megállapítania, hogy a magyar katolikusok helyzete sokkal rosszabb, mint az Egyesült Államokban. A kivándorlás teljesen szervezetlenül történt, ennek következményeként pedig „a hitéleti szervezkedés még a kezdet kezdetén van. A hívek még nincsenek együtt semmiféle szervezetben, itt még nincs egyetlen magyar plébánia sem. Még csak a hívek összekeresgetésénél tartanak." Útja során megtapasztalta, hogy a helyi magyar fiatalok már elin-

[229] Bangha páter útban Bs. Aires felé. *Délamerikai Magyarság,* 1934. május 10. 3.

[230] Nyisztor Zoltán: *Felhőkarcolók, őserdők, hazátlanok. (Dél-amerikai útiképek).* Budapest, 1935, Palladis Rt., 29.

[231] MNL OL K 86. Buenos Aires-i Követség. 15. cs. 7/d. t. Konzuli jelentés a Külügyminisztériumnak, 1934. június 30.

dultak a nemzetiségi beolvadás útján, így a misszió feladatának nemzeti szempontból azt látta, hogy az idősebbeket gondozza, a fiataloknál pedig lelkipásztori tapintattal irányítsa az asszimiláció folyamatát. „Máskülönben az új nemzedék, amely már úgy is menthetetlenül spanyollá válik, még hitében is hajótörést szenvedne."[232]

A misszió nehéz körülmények között zajlott. A helyi sajtó is megerősíti beszámolóját arról, hogy számos nehézség – a nagy távolságok, rossz időjárás, szervezési hibák – következtében sokszor viszonylag csekély hallgatóságot sikerült elérnie, ám ennek ellenére teljes erőbedobással végezte munkáját. Egy tudósító szerint például „föladta régi harcos szónoki modorát, ahelyett most egy megbékélt bölcs lenyűgöző nyugalmával, igazán szívből és egészen szívhez beszél; pillanatnyira sem lankad az érdeklődés a mondanivalói iránt, hallgatósága vele éli át azokat a nagy lelki élményeket, melyekről mesélve tanít."[233]

Az út során a hitéleti tényező mellett gyakran megjelent a magyarság ügye és a revíziós gondolat melletti óvatos hangulatkeltés szándéka is, amiben a magyarság többnyire lelkesen közreműködött. Santa Fében például a helyi kolónia tagjai a Magyar Hiszekegyet szavalva köszöntötték a vendégeket.[234] Rosario városában némi zavart okozott, hogy a szervezők a páterek előadását vetített képekkel hirdették, amiről ők maguk nem tudtak, így nem készültek képanyaggal. Ezért egy helyi fényképész maga állított össze egy hatvandarabos fényképválogatást az előadás illusztrálására, egyebek mellett Csonka-Magyarország térképével.[235] A Buenos Aires-i katolikus hölgyek jótékony egyesületének felkérésére a jezsuita francia nyelvű előadást is tartott a helyi társadalmi elit számára A katolicizmus Magyarországon címmel.[236]

Nemzetpolitikai szempontból Bangha útjának legfontosabb eseménye rádiós beszéde volt. Ezt a helyi magyar szervezetek különösen fontosnak tartották, ezért kieszközölték a rádiótársaságnál, hogy a program szokásos hatvan percét negyedórával megtoldják, sőt azt is, hogy a műsort ne szakítsák meg kereskedelmi reklámok.[237] A páter beszédében nyíltan szólt a gazdasági világválsággal birkózó óhaza problémáiról – azt is megemlítve például, hogy a kemény tél miatt a Budapest környéki nyomortanyákon számos ember halálra fagyott –, ám hangsúlyozta, hogy reményei szerint Magyarország képes lesz kilábalni a válságból. Ezután tolmácsolta Horthy Miklós kormányzó üzenetét, aki elutazása előtt magánkihallgatáson fogadta. Ez már optimistább felfogást közvetített: „talán közeledik már az idő, amikor Magyarország nem csak maga fog jobb napokat látni, hanem elég kenyeret fog tudni adni azoknak a fiainak is, akik ma az ország határain kívül kénytelenek megélhetés után nézni".[238] Bangha útleírásában többnyire igen diplomatikusan fogalmazott a helyi viszonyokról, és hazatérése után is hangsúlyozta a Buenos Aires-i konzulnak írva, hogy bármennyire is igyekezett „nyitott szemmel járni-kelni, azért az idő túlságosan rövid volt ahhoz, hogy teljes képet" alkothasson magának „az ottani világról".[239] Nyisztor viszont – a rá egyébként is jellemző módon – vitriolba mártott tollal érzékeltette az argentínai ma-

[232] Bangha 1934. 93.

[233] Magyar egyházi misszió a délamerikai államokban. *Délamerikai Magyarság*, 1934. május 29. 3.

[234] Magyar ünnepség volt Santa Fé-ben a missziós lelkészek tartózkodása. *Délamerikai Magyarság*, 1934. június 19. 3.

[235] Rosarióban is magyar propaganda volt a missziós lelkészek szereplése! *Délamerikai Magyarság*, 1934. június 21. 5.

[236] Bangha páter francia előadása a magyar katolicizmusról. *Délamerikai Magyarság*, 1934. június 12. 5.

[237] 75 percig fog tartani az első magyar rádió-óra. *Délamerikai Magyarság*, 1934. május 31. 3.

[238] Mit üzen Horthy kormányzó Dél-Amerika magyarságának? Részlet Dr. Bangha Béla rádióbeszédéből. *Délamerikai Magyarság*, 1934. június 5. 1.

[239] MNL OL K 86. 15. cs. 7/d. Bangha Béla a Buenos Aires-i konzulnak, 1934. szeptember 5.

gyar közösség életét. „Buenos Airesben a sötét panaszok és még sötétebb vádak áradata hömpölygött felénk a megérkezés percétől a továbbindulás pillanatáig. [...] Sokszor hittem már, hogy az itthoni gyűlölködést politikai, szociális vagy esetleg felekezeti téren fokozni nem lehet. A Buenos Aires-i úri nép megtanított rá, hogy lehet" – írta például.[240]

Következő állomásuk Uruguay volt, ahol fogadtatásuk kevésbé volt lelkes. Ebben az országban ugyanis erős magyar kommunista mozgalom létezett, amely nagy ellenszenvvel kísérte a küldöttséget. Bangha a montevideói szeminárium előadótermében a főváros érsekének jelenlétében mondott beszédet, amelyben „kikelt a kommunisták és a vallástalan emberek ellen", majd a program a Lourdes-templomban folytatódott Nyisztor Zoltán beszédével. Itt kitört a botrány: a hallgatóság körében elvegyülő kommunisták a beszédet megakadályozandó rázendítettek az *Internacionálé*ra, majd amikor a hívek ki akarták őket szorítani a templomból, megrongálták a szobrokat és az oltárképeket. A nyugalmat csak a rendőrség beavatkozásával sikerült helyreállítani.[241] Az eset azonban – ha hihetünk a montevideói konzul jelentésének – nem vert nagyobb hullámokat a helyi politikában, a kommunisták pedig elégedetlenek voltak akciójuk fogadtatásával, hiszen „dacára minden fáradozásuknak, nem tudták a missziók megtartását megakadályozni, hanem éppen ellenkezőleg, ennek sikere napról napra nagyobb eredményeket mutatott".[242] Az incidens hosszabb távon állítólag ahhoz is hozzájárult, hogy „a montevideói magyarok eddig semlegesen viselkedő egy része a nemzeti alapon álló egyesületekbe kezd belépni".[243]

[240] Nyisztor 1935. 88., 192.

[241] Montevideóban inzultálták a katolikus magyar missziót! *Délamerikai Magyarság,* 1934. július 5. 5.

[242] MNL OL K 86. 15. cs. 7/d. A montevideói konzul jelentése a Buenos Aires-i követségnek, 1934. július 7.

[243] MNL OL K 86. 15. cs. 7/d. A Buenos Aires-i követség jelentése a Külügyminisztériumnak, 1934. július 16.

A küldöttség Uruguayból indult tovább az út utolsó állomására, Brazíliába. A São Paolo-i magyar külképviselet élénken követte fogadtatását, és megkönnyebbülten állapíthatta meg, hogy „kültelki magyarságunk vallásos érzületének és tisztességtudásának" eredményeként „az előadás-sorozatokat semmiféle incidens, még csak egy közbeszólás sem zavarta meg". Itt azonban felborult az útiterv: noha tartózkodásuk harmadik hetében a São Palo belvárosában élő magyarságot, illetve az idegen anyanyelvűeket kívánták megszólítani, a páter szokatlanul erős tünetekkel jelentkező kimerültsége miatt kénytelenek voltak lerövidíteni a küldetést, és a tervezettnél korábban, július 19-én Rio de Janeiróba utaztak, ahonnan a *Conte Grande* olasz hajó fedélzetén indultak haza.[244] A döntést – amit a valóságot eltagadva bizonyos, Budapestről kapott váratlan hírekkel indokoltak[245] – annyira hirtelen kellett meghozniuk, hogy még a másnapra tervezett ájtatosságok elmaradását sem maradt idejük publikálni, és nem tudtak búcsút venni a brazíliai kolóniától.[246] Eredeti elképzeléseik egyébként az otthoni tervezés szakaszában még nagyvonalúbbak voltak, hiszen egy tíznapos chilei tartózkodással is számoltak,[247] ám ez végül nem került bele programjukba.

Banghát hazatérte után is foglalkoztatták a dél-amerikai körülmények. Rendtársainak beszámolva kétségbeejtőnek jellemezte a helyi magyarság lelki helyzetét, missziós útját úgy értékelte, hogy szükségképpen csak ízelítőt tudott adni a lelkipásztorkodásból, fő feladatukat pedig abban látta, hogy „itt-

[244] MNL OL K 86. 15. cs. 7/d. A São Paolo-i konzulátus a Buenos Aires-i követségnek. 1934. július 24.

[245] Miért utaztak vissza hamarább Bangha páterék Brazíliából? *Délamerikai Magyarság,* 1934. augusztus 4. 3.

[246] Bangha páterék váratlanul hazautaztak Brazíliából. *Délamerikai Magyarság,* 1934. július 28. 5.

[247] Dr. Léber János: P. Bangha és Nyisztor Zoltán missziós körútja Délamerika magyarjai között. *Erdélyi Lapok,* 1934. április 8. 9.

hon majd kellőleg belefújjuk a vészjeleket a megfelelő trombitákba".[248] A nagy nyilvánosság előtt szintén azt hangoztatta, hogy a misszió legalább tíz évvel elkésett, bár elismerte, hogy a paphiány nemcsak a helyi magyar közösségeket, hanem a teljes dél-amerikai katolicizmust sújtja.[249] Ezért javasolta, hogy a magyarországi szemináriumokba helyhiány miatt fel nem vehető papjelölteket a római Collegium Pio Brasilianumba irányítsák, hogy ezzel próbáljanak segíteni az általános brazíliai paphiányon, illetve a helyi magyarokon.[250] Kezdeményezése hamar gyakorlati eredményekkel járt: 1936 februárjában négy magyar papnövendék indult útnak Dél-Amerikába a helyi magyarságot szolgáló misszió elindítására; a küldöttséget több száz hívő élén személyesen Bangha búcsúztatta.[251] A kiutazókkal később is folyamatosan kapcsolatban maradt, ami fontos tényezőnek bizonyult, hiszen a növendékek eleinte nem érezték jól magukat az Újvilágban, de a páter leveleivel át tudta segíteni őket a kezdeti nehézségeken. Bangha több dél-amerikai püspökkel is rendszeresen levelezett további terveiről. Elképzelései szerint a papnövendékek plébánosként betagozódtak egy-egy dél-amerikai egyházmegyébe, ahonnan alkalmanként missziókat vezethettek a távoli magyar telepekre.[252] Közvetítő tevékenysége során arra törekedett, hogy csak a valóban elkötelezett és elhivatott jelölteket irányítsa Amerikába, ezért komoly előzetes vizsgálatnak vetette alá a jelentkezőket.[253] Munkája valóban úttörő jelentőségűnek bizonyult: 1937-ben számoltak be az első, kifejezetten brazíliai küldetésre felkészített magyar teológus felszenteléséről,[254] egy év múlva pedig már összesen tíz fő teljesített szolgálatot Argentínában és Brazíliában.[255]

[248] R. P. Bangha dél-amerikai missziós útjáról. *Provinciánk Hírei*, 1934/3. 53.

[249] A kivándorolt magyarok élete Dél-Amerikában. P. Bangha Béla előadása missziós útjáról. *Erdélyi Lapok*, 1924. október 6. 6.

[250] Budapest-Rezidencia. *Provinciánk Hírei*, 1935/1. 7.

[251] Abreise ungarischer Priester nach Südamerika. *Pester Lloyd*, 1936. február 20. 11.

[252] MNL OL K 86. 15. cs. 7/d. Böszörményi László külügyminisztériumi tanácsos a Buenos Aires-i követnek, 1936. június 19.

[253] MNL OL K 86. 15. cs. 7/d. Bangha Béla a Buenos Aires-i követnek, 1937. december 11.

Harcban a fehér rémmel

Mint láthattuk, Bangha nagy erőbefektetéssel végezte szerteágazó feladatait, ám szervezete idővel elkezdett vészjelzéseket adni. Egészségének megromlása már Dél-Amerikában elkezdődött: a misszió folyamán – miközben, szokásához híven nem kímélte energiáit – sorozatos gyengélkedés jelentkezett nála, „valami furcsa, lázas izgatottság és gyötrő, szinte szenvedélyes honvágy vett erőt rajta". Ez az állapot tartóssá vált, a jezsuita teljesen elesett és összeroppant, megmagyarázhatatlan balsejtelmek gyötörték. Ez volt útja lerövidítésének és korai hazatérésének valódi oka. Közérzete hazatérése után sem javult sokat, egy évvel később pedig komoly aggodalomra adtak okot a füle mögött és az ágyékán megjelenő daganatok. A Szent István Kórház orvosai 1935. július 8-án állapították meg, hogy fehérvérűséggel küzd. Banghát letörte a diagnózis, ám mindent megtett, hogy lassítsa a betegség lefolyását. Budapesten azonnal megkezdték a sugárkezelést, ami remek eredményt hozott, a fehérvérsejtek száma csökkenésnek indult.[256] Október 22-én pedig útra kelt, hogy egy zürichi szanatóriumban kezeltesse magát.[257]

A svájci Maximilian Bircher-Benner orvosprofesszor Lebendige Kraft elnevezésű intézete, amely Thomas Mannt *A varázshegy* megírására ihlette, a korban úttörőnek számított, mivel

[254] Budapest-Kollégium. *Provinciánk Hírei*, 1937/4. 2.

[255] Budapest-Kollégium. *Provinciánk Hírei*, 1938/3. 2.

[256] Nyisztor 1941. 306–307., 333., 350.

[257] JTMRL, Ledóchowskinak 1935. október 28.; Curia. *Provinciánk Hírei*, 1935/3. 1.

a hagyományos és a természetgyógyászat eszközeit vegyítve gyógyították, nagy súlyt fektetve a teljes értékű táplálkozásra.[258] A páter maga a következőkkel jellemezte a Bircher-módszer lényegét: „ez a gyógyintézet többi közt arról nevezetes, hogy gyógyszert úgy szólva sohasem alkalmaz [...] a legtöbb betegség a helytelen táplálkozásból ered s azzal kell legyőzni, hogy az ember a helyes táplálkozásra tér vissza".[259] A klinikán töltött időszak életmódváltásra ösztönözte: hazatérése után is folytatta a nyers zöldségekből álló étrendet, és még nagy szenvedélyéről, a pipázásról is sikerült leszoknia.[260] Orvosai figyelmeztetésére még munkatempójából is visszavett, így felszabaduló idejét pedig nagyrészt kártyajátékkal töltötte.[261] A rendtársak igen bizakodóan értékelték az eredményeket. A rendi folyóirat szerint jót tett egészségének a svájci kúra, a zürichi orvosok bíztak teljes felgyógyulásában, de a beteg lelkére kötötték, hogy még egy évig folytassa a Bircher-diétát, és csak mérsékelten dolgozzon.[262]

1936 végén azonban állapota vészes romlásnak indult, szervezete legyengült, szőrtüszőgyulladás, herpesz, majd torokgyulladás is kínozta.[263] Betegségéről a katolikus közélet vezetői már jóval korábban értesültek,[264] a szélesebb közvélemény azonban csak ekkor szembesült a hírrel, miután a sajtóban információk jelentek meg leukémiájáról és válságosra forduló állapotáról.[265] Január végén Esty Miklós arról értesült, hogy „Bangha állapota nem jó. Délelőttönként fekszik és vágják, egész teste és feje

[258] Eberhard Wolff: Zwischen „Zauberberg" und „Zuchthaus". Das Sanatorum „Lebendige Kraft" von Max Bircher-Benner. In *Zauber Berge. Die Schweizals Kraftraum und Sanatorium.* Baden, 2010, Verlag hier + jetzt, 27–35.

[259] Bangha Béla: Svájci emlék. *Magyar Kultúra,* 1936/4. 148.

[260] Nyisztor 1941. 350.

[261] Nyisztor 1941. 351.; Varga 1960. 245.

[262] Vegyes hírek. *Provinciánk Hírei,* 1935/4. 8.

[263] Molnár–Szabó 2010. 264.

[264] SZIT, Esty Miklós naplója, 1935. szeptember 22.

[265] Bangha páter nagybeteg. *Friss Ujság,* 1936. december 16. 9.

is tele van sebbel. Ő persze azt hiszi, hogy csak elszaporodott furunkulusok s nem leukémiás tünet." Hasonló képet festett róla az ápolásában segédkező rendtársa, Nagy Töhötöm, aki szerint az összeomló fizikumú páter „nem tudja, hogy nagyon komoly baja van".[266] A páter a betegség elől a munkába menekült: Esty márciusi helyzetképe szerint „állapota mindig rosszabb, a fekélyek teljesen elszaporodnak, a szelleme talán még jobban ég és tüzel, mint korábban és mennyiségben is nagyon termékeny".[267]

Bangha számára a testi fájdalom nagy szenvedést okozott, hiszen korábban nem volt komolyabban beteg.[268] Érdeklődése ekkoriban – érthető módon – az egészségügy kérdése felé fordult, ezért többek között vállalta egy katolikus orvosokból álló küldöttség vezetését, amely felkereste a budapesti polgármestert, és egy új, katolikus szellemű, „nagy és előkelő" szanatórium építéséhez kérte támogatását, valamint ingyen telek biztosítását. A főváros ugyan megértéssel fogadta a tervet, de szükségesnek tartotta, hogy előbb teremtsék meg az anyagi fedezetet, legalább egymillió pengőt,[269] az elképzelés megvalósítása pedig elakadt.

A páter elfogadta a katolikus betegápolók képzésére vállalkozó Márta Egyesület elnöki tisztét is, amelyet régi munkatársa, Trugly Margit hívott életre. Az 1937-es közgyűlésen párhuzamot vont az orvosok és a képzett ápolónők teljesítménye között, hangsúlyozva, hogy a kórházi betegek az ápolók szaktudása és szerető gondoskodása nélkül a legnehezebb testi és lelki szenvedéseknek lennének kitéve.[270]

Betegsége 1937 márciusában válságosra fordult, magas láz miatt kellett kórházba szállítani, ahol az utolsó kenetet is fel-

[266] SZIT, Esty Miklós naplója, 1937. január 29.; Petrás 2019. 36.

[267] SZIT, Esty Miklós naplója, 1937. március 16.

[268] Varga 1960. 249.

[269] Katolikus szanatóriumot építenek. *Ország-Világ,* 1937. március 24. 5.

[270] Pflegerinnenverein Marta. *Pester Lloyd,* 1937. június 6. 18.

vette. Az orvosi beavatkozás következtében lassan javulni kezdett, és május végén hazatérhetett a rendházba, ám a munkától még sokáig tartózkodnia kellett.[271] Állapota ezután hosszabb ideig kielégítő maradt, sőt a rendi hírlevél szerint „egészsége úgyszólván teljes" volt.[272] Ezzel lehetőséget kapott rá, hogy felkészüljön élete utolsó nagy csatáira a felekezeti megbékélés és az újpogányság elleni fellépés jegyében.

A felekezeti polémiától a keresztény unió kérdéséig

1936 novemberében ismét látványos konfliktus tört ki a történelmi keresztény egyházak között, amelynek komoly politikai vonatkozásai is voltak. A képviselőház elnöke, Sztranyavszky Sándor, a Gömbös-vonal egyik meghatározó képviselője, az evangélikus egyház világi felügyelőjeként felszólalt a zsinati ülésen. Az hangoztatta, hogy a reverzális – vagyis a katolikus egyház által a vegyes házasságok megáldása előtt a nem katolikus féltől a születendő gyermekek katolikus vallásban való neveléséről követelt biztosíték – miatt az evangélikus egyház komoly támadásnak van kitéve. A politikus a következőket mondta: „Az a stílus [...], amelyet velünk szemben követnek, óvatosságra kötelezi mindannyiunkat [...] szinte a sötét középkorra emlékeztető inkvizíció eszközeivel dolgoznak velünk szemben."[273] Ezt a megnyilvánulást a katolikus sajtó komoly sértésként értékelte, és országos tiltakozó akciót indított a házelnök lemondatására, amelybe az egész katolikus társadalom bekapcsolódott. Az eseménysor ezzel a politika főáramába került, és kezelése Darányi Kálmán miniszterelnök számára is komoly dilemmát

[271] Molnár–Szabó 2010. 266.

[272] Budapest-Kollégium. *Provinciánk Hírei,* 1937/4. 2.

[273] Durván megtámadta a katolicizmust Sztranyavszky házelnök az evangélikus zsinaton. *Nemzeti Újság,* 1936. november 14. 4.

jelentett.[274] A kormányfő november 23-án találkozott Serédi Jusztiniánnal, aki a katolikus társadalom nevében megfelelő elégtételt követelt. November 27-én Sztranyavszky sajnálkozását fejezte ki az eset miatt, amit Darányi ezután az országgyűlésben is bejelentett.[275] Az eset tehát lényegében félsikerként zárult a katolicizmus számára: Sztranyavszky nyilvános meghátrálásra kényszerült, házelnöki tisztét viszont megtarthatta. A *Nemzeti Újság* azonban – érthető módon – győzelemként ünnepelte a fejleményeket.[276] A páter szintén elégedetten nyugtázta: a katolikus sajtó végre kellő súlyt képvisel ahhoz, hogy országos szinten képes legyen megóvni a közösség tekintélyét.[277] Ez egyébként nem számított elszigetelt értelmezésnek, Magyarország szentszéki követe is hasonlóan látta az eseményeket.[278]

Bangha igen élénk szerepet vállalt a konfliktus során, és tekintélyével keresztülvitte, hogy az AC nyilatkozatban követelje a házelnök lemondását. A hercegprímás ugyanakkor ezt kifejezetten rossz húzásnak tartotta, hiszen irreálisnak ítélte a célkitűzést.[279] Bizalmasa, Esty Miklós pedig azt ítélte szerencsétlen lépésnek, hogy „Bangha mindennap nyilatkozik és polémiázik újra ez ügyben, mert az ő személye és modora nem alkalmas a levezetésre és csak vörös posztó az ellentábor szemében".[280]

[274] Réti György szerk.: *A Palazzo Chigi és Magyarország. Olasz diplomáciai források Magyarországról. A Darányi-kormány megalakulásától a Szovjetunió elleni hadüzenetig (1936–1941).* Budapest, 2007, Hungarovix, 46.

[275] A miniszterelnök helytelenítő nyilatkozata után Sztranyavszky megkövette az egyházat. *Nemzeti Újság,* 1936. december 2. 6.

[276] Zárt sorokban... *Nemzeti Újság,* 1936. december 2. 1.

[277] Tollheggyel. *Magyar Kultúra,* 1936/23. 317–318. (BBÖM XXIX.) 116.

[278] Barcza György szerint „a kitűnően megszervezett és működő katolikus sajtó" támadásai komoly gondokat okoztak a kormány számára, amely – alaptalanul – attól tartott, hogy az eset miatt meghiúsulhat Horthy Miklós fogadása a Vatikánban. Barcza 1994. 298.

[279] SZIT, Esty Miklós naplója, 1936. november 22.

[280] SZIT, Esty Miklós naplója, 1936. november 29.

Hogy ez a felfogás nem volt alaptalan, jól mutatja az *Evangélikus Őrálló* egyik november végi cikke, amely az ellen tiltakozott, hogy a páter egy rádiós prédikációjában Luther Márton személyes hiúságával magyarázta a reformáció megindulását. Bangha azonban valójában nem mondta a neki tulajdonított szavakat, és azonnal meg is cáfolta a cikket.[281] Az eset jelzi, hogy a protestáns közvélemény ekkoriban mennyire rossz véleménnyel volt a páterről, és milyen könnyen hitelt adott a vele kapcsolatos álhíreknek.

Az eseménysor ismét megterhelte a katolikus–protestáns viszonyt, ami a lehető legkedvezőtlenebb pillanatban történt, hiszen 1936. november 17-én megszületetett a végleges döntés az Eucharisztikus Világkongresszus budapesti megrendezéséről. A sikeres rendezéshez viszont a katolikusok szükségesnek érezték a protestánsok „tartózkodó semlegességének" biztosítását.[282] Bangha óriási lehetőséget látott a kongresszusban, amelynek jelentőségéről hamarosan rádió-előadást is tartott.[283] Különösen fontosnak érezte – és erről Serédi Jusztiniánt is meg tudta győzni –, hogy ne elégedjenek meg a pompás ünnepségekkel, hanem használják fel az alkalmat a hit alapjainak a legszélesebb rétegekben való megerősítésére az ateizmus és a bolsevizmus veszélyével szemben.[284] És bár – mint korábban láttuk – az 1919-ben szárba szökkent „általános kereszténység" kudarca komoly nyomot hagyott gondolkodásában, a kereszténység egészét fenyegető veszélyekkel szemben most is fontosnak látta az erők egyesítését. Az interkonfesszionális fellépés szempontjából fontos tapasztalat lehetett számára a Pro Deo Szövetség konferenciáján való részvétele 1936 szeptemberében Genfben, ahol Apponyi Albertnével és Huszár Károllyal

[281] A javíthatatlan. *Evangélikus Élet,* 1936. november 15. 342.; Figyelő. *Evangélikus Élet,* 1936. december 20. 383.

[282] Giczi 2009. 179.

[283] Állam és főváros. *Kis Ujság,* 1936. december 10. 4.

[284] JTMRL, Bangha Béla Włodzimierz Ledóchowskinak, 1936. december 12.

képviselte Magyarországot.[285] Ez a szövetség kifejezetten azzal a céllal jött létre, hogy a különböző felekezetek közötti összefogás jegyében lépjen fel a keresztényellenes irányzatokkal szemben.[286] A páter értékelte az eszme jelentőségét: „megható volt az az egység, valamint az a finom tapintat, amellyel a kétnapos tanácskozások során mindenki, minden felekezet képviselője mindent elkerült, ami a többiek vallási vagy egyházi álláspontját sérthette volna" – írta.[287] Ugyanakkor a konferenciát összességében csalódásként élte meg, mert úgy látta, hogy a szervezet minden rendszer nélkül, szinte csak elméletben dolgozik, és felekezetközisége nem tud vallásos lelkesedést kiváltani.[288]

Ilyen előzményeket követően jelent meg híressé vált cikke 1937 elején a Magyar Szemlében a keresztény unió elvi lehetőségéről. Ebben először felhívta a figyelmet arra, hogy a bolsevizmus egyaránt komoly veszély minden keresztény felekezet számára, és a vallás ellenségeinek mindig nagyon jól jön a keresztények megosztottsága. Megfigyelése szerint ebben a helyzetben egyesek szerint elegendő lenne, ha a keresztény felekezetek megszüntetnék a súrlódási felületeket egymással szemben, míg mások a legalapvetőbb kérdésekben való megegyezést sürgetik, ami a kereszténység nagy, elvi egységéhez, az ökumenikus katolicitáshoz vezetne. A páter annak jelentőségét hangsúlyozta, hogy az unió gondolata sokak fejében ott él, legalább mint homályos vágyálom. Figyelmeztetett, hogy katolikus szempontból az unió a dogmatikai keretek miatt csak és kizárólag a protestánsok visszatéréseként képzelhető el, aminek számtalan – történeti, érzelmi, politikai jellegű – ellentét állja útját. Ugyanakkor reményforrásként említette a protestánsoknál jelentkező doktrinális változásokat, az evangélium nagy általános kérdéseinek előtérbe kerülését, és úgy vélte, hogy kato-

[285] Konferenzdes Pro Deo-Verbandes. *Pester Lloyd,* 1936. szeptember 29. 8.

[286] Ma: közgyűlés és tanácsülés. *Új Nemzedék,* 1937. szeptember 15. 7.

[287] Bangha Béla: Genf tegnap és ma II. *Magyar Kultúra,* 1936/21. 237.

[288] JTMRL, Bangha Béla Włodzimierz Ledóchowskinak, 1936. szeptember 30.

likus részről szintén sokat finomodott a felfogás és a hangnem a protestánsok iránt. Ezután a felekezeti ellentétek irracionalitására hívta fel a figyelmet, vagyis arra, hogy az egyes személyek felekezeti elköteleződésében a legtöbb esetben a puszta véletlen, az adott felekezetbe való beleszületés ténye játssza a döntő szerepet. „A puszta születésen és neveltetésen pedig mégsem múlhat a dolgok tárgyi igazsága és értéktöbblete!" – írta, és úgy vélte, ez a belátás „óvatosabbá, szerényebbé és méltányosabban gondolkozóvá teszi azt, akiben egyszer tudatossá vált". Azt remélte, ez elvezethet a kölcsönös közeledéshez, illetve ahhoz, hogy a felekezeti vitákat a jövőben tárgyilagos, az érzelmeket kizáró módon folyassák le. „Mindenekelőtt az atmoszférát kell enyhítenünk, a vita hangnemét finomítanunk, a beszélőtárs szívét és gondolatmenetét jobban megértenünk s az állításában rejlő igaz magot mint közös kincset fektetnünk kettőnk közé, mint a további megértődés kiindulópontját" – fejtegette, kimondatlanul is utalva a Sztranyavszky-vita és az azt megelőző számtalan felekezeti polémia tanulságaira. Úgy vélte, hogy a közeljövőben a várható megpróbáltatások hatására az egyházakon belül „a hagyomány és puszta megszokás ereje mind kevesebb értékű összetartó erőnek fog bizonyulni. Ugyanakkor azonban valószínű, hogy aki az ellentétes áramlat közt is hívő marad, kétszeresen buzgó és meggyőződéses hívő lesz". Az egyházak szegényebbek, de tisztábbak lesznek, és ők annál inkább átérzik majd a Krisztus sürgette egység szükségességét, és az ellenséges viszonyok közt felismerik, hogy még mindig sokkal több bennük a közös, mint amiben eltérnek egymástól.[289]

Az állásfoglalás tartalmilag tehát nem jelentett valódi újdonságot, ám Bangha személye és a békülékeny hangvétel miatt a protestánsok felfigyeltek a *Magyar Szemlében* megjelent eszmefuttatásra. Erre bizonyára rásegített Darányi Kálmán beszéde is, amelyet a józsefvárosi református egyházközség gondnoki tisztébe történő beiktatásakor mondott. A kormányfő

[289] Bangha Béla: Keresztény unió? *Magyar Szemle,* 1937/2. 105–115.

azt hangsúlyozta, hogy a keresztény felekezetek között sokkal több a közös vonás, mint a különbség, ezért kapcsolatukat a kölcsönös megbecsülésnek kell meghatároznia.[290] Raffay Sándor evangélikus püspök szerint például Bangha cikke volt az első eset, amikor a katolikusok a megbecsülés előfeltételével közeledtek a protestánsokhoz, és azt remélte, hogy a vegyes házasságok ügyében bizonyítják majd valódi jóindulatukat. Ravasz László szintén pozitív reakcióval állt elő. Bár az unió kérdését ő is csak évszázados távlatokban látta megvalósíthatónak, de úgy vélte, hogy a bolsevik és náci egyházellenességgel, illetve a terjedő vallási közömbösséggel szemben már most szükséges a felekezeti együttműködés. Bangha a jelentős visszhangot nyugtázva újabb cikket jelentetett meg a *Magyar Szemle* 1937. decemberi számában, örömmel rögzítve azt a tényt, hogy írása alkalmasnak bizonyult a felekezeti feszültségek enyhítésére. Bár ennek nyomán nem következett be látványos fordulat, de a békülékeny hangnem már önmagában véve is biztató változást jelentett a korábbi felekezeti torzsalkodásokhoz képest.[291] Az enyhülés első jelei a mindennapokban is érzékelhetővé váltak: az Országos Református Lelkészegyesület tagjai például 1937-ben látogatást tettek a pannonhalmi bencés apátságban.[292]

Katolikus oldalon ugyanakkor nem tudtak lépést tartani Banghával, akinek határozott „protestáns orientációja"[293] ekkoriban már egyenesen zavart keltő tényezőnek számított. 1937 márciusában Esty Miklós azt jelentette a hercegprímásnak – aki teológiai szempontból kifejezetten helytelenítette a *Magyar Szemle*-cikk uniós fejtegetéseit[294] –, hogy egy egyházi körökben terjedő hír szerint Serédi előzetes hozzájárulását adta Bangha egy új elképzeléséhez. Eszerint a protestánsok és a katolikusok egyaránt sa-

[290] Darányi miniszterelnök feltűnő beszéde. *Új Nemzedék,* 1937. február 4. 7.

[291] Giczi 2009. 173–179.

[292] Aranyhíd. *Budapesti Hírlap,* 1937. augusztus 8. 2.

[293] SZIT, Esty Miklós naplója, 1937. május 25.

[294] SZIT, Esty Miklós naplója, 1937. március 16.

ját sajtófelügyelő bizottságot alakítanak, és a jövőben a felekezeti sajtóban kölcsönösen csak azt a híradást lesz szabad megjelentetni, illetve azokat a felekezeti vitatémákat lehet majd megtárgyalni, melyeket ezek a bizottságok előzetesen engedélyeznek. A hercegprímás – aki egyébként is igen bizalmatlanul viszonyult a keresztény egységtörekvésekhez[295] – válaszként határozottan közölte, hogy ilyen javaslatot biztosan nem fogadna el.[296]

A páter mindemellett továbbra is rendszeresen polemizált a protestáns vezetőkkel, és esetenként igen éles megfogalmazásokat is alkalmazott. Az eucharisztikus világkongresszus után például komolyan nehezményezte, hogy Raffay egyszerű látványosságként írt az eseményekről, továbbá egy budapesti Luther-szobor állítását kezdeményezte, amit ahhoz hasonlított, mintha valaki a trianoni béke létesítőjének kívánna szobrot.[297] Ennek ellenére a keresztény egység gondolata továbbra is komolyan foglalkoztatta, és ekkor – ellentétben az 1918-as esettel – nem kizárólag politikai megfontolások álltak a háttérben. Banghára ugyanis nagy hatással volt az a gondolat, hogy a keresztény egység vágya nem egyszerűen valami helyreállítását jelentheti, hanem egy új, egyedi történelmi helyzetre adott válaszként kell megszületnie. A kérdéskör jeles kutatója szerint „a reformáció és az azt követő évszázados vallásháborúk jelentését keresve Bangha kései írásaiban már nem a korábban általa is kárhoztatott forradalmi út törvényellenes módszerét, s egy szintén korábban »vallásos Trianonként« aposztrofált katasztrófát látja, hanem egy új minőségű keresztény lét és cselekvésmód sürgetését."[298] Egy eredetileg kéziratban maradt, csak az összkiadásban közölt írásában pedig a következő gondolatmenetet fogalmazta meg: „Nincs akadálya annak, hogy

[295] Csíky 2018. 132.

[296] SZIT, Esty Miklós naplója, 1937. május 4.

[297] A magyar sajtó felekezeti békéje. *Sajtószemle*, 1938. (BBÖM XXIX.)

[298] Hatos Pál: „Világ keresztényei, egyesüljetek!" A keresztény unió dilemmái a két világháború közötti magyar katolicizmusban. *Kommentár*, 2007/2. 67.

azt valljuk: a mai protestánsok és görögkeletiek nagy tömegei szintén igazi s élő tagjai Krisztus testének, »amely az Egyház« (Kol. 1,24), vagyis szerintünk ők is öntudatlanul katolikusok. [...] A katolikus dogmatika a »látható«, vagyis szerves egységű egyházat vallja. Ez azonban nem jelenti, hogy e mellett nem ismeri a tágabb értelemben vett egyház fogalmát is. Azt az egyetemes egyházat, amelybe összefoglalhatók mindazok, akik Krisztusban hisznek s az ő megváltó kegyelmétől várják üdvösségüket." Ezután azt fejtegette, hogy egy hívő katolikushoz lelkileg sokkal közelebb áll egy olyan protestáns vagy akár nem keresztény, aki „az istenfiúság kegyelmi életét éli", mint a névleges katolikusok. Az unió tehát nem betessékelés, megalázkodás, hanem a protestánsok vallási elhelyezkedésének tisztázása, vélte.[299] A kérdéskör annyira foglalkoztatta, hogy *Keresztény unió* címen könyvet szeretett volna szentelni neki, 1940 januárjában, súlyos betegen tollba is mondta, majd saját kezűleg kijavította az első fejezeteket. Bíró Bertalan szerint „ez volt az utolsó gondolata, s az ezen való töprengését vitte magával – a túlvilágra az örökkévalóságba".[300] Halála előtt Bangha az ökumenizmus és a második vatikáni zsinat szellemiségét megelőlegezve a katolicitás egyetemességének a katolikus egyházban történő részleges megvalósulásáról írt, és eljutott a vágykereszténység – később Karl Rahner által részletesen kifejtett – koncepciójáig.[301] Bangha tehát komoly utat járt be a kérdésben: míg fiatalkorában feltétlenül megbízott az ifjúként elsajátított dialektika fölényes fegyvereiben, halálához közeledve ráébredt arra, hogy „a lelki közeledés nem dogmatikai vitákon, hitvitákon múlik, még kevésbé valami szatócsi alkudozáson a két vagy több fél között, hanem sokkal inkább az érzelmi atmoszférának enyhülésén és a belső vallásos lelkület erősödésén".[302] És bár uniós elképzeléseit nem

[299] *„Betessékelés?"* BBÖM XXIX.

[300] Bíró Bertalan: Megjegyzés. BBÖM XXIX. 205.

[301] Hatos 2007. 68.

[302] Katona 1940. 5.

felejtette el az utókor, munkássága a katolikus közgondolkodásban ennek ellenére összességében inkább a felekezeti disputák miatt vált emlékezetessé: egy bencés teológus értékelése szerint például a korszak Magyarországán az ökumenizmusnak nem volt sok nyoma, hiszen „túl sokáig élt a harcias, apologetikus, sőt hitvitázó szellem Bangha Béla és társai műveinek köszönhetően".[303]

Az újpogányság ellen

Bangha a szélsőjobboldali ideológiákkal szemben az egyértelmű elutasítás álláspontjára helyezkedett. Hitler és Mussolini 1937-es berlini találkozója apropóján például kijelentette: „Az egyházban nincs helye forradalomnak. Ezért és sok más okból nincs helye benne a fasizmusnak és a hitlerizmusnak sem."[304] A veszélyesebbnek természetesen a kimondottan katolicizmusellenes nemzetiszocializmust ítélte, és rengeteg alkalommal szót emelt a „horogkereszt teológiájának terjedése" ellen, amit politikai és világnézeti szempontból egyaránt helytelenített. A szélsőjobboldalt a szélsőbaloldallal állította párhuzamba, mivel „a magyar nyilas és horgos mozgalomnak ugyanaz a bűne, mint a többi diktatúrának: erőszakos és illetéktelen beavatkozással vél rendet teremthetni s a bolsevizmust új, jobboldali bolsevizmussal akarja kikergetni". Ezért határozottan sürgette, hogy a politikai vezetők végre vegyék komolyan a kisemberek jogos panaszait, és ne engedjék meg, hogy „a magára hagyott néptömeg elkeseredésében azok mellé szegődjék, akik ha adni nem is, de legalább ígérni többet tudnak, mint ők". Úgy vélte, hogy a magyar közvélemény undorral fogadja a szélsőjobboldali izgatást, és örömmel venné a „komoly leszámolást"

[303] Söveges Dávid: *Fejezetek a lelkiség történetéből.* II. kötet. Pannonhalma, 2007, Bencés kiadó, 249.

[304] Bangha Béla: Két ember beszélt... *Magyar Kultúra,* 1937/19. 164.

a „rövidnadrágos Hitler-majmolókkal". Különösen fontosnak tartotta volna a külföldi diktatórikus rendszereket magasztaló sajtóorgánumok szigorú felelősségre vonását is.[305]

Aggodalommal írt arról, hogy az európai társadalmakban a szabadság jelszavát kezdi felváltani az erős kéz, az állami totalitarizmus gondolata. Mintha egyre többen azt kiáltanák: „Mi szolgák akarunk lenni! Elvehetnek tőlünk minden szabadságot, elvehetik az egyéni mozgásnak minden lehetőségét, még az egyéni gondolatot és meggyőződést is!" Sztálin nem akarja, a német nácizmus főideológusa, Alfred Rosenberg pedig nem engedi, hogy az emberek gyakorolják vallásukat, és tízmilliók akadnak, „akik még ujjongva tapsolnak is az önimádatba eső diktatúrához" – vélekedett.[306] Határozottan elítélte azt a Rosenbergre visszavezetett náci követelést, hogy az egyházak ne nyilvánítsanak véleményt közéleti kérdésekben, hiszen a katolikus egyháznak nemcsak joga, hanem kötelessége kiállni a krisztusi parancsok társadalmi érvényesüléséért. Az újpogányság vezetői szerinte „hiába tagadják a vallásüldöző szándékot; hiába állítják, hogy ők tisztelik a vallást és senkit sem akadályoznak abban, hogy templomba járjon", valódi szándékaik mégis nyilvánvalóak. A katolicizmus viszont „nem fog meghajolni a most sorozatosan felemelkedő újkori egyházüldözők előtt sem. Ha kell, szenved; ha kell, börtönbe és fogolytáborba és Szibériába viteti magát; ha kell, tűr bírósági rágalmakat, devizacsalási és erkölcspörbeli meghurcoltatásokat", de nem mond le tanításáról.[307]

A *Magyar Kultúra* megalakulásának 25. évfordulóján tartott megemlékezésében szintén a jövő kihívásait részletezte: „Vannak, akik úgy érzik, hogy ha hatalomra jutottak, alattvalóik millióinak lelkét is meg kell hódítaniok, annak az ideológiának, amelyre felesküdtek. A kereszténység itt nem számít. A katolicizmus gyűlölet tárgya, mert gerinc van benne és nem

[305] Tollheggyel. *Magyar Kultúra,* 1937/21. 256. (BBÖM XXVIII.)

[306] Jelszavak uralma. *Sajtószemle,* 1938. (BBÖM XXVIII.)

[307] Bangha Béla: Vallás és közélet. *Magyar Kultúra,* 1938/22. 268.

hajlítható. Mi lesz itt, ha a közép-európai szellemet brutalizáló áramlatok elkapnak minket?"[308] – tette fel a kérdést. 1938 márciusában rendkívüli aggodalommal vette tudomásul az osztrák államnak az Anschluss révén bekövetkező megsemmisülését, aminek hátterében – realista felfogásról tanúságot téve – nem csupán a „népi gondolat" vonzerejét fedezte fel, hanem az osztrák átlagemberek azon reményét is, hogy a Német Birodalommal való egyesülés biztos megélhetést ad majd nekik. Bangha arra figyelmeztetett, hogy ez a fajta végzetes vonzerő Magyarországon is kifejtheti hatását, ami – a nemzetiszocializmus valódi jellege miatt – megsemmisítő következményekkel járhat, ezért keményen ostorozta a horogkereszt szimpatizánsait. „S ami aztán mesébe illő és egészen hihetetlen: nálunk is akadnak már éppen elegen, akik azt mondják: »minek nekünk a magyar haza és önálló nemzetiség, olvadjunk bele egy más országba, amely kenyeret és munkát ígér; áldozzuk fel akár a nyelvünket és szabadságunkat is, csak legyen munkánk s legyen mit ennünk és innunk!« Hogy aztán az új alakulatban mások, mint rabszolgák nem lehetünk, az nem rettenti el az ilyen könnyelmű beszédtől őket, ez nem fáj nekik. [...] A tegnap még imádott hazát, a dicső nemzeti múltat, az ezeréves alkotmányt, a becsületet, a történelmet, a jövőt. Mindent!"[309] Nézeteinek terjesztésére – természetesen – a rendelkezésére álló legmodernebb technikát, a rádiót is felhasználta. 1938-ban a Krisztus király ünnepén közvetített szentbeszédében például figyelmeztette hallgatóságát, hogy az újpogány társadalmi rend védelmezői el akarják hallgattatni az egyházat, ami a vallásszabadság sérelmét jelenti.[310]

Mindezekre az állásfoglalásokra természetesen a szélsőjobboldal képviselői sem maradtak adósak a válasszal, és ki-

[308] Bangha páter a keresztről. *Ujság*, 1938. február 22. 8.

[309] Jelszavak uralma. *Sajtószemle*, 1938. (BBÖM XXVIII.)

[310] „Nem megyünk vissza a katakombákba!" P. Bangha Béla a kereszténység közéleti hivatásáról. *Pesti Napló*, 1938. november 1. 5.

fejezetten eltanácsolták híveiket a Banghához kötődő lapok olvasásától. A legnépszerűbbnek számító KSV-lapot, az *Új Nemzedék*et például folyamatos támadásoknak vetették alá vezetői harcias nyilasellenessége miatt.[311] A páter rendszeresen mocskolódó és megfélemlítő küldeményeket kapott a Láthatatlan Front nevű csoporttól, egy alkalommal pedig az bosszantotta fel, hogy egy vidéki templomban tett látogatása során egy nyilas csoport a háta mögött becsmérelte a katolicizmust.[312]

A szélsőjobboldali veszéllyel szembeni kiállás azonban nem jelentette az éles baloldal-ellenesség zárójelbe tételét, hiszen továbbra is azt hirdette, hogy a magyarság számára nem a nemzetiszocializmus vagy a bolsevizmus (és az azzal egylényegűnek látott szociáldemokrácia) jelenti a jövő kulcsát, hanem a kereszténység. Ez az álláspont újabb támadásokra adott ürügyet a szociáldemokrata sajtó számára. Amikor például a *Magyar Kultúra* rövid szösszenetet közölt arról, hogy a katolikusok továbbra is kétfrontos harcot folytatnak („Mi nem vagyunk és nem leszünk horogkeresztesek, de viszont [...] nem kérünk a baloldali szövetségekből"[313]), a Népszava válaszként éles támadást intézett Bangha ellen. Ebben azzal vádolta, hogy azért utasítja el a baloldallal való összefogást, mert nagyon is jól érzi magát a „szélsőjobboldali demagógia tisztátalan sodrában", demokrácia helyett pedig „katolikus diktatúrát" kíván. A cikk igyekezett szembeállítani Banghát és XI. Pius pápa politikáját, aki néhány héttel korábban adta ki a nácizmust elítélő *Mit brennender Sorge* kezdetű, nagy hatású enciklikáját.[314] A baloldali sajtóban ez a fajta érvelés, amely – teljesen alaptalanul – a pápai tanítások elhallgatását vetette a katolikus

[311] Klestenitz Tibor: Az Új Nemzedék 1936–1939 között. In uő.: *Fejezetek az egyházi sajtó történetéből*. Budapest, 2020, Médiatudományi Intézet, 97–103.

[312] Veszprémy 2016. 129.

[313] Tollheggyel. *Magyar Kultúra*, 1937/6. 192.

[314] Bangha páter. *Népszava*, 1937. április 1. 1.

sajtó szemére, a következő években is megjelent,[315] az ekkoriban keletkező cikkanyag pedig 1945 után a vulgármarxista propagandisták számára szolgáltatott muníciót.

„Forrassz eggyé békességben minden népet s nemzetet..." Az 1938-as budapesti eucharisztikus világkongresszus

Bangha az újpogányság terjedésével szemben az eucharisztikus kongresszust is eszközként próbálta felhasználni. Úgy tervezte, hogy 1938-ban eucharisztikus évet tartanak Magyarországon, és ehhez – a pápa beleegyezése esetén – az egész világot csatlakozásra szólítják, felkérve a világ minden püspökét, hogy saját egyházmegyéjükben szervezzenek eucharisztikus ünnepséget, és ragadják meg az alkalmat, hogy az istentelenek gonoszságáról felvilágosítsák a híveket.[316] A páter 1936 decemberében természetesen tagja lett az eseményt előkészítő szervezőbizottságnak, ahol az eszmei előkészítésért felelős csoportot vezette, „hogy a magyar és külföldi írók, művészek, tudósok seregét eszmékkel, tervekkel és anyaggal ellássa, hogy a Szent István-év és a nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus minden irányban méltó kifejezője legyen a benne rejlő hatalmas eszmei kincseknek".[317] Legfőbb feladata a szónokok kiválasztása és témáik meghatározása volt, aminek kapcsán munkatársai segítségével hatalmas levelezést bonyolított le. Amikor 1938 februárjában egy újságíró felkereste, éppen Al Smith többszörös amerikai demokrata elnökjelölt számára fogalmazott felkérést, hogy vállalja el „az áldozás és a kommunizmus" témájának kifejtését.

[315] Klestenitz Tibor: A Nemzeti Újság az 1930-as évek második felében. In uő.: *Fejezetek az egyházi sajtó történetéből* 81–83.

[316] JTMRL, Bangha Béla Włodzimierz Ledóchowskinak, 1936. december 12.

[317] A budapesti Eucharisztikus Kongresszus vezetői megkezdték tanácskozásaikat. *Pesti Hírlap*, 1936. december 1. 7.

A páter érezhető büszkeséggel beszélt arról, hogy a kongresszuson európaiak és ázsiaiak, fehérek és feketék fognak egyesülni az eucharisztia tiszteletében.[318] Emellett a propagandából is kivette a részét: 1937 nyarán a rádióban magyar, német, francia, latin, angol és olasz nyelven tartott előadást az esemény jelentőségéről, amivel világszerte komoly érdeklődést keltett.[319]

Az előkészítő munka azonban nem haladt feszültségmentesen. Bangha különösen elégedetlen volt a bizottságot vezető Nagy Elek autokratizmusával, a túl lazának ítélt gazdálkodási fegyelem miatt botrányok kipattanásától tartott, ezért 1937 szeptemberében bejelentette, hogy lemond elnökségi tagságáról, „meglehetősen élesen bírálva a nagyvonalútlanságot, az autarchikus kezelést és gseftelést".[320] Lépése bombaként hatott: Nagy visszakozott és megígérte, hogy a jezsuita minden kérését tiszteletben tartja, Serédi hercegprímás pedig „ultraudvarias levélben" marasztalta.[321] Szeptember végén azonban Bangha és Nagy ismét összekapott, és ezúttal az utóbbi mondott le. Esty Miklós megítélése szerint vitájukban mindenben a jezsuitának volt igaza, mivel „Nagy Elek mindig szemétemberekkel veszi magát körül, s azokhoz minden objektív hozzászólás dacára ragaszkodik". Végül a két vezető kibékült egymással,[322] ám ez csak pillanatnyi fegyverszünetet jelentett, hiszen Nagy decemberben már a páter lemondását követelte.[323] December 16-án ezért Serédi Jusztinián a szervezőbizottság több más tagjával együtt fogadta Bangát, és közölte: megállapodott Nagy Elekkel, hogy a jövőben távol tartja magát a munkától, bár hivatalosan nem mond le, mivel nem tud együtt dolgozni a bizottság

[318] 300 Kirchenfürsten, 200 000 Andächtige. *Pester Lloyd*, 1938. február 20. 17.

[319] P. Bangha Béla hatnyelvű rádióelőadása. *Délamerikai Magyarság*, 1937. július 9. 7.

[320] SZIT, Esty Miklós naplója, 1937. szeptember 6.

[321] Molnár–Szabó 2010. 271.

[322] SZIT, Esty Miklós naplója, 1937. szeptember 25., 29.

[323] SZIT, Esty Miklós naplója, 1937. december 14.

tagjaival. Erre Bangha azonnal felajánlotta távozását, amit a hercegprímás nem fogadott el, „már csak azért sem, mert nem cserélhető ki a kongresszus egész vezetősége".[324]

A páter tehát a vezetési válság elhárítása után is a helyén maradt, és komoly szerepet játszott a kongresszus előkészítésében. Romló egészsége miatt munkatársai sokszor figyelték aggodalommal, amint „cingulusát szűkebbre szorítva, fogait összeszorítva" igyekezett helytállni,[325] ám előfordult, hogy megfogyatkozott ereje miatt már nem tudott a helyzet magaslatára emelkedni. 1937 novemberében például fontos előkészítő értekezletet rendeztek a külföldi partnerszervezetek bevonásával, ahol előadása „szokatlanul lapos, szétfolyó, részletkérdésekre elkalandozó" volt.[326] Az is nehézségeket okozott, hogy egyes elképzelései túl merésznek tűntek munkatársai számára: például leszavazták azt az indítványát, hogy szenteljenek egy előadást a protestáns uniós mozgalmak működésének ismertetésére.[327]

Az Eugenio Pacelli pápai legátus tiszteletére május 24-én, mintegy húszezer fő jelenlétében a városligeti Iparcsarnokban tartott üdvözlő est programjának összeállítását teljesen ráhagyták, ám ez Esty Miklós szerint nem sült el túl jól a gyakorlatban. A közönség meghökkenéssel fogadta, amikor az egyházi népénekek elhangzása után a műsor profán népdalokkal folytatódott, majd a kiskunfélegyházi Constantinum-leánynevelő intézet táncos némajátéka következett, ami „a magyar falu hódolatát" kívánta jelképezni.[328] Esty beszámolója szerint: „tetézi ezt még a mozgásművészet, táncok, hordókat gurítanak etc., a helyzet mindig feszélyezettebb lesz, látom Ő Em[inenciája] arcán a borút, s figyelem a legátus arcát, világos rajta a zavar, pedig hát a szöveget nem is értheti." Imrédy Béla miniszterelnök már a műsor közben kifejezte Banghának nemtetszését, majd Teleki Pál kultuszminiszter arról tájékoztatta a prímást, hogy a kormány véleménye szerint „a ma délutánihoz hasonló dolgok veszélyeztetik nemcsak a kongresszus sikerét és méltóságát, hanem diszkreditálhatják az egész nemzetet is, miért is stb., s hogy együtt elmennének a legátushoz exkuzálni magukat". Serédi azonban ehelyett inkább – jó arányérzékkel – személyesen simította el Pacellivel az incidenst, hogy a hivatalos bocsánatkéréssel ne növeljék tovább az ügy jelentőségét.[329]

A félresikerült esemény valóban felejthető epizód maradt csupán, és az állami vezetés neheztelése gyorsan eloszlott: a pátert a kongresszus körül szerzett érdemei elismeréseként kitüntették a Magyar Érdemrend középkeresztjével.[330] Ennél is fontosabb, hogy a hatalmas tömegek impozáns részvételével lezajló ünnepségsorozat óriási lelki élményt jelentett Bangha számára. Az első csúcspontot minden bizonnyal május 26-a, áldozócsütörtök hozta el, amikor a részt vevő tömegek egyszerre énekelték el az általa és egykori kalocsai diákja, Koudela Géza által írt kongresszusi himnuszt magyar, latin, német, francia, lengyel és szlovák nyelven – Bíró Bertalan visszaemlékezése szerint szinte a pünkösdi csoda megismétlődését látta az eseményben.[331] A himnusz szövege jól kifejezte a katolikus társadalomban élő közhangulatot: „Krisztus kenyér s bor színében Úr s Király a föld felett / forrassz eggyé békességben minden népet s nemzetet..." A legmegindítóbb és legmeghatóbb mozzanat azonban a férfiak közös éjszakai szentségimádása volt a Hősök terén, amelyen a becslések szerint kétszázezer hívő vett részt. Egy szemtanú, az akkor tizenöt éves Nemeshegyi Péter visszaemlékezése szerint a páter „úgy tudott beszélni – mivel közel érezte már magához az élete végét –, mintha valaki egy

---

[324] SZIT, Esty Miklós naplója, 1937. december 16.

[325] Kovács 1940. 2.

[326] SZIT, Esty Miklós naplója, 1937. november 9.

[327] SZIT, Esty Miklós naplója, 1938. január 30., február 25.

[328] Pacelli bíboros, pápai legátus hatalmas beszéde Magyarország történelmi hivatásáról. *Pesti Hírlap,* 1938. május 25. 4.

[329] SZIT, Esty Miklós naplója, 1938. május 24.

[330] Budapest-Kollégium. *Provinciánk Hírei,* 1938/3. 2.

[331] Bíró Bertalan: *Megjegyzés.* BBÖM VIII.

kápolnában egyedül lenne és beszélgetne Jézussal".[332] A páter a szertartás közben megjegyezte munkatársának, Mihalovics Zsigmondnak: „Tudod-e, hogy most éljük életünk legszebb napját!"[333]

A világkongresszus programja természetesen nélkülözte a közvetlen politikai utalásokat, ám így is bőven maradt lehetőség a szervezők nézeteinek érzékeltetésére. Bangha erről már 1938 januárjában, a kongresszust felvezető sajtótájékoztatón is nyíltan beszélt. „Természetszerűleg az eucharisztikus kongresszus méltóságteljesen állást fog foglalni a harcos istentelenség és vallásüldözés ellen", mondta, kiemelve, hogy a rendezvény néma tiltakozás lesz a „harcos ateizmus és az istentelen bolsevizmus", illetve mindazon üldözési akciók ellen, amelyek különböző országokban folynak a vallás ellen.[334] Nem véletlen, hogy a hazai szélsőjobboldalhoz kötődő *Turáni Roham* című kiadvány egyenesen a németellenes provokációnak tartott rendezvény betiltását követelte.[335] A német katolikusok a hivatalos tiltás miatt nem vehettek részt az eucharisztikus kongresszuson, és a nemzetiszocialisták nagy ellenszenvvel követték az eseményeket. Reinhard Heydrich birodalmi biztonsági főnök szerint a Németország elleni támadások már az előkészítő gyűlésen megkezdődtek, és különösen nehezményezte Zichy János kijelentését, amely szerint „a kongresszus lényege Magyarország számára az, hogy védőbástyát emeljen az előnyomuló pogánysággal szemben". Heydrich azt is sértőnek találta, hogy a budapesti utcákat németellenes provokációként fekete-vörös-arany és vörös-fehér-vörös zászlókkal, a weimari köztársaság és a független Ausztria jelképeivel díszítették fel.[336]

[332] Nemeshegyi Péter SJ visszaemlékezése az 1938-as eucharisztikus kongresszusra. www.jezsuita.hu/nemeshegyi-peter-sj-visszaemlekezese-az-1938-as-eucharisztikus-kongresszusra/

[333] Mihalovics Zsigmond: A nem pihenő szervező. *Magyar Kultúra*, 1940/10. 175.

[334] Az Eucharisztikus Kongresszus a harcos istentelenség és a vallásüldözés ellen. *Esti Kurir*, 1938. január 9. 5.

[335] Az Eucharisztikus Kongresszus betiltását követeli egy nyilas-pogány lap. *Magyarország*, 1938. február 2. 2.

Zsidótörvények és belpolitikai válságok

Az eucharisztikus világkongresszus ünnepélyeinek lezajlása után Magyarországnak belpolitikai válságokkal és a szélsőjobboldali mozgalom folyamatos erősödésével kellett szembenéznie. 1938 októberében a kormánypárt Imrédy Béla miniszterelnök egyre kevésbé titkolt antiparlamentáris elképzelései miatt széthullóban volt, a nyilas propaganda pedig egyre hangosabbá vált.[337] Ebben a helyzetben vetette fel Nyisztor Zoltán, hogy a közhangulat megfordítása érdekében kormánytámogató tömeggyűlést kellene szervezni a fővárosban.[338] Kezdeményezése nyomán a Fiatal Magyarország Mozgalom – elsősorban a katolikus egyesületekre támaszkodva – több tízezer fős tüntetést tartott a Szabadság téren, ahol a szónokok hangoztatták, hogy a magyarság feltétlenül ragaszkodik hagyományaihoz, de nem kíván „minden idegen rongyot" magára szedni.[339] A tüntetés nagy hatást tett a közvéleményre, és komolyan hozzájárult Imrédy helyzetének stabilizálásához.[340]

[336] Hetényi Varga Károly: *Pásztor volt vagy béres? A Magyar Katolikus Egyház a Harmadik Birodalom árnyékában. Dokumentumok 1938–1941.* Budapest, 2012, Szent István Társulat, 93–94.

[337] Ablonczy Balázs: *Teleki Pál.* Budapest, 2005, Osiris Kiadó, 378.

[338] Nyisztor Zoltán: *Vallomás magamról és kortársaimról.* München, 1974, k. n., 186–187.

[339] Nem tűrhetjük, hogy hatalomra törtetők megbontsák a magyar egységet. A Névtelen Fiatal Magyarország állást foglalt a rendbontók és felelőtlen zavarkeltők ellen. *Nemzeti Újság*, 1938. október 18. 5.

[340] Ablonczy 2005. 379.

Bangha támogatásáról biztosította tanítványának irányvonalát. A felfordulásért a társadalom háborús hisztériáját tette felelőssé, illetve azt, hogy a német minta kritikátlan dicsőítését sok „Kávéházi Konrád" vette át kritikátlanul, akik szerint „agyon kell ütni a zsidókat, el kell venni a másét, fel kell osztani bankot, földet, mindent s itt az eldorádó. Hivatkoznak külföldi példákra, amelyeket közelről nem ismernek, amelyeknek előfeltételei egészen mások, mint a mieink, amelyeknek végső következményeit ma még senki sem tudja lemérni s így végeredményben eddig csak befejezetlen kísérletnek számítottak." Emellett elítélte a felsőbb társadalmi rétegekben a szociális reformtervekkel szemben jelentkező „túlzott félelmet" is. Végül arról biztosította a közvéleményt, hogy a kormány élén megbízható katolikus ember áll, aki az eucharisztikus kongresszus alkalmával megvallotta hitét, így „keresztényteleség" lenne kételkedni politikája komolyságában.[341]

Bangha összességében a kormánypolitikát támogatta a zsidótörvények meghozatala kapcsán is, hiszen a jogfosztó intézkedések egy része összhangban állt az általa képviselt „aszemizmus" elveivel; ugyanakkor egyes részletkérdések kapcsán komoly kritikát fogalmazott meg. Az első, a zsidóság fogalmának meghatározása terén még felekezeti alapon álló törvény vonatkozásában elsősorban azt kifogásolta, hogy a jogszabály szerinte nem tett lépéseket az úgynevezett „destruktív zsidó szellemiség" megfékezésére. Elégedettsége nem maradéktalan, írta a törvény elfogadása után, hiszen „az esetleg zsidómentes parlament és törvényhatósági bizottság, a zsidómentes színház, művészet, sajtó, a zsidómentes gazdasági vérkeringés sem ér semmit sem magyar és keresztény szempontokból, ha a mi szellemi életünkben keresztények anyakönyvezett szabadkőművesek, vagy ezekkel rokonfajta destruktív erők továbbra is tevékenykedhetnek!"[342]

[341] Bangha Béla: El a hisztériával! *Magyar Kultúra,* 1938/19. 166–167.

[342] Tollheggyel. *Magyar Kultúra,* 1938/11. 351. (BBÖM XXVIII.)

Az Imrédy Béla által beterjesztett második, immár faji alapokon álló zsidótörvény-javaslat kapcsán már hosszasabban is kifejtette elvi nézeteit, megindokolva felfogását, amelynek alapja 1912 óta változatlan maradt: eszerint a zsidóság, ha nem is biológiailag, de történetileg, társadalmilag és etikailag „idegen test" Európa civilizációjában. Aki nem akarja ezt észrevenni, vélekedett, az akaratlanul is hozzájárul a helyzet elmérgesedéséhez, ami időnként olyan „heveny kitörésekhez" vezet, mint „a mai német nemzetiszocializmus". Három lehetséges megoldást látott: az első a liberális út, a külső, társadalmi asszimiláció, amit 1918 előtt kipróbáltak, és ami véleménye szerint „teljes csődhöz" vezetett, mivel nem a zsidók lettek keresztényebbek, hanem a keresztények lettek „zsidóbbak". A második út a teljes disszimiláció, a zsidók kitaszítása a nemzeti életből, kivándorlásra vagy önmegsemmisítésre kényszerítése. „A történelemben gyakran megismétlődött módszer; csak néha kissé embertelen és kereszténytelen s nem is vezet teljes megoldásra, amint ugyancsak a történelem mutatja" – foglalta össze ezzel kapcsolatban véleményét. Ezekkel szemben a harmadik megoldás mellett tette le voksát: ez egyidejűleg jelentette volna „a káros zsidó szellem" üldözését, valamint a lelki és belső asszimiláció elősegítését. Ez a módszer szerinte „a zsidókérdést gyökerében – a kereszténységgel való szembehelyezkedésnél akarja megfogni s megoldani; a zsidókat lassan, szeretettel s türelemmel akarja Krisztushoz elvezetni s Őrajta keresztül a jobb morálhoz". Úgy vélte, hogy „ez a helyes középút az újpogány elméletek brutalitása és tudománytalansága s a másik szélsőség: az éppoly káros és elhibázott liberalizmus között."[343]

Imrédy törvényjavaslatát – összhangban az egyház hivatalos álláspontjával – túlzónak találta, főleg azért, mert a már korábban keresztény hitre térteket is zsidónak minősítette. Ezért úgy vélte, a végsőkig el kell menni, hogy ne érje sérelem mindazokat, akik áttértek és „a fajuk vagy népcsoportjuk nagy részének

[343] *A zsidóvita elvi alapjai.* BBÖM XXVII. 514–519.

nem kívánatos tulajdonságaiból becsületes igyekezettel iparkodnak kinevelni magukat". A törvény által sújtott embereknek viszont nem kínált vigaszt, sőt azt hangoztatta, hogy megpróbáltatásaikban a „zsidó szellem" nevében egykor elkövetett „bűnös tettek" is szerepet játszanak, és „a népek soká elfojtott haragja és elkeseredése néha meggondolatlan, féktelen és kereszténytelen hevességben tört utat". Az érintetteknek ezért „őszinte magábaszállást" javasolt a keresztény többség hibáztatása helyett. A szélsőjobboldaliakat a törvény kapcsán visszafogottságra intette, és saját történeti elsőbbségére hivatkozott: a nyilasok csak mostanában, a külföldi mintákat követve váltak heves antiszemitává, de korábban maguk is önfeledten élvezték a „zsidó destrukció" termékeit, a sajtó és a mulatóhelyek erkölcstelenségeit, amikor ő már óvta a nemzetet a magyar szellem és kultúra elzsidósodásától, igaz, velük ellentétben ezt nem gyűlöletből, hanem a kereszténység és a nemzet szeretetéből tette[344] – érzékeltette álláspontját. Mint láthatjuk tehát, Bangha határozott nemzetiszocialista- és nyilasellenessége mellett továbbra is ragaszkodott az „aszemizmus" tételeihez, amivel viszont a magyar közélet rendkívül erőteljes általános zsidóellenessége miatt már mérsékelt szereplőnek számított.[345]

Álláspontjának féloldalasságait jelzi az is, hogy mérsékeltek és a radikálisok egyaránt találtak benne felhasználható elemeket saját véleményük támogatására. Schneider Vencel szegedi ferences házfőnök például a keresztény hitre tért zsidók érdekeinek védelmében idézte azt a prédikációt, amelyet még 1919-ben hallott Banghától: eszerint ha a zsidókat megtérítik az evangélium számára, akkor a „zsidókérdés" magától megoldódik.[346] Blaskó Mária írónő, aki a páter révén sok konvertita lelki vezetésében működött közre, a kérdés szubjektív oldalára

[344] *A zsidókérdés körül.* BBÖM XXVIII. 556–560.

[345] Veszprémy 2017. 454.

[346] Páter Schneider ferences rendfőnök feltűnő nyilatkozata a zsidókérdésről. *Esti Kurir,* 1938. április 20. 5.

is rámutatott, kijelentve, hogy a zsidók megtérítésén dolgozó keresztények „a krisztusi szeretet szellemében lelki, szellemi közösségben" maradnak a konvertitákkal, és úgy érzik, a társadalom nem lehet igazságtalan velük szemben.[347] A másik oldalon viszont Tasnádi Nagy András igazságügy-miniszter a második zsidótörvény bizottsági vitájában egyházi tekintélyekre, köztük Banghára hivatkozva beszélt arról, hogy „a zsidóság a maga nagy tömegeiben nem akart s ha akart, sem tudott beleolvadni a magyar keresztény nemzeti életbe".[348]

A katolikus tömegpropaganda eszméje – és gyakorlata

Az újpogányság megerősödésére adott reakcióként Bangha sürgette, hogy egyháza és rendje végre szervezett keretek között foglalkozzon a tömegkommunikáció kérdésével. 1938-ban a jezsuiták általános rendi gyűlésére készülve külön emlékiratokban vázolta fel egy jövendő propagandaszervezet működésének lehetséges kereteit, amit szigorú központi irányítással, a rendtartományok közötti állandó együttműködéssel tervezett. Ez elviekben alkalmassá tette volna a szervezetet az újpogányság különböző árnyalatainak globális törekvéseivel való hatékony szembeszállásra. A magyar rendtartomány hivatalosan is a magává tette Bangha elképzeléseit, és javasolta a sajtó, a rádió, a mozi, a tömegtájékoztatás, a közoktatás, a társadalmi és munkásszervezetek egységes felhasználását a terv érdekében. A javaslat azonban túl haladó szelleműnek tűnt a rendi gyűlés konzervatív képviselőinek, illetve Ledóchowski rendfőnöknek. Ráadásul a totalitárius rendszerek által irányított országokban élők, elsősorban a német rendtársak kifejezetten veszélyesnek

[347] „Nekünk, nőknek kell a felburjánzott gyűlöletet kigyomlálni." *Magyarország,* 1938. május 8. 11.

[348] *Napi Hírek,* 1939. március 31.

tartották volna a propagandára vonatkozó elképzelések nyílt rögzítését. Mindennek következtében az eredeti javaslat szövegét lényegesen egyszerűsítették, és elhagyták a küzdelemben felhasználható tömegkommunikációs eszközök tételes felsorolását, amit Bangha komoly vereségként élt meg.[349] Ezután nem maradt más út a számára, mint a korábban már megkezdett „kis lépések" módszerének folytatása.

Az első fontos feladatot a katolikus újságírás szakmai színvonalának emelésében, a szakmai és világnézeti tudatosság fejlesztésében látta. Önkritikusan megállapította, hogy a világegyház nem ismerte fel idejében a kihívást, nem gondoskodott megfelelően az újságírók képzéséről, ezért változást sürgetett.[350] A kérdés kapcsán egy véletlen találkozás segítette: még 1934 augusztusában, Rio de Janeiróból hazatéve a *Conte Grande* hajón találkozott Giulio Supino olasz mérnök-matematikussal, aki világi szerzetesként a nyomdák vezetésével és lapkiadással foglalkozó Opera Cardinal Ferrari nevű „sajtószerzet" tagja volt.[351] A nemzetközi mintákat szem előtt tartva 1936-ban tett javaslatot a magyar Szent Pál Társaság létrehozására, amelyet egyfajta világiakból álló, de a szerzetesi közösségeket mintaként követő szervezetként képzelt el. Tervezetét azonban a hercegprímás egyházjogi szempontból – egyébként indokolt módon – aggályosnak találta, ezért a szervezet végül vallásos egyesületként, az eredetileg tervezettnél jóval szerényebb keretek között jött létre.[352] Tevékenységében 18 és 30 év közötti férfiak vehettek részt, akik a világi apostolkodás részeként népszerűsítették a katolikus sajtót, és missziós előadásokat tartottak.[353] 1936-ban Budapesten megnyílt a Baross utca 82. alatt a Pázmány papírkereskedés, amelyben a Társulat tagjai dolgoztak.[354] Az első lépések sikeresnek bizonyultak, erre utal legalábbis, hogy 1939-ben már egy missziós ház felépítésének igénye is felmerült az új tagok képzésére.[355] Később azonban, feltehetően az alapító halálának következtében, a kezdeményezés nyomtalanul eltűnt a forrásokból.[356]

Bangha azért is lépéseket tett, hogy az AC-t végre alkalmassá tegye a hatékony propagandamunkára.[357] 1937-ben a szervezet a katolikus sajtó olvasótáborának „organikus felépítését" tűzte ki célul, hogy a pápa óhajának megfelelően végre minden katolikus családba bevigye a katolikus sajtót. Ennek érdekében megkísérelte valamennyi egyházmegyében létrehozni a sajtószakosztályt, és minden espereskerületbe sajtóreferenst kineveztetni. Mivel a szervezők elégedetlenek voltak az AC bürokratikusnak tartott működésével, a sajtómozgalmat a legtöbb helyen kikapcsolták „az AC általános mozgalmaiból", és „külön akciókat" indítottak „csak a sajtóért".[358] Az erőfeszítések részeként a fővárosban például egyes iskolákban szülői értekezletekre hívták be a szülőket, ahol a „destruktív" lapok veszélyeiről próbálták meggyőzni őket.[359] Az összkép azonban nem változott sokat: a sajtómozgalom nem tudta megnyerni magának az egyházközségeket, így továbbra is csak kampányszerű akciókra vállalkozhatott, amelyek nem voltak képesek tartós hatást gyakorolni. Az érdi esperesi kerület 1937-es jelentése szerint például: „az egyházközségek többé-kevésbé nem veszik komolyan a kat[olikus]

---

[349] Molnár–Szabó 2010. 143–158.

[350] Bangha Béla: Sajtójával él vagy bukik a magyar katolikusság. *Sajtószemle*, 1938/5–6. 1–3.

[351] Bangha 1934. 234.

[352] Molnár–Szabó 2010. 131–133.

[353] A Szent Pál Társulat. *Magyar Kultúra*, 1939/17. 98.

[354] Közlemények. *Magyar Kultúra*, 1936/11. 356.

[355] Szent Pál Társulat. *Sajtószemle*, 1939/2. 5.

[356] Molnár–Szabó 2010. 133.

[357] Szilágyi Csaba: Bangha Béla, a sajtóapostol. In Molnár Antal–Szilágyi Csaba szerk.: *Múlt és jövő. A magyar jezsuiták száz éve (1909–2009) és ami abból következik* 56.

[358] Új honfoglalás. *Sajtószemle*, 1937/1. 1.

[359] Keresztény szülői értekezletek az iskolákban. Napirend: harc a polgári és szocialista sajtó ellen. *Népszava*, 1937. március 3. 8.

szervezkedés ügyét és nagyon könnyen a »lehetetlen« alapjára helyezkednek." A szerző ugyan bizakodva állapította meg, hogy a német katolicizmust eddig a hitlerizmus sem tudta lehetetlenné tenni, ám hozzátette: „Ne adja az Isten, hogy saját bőrünkön tapasztaljuk tehetetlenségünk következményeit."[360]

A páter és támogatói továbbra is abból indultak ki, hogy a hívek a szilárd elvi elköteleződés hiánya miatt hanyagolják az egyházi lapok olvasását, amire a határozott propagandamunkában vélték megtalálni az ellenszert. 1938-ban a *Sajtószemlé*ben arról írtak, hogy Hitler politikai sikereinek titka a minden párttag számára kötelező pártsajtó volt, ezért, ha az egyház gyakorlati hitéletet, „keresztény és nemzeti szellemű megújhodást" akar, akkor a hívek áldozatkészségével és állandó propagandával kell a védelmi harc fegyverét, a katolikus sajtót kiépíteni.[361]

Bangha támogatta az 1938-ban végrehajtott állami laprevíziót, amelynek következtében számos tekintélyes baloldali-liberális sajtótermék volt kénytelen beszüntetni megjelenését. Az állami sajtópolitika iránti egyetértését azzal is kifejezte, hogy tagságot vállalt a frissen felállított Sajtókamara fegyelmi bíróságában.[362] Attól viszont félt, hogy az új helyzet hamis biztonságérzetbe ringatja hittestvéreit, ezért 1940-ben a *Magyar Kultúra* hasábjain közreadta gondolatait az új sajtóviszonyokról. Egyrészt megelégedését fejezte ki, amiért az állam „alapos tisztogatást" hajtott végre a „destruktív" sajtó ellen, és megszüntette a sajtópiacon korábban érvényesülő „zsidó egyeduralmat". Ugyanakkor ezzel szerinte nem szűnt meg a katolikus sajtóprobléma, hiszen csak annyi történt, hogy a viszonyok átalakulása folytán kicserélődtek az ellenfelek. Ezután három fő veszélyforrást nevezett meg.

Az első „a fél-keresztény, elvizenyősített kereszténységet hirdető vagy csak éppen antiszemita alapon álló »keresztény« irány", amelynek képviselői nem tudták elviselni, hogy „a keresztény napisajtó kimondottan keresztény, sőt katolikus kézben maradjon", ezért saját lapokat adtak ki. Ezzel egyértelműen az Antal István-féle dömpingsajtó orgánumaira utalt.[363] Elismerte ugyanakkor, hogy ez az irányzat sikeresnek bizonyult, „hiszen valamiféle kereszténység – legalábbis antiszemitizmus és antikommunizmus értelmében – kellett, de katolikus és éppen egyházias kereszténység nem kellett" a tömegeknek. A második veszély az „álkeresztény sajtó", vagyis a nyilas újpogányság orgánumai. Ezek ugyan valamiféle pozitív kereszténységről beszélnek, de ezen „mást nem értenek, mint egy újpogány faji önimádást, külföldi példákról lemásolt zavaros keresztényellenes elméleteket". Úgy vélte, hogy követői sok esetben nem rosszhiszemű, inkább csak megtévesztett, könnyen befolyásolható személyek, ami jelzi a nemzetiszocializmus veszélyességét: „Az emberek nagy része mindig a radikalizmust keresi, mindenben a szélsőségekért rajong. Tegnap szélső szocialista volt, ma mindennap hét zsidónak inná vérét. Itt pedig ezt kap: radikalizmust. Ezúttal keresztény jelszó alatt: azt mondják neki, csak az keresztény, aki radikálisan egyházellenes és radikálisan antiszemita." Úgy vélte, hogy ez az irányzat már kezd veszíteni befolyásából, de még mindig sok híve van, ezért a katolikus sajtó egyik legfőbb feladata a nyilasokkal rokonszenvezők felvilágosítása arról, hogy „amit ők követnek, az nem kereszténység, hanem annak éppen az ellenkezője".

Végül a harmadik probléma véleménye szerint a „felekezeti elmosódás", vagyis az, hogy a katolikus hívek nem követik egyházuk előírásait, mert öntudatlanul és be nem vallottan, de inkább protestáns gondolkozást követnek, az egyház helyett a nemzetet, a vallás helyett az evilági boldogulást tartják fontosnak. Ebből a

[360] SzfvPL 540/B. Az érdi espereskerület sajtójelentése, 1937. november 29.

[361] Hitler titka. *Sajtószemle,* 1938/5–6. 6.

[362] Szeptember 1-től kezdve csak kamarai tag lehet újságíró. *Magyar Nemzet,* 1939. június 24. 6.

[363] Klestenitz Tibor: A Központi Sajtóvállalat Gömbös Gyula miniszterelnöksége (1932–1936) idején. In Klestenitz Tibor–Sz. Nagy Gábor szerk.: *Médiatörténeti tanulmányok 2014.* Budapest, 2015, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 193–234.

sajtó terén az következik, hogy: „Unottan tolják félre a *Nemzeti Újságot*, mert abban sok a »papos«, értsd: katolikus, egyházias dolog; azért részesítenek előnyben mindenféle más, »keresztény« újságot, mert abban kevés szó esik az Egyházról és katolikus kérdésekről." Bangha mindennek következtében azt tartotta az egyházi sajtó elsődleges feladatának, hogy öntudatra ébressze a katolikus tömegeket. Hangsúlyozta, hogy ez nem jelenthet állandósult felekezeti viszálykodást, hiszen az többet ártana, mint a hallgatás. A követendő taktikát inkább a következőben látta: „Emeljük ki a katolikus gondolat szépségeit minden civódás és veszekedés nélkül; mutassunk rá mindig újra a mi tételeink ésszerűségére, krisztusi eredetére, nélkülözhetetlenségére és magasztosságára. Ez jobban hódít, az ellenfél hadállásait jobban gyengíti, mintha napestig egy-egy kiszólásukkal szemben védekezünk."[364]

A sajtófronton vívott küzdelmeit mintegy kiegészítette a könyvkiadás terén végzett tevékenysége. A harmincas években indította útjára a *Magyar Kultúra Könyvei* című sorozatot, amely katolikus esszéisták időszerű kérdésekkel foglalkozó munkáit adta közre, bemutatva a nyugati katolikus áramlatokat, az európai politikai helyzetet, világnézeti kérdéseket, a katolikus világirodalmat. Továbbvitte a még a tízes években megkezdett, a tömegeket megszólító sorozatokat (*Kis Könyvtár, Világosság felé*) is, a *Hit és Világnézet* című sorozatban pedig a *Magyar Kultúra* válogatott hitvédelmi cikkeit terjesztette tömegesen.[365]

*A **Világhódító kereszténység** – elmélet és gyakorlat*

Élete végéhez közeledve Bangha megírta utolsó nagy, összefoglaló munkáját, amelynek alapötlete már innsbrucki egyetemi évei alatt megfogalmazódott. A *Világhódító kereszténység*,

---

[364] Bangha Béla: A mai katolikus sajtóprobléma. *Magyar Kultúra*, 1940/6. 83–85.

[365] Aradi Zsolt: A Magyar Kultúra huszonöt éve. *Magyar Lapok*, 1938. február 6. 13.

amelynek gondolatmenete nagyban támaszkodott korábbi, *Welt und Überwelt* című német munkájára, 1939 végén jelent meg. A könyv annak bemutatására vállalkozott, hogy milyen gyakorlati módszerekkel kísérelhetik meg az apostoli lelkületű katolikusok a világ visszavezetését Krisztushoz. Az éppen csak megkezdődő második világháború hátterében a világnézetek csatáját látta. Helyzetértékelése szerint a katolikus Lengyelország megsemmisülése a nemzetiszocialista Németország és a bolsevik Szovjetunió szövetségével szemben előrevetíti „a keresztény élet és kultúra szörnyű beszűkülését" és „egy új világszövetség létesítését, amely minden eddiginél céltudatosabban kísérli majd meg a kereszténység likvidálását Európának egyharmad területén. Ez a likvidálás történhetik brutális ázsiai módszerekkel, vagy színre finomultabb s rejtettebb formában: a cél mindkét esetben azonos lesz."

A híveket arra buzdította, hogy tegyenek meg mindent az „evangélium szelíd uralmának" megvalósításáért, ami természetesen semmiképpen nem jelentene „teokráciát és klerikális világimpériumot". A feladat igen nehéz, ismerte el, hiszen az ellenfél babonaként és ostobaságként kárhoztatja a kereszténységet, a közéletben uralomra jutottak a vallásellenes irányzatok. Ennek következménye a társadalmi és erkölcsi élet elkereszténytelenedése, az állam és a nemzet istenítése, a túlzott nacionalizmus. Ennek ellenére a kereszténység még sok erőforrással bír, még úgy is, hogy hívei jelentős része nem eléggé öntudatos. Úgy vélte, hogy a katolikusok mintegy húsz százaléka névleges hívő, negyven-ötven százalékuknak csak alkalmanként válik fontossá a vallás, húsz-harminc százalékuk valóban vallásos, de inkább csak hagyománytiszteletből, és legfeljebb tíz százalékuk a „valódi" öntudatos katolikus, ennek is legfeljebb a fele értelmiségi. „A fogyatékos alapozású és kiműveltségű hit addig jó, amíg senki sem bántja. Támadás és üldözés esetén az öregebbje talán megmarad ezen az alapon is, az ifjúság azonban az ellenség ölébe hull" – figyelmeztetett. (Mint láthatjuk tehát, 1923-as helyzetértékeléséhez képest ezen a téren nem érzékelt javulást.) És míg gyakran maga a klérus sem tesz semmit a helyzet javí-

tására – hiszen sokszor a papok képzése sem megfelelő –, a totalitárius ideológiák óriási tömegek felett szereznek befolyást a propaganda segítségével. Bangha szerint ebben a küzdelemben a kereszténység sikertelensége „jórészt a mi igyekezetünk, módszereink helytelenségén múlik". Ez pedig elsődleges fontosságú kérdés, hiszen az egyház fő erőforrása híveinek támogatása, az pedig a helyzet teljes félreismerésére vall, hogy egyesek „még mindig kapitalista vagy feudális tényezők pártfogásában találják az egyházi élet számára az üdvösséget". Ezért szükségszerű a katolikus tömegpropaganda megteremtése, hiszen a tömegek felfogása elsősorban „külső hatóerők", azaz a propaganda révén befolyásolható. A hagyományos módszerek már rég nem elegendőek a tömegek megszólítására, hiszen a világ nagyjából százezer templomában, átlagosan ötszáz fő részvételével számolva, a heti prédikációk ötvenmillió embert érnek el – míg a világ ötvenezer napilapja heti 1,4 milliárd példányban fogy el. A katolikusoknak pedig a kívülállókkal is meg kell értetniük magukat, befolyásolniuk kell a teljes közvéleményt – különben (az egyébként 1933 előtt legendásan jól szervezettnek és hatékonynak tartott) német katolicizmus sorsára jutnak.

Első lépésben a katolikus közfigyelem felrázását, a hívek öntudatának megerősítését javasolta. Erőteljes hitvédelmi képzést sürgetett, amely még „bizonyos öntevékeny hitvédelemre is" képessé tesz, hiszen a jövőben könnyen előfordulhat, hogy betiltják a hitoktatást, üldözik a papokat, a híveknek ekkor magukra hagyatva kell fenntartaniuk a hitéletet. Külön kiemelte a klérus részéről a megfelelő hangvétel fontosságát, a „katedrai fölényeskedés" elkerülését, és az őszinte közvetlenség értékét hangoztatta. Önkritikusan elismerte, hogy ezen a téren a protestánsok sokszor fölülmúlják a katolikusokat, hiszen lelkészeik jobban érzik a hódítás szükségességét, és jobb szónoki képzést kapnak, amivel megnyerik hallgatóikat, „míg a katolikusok gyakran megrekednek „az egyházjogi és egyházfegyelmi külsőségek útvesztőiben". Az alkalmazható módszerek között kiemelte a hagyományos prédikációkat és konferenciabeszédeket, és elismerte, hogy a katolikus sajtó hatóköre korlátozott, hiszen a közönség nem kedveli a „paposnak" kikiáltott újságot. Ennek ellenére már puszta léte is nagy értéket jelent, hiszen mérsékli az ellenfelet, és „érvei s közlései a katolikus olvasókon keresztül a köztudatba jutnak, és azokat így bizonyos fokig a nyilvánosság is tudomásul venni kénytelen". A film szintén hatalmas eszköze lehetne a kereszténység propagandájának, ha a készítők ügyelnek rá, hogy a művészi feldolgozásnak „arányban kell állnia a téma mindent felülmúló magasztosságával". A rádió egyetemes eszköz, átlépi az országhatárokat, ezért az állami adókon népszerűsíteni kell az egyházi tanítást, sőt katolikus rádióvállalkozásokat is kell szervezni. Emellett a katolicizmusnak erőt kell mutatnia, hiszen a „jogvédő és jogkövetelő tömegmegmozdulások egy-egy szembeötlő támadással, sérelemmel, veszéllyel szemben" nagyon hatásosak. Az egységesítés érdekében erőteljes belső szervezőmunkára van szükség: minden városban akcióközpontot kell létrehozni, amely figyeli a város vagy országrész közoktatását, közéletét, sajtóját, irodalmát, filmjeit, rádió-előadásait, a reklámokat, és akcióba lép, ha kell. Az egyházi sajtónak be kell számolnia a híveket érő atrocitásokról, nemzetközi vallásszabadság-védő ligát kell létrehozni, akár minden keresztény felekezet részvételével.

Bangha komoly kritikával illette, hogy még a katolikus egyház sem igazán nemzetközi, hiszen tagjai elsősorban a nemzeti igényeket követik, és inkább meg sem vitatják az őket megosztó politikai kérdéseket. Ezért különösen fontosnak ítélte a korkérdések keresztény alapokon álló tisztázását. A jó példát az Amerikai Egyesült Államok pragmatikus gyakorlatában vélte megtalálni: „Amerikában is van izzó hazaszeretet, de a faji együvétartozás minden fogalmi eleme nélkül, sőt a történeti hagyományok közösségének is lényegesen kisebb szerepével. Amiért bizonyos nemzeti túlfűtöttség alapján mi Európában véres háborúkat vívunk, azért Amerika egyetlen zászlóaljat sem áldozna fel. Ott az államtól közbiztonságot, jogvédelmet, kultúratámogatást s szabadságbiztosítást várnak, nem presztízst, nyelvi vagy faji délibábok kergetését vagy éppen patetikus hősködést, vagy nyelvterületek szerint való elhatárolást!" Ezért

azt sürgette, hogy vonják revízió alá „azt a hazafogalmat és hazafiságeszmét, amely a szűk határok közé szorult nyelvi, történeti és népi sajátosságaihoz szívósan ragaszkodó európai nemzetgomolyag kicsinyes súrlódásainak túlzottra nőtt árnyéka". A közgondolkodás megfelelő irányba való formálása érdekében a katolikusoknak kézbe kell venniük a kulturális munka irányítását, például a tudósok képzését, a céltudatos irodalompolitikát, sőt még a művészeteket, például a templomépítészetet is a világnézeti hódítás szolgálatába kell állítani. Általános feladatnak tartotta a katolikus nép szellemi színvonalának emelését is. A liberális és az újpogány propaganda alacsony színvonala szerinte arra utal, hogy a világnézeti ellenfelek alacsonyra értékelik a keresztény tömegek szellemi nívóját, és sikerük azt mutatta, hogy sajnos sokszor igazuk is volt.

Határozottan kiállt a politikai állásfoglalás szükségessége mellett. Elismerte ugyan, hogy a pártpolitika művelése nem lehet minden hívő feladata, viszont a vallás és erkölcs kérdéseiben, például a házasságjog, az iskolaügy, a közerkölcs kérdéseiben mindenkinek helyt kell állnia – vélte. Sürgette, hogy a vezető katolikusok párt feletti szellemben tartsanak rendszeres egyeztetéseket a tennivalókról, a program végrehajtásáról pedig az AC gondoskodjon. A nemzeti szervezkedés mellett elengedhetetlennek tartotta a nemzetközi katolikus kapcsolatok kiépítését. „Tűrhetetlen, ha egy elvakult sovinizmus még Krisztus gyermekeivel is el tudja hitetni, hogy a nemzet, a faj, az állam az első, s csak aztán jöhet az Isten s az ő parancsai" – írta, de egyúttal hangsúlyozta, „esztelen és nemzetáruló pacifizmus" helyett a keresztény igazságon alapuló békére van szükség. Ehhez önkritikusan hozzátette, egyelőre kicsi a veszélye annak, hogy a hívek túlzásokba esnek a nemzetköziség terén, sőt inkább attól kell tartani, hogy a katolikusok „túlzott sovinizmusa a megértés és békeszerzés minden kísérletét eleve megakasztja.

Erőteljes szociális munkát is kívánt, hiszen minél inkább képes az egyház szociális egyensúlyt teremteni, hívei annál inkább ragaszkodnak hozzá, és fordítva. „Mély és végzetes a tömegek elidegenülése az egyháztól, ahol ennek képviselői a nép

nyomorát, szenvedéseit és támasztalanságát részvéttel bár, de tétlenül nézték, ahol a kereszténység a feudális vagy kapitalista világrend haszonélvezőinek leplezője, védője és érdekszövetségeseként állt a tömegek szeme előtt" – figyelmeztetett. Ugyanakkor az egyházi vagyon védelmében azonnal leszögezte: „Szociális munka nem annyi, mint vagyonfelosztás". Az első lépést az erőteljes szolidaritás érzetének megteremtésében látta, hogy az emberek a saját boldogulásukat ne mások nyomorba döntése árán akarják elérni. Alapvetőnek tartotta, hogy mindenki, aki akar, dolgozhasson, a munkát fizessék meg tisztességesen, az önhibájukon kívül bajbajutottakat pedig megfelelően támogassák. Az ideális célt a *Quadragesimo Anno* megvalósításában látta, illetve addig is a legkiáltóbb társadalmi igazságtalanságok megszüntetésében.

Ezután a protestánsok iránti közeledés és a katolikus egyházba való visszatérésük szellemi előkészítésének fontosságáról írt, az önkritika fontosságára figyelmeztetve: „Mutassunk rá, miben hibáztak az egyház képviselői s miben volt igazuk. Az igazságnak ez az őszinte feltárása maga lesz a leghatásosabb propaganda." Ugyanakkor az ökumenikus mozgalommal kapcsolatban is óvatosságra intett, és felszólalt a jövendő egység elsekélyesítése, merő lelki unióvá, felekezeti békévé és kölcsönös megbecsüléssé való „ellaposítása", illetve a felekezeti közömbösség veszélyei ellen.

Úgy vélte, hogy a felvázolt program végrehajtásának adottak a tárgyi feltételei, csak a módszeren és az erős akaraton múlik a megvalósítás. XI. Pius *Divini Redemptoris* kezdetű enciklikáját idézve figyelmeztetett: a keresztény hit és művelődés alapjainak megvédelmezése elsőrendű feladat. „Ellenfeleink látszólagos túlsúlyával szemben a mi oldalunkon az igazság s az erkölcsi értéktöbblet verhetetlen fölénye küzd, amely abban a pillanatban győz a tömegek lelkén, mihelyt méltóképpen ki tudja fejteni érveit, s az emberek elé tudja tárni kincseit."

Ugyanakkor könyve következő részében a hagyományos lelkipásztori munka további modernizálását is égetően szükségesnek ítélte, és megismételte már sokszor megfogalmazott

javaslatait a megfelelő méretű, jól ellátható plébániák létrehozásáról, illetve a modern pasztorációs módszerek – így az egyházközségek, a családlátogatás, a hivatások külön pasztorálása, a misszió, a zarándoklat, a katolikus napok és az egyesületszervezés – jelentőségéről. „Csak akkor és ott lendült fel a katolikus élet, amikor s ahol mind a két oldalon egyszerre indult a munka: a lelkipásztorkodás elmélyítésében s az újszerű eszközök használatában."

Ezután a nagyszabású propagandamunka magyarországi esélyeit mérlegelte, és nagy fokú optimizmusról tett tanúbizonyságot. Szerinte a bolsevizmus 1919-es bukása után az ország a „pozitív kereszténység" útjára lépett, és nem állt meg a pusztán fajilag értelmezett kereszténység, a fajvédelem eszmekörében, mint a német nemzetiszocializmus. Véleménye szerint a zsidóság szellemi befolyása megszűnt a zsidótörvények hatására, az EMSZÓ és a KALOT munkája nyomán pedig csaknem teljesen „köddé foszlott" a szociáldemokrácia. A keresztény sajtó komoly befolyásra tett szert, az *Új Nemzedék* az egyik legolvasottabb lap, a Sztranyavszky-ügy pedig jól jelzi erejét. Fontos erőforrás a magyar lélek militarizmusa: a magyar katolicizmus nem befelé forduló, kontemplatív jellegű, nem riad meg az egyházi érdekek közéleti képviseletétől. A hierarchia nyitott a lentről érkező, valóban jobbító szándékú javaslatokra, ezzel szerencsésen hozza be az egyház életébe a demokratikus elvet.

Ugyanakkor komoly gondnak látta az erők nem megfelelő megosztását, azt, hogy a pasztoráció, az oktatás, továbbá a karitász és az adminisztráció mellett az erőforrások mindössze 1-2 százaléka jut minden másra, noha az egyházvédő, propagandisztikus, kultúraalakító feladatokra szinte egy teljes hadsereget kellene beállítani. És miután az elvégzendő feladatokhoz viszonyítva aggasztóan alacsony a papság létszáma, új munkatársakat kell bevonni, elsősorban az AC elkötelezett tagjait. Az önkéntesek megfelelő pasztorálása és személyre szabott képzése mellett a gyakorlati ismeretek átadását, illetve fizetett állások létrehozását is sürgette a szakszerű apostolkodás feltételeinek megteremtésére. A racionalitás jegyében ezután komoly

tabunak számító problémákat vetett fel: a történelmi fejlődés következtében az egyes egyházmegyék között az erőforrások egyenlőtlenül oszlanak meg, egyesek dőzsölnek, mások komoly gondokkal szembesülnek. Ezt a helyzetet pedig rendezni kell, több arányosság és célszerűség szükséges – mutatott rá. Úgy vélte, hogy ez nemcsak nemzeti, hanem nemzetközi keretek között is igaz. Ilyennek tartotta a papképzés ügyét is, hiszen míg egyes országokban rengeteg a kispap, Buenos Airesben viszont megtörtént, hogy 8-9 egyházmegye részére egy évben mindösszesze egyetlen papot szenteltek fel. „Az újkori egyházfejlődés, de bizonyos fokig az egész egyházfejlődés is a kormányzat központosításának jegyében alakul" – hangsúlyozta. És mivel egyre több a globális kihívás, meg kell találni a módját, hogy „minden túlzott centralizmus mellőzésével s az egyéni és helyi mozgásszabadság fölösleges gúzsbakötése nélkül közös akciók indulhassanak középponti vezetés, irányítás, ha kell, kezdeményezés és ellenőrzés alapján. [...] Ennek a vezetésnek éppen a hódítás érdekében s az egyház népszerűségének s tekintélyének helyreállítása végett meg is kell szerettetnie magát." Végezetül sürgette, hogy azonnal kezdjék meg „a nagystílű igazságvédelem" megalapozását, „különben minden elveszett!"[366]

Bangha életműve összegzéseként tekintett a könyvre, amelyet igyekezett megismertetni a világ katolikus nyilvánosságával. Erre a művére támaszkodott például a laibachi (ljubljanai) Krisztus király-kongresszuson német, olasz és francia nyelven elmondott beszédének gondolatmenete.[367] De a külföldi kiadásokat is igyekezett előkészíteni: az első félszáz oldalt maga fordította, illetve dolgozta át németre. (Igaz, munkájával nem volt elégedett, ekkor már „túl fakónak" találta német stílusát.[368]) 1940 januárjában tárgyalt az olasz fordításról, amiben komolyan bátoríthatta, hogy a Rómából hazatérő Huszár Károly

[366] *Világhódító kereszténység.* BBÖM XXX.

[367] Budapest-Kollégium. *Provinciánk Hírei,* 1939/5. 1.

[368] Molnár–Szabó 2010. 316.

magával hozta XII. Pius pápa üzenetét, aki minél előbb olvasni akarta az olasz változatot.[369] A francia kiadás előkészítését rendtársa, Pierre Chaillet egyengette,[370] a fordítás elkészítésére pedig a fiatal irodalmárt és újságírót, Dénes Tibort szemelte ki, akivel még fordítópróbát is kívánt végeztetni.[371]

Fiatalabb rendtársa, Nagy Töhötöm úgy vélte, hogy a *Világhódító kereszténységgel* Bangha új utakra lépett, hiszen felismerte, hogy arra a speciális apologetikai munkára, amely szónokként naggyá tette, nincs többé szükség, és a szervezőmunka szerepe vált elsődlegessé: „az életre ébresztett katolicizmust [...] össze kell fogni organizmussá és szervezetté".[372] Varga László viszont két évtized távlatából úgy látta, hogy a könyv megjelenésekor tulajdonképpen megkésett volt, hiszen a történelmi helyzet következtében ekkor „már tenni nem, csak halni volt esély". A mű hiányai azonban szerinte mégis a páter nagyságáról tesznek tanúbizonyságot, hiszen ritka az olyan ember, aki „haldóva is ennyire akarja szolgálni az életet".[373] Egy harmadik rendtársa, a szociológus Morel Gyula 1980-ban jelentős részben még mindig érvényesnek találta a *Világhódító kereszténység* egyházkritikáját, ám úgy vélte, hogy a felvázolt megoldási javaslatok menynyiségi szemléletük és a közéleti jelenlét javasolt formái miatt elavultak a második vatikáni zsinat utáni egyházban.[374]

Életének utolsó hónapjaiban Bangha a nagy távlati tervek gyakorlati megvalósítására is gondolt: ennek eredményeként jelent meg 1940-ben *Világnézeti válaszok. Korszerű vallási kérdések és ellenvetések megvilágítása* című könyve, amely jelen-

[369] Bíró Bertalan: *Megjegyzés.* BBÖM XXX.

[370] Molnár–Szabó 2010. 315.

[371] OSZK Levelestár, Bangha Béla Dénes Tiborhoz, 1940. január 9.

[372] Petrás 2019. 39.

[373] Varga 1960. 248.

[374] Morel Gyula: Bangha Béla életműve. A „Világhódító kereszténység" mai szemmel. In Szabó Ferenc szerk.: *Kortárs magyar jezsuiták.* I. kötet. Eisenstadt, 1991, Prugg Verlag, 179–194. Vö. Molnár–Szabó 2010. 160.

tős piaci sikernek bizonyult, pár hét alatt több ezer példány fogyott el belőle. A *Dél-amerikai Magyarság* tudósítása szerint „az egyre erősebb náciellenes budapesti hangulatra jellemző, hogy országszerte napok alatt meglepő példányszámban kapkodták szét Bangha Béla jezsuita atyának egy tanulmányát, amelyik a fajelmélet ellen szállt síkra. Még pedig a protestánsok is, nemcsak katolikusok."[375]

A sikerhez a könnyű olvashatóság is hozzájárulhatott, hiszen a munka újszerűnek ható, kérdés-felelet formában megfogalmazott fejezetekre tagolódott, előképe az ausztrál Leslie Rumble munkássága volt.[376] Rumble eredetileg anglikán vallását hagyta el a katolicizmusért, majd lett a Jézus Szent Szívének Issouduni Misszionáriusai rend tagja. Az 1928-as sydney-i eucharisztikus világkongresszusra készülve indította el gyorsan népszerűvé váló rádióadását Question Box címmel, amelyben a hallgatóktól érkező kérdéseket megválaszolva ismertette a katolikus tanítást, és oszlatta el az azzal kapcsolatos félreértéseket. Rumble tudatosan törekedett arra, hogy az átlagember számára is jól érthetően fogalmazzon, és sikeréhez hozzájárult, hogy protestáns gyökereinek köszönhetően jól megértette a más felekezetű kérdezők gondolkodásmódját. Műsora, amelynek alapján több könyv is készült, annyira népszerűnek bizonyult, hogy egészen 1968-ig folytatódott.[377] Ezt a mintát követve Bangha a *Világnézeti válaszokkal* arra törekedett, hogy a gyakorlatban is megvalósítsa a katolikus tömegpropagandát, és felruházza a világiakat a várható világnézeti küzdelmekben szükséges tudással.[378]

[375] Budapest legkeresettebb könyve Bangha páter fajelméleti tanulmánya. *Dél-amerikai Magyarság,* 1940. január 27. 2.

[376] Bíró Bertalan: *Megjegyzés.* BBÖM XI.

[377] Edmund Campion: Rumble, Leslie Audoen (1892–1975). In John Ritchie–Diane Langmore szerk.: *Australian Dictionary of Biography.* XVI. kötet. Melbourne, 2002, Melbourne University Press.

[378] *Világnézeti válaszok.* BBÖM XI.

A könyv fő súlypontját a nemzetiszocializmussal szembeni állásfoglalás adta. „A mai újpogányság úgyszólva a maga teljességében átvette a zsidó szocializmustól a vallás- és egyházgyűlöletet. Ha hivatalosan nem vallja is be szívesen, de minden intézkedésével támogatja a vallásellenes agitáció szélsőségeit" – írta.[379] A szándékot a vallás faji érdeknek való alárendelésére őrületként és istenkáromlásként kárhoztatta, és arra figyelmeztetett, hogy az összes európai nép fajkeveredés eredménye, ezért mindenki, aki elfogadja az „idegenből importált gyermekmesék"-et, és „tiszta magyar fajról" beszél, az „álmodik vagy hazudik". „Az egész faj-mítosz nem egyéb, mint vásári trükk, politikai lépvessző, amelyet tudományosan képzett elmék egy pillanatig sem vesznek komolyan", állapította meg, sőt leszögezte, hogy a tudományos kutatások szerint a fajok keveredése nemhogy nem kártékony, hanem egyenesen előnyös hatású – ennek kapcsán zsidó származású antirasszista tudósokra, például az antropológus Franz Boas-ra és Franz Weidenreichra[380] hivatkozott. Az „ősmagyar vallás" híveivel szemben szintén határozottan állást foglalt, azzal érvelve, hogy arról valójában „nagyon keveset, jóformán semmit sem tudunk. Mindenesetre elég alacsonyrendű lehetett, ha animizmusból vagy bálványimádásból állt. Olyan ősi vallásra, amelyről alig tudunk valamit, ráépíteni egy nemzet lelki világát már ebből az okból sem lehet."[381]

Bangha munkájában emellett részletesen kifejtette a katolicizmus és a Habsburg-dinasztia történelmi szerepéről, a zsidósággal szembeni „egészséges antiszemitizmus" és a térítés egyidejű szükségességéről, a protestantizmussal való egység szükségességéről korábban már ismertetett nézeteit. Komolyabb újdonságot az egyházi földbirtokok kérdésében elfoglalt álláspontja jelez. A *Világhódító kereszténységben* még csupán

[379] *Világnézeti válaszok.* BBÖM XI.

[380] Cristopher M. Hutton: *Race and the Third Reich: Linguistics, Racial Antropology and Genetics in the Dialectic of Volk.* Cambridge, 2005, Polity Press, 154.

[381] *Világnézeti válaszok.* BBÖM XI.

– ködös megfogalmazásban – arról írt, hogy egyfajta „szerencsés átrendezés" a földbirtokok terén előnyös lenne az egyház számára.[382] A *Világnézeti válaszokban* viszont már az óvatos elmozdulás jeleként annak a felfogásának adott hangot, hogy „az egyház bizonnyal nem zárkózik el az egyházi vagyon állagának olyan rendezésétől, amelyet a nemzet létérdeke követel, főleg ha az ilyen átrendezéssel az egyházi vagyonnak célvagyon-jellege kifelé is még jobban kidomborodnék. Ez elsősorban formai kérdés. Lényeges azonban, hogy az ilyen átalakítások esetén az egyházi vagyonnak sem állagát, sem biztonságát ne veszélyeztessék, s az egyházi vagyonhoz mint közérdeket szolgáló vagyonhoz ne legelőször, hanem inkább legutoljára nyúljanak."[383]

A kérdésben annak ellenére igen konzervatív álláspontot foglalt el, hogy már a harmincas évek elején kijelentette: „ha a parasztságot is elveszíti az egyház, ötven Prohászka se tudja majd visszahódítani".[384] Véleménye ebben a tekintetben összhangban állt az egyházi hierarchia felfogásával,[385] ám nézetei a harmincas évek közepére – feltehetően az ifjabb nemzedékek hatására – lassú változásnak indultak. 1935-ben például a fiatal közgazdász és parlamenti képviselő, Matolcsy Mátyás, aki ekkor még a kormánypárt tagja volt, felkereste a pátert, és másfél órán keresztül magyarázta neki, hogy „az egyháznak kell elöl járnia a földreformban, mert az egyház minden cselekedetének nagy jelentősége van. [...] Vigyázni kell arra, hogy ne támadjon szakadék a nép és az egyház között, mert ennek tragikus következményei lennének." Matolcsy annak lehetőségét vetette fel, hogy az egyház tartsa meg a tulajdonjogot, de földjeit örökbérlet formájában parcellázva adja ki a katolikus gazdáknak.[386] Még fontosabb lehetett a fiatal jezsuita rendtársak, így a mun-

[382] *Világhódító kereszténység.* BBÖM XXX.

[383] *Világnézeti válaszok.* BBÖM XI.

[384] Vida István: Keresztények a magyar közéletben. *Katolikus Szemle,* 1978/3. 204.

[385] Bartha Ákos: Katolicizmus és földreform. *Kommentár,* 2020/1.

[386] Beszélgetés a reformképviselővel. *Pesti Napló,* 1935. június 2. 7.

kásmozgalmakba bekapcsolódó Varga László és az agrárifjúságot szervező Kerkai Jenő hatása.[387] Bár az utóbbi által irányított KALOT nem dolgozott ki részletes földreform-koncepciót, de a szervezet 1938-as programja utalt arra, hogy egy jövendő földreform során az egyházi birtokokat sem kívánják megkülönböztetett eljárásban részesíteni.[388] Varga szerint Bangha rendtársai szociális mozgalmait „a maga iskolájának tekintette és szüntelenül dicsérte", és a fiatalok mindig számíthattak a támogatására, ha a „magas helyekkel" szemben meg kellett védeni magukat.[389] Ezt – ellentétes előjellel – megerősítik Esty Miklós feljegyzései is, aki attól tartott, hogy a Bangha–Kerkai–Varga-triász „sok nehéz órát fog szerezni a püspöki karnak,"[390] és aggodalommal figyelte Bangha törekvéseit egy szegedi katolikus gyűlés összehívására, ami szerinte csak arra lett volna jó, hogy „Varga és Töhötöm SJ-ek mégis nagygyűlés keretében mondhassák el lázító beszédeiket".[391]

A Nagy Kapu bezárul

Bangha utolsó korszakát az elmúlásra való felkészülés és a megfeszített alkotómunka egyszerre jellemezte. Az egyházának tanításait a nyilvánosság előtt mindig a legnagyobb energiával védelmező jezsuita naplóbejegyzéseinek tanúsága szerint a biztos halál tudatában megismerte a „megkísértett hit" állapotát: azt a modern korban sok hithirdetőt érintő tapasztalatot, „hogy saját hívő meggyőződése mennyire kiszolgáltatott a hitetlenség támadásaival szemben".[392] A Jézus Társasága megalakulásának négyszázadik évfordulójára készülő kötet szerkesztése mellett megkezdte munkáinak összegyűjtését, miután a Szent István Társulat felajánlotta, hogy közelgő hatvanadik születésnapja alkalmából 24 kötetbe rendezve kiadja összes műveit. A szerződést a jezsuiták nagyon kedvezőnek ítélték, a kiadó vállalta, hogy minden kötetet legkevesebb háromezer példányban jelentet meg.[393] Bangha ugyanakkor nemcsak összegyűjtötte, hanem szelektálta is korábban alkotott írásait. Erre egyrészt terjedelmi okok kényszerítették, hiszen a kiadó megszabta 24 kötet már a munka kezdetén túl szűk keretnek tűnt,[394] ugyanakkor Nyisztor szerint sok kéziratát megsemmisítette az előkészületek során.[395]

A renden belül anyagi vita is nehezítette helyzetét: 1940 januárjában arra a következtetésre jutott, hogy az általa irányított Pázmány Péter Irodalmi Társaság anyagi nehézségei abból adódtak, hogy az jelentősen túlfizette a rendi pénzalapot, ezért megpróbálta visszaszerezni a kérdéses összeget, ami majdnem százezer pengőt tett ki.[396] A kérdésben beadványokkal bombázta a provinciálist, aki azonban nem találta meggyőzőnek érveit, és a konzultorok egyhangúan neki adtak igazat. A provinciális kifejezetten sajnálta, hogy ezzel kénytelen volt kellemetlenséget okozni Banghának, aki nem nyugodott meg a döntésben, folyton új érveket keresett, és sokat háborgott.[397] Elégedetlenségében az is közrejátszhatott, hogy a rend nem sokkal ko-

[387] Szerepükről legújabban lásd Zachar Péter Krisztián tanulmányait: A magyar szolidarizmus lánglelkű építője. Varga László SJ.; A magyar kereszténydemokrácia karizmatikus szervezője. Kerkai Jenő SJ. In Petrás Éva szerk.: *A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka.* 123–138.; 153–176.

[388] Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946.* Budapest, 1996, MTA Történettudományi Intézet, 44–45.

[389] Varga 1960. 247

[390] SZIT, Esty Miklós naplója, 1938. augusztus 8.

[391] SZIT, Esty Miklós naplója, 1938. május 1.

[392] A meghatározás Joseph Ratzingertől származik. Molnár–Szabó 2010. 59.

[393] Curia. *Provinciánk Hírei,* 1940/1. 1.

[394] Jánosi 1940. 427.

[395] Nyisztor 1941. 365.

[396] Molnár–Szabó 2010. 317.

[397] JTMRL, Somogyi Jenő Włodzimierz Ledóchowskinak, 1940. február 3.

rábban neki köszönhetően jutott komoly bevételhez, hiszen a Szent István Társulat harmincezer pengőt fizetett műveinek kiadási jogáért.[398] Bizonyára az is csalódást jelentett számára, hogy a tartományfőnök nem tett eleget kérésének, és a *Magyar Kultúra* élére kiszemelt fiatal rendtársát, Nagy Töhötömöt inkább a KALOT irányítói közé osztotta be.[399]

Egészségi állapota állandó aggodalomra adott okot. Alapbetegsége mellett 1939 novemberében még lábtörést is szenvedett,[400] néhány hétig nem dolgozhatott, később hordszéken vitték át a szerkesztőségbe, míg teljesen felépült.[401] A leukémiával vívott küzdelem sem kecsegtetett sok jóval: februárban a röntgenbesugárzások már alig fejtették ki hatásukat, így a páter arra számított, hogy legfeljebb egy éve lehet hátra. A halálra való készülés jegyében nagy ellenfelét, Ravasz László református püspököt is magához kérette, akire „egy meleg kézszorítást, egy szép könyvet s testvéri áldást" hagyott.[402] Március 27-én erős láz támadta meg szervezetét, ezért az újpesti Károlyi Kórházba vitték. A gondos ápolás ellenére állapota nem javult, sőt április végén homloküreg-gyulladása lett.[403] Ennek kezelésére átszállították az Új Szent János Kórházba, ahol egy professzor megnyitotta a homloküregét, de a genny fészkét nem találta meg. A beavatottak számára ekkor már nyilvánvaló volt, hogy a beteg menthetetlen, és a kulisszák mögött azonnal meg is indult az utódlási harc az AC sajtószakosztályának elnöki pozíciójáért. Esty Miklós szerint az AC vezetése nem támogatta Kray István báró ambícióit, a közhangulat leginkább Bangha tanítványa, Nyisztor Zoltán

[398] SZIT, Esty Miklós naplója, 1940. június 21.

[399] Petrás 2019. 36–37.

[400] SZIT, Esty Miklós naplója, 1939. november 19.

[401] Budapest-residentia. *Provinciánk Hírei,* 1939/6. 2.

[402] Ravasz László: *Emlékezéseim.* 1992, Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 204.

[403] Nyisztor 1941. 377.

felé hajlott, noha Esty Czapik Gyula veszprémi püspök kinevezését látta volna célszerűnek.[404]

Miután Bangha állapota nem javult, láza nem csillapodott, az eredménytelen beavatkozást követően átszállították a Herczog-klinikára. Április 27-én, szombaton késő délután felkereste Angelo Rotta pápai nuncius, és a Vatikánból távirati úton kapott felhatalmazás alapján pápai áldásban részesítette.[405] Halálos ágyánál Vid József budapesti jezsuita házfőnök és egy másik rendtársa, Raile Jakab, valamint Nyisztor Zoltán virrasztott. A haldokló önkívületi állapotában angol nyelvű prédikációt tartott, és a virrasztók világosan ki tudták venni a Glory to The God szavakat. A halál április 29-én hajnali öt órakor következett be.[406]

A hírről először a Havas hírügynökség számolt be,[407] majd a világsajtó számos fontos orgánuma – a *L'Osservatore Romanó*tól a *Catholic News Service*-en át a *Courrier de Geneve*-ig[408] – adott hírt haláláról. A magyar sajtó szintén nagy terjedelemben foglalkozott személyével: a katolikus sajtó és a németellenes irányvonalú orgánumok jelentős elismeréssel írtak róla; az *Ujság* szerint például ő volt a vezére a papság azon részének, amely „nem akart tudni a gyűlöletről".[409] A *Magyar Nemzet* szerzője azt emelte ki, hogy a haláleset nagy veszteséget jelent az egyetemes magyarság számára is, hiszen Bangha a protestáns egyházak vezetőivel együtt hadakozott „a lelki bolsevizmus ellen, amely egyáltalán nincs kommunista pártigazolványhoz kötve".

[404] SZIT, Esty Miklós naplója, 1940. április 28.

[405] A pápai nuncius Bangha páter betegágyánál. *Magyar Nemzet,* 1940. április 28. 4.

[406] Nyisztor 1941. 381–382.

[407] MNL OL MTI *Ki nem adott Közlemények,* 1940. április 30.

[408] Noted Hungarian Jesuit Dies. *Catholic News Service – Newsfeeds,* 1940. április 30. 5.; A genfi lap címoldalán közölt nekrológja főleg a páter újságírói tevékenységét méltatta. *Házi Tájékoztató,* 1940. május 24.

[409] Bangha páter meghalt. *Ujság,* 1940. április 30.

A nemzet számára veszteség távozása, mert nagy szükség lett volna tollára abban a harcban, amelyet „»a keresztény származás« báránybőrében" ágáló „mai ordasok" ellen kell megvívni.[410] A szélsőjobboldali lapok többnyire „nagy ellenfélként" méltatták, míg a skála másik végén a *Népszava* rövid, érzelemmentes cikkben számolt be haláláról. XII. Pius pápa, Horthy Miklós kormányzó, Serédi Jusztinián hercegprímás, József főherceg, Auguszta és Erzsébet főhercegnő, Teleki Pál miniszterelnök, valamint a közélet számos neves képviselője biztosította részvétéről a páter rokonait, illetve a jezsuita rendet.[411]

Ravatalát a számos szónoki sikerének helyszínéül szolgáló Szent István-bazilikában állították fel, a május 4-i temetési szertartást pedig Glattfelder Gyula csanádi püspök vezette, aki a páter működésének jelentőségét Pázmány Péteréhez hasonlította.[412] A koporsót több ezer gyászoló kísérte el a Fiumei úti temetőbe, ahol a rend kriptájában helyezték örök nyugalomra.[413] A katolikus társadalom a hagyományos elképzelések szerinti szigorú rendben vett részt a gyászmenetben: az iskolák, egyesületek, intézmények és kongregációk saját zászlóik alatt, négyes sorokban, zárt csoportban vonultak fel.[414] A temetés költségei összesen 2900 pengőre rúgtak, és miután – az ígéretekkel ellentétben – a főváros végül nem adott hozzájárulást, a kiadásokat az AC által előzetesen megszavazott ezer pengőből, illetve a csanádi és a veszprémi püspök segélyéből fedezték.[415]

---

[410] Nomád levele Bangha páterről. *Magyar Nemzet*, 1940. május 4. 4.

[411] „Egyszerű szerzetesi ruhában fejedelmi egyéniség hunyta le szemét örök álomra". *Nemzeti Újság*, 1940. május 2. 5.; Szombaton 11 órakor kezdődik a rekviem a Bazilikában P. Bangha Béláért. *Nemzeti Újság*, 1940. május 4. 5.; Angelo Rotta. *Nemzeti Újság*, 1940. május 25. 9.

[412] JTMRL, Somogyi Jenő Włodzimierz Ledóchowskinak, 1940. május 7.

[413] Nyisztor 1941. 417.

[414] A rekviem és a temetés. *Nemzeti Újság*, 1940. május 2. 6.

[415] SZIT, Esty Miklós naplója, 1940. június 21.

Acies bene ordinata – jól rendezett hadsereg. A Pius pápák korában a katolikus véleményformálók gyakran írták le ezzel az eredetileg az Énekek énekéből származó kifejezéssel az egyházat, mint amely hierarchikus rendben átfogja és megszervezi a híveket, képessé téve őket arra, hogy összetartó és öntudatos közösségként vegyék fel a harcot a külvilágból érkező kihívásokkal szemben.[416] Bangha Béla ennek az ideának a szolgálatában tevékenykedett, szellemi termékeivel egyszerre kívánt kardot és pajzsot adni hittestvérei kezébe. Sok vonatkozásban, például a Mária-kongregációk és a Katolikus Férfiak Ligája szervezőjeként, a hitvédelmi konferenciák és a katolikus nagygyűlések előadójaként, illetve a *Magyar Kultúra* szerkesztőjeként azt a programot követte, amelynek alapjait édesapjától, Bangha Istvántól örökölte, és a világi értelmiséget megszólítva igyekezett a katolicizmus iránt hitéleti és közéleti téren is elkötelezett közösségeket létrehozni. A sajtóhölgymozgalom vezetőjeként már a teljes katolikus társadalom elérését vette tervbe, majd később, az 1920-as évek végétől a társadalomszervezési törekvések országos szintű egységesítését célzó Actio Catholica egyik úttörője lett.

Egyes vonatkozásokban azonban határozottan eltért korának modelljétől, új utakat keresett, feszegette a határokat – tehát nem csak a jezsuita rendi vezetéssel fennálló viszonyának jellemzésére használható Molnár Antal találó kifejezése: Bangha az élet más területein is „engedelmes lázadó" volt.[417] Talán legjelentősebb gyakorlati vállalkozása, a KSV például nem katolikus, hanem „általános keresztény" alapon jött létre, a protestánsokkal való, az aktuális politikai érdekeken alapuló taktikai összefogás gondolata pedig aligha illett bele a hagyo-

---

[416] Morel Gyula: Tekintély és szabadság a mai társadalomban és az egyházban. *Szolgálat*, 1970. 11.

[417] Molnár–Szabó 2010. 65.

mányos modellbe, amit a vállalkozást katolikus oldalról érő kritikák is bizonyítanak. A kísérlet a gyakorlatban nem váltotta be a reményeket, ezért Bangha 1921-ben katolikus felekezeti alapokra állította a KSV-t, majd egyre harciasabban lépett fel a „protestáns kurzus" ellen. Élete vége felé viszont ismét felvetette a felekezeti összefogás gondolatát, igaz, már új eszmei alapokon, „protestáns orientációjával" azonban ismét sikerült alaposan zavarba ejtenie környezetét.

Más esetekben azzal lepte meg a hazai katolikus egyházi társadalmat, hogy a hagyományos korlátokra való tekintet nélkül szorgalmazta a kor világegyházára jellemző törekvések minél teljesebb magyarországi meghonosítását: az egységesítést, központosítást és folyamatos ellenőrzést. Elsőrangú feladatnak ítélte a korszerű lelkipásztorkodás feltételeinek megteremtését, a hívek elérését, a jól ellátható lélekszámú plébániák felállítását, ezért olyan, a kor hazai egyházában merésznek ható témákat is felvetett, mint az egyházmegyék erőforrásainak egymással való megosztása, új püspökség alapítása, a világi hívek öntevékenységre ösztönzése és az egyház ügyeinek vezetésébe való fokozott bevonása. Az 1920-as évektől kezdve egyre fontosabb feladatnak ítélte az országhatárok jelentette korlátok meghaladását, a katolikusok közötti közvetlen kapcsolatok kiépítését, az egész világra kiterjedő szolidaritást és a globális kihívásokkal való közös szembenézést. Utolsó éveiben pedig még egy olyan, korábban általa is következetesen tabuként kezelt kérdésben is oldódni látszott véleménye, mint az egyházi földbirtok reformjának kérdése. Ahogy rendjében, úgy egyházán belül is elutasította a rutinon alapuló működést. Ehelyett tervszerű, a feladatokat és a rendelkezésre álló erőforrásokat gondosan mérlegelő, hosszú távú stratégiát követő munkát sürgetett, és nem félt belevágni teljesen újszerű, nagyszabású vállalkozások elindításába – annak ellenére sem, hogy a gyakorlatban sokszor kényszerült az eredetileg megalkotott stratégiák sutba dobására és rögtönzésre a történelem viharaihoz való alkalmazkodás érdekében.

A magyar katolicizmus számára örökségének legfontosabb részét a modern világ kihívásaihoz való alkalmazkodás felismerése jelentette. A páter példaként tekintett a gyakorlatias modernséggel működő amerikai katolicizmusra, és nem félt céljai szolgálatába állítani a legújabb technikai eszközöket, mint a diktafont – amelyet egyébként halála után rendje novíciusai kaptak meg[418] –, a rotációs nyomdagépeket, a vetített képeket és a rádiót, amelynek közvetítései révén az egész ország megismerhette hangját. Öröksége ma is tetten érhető rendjének azon törekvésében, hogy oktatási kínálatában olyan képzéseket nyújtson, „amelyek lehetővé teszik, hogy a tanulók megértsék és kritikailag értékeljék a tömegmédia befolyásoló hatását."[419] Bár színre lépésekor a sajtókérdés már a magyar egyházi nyilvánosság gyakran tárgyalt témája volt, agitációs tevékenysége és gyakorlati szervezőmunkája következtében – amely az egyháziak részéről gyakran találkozott erős közegellenállással – a „sajtóapostol" jelző egyértelműen az ő nevéhez kapcsolódik a katolikus közemlékezetben.

[418] Budapest-Zugliget. *Provinciánk Hírei,* 1940/4. 4.

[419] *A jezsuita nevelés jellemzői és az ignáci pedagógia.* Budapest, 1998, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, 25.

Bibliográfia

Levéltárak

- AAV: Archivio Apostolico Vaticano
- BFL: Budapest Főváros Levéltára
- EPL: Esztergomi Prímási Levéltár
- JTMRL: Jézus Társasága Magyarországi Rendtartomány Levéltára
- MNLOL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
- OSZK: Országos Széchényi Könyvtár
- RL: Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára
- SzfvPL: Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár
- SZIT: Szent István Társulat Levéltára

- 8 Órai Ujság
- Alkotmány
- Allgemeiner Tiroler Anzeiger
- Amerikai Magyar Népszava
- Amerikai Magyar Újság
- Aurora
- Bécsi Magyar Újság
- Borászati Lapok
- Borsszem Jankó
- Bölcseleti Folyóirat
- Budapesti Hírlap
- Budapesti Szemle
- Catholic News Service – Newsfeeds
- Catholic Northwest Progress
- Catholic Transcript
- A Cél
- Délamerikai Magyarság
- Der Morgen
- Dunántúl
- Dunántúli Napló
- Egri Katholikus Tudósító
- Egri Népújság
- Egri Újság
- Egyedül Vagyunk
- Egyenlőség
- Egyházi Közlöny
- Élet
- Ellenzék
- Előőrs
- Előre
- Az Ember
- Erdélyi Lapok
- Az Est
- Esti Kurir

- Evangélikusok Lapja
- Fejérmegyei Napló
- Fővárosi Közlöny
- Friss Ujság
- Gerechtigkeit
- Görög Katholikus Szemle
- Haladás
- Hírek a Provinciából
- Huszadik Század
- Kalocsai Főegyházmegyei Hivatalos Közlemények
- Kalocsai Néplap
- Kálvinista Szemle
- Katholikus Nevelés
- A Katholikus Sajtóhölgybizottság Kis Közlönye
- Katholikus Szemle
- Katolikus Szemle
- Kecskeméti Közlöny
- Kecskeméti Napló
- A Kereszt
- Kis Ujság
- Korunk
- Linzer Volksblatt
- Magyar Állam
- A Magyar Asszony
- Magyar Helikon
- Magyar Hírlap
- Magyar Kultúra
- Magyar Lapok
- Magyar Nemzet
- Magyar Rendőr
- Magyarság
- Magyarország
- Magyar Hétfő
- Magyar Szemle
- Magyar Újság
- Mária Kongregáció

- Miskolci Napló
- Nagybánya
- A Nap
- Nemzeti Újság
- A Nép
- Neue Post
- Neues Wiener Journal
- Nyírvidék
- Nyitramegyei Közlöny
- Nyitramegyei Szemle
- Ország-Világ
- Őrálló
- Pápai Kis Újság
- Pécsi Napló
- Pester Lloyd
- Pesti Futár
- Pesti Hírlap
- Pesti Napló
- Prágai Magyar Hírlap
- Pressburger Tagblatt
- Protestáns Egyházi és Iskolai Lap
- Provinciánk Hírei
- Religio
- Reichspost
- A Sajtó
- Sajtószemle
- Salzburger Chronik
- Somogyi Néplap
- A Szív
- Szocializmus
- Szózat
- Typographia
- Új Előre
- Új Kelet
- Új Lap
- Új Nemzedék

- Az Ujság
- Vigilia
- Világ
- Virradat
- Voralberger Volksblatt
- Westungarischer Grenzbote
- Wiener Morgenzeitung
- Woodstock Letters
- Zalai Közlöny
- Zord Idő

Forrásmunkák és szakirodalom

(A lista nem tartalmazza Bangha Béla műveit.)

A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek I. sz. jegyzéke. Második, javított kiadás. H. n., 1946, Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztálya.

A Jézus-társasági kalocsai érseki főgymnasium értesítője az 1894–95. iskolai évre. Kalocsa, 1895.

A Jézus-Társasági Kalocsai Érseki Főgimnázium értesítője az 1903–1904 iskolai évről. Kalocsa, 1904, Jurcsó Antal Könyvnyomdája.

A Jézus-társasági Kalocsai Érseki Főgimnázium negyvenötödik értesítője az 1904–1905. iskolai évről. Kalocsa, 1905, Werner Ferenc Könyvnyomdája.

A jezsuita nevelés jellemzői és az ignáci pedagógia. Budapest, 1998, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya.

A kalocsai kollégium ötven éve. Szerk.: Tóth Mike. Kalocsa, 1910, Jurcsó Antal Könyvnyomdája.

A kortárs jezsuita P. Bíró Ferencről. In Halmi Krisztina – Szőnyi Szilárd szerk.: *Az atya gyöngyszemei. Bíró Ferenc SJ születésének 150. évfordulójára.* Kecskemét, 2019, Korda.

A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. I–II. kötet. Beke Margit összeállítása. München–Budapest, 1992, Aurora.

A mi Szentséges Urunknak, XIII. Leó pápának körlevele Magyarország püspökeihez. Magyar Állam, 1893. szeptember 8.

A nagyszombati érseki főgymnasium és a vele kapcsolatos kir-érseki konviktus értesítője az 1899–1900. tanévről. Nagyszombat, 1899, Winter Zsigmond kőnyomdája.

A nyitrai r. k. főgymnasium 1889–90. iskolaévi értesítője. Nyitra, é. n., Huszár István nyomdája.

A nyitrai r. k. főgymnasium 1891–92. iskolaévi értesítője. Nyitra, 1892, Huszár István nyomdája.

A nyitrai r. k. főgymnasium 1892–93. iskolaévi értesítője. Nyitra, 1893, Huszár István nyomdája.

A nyitrai r. k. főgymnasium 1893–94. iskolaévi értesítője. Nyitra, 1894, Huszár István nyomdája.

A Palazzo Chigi és Magyarország. Olasz diplomáciai források Magyarországról. A Darányi-kormány megalakulásától a Szovjetunió elleni hadüzenetig (1936–1941). Szerk.: Réti György. Budapest, 2007, Hungarovix.

A sajtószabadság története Magyarországon 1914–1989. Szerk.: Paál Vince. Budapest, 2015, Wolters Kluwer.

Az országos katolikus nagygyűlések Magyarországon, 1900–1913. Szerk.: Klestenitz Tibor. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2016, Budapest.

Ablonczy Balázs: Francia diplomaták Magyarországon 1920–1934. *Századok,* 2000/5.

Ablonczy Balázs: *Teleki Pál.* Budapest, 2005, Osiris Kiadó.

Adriányi, Gabriel: *Fünfzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895–1945.* Mainz, 1974, Aurora.

Adriányi Gábor – Csíky Balázs: *Nyisztor Zoltán.* Budapest, 2005, Argumentum Kiadó.

Alszeghy Zsolt: A szónok Bangha. *Magyar Kultúra,* 1940/11.

Altermatt, Urs: *A katolicizmus és a modern kor. A svájci katolicizmus 19. és 20. századi társadalom- és kultúrtörténete.* Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

Ambrus Zoltán levelezése. S. a. r.: Fallenbüchl Zoltán. Budapest, 1963, Akadémiai Kiadó.

Andor József: Antiszemitizmus. *Élet,* 1918/31.

Andrássy Gyula: A magyar értelmiség feladatairól. *Magyar Kultúra,* 1921/1.

Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938.* Galánta–Dunaszerdahely, 2002, Fórum Intézet, Lilium Aurum Könyvkiadó.

Aradi Zsolt: A Magyar Kultúra huszonöt éve. *Magyar Lapok,* 1938. február 6.

Atkin, Nicholas – Tallett, Frank: *Priests, prelates and people. A History of European Catholicism since 1750.* Oxford–New York, 2003, Oxford University Press.

Babits Mihály: *Strófák egy templomhoz. Babits Mihály összegyűjtött versei.* S. a. r.: Rozgonyi Iván. Budapest, 1961, Európa.

Bajcsy-Zsilinszky Endre: Válasz P. Bangha Bélának. *Előőrs,* 1928. november 11.

Bakó Balázs: Az ellenforradalmár püspök. Eljárás gróf Mikes János szombathelyi püspök ellen 1918–19-ben. *Vasi Szemle,* 2007/1.

Bakó Balázs: Egy világ körüli út 1928-ban. In Balogh Margit szerk.: *„Alattad a föld, fölötted az ég..." Források, módszerek és útkeresések a történetírásban.* Budapest, 2010, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola.

Balassa Imre: Lesz-e pogrom Budapesten? *Az Ujság,* 1918. december 11.

Balázs Béla: A klerikális reakció tevékenysége a fehérterror idején. *Századok,* 1950.

Balázs Eszter: *Az intellektualitás vezérei. Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról 1908–1914.* Budapest, 2009, Critica.

Balogh Elemér: Az irracionalizmus kritikájához. Vita Lukács Györggyel. *Magyar Filozófiai Szemle,* 1959/1–2.

Balogh János Mátyás: *Üzleti szellemű fővárosi napisajtó a dualizmus korában. A budapesti sajtóipar születése.* Doktori disszertáció. Budapest, 2014.

Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946.* Budapest, 1996, MTA Történettudományi Intézet.

Balogh Margit – Fejérdy András: Szabadgondolkodás, ateizmus és szekularizáció a 20. századi Magyarországon. In Somor-

jai Ádám – Somorjai Gabi szerk.: *Laborator Assiduus. A 70 éves Zombori István köszöntése.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet–Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, 2019.

Bangha Béla, a nagy sajtó apostol. Szerk.: Molnár Gyula. Budapest, 1940, Kat. Hölgyek Orsz. Sajtóegyesülete.

Bangha Béla-évkönyv. Szerk.: Hamar Zoltán. Budapest, 1941, Kat. Hölgyek Orsz. Sajtóegyesülete.

Bangha Béla, Krisztus legbátrabb katonája. Kovács Sándor pápai prelátus emlékbeszéde a magyar katolikusság nagy halottjáról a Kat. Egylet közgyűlésén. *Kecskeméti Közlöny,* 1940. május 4.

Bánkuti Gábor: Az antijezsuitizmus anatómiája. In Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József szerk.: *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben.* Pécs, 2013, Kronosz Kiadó.

Baranyay Jusztin: Akik már nem itt e földön jubilálnak. *Nemzeti Újság,* 1943. június 29.

Barbier, Frederic – Bertho Lavenir, Catherine: *A média története Diderot-tól az internetig.* Budapest, 2004, Osiris Kiadó.

Barcza György: *Diplomata-emlékeim 1911–1945.* I. kötet. Budapest, 1994, Európa Kiadó–História.

Barsy István: Válasz P. Banghának. *Egri Katholikus Tudósító,* 1921. május.

Bartha Ákos: Katolicizmus és földreform. *Kommentár,* 2020/1.

Bartók a színpadon. Szerk.: Burda Zita – Kis Domokos Dániel. Budapest, 2006, Osiris Kiadó.

Benedek Rezső: Beszélgetés Bangha páterrel. *Zalai Közlöny,* 1927. április 12.

Bihari Péter: *Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországán.* Budapest, 2008, Napvilág Kiadó.

Bíró-Balogh Tamás: Egy „idegen" kéztől származó „Pardon..." cikk kéziratáról. *Magyar Könyvszemle,* 2010/4.

Blaschke, Olaf: Das 19. Jahrhundert: Ein Zweites Konfessionelles Zeitalter? *Geschichte und Gesellschaft,* 2000/1.

Blaskovics Ferenc: A katolikus papság nemzetpolitikai feladatai. *Papok Közlönye,* 1918/41.

Bodó Katalin: A mexikói cristero háború magyar visszhangja. *Acta Scientiarum Socialium,* 2015.

Borbély István: P. Bangha gondolatvilága. *Magyar Kultúra,* 1940/10.

Bori Imre: Miroslav Krleža naplói. *Tiszatáj,* 1973/11.

Boróczy Kálmán: *Forradalmi emlékeimből.* Baja, 1924, a szerző kiadása.

Boroviczény Nándor: *A szociális tevékenység kézikönyve. Egyházhatósági jóváhagyással.* Budapest, 1907, Stephaneum.

Boyer, John W.: *Culture and Political Crisis in Vienna: Christian Socialism in Power, 1897–1918.* Chicago–London, 1995, The University of Chicago Press.

Budapest története V. A forradalmak korától a felszabadulásig. Főszerk.: Gerevich László. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó.

Buckley, Cornelius Michael: *When Jesuits Were Giants. Louis-Marie Ruellan, S. J. (1846–1885) and Contemporaries.* San Francisco, 1999, Ignatius Press.

Burmeister, Karl-Heinz: Joseph Eberle. In Maria Magdalena Rückert szerk.: *Württembergische Biographien unter Einbeziehung hohenzollerischer Persönlichkeiten.* 1. Stuttgart, 2006, W. Kohlhammer.

Bús Jakab: *Kalauz a Mária-kongregációk számára.* Budapest, 1907, Stephaneum.

Bús Jakab: Provinciánk fennállásának 20-ik évfordulójára. *Hírek a Provinciából,* 1930. február 2.

Buttykay Antal: Találkozásaim Bangha Bélával. In uő.: *Beszédek és írások.* V. kötet. S. a. r.: Burka Kelemen. Budapest, 1942, Szent István Társulat.

Campion, Edmund: Rumble, Leslie Audoen (1892–1975). In John Ritchie – Diane Langmore szerk.: *Australian Dictionary of Biography.* XVI. kötet. Melbourne, 2002, Melbourne University Press.

Conway, Martin: *Catholic Politics in Europe 1918–1945.* London–New York, 1997, Routledge.

Csáky, Moritz: *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95.* Graz–Wien–Köln, 1967, Böhlau.

Csák Zoltán: Bangha páter és a zsidókérdés. *8 Órai Ujság,* 1934. április 6.

Csapodi Csaba: *Gróf Zichy Nándor élete és politikája (1828–1911).* Budapest, 1933, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége.

Csibi Norbert: A sajtóügy aktuális kérdései a magyarországi katolikus nagygyűléseken. A 19–20. század fordulója. In Klestenitz Tibor szerk.: *A médiatörténet és az egyháztörténet metszéspontjai. Tanulmányok.* Budapest, 2015, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

Csibi Norbert: A „magyarországi katolikusok Mózese". Gróf Zichy Nándor. In Petrás Éva szerk.: *A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka.* Budapest, 2019, Barankovics István Alapítvány–Gondolat Kiadó.

Csibi Norbert: *Az országos katolikus nagygyűlések társadalomszervező és közművelődési tevékenysége Magyarországon az első világháború előtt.* Doktori (PhD) értekezés. Pécs, 2015.

Csíky Balázs: *Serédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása.* Szerk.: Tóth Krisztina. Budapest, 2018, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

Csorba László: *A vallásalap „jogi természete". Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországán 1782–1918.* Budapest, 1999, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék.

Csunderlik Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör (1908–1919) története.* Budapest, 2016, Napvilág Kiadó.

Dersi Tamás: *Sajtótörténet. A két világháború közötti polgári sajtó.* I. rész. Budapest, 1965–1966, MÚOSZ Újságíró Iskola.

Diószeghy Tibor: Bangha páter levele Az Emberhez. *Az Ember,* 1920. március 27.

Diószeghy Tibor: Bangha páter hazudik. *Az Ember,* 1918/4.

Diószeghy Tibor: Pogromot készítenek elő a Horánszky utcában. *Az Ember,* 1918/14.

Dőry Ferenc: *Bús Jakab S. J. emlékezete. Kortárs magyar jezsuiták.* I. kötet. Szerk.: Szabó Ferenc. Eisenstadt, 1991, Prugg Verlag.

Dudek János: Általános vallásszabadság II. *Religio,* 1892. december 21.

Egy kalocsai kisdiák emlékeiből. Közreadja: Bikfalvi Géza. www.parbeszedhaza.hu/cikk/egy-kalocsai-kisdiak-emlekeibol

Enyedi Zsolt: *Politika a kereszt jegyében. Egy politikai szubkultúra természetrajza.* Budapest, 1998, Osiris Kiadó.

Eőry Áron: Nem „dikció", „akció" kell. Egy katolikus sajtócézár harcai. *Kommentár,* 2014/4.

Eőry Áron: „Utazásírók" mérlegen. Három Amerikáról szóló politikai útleírás az 1920-as évek első feléből. *Átjáró,* 2014/1.

Érszegi Márk Aurél: Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatfelvétele 1920-ban. In Fejérdy András szerk.: *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015.* Budapest–Róma, 2015, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.

Fata, Márta: *Jakob Bleyer und das „Sonntagsblatt". Gründung und Entwicklung des Wochenblatts von 1921 bis 1933. Deutsche Literaturim Donau-Karpatenraum (1918–1996). Regionale Modelle und Konzepte in Zeiten des politischen Wandels.* Szerk.: Horst Fassel. Tübingen, 1997, Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde.

Fazekas Csaba: Prohászka Ottokár életrajzának problémái. In Vonyó József szerk.: *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történeti életrajz módszertani kérdései.* Pécs–Budapest, 2017, Magyar Történelmi Társulat–Kronosz Kiadó–Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.

Fazekas Csaba: Prohászka Ottokár és a „hungarizmus" fogalmának genezise. *Múltunk,* 2015/2.

Fejérdy András: Provincia Hungariae – az 1909. évi alapítás története. In Molnár Antal – Szilágyi Csaba szerk.: *Múlt és jövő. A magyar jezsuiták száz éve (1909–2009) és ami abból következik.* Budapest, 2010, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány.

Fenyő Miksa: Magyarnak Pécs... *Világ,* 1921. október 23.

Filep Tamás Gusztáv: *Főhatalomváltás Pozsonyban 1918–1920. Események, történések egy hírlap közleményeinek tükrében.* Pozsony, 2010, Kalligram.

Fleischmann Sándor: Páter Bangha bölcsességei. *Egyenlőség,* 1912. február 18.

Főmagasságú és főtisztelendő Csernoch János Dr. esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása elnöki megnyitó beszéde a Szent István Társulat LX-ik közgyűlésén, 1914. március 19-én. *Katholikus Szemle,* 1914/4.

Funder, Frederic: World Catholic Conference Seen as Pressing Need. *Catholic Transcript,* 1931. július 23.

Gábor Andor: Bangha Béla, S. J. *Bécsi Magyar Újság,* 1921. január 29.

Gárdonyi Máté: A keresztény kurzus programja Bangha Bélánál. *Studia Vincentiana,* 2015/1.

Gárdonyi Máté: A Szentszék és az I. világháború. *Vigilia,* 2015/5.

Gárdonyi Máté: Az antiszemitizmus funkciója Prohászka Ottokár és Bangha Béla társadalom- és egyházképében. In Molnár Judit szerk.: *A Holokauszt Európában európai perspektívában.* Budapest, 2005, Balassi Kiadó.

Gárdonyi Máté: *Bevezetés a katolikus egyház történetébe.* Budapest, 2006, Jel Kiadó.

Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon (1919–1945).* Budapest, 1997, ELTE BTK.

Gergely Jenő: *A Keresztény Községi (Wolff) Párt 1920–1939.* Budapest, 2010, Gondolat Kiadó.

Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923.* Budapest, 1977, Kossuth Kiadó.

Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944.* Gödöllő, 1993, Typovent Kiadó.

Gergely Jenő: A Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt (1919. szeptember–1920. július). *Századok,* 1972/4–5.

Gergely Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon (1890–1950).* Budapest, 1977, Kossuth Kiadó.

Gergely Jenő: A történelmi keresztény egyházak autonómia-szervezete a dualizmus éveiben. In Sarnyai Csaba Máté szerk.: *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1918.* Budapest, 2001, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.

Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép.* Budapest, 2001, Vince kiadó.

Gergely Jenő: Keresztényszocialisták az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalomban. *Történelmi Szemle,* 1969/1–2.

Gergely Jenő: *Prohászka Ottokár. „A napbaöltözött ember”.* Budapest, 1994, Gondolat.

Gergye Győző: Bangha Béla. *Dunántúl,* 1940. április 30.

Gianone András: Az Actio Catholica és a sajtó. *Kút,* 2003/3–4.

Gianone András: *Az Actio Catholica története Magyarországon, 1932–1948.* Budapest, 2010, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola.

Gianone András – Klestenitz Tibor: *Az országos katolikus nagygyűlések Magyarországon, 1920–1932. Válogatott beszédek és tudósítások.* Budapest, 2016, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

Gianone András – Klestenitz Tibor: *Katolikus nagygyűlések Magyarországon.* Budapest, 2017, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

Giczi Zsolt: *A katolikus–protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai a Horthy-korszak Magyarországán.* PhD-értekezés. Budapest, 2009.

Göndör Ferenc: Kosztolányi Dezsőné kalandjai és viszontagságai a destruktív Bécs városában. *Az Ember,* 1921. május 1.

Göndör Ferenc: Mi történik a pesti sajtóban? *Az Ember,* 1919. december 19.

Göndör Ferenc: Válasz Bangha páternak. *Az Ember,* 1919/21.

Göndör Ferenc: *Vallomások könyve.* Wien, 1922, a szerző kiadása.

Grozdits Károly: *Kincs. Pap, író, bankár, politikus, kereskedő, utazó, mecénás...* Budapest, 2004, Akó Kiadó.

Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet.* Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány.* Budapest, 2012, Osiris Kiadó.

Hangay Imréné: A Katolikus Hölgyek Országos Sajtóegyesületének főtitkári jelentése az 1929–1930. évről. *Sajtószemle,* 1930/4.

Hangay Imréné: Mit végzett a Katolikus Sajtóhölgyegyesület az elmúlt év folyamán? *Sajtószemle,* 1932/7.

Hanthy Kinga: Készül a Magyar katolikus lexikon. *Magyar Nemzet,* 1993. november 4.

Hatos Pál: A protestáns liberalizmus válsága és a politikai protestantizmus jövőképei 1890–1921 között. In Csibi Norbert – Schwarczwölder Ádám szerk.: *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon. Tanulmányok.* Pécs, 2018, Kronosz Kiadó.

Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története.* Budapest, 2018, Jaffa Kiadó.

Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete.* Budapest, 2016, Jaffa Kiadó.

Hatos Pál: „Világ keresztényei, egyesüljetek!" A keresztény unió dilemmái a két világháború közötti magyar katolicizmusban. *Kommentár,* 2007/2.

Hellwing, Isak Ariel: *Der konfessionelle Antisemitismus im 19. Jahrhundert in Österreich.* Wien–Freiburg–Basel, 1972, Herder.

Henszelmann Aladár: Itáliai emlékek. *Miskolci Napló,* 1925. augusztus 9.

Herger Csabáné: *Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században.* Budapest, 2010, Új Mandátum Könyvkiadó.

Hetényi Varga Károly: *Pásztor volt vagy béres? A Magyar Katolikus Egyház a Harmadik Birodalom árnyékában. Dokumentumok 1938–1941.* Budapest, 2012, Szent István Társulat.

Heverdle László: A Martinovics-páholy antiklerikális sajtópolitikája. *Magyar Könyvszemle,* 1983/2.

Hock János: Bangháék kereszténysége. *Bécsi Magyar Újság,* 1921. október 15.

Horthy Miklós titkos iratai. S. a. r.: Szinai Miklós – Szűcs László. Budapest, 1962, Kossuth Kiadó.

Horváth Árpád: A Magyar Kultúra. Egy kis sajtótörténeti vizsgálódás. *Távlatok,* 2003/3.

Hutton, Cristopher M.: *Race and the Third Reich: Linguistics, Racial Antropology and Genetics in the Dialectic of Volk.* Cambridge, 2005, Polity Press.

István Mester: Szabadkőművesek és jezsuiták. Budapest, 1897, Várnai F. könyvnyomdája.

Iván Mihály: Hogyan menekült P. Bangha Béla 1919 márciusában Budapestről Pozsonyba. *Nemzeti Újság,* 1940. május 12.

János Andor: Zsarolás képviselőházi interpellációval. Elmondja Bangha páter szeretője. *Az Ember,* 1921. július 24.

Jánosi József: Bangha Béla SJ (1880–1940). *Magyar Szemle,* 1940/6.

Jehlicska Ferenc: „Világosság felé", apologetikai füzetek. *Katholikus Szemle,* 1916/3.

Jelentés a Katholikus Sajtóegyesület 1912. május 20-án tartott negyedik rendes közgyűléséről. Budapest, 1912, Katholikus Sajtóegyesület.

József Farkas: *A magyar Tanácsköztársaság sajtója.* Budapest, 1969, Tankönyvkiadó.

Kabos [Bús Jakab]: *A szabadkőművesség a kulisszák mögött.* Budapest, 1910, Pázmáneum.

Kálmán Imre: Krisztushívő zsidók. *Korunk,* 1926. december.

Karacs György: Neokatolicizmus. *Huszadik Század,* 1917/1.

Kardos József: *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között.* Budapest, 1998, Korona Kiadó.

Károlyi Mihály: *Egy egész világ ellen.* I. kötet. München, 1923, Verlag für Kulturpolitik.

Katona Jenő: Bangha Béla meghalt. *Magyar Nemzet,* 1940. április 30.

Keleti misszió. In Szijj Jolán főszerk.: *Magyarország az első világháborúban. Lexikon.* Budapest, 2000, Petit Real Kiadó.

Kemenes Károly: A legnagyobb zsarnok. *Mária Kongregáció,* 1911/7.

Kende Géza: Bangha páter megérkezett. *Amerikai Magyar Népszava,* 1921. november 12.

Kenedy Géza: Bujdosó magyarok. *8 Órai Újság,* 1924. október 5.

Kerekes Imre: A Pécsi Katolikus Tudósító (1921–1944). *Magyar Könyvszemle,* 2002/1.

Kereszt és forradalom. Persián Ádám katolikus egyházügyi kormánybiztos emlékirata. Szerk.: Tengely Adrienn. Budapest, 2019, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.

Kiss Mária Rita: A hatodik nagyhatalom. *Századvég,* 2001/1.

Kiss Mária Rita: Bangha Béla sajtókoncepciója politológiai szempontból. In Sarnyai Csaba Máté szerk.: *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1849.* Budapest, 2001, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.

Kiss Mária Rita: „Mások sorsát fogadd szívedbe!" Schlachta Margit keresztény közéletisége. In Petrás Éva szerk.: *A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka.* Budapest, 2019, Barankovics István Alapítvány–Gondolat Kiadó.

Klärung in der Judenfrage. Dokumente, zusammengestellt von der Schriftleitung der Berichtezur Kultur- und Zeitgeschichte. Wien, 1934, Reinhold Verlag.

Klestenitz Tibor: A katolikus sajtó mint az új vallási kultúra közvetítője a XX. század első felében. In Paál Vince szerk.: *A sajtó kultúraközvetítő szerepe 1867–1945. Tanulmányok.* Budapest, 2014, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

Klestenitz Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon.* Budapest, 2013, Complex.

Klestenitz Tibor: A katolikus sajtómozgalom történetének forrásai. In Balogh Margit szerk.: *„Alattad a föld, fölötted az ég..." Források, módszerek és útkeresések a történetírásban.* Budapest, 2010, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola.

Klestenitz Tibor: A Központi Sajtóvállalat Gömbös Gyula miniszterelnöksége (1932–1936) idején. In Klestenitz Tibor – Sz. Nagy Gábor szerk.: *Médiatörténeti tanulmányok 2014.* Budapest, 2015, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

Klestenitz Tibor: A magyar liberális főpapok és XIII. Leó az egyházpolitikai küzdelmek idején. *Magyar Tudomány,* 2013/5.

Klestenitz Tibor: A Nemzeti Újság az 1930-as évek második felében. In uő.: *Fejezetek az egyházi sajtó történetéből.* Budapest, 2020, Médiatudományi Intézet.

Klestenitz Tibor: A tőrdöfés és az újságírók. Sajtóellenesség a keresztény-nemzeti kurzus éveiben 1919–1922. *Médiakutató,* 2010/2.

Klestenitz Tibor: „Az anyaszentegyház Amerikában imponált nekem legjobban." Prohászka Ottokár képe az Egyesült Államokról. In *Prohászka-tanulmányok, 2015–2017.* Székesfehérvár, 2017, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár.

Klestenitz Tibor: Az Új Nemzedék 1936–1939 között. In uő.: *Fejezetek az egyházi sajtó történetéből.* Budapest, 2020, Médiatudományi Intézet.

Klestenitz Tibor: Bangha Béla jelentése a budapesti nunciusnak a Központi Sajtóvállalat helyzetéről. *Magyar Könyvszemle,* 2017/1.

Klestenitz Tibor: Felekezeti reneszánsz és „általános kereszténység" az 1920-as évek magyar katolikus sajtójában. *Kommentár,* 2010/5.

Klestenitz Tibor: Médiaháború 1919-ben: a Déli Hírlap ügye. *Médiakutató,* 2008/1.

Klestenitz Tibor: Nagy-Britannia képe a központi hatalmak propagandájában a háború első éveiben. *Jel-Kép,* 2016/1.

Klestenitz Tibor: Prohászka Ottokár a komáromi és a pozsonyi katolikus nagygyűlésen. In Mózessy Gergely szerk.: *Prohászka-tanulmányok, 2009–2012.* Székesfehérvár, 2012, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár.

Klestenitz Tibor: Prohászka Ottokár egyháztörténeti szerepe a „második felekezetképződési korszak" elméletének fényében. In Mózessy Gergely – Pestiné Paics Marianna – Smohay András – Smohay Péter szerk.: *A székesfehérvári egyházmegye ünnepi névtára.* Székesfehérvár, 2010, Székesfehérvári Egyházmegyei Hivatal.

Klestenitz Tibor: Protestáns és református nagygyűlések az 1920-as években. *Egyháztörténeti Szemle,* 2020/1.

Klestenitz Tibor: Szalongyűlések vagy őszi hadgyakorlatok? A katolikus nagygyűlések meghonosítása Magyarországon. In

Balogh Margit – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár szerk.: *Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században.* Budapest–Pécs, 2014, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, Pécsi Egyháztörténeti Intézet–Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

Kiss Sándor: Feladataink. *A Cél,* 1916/8.

Knoll, August Maria: *Glaube zwischen Herausforderung und Heilserwartung. Studien zur politischen Theologie und Religionssoziologie.* Wien–Köln–Weimar, 1996, Böhlau.

Kóródi Katona János: Széljegyzetek. *Mária Kongregáció,* 1911/10.

Kóródi Katona János: Széljegyzetek. *Mária Kongregáció,* 1915/9.

Korompai János: Cédulák Gárdonyi Géza hagyatékában II. *Agria – Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis* 13., 1975.

Kovrig Béla: *Katolikus demokratikus és szociális reformmozgalmak Magyarországon.* Szerk.: Petrás Éva. Budapest, 2019, Barankovics István Alapítvány.

Kozma Miklós: *Az összeomlás 1918–19.* Budapest, 1933, Athenaeum.

König Antal: Sajtó-propaganda. *Mária Kongregáció,* 1913/4.

Kuehnelt-Leddihn, Erik von: *Liberty or Equality. The Challenge of our Time.* Auburn, 2007, The Ludwig von Mises Institute.

Kun Andor: Az Északamerikai Egyesült Államok magyar sajtója. A *Sajtó,* 1930/10.

Kun Andor: A megértés politikáját kezdik hirdetni a magyar pártvezérek. *Amerikai Magyar Népszava,* 1921. október 12.

Lafont, Ghislain: *A katolikus egyház teológiatörténete.* Budapest, 1998, Atlantisz.

Lakatos Andor: Jezsuita oktatás-nevelés Kalocsán. In Molnár Antal – Szilágyi Csaba szerk.: *Múlt és jövő. A magyar jezsuiták száz éve (1909–2009) és ami abból következik.* Budapest, 2010, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.

Lám Frigyes: Harsányi Lajos költészete. *Magyar Kultúra,* 1918/15–16.

Lasswell, Harold Dwight: *Propaganda Technique in the World War.* London–New York, 1927, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd.–Alfred A. Knpof.

Léber János: P. Bangha és Nyisztor Zoltán missziós körútja Délamerika magyarjai között. *Erdélyi Lapok,* 1934. április 8.

Leisching, Peter: Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien. In Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch szerk.: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* IV. kötet. Wien, 1985, Verlag der Österreichischen Akademieder Wissenschaften.

Lénár Andor: A *váci egyházmegye Hanauer Árpád István püspöksége idején (1919–1942).* Pécs, 2017, Pécsi Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet.

Lendvai István: *A harmadik Magyarország.* Budapest, 1921, Pallas.

Lemur: A kurzus zökkenői. *A Cél,* 1921. október 1.

Lengyel Ernő: Az éjszaka kakasai. *Egyenlőség,* 1912. május 12.

Lepold Antal: *Csernoch János. Emlékezés Magyarország utolsó hercegprímására.* Bécs, 1963, Opus Mystici Corporis.

Liptay, Lothar: *A keresztyénség viszonya más vallásokhoz.* Pozsony, 2003, Kalligram.

Litterae Circulares ad Venerabilem Clerum Archi-Dioecesis Colocensis et Bacsensis. Kalocsa, 1909, Werner Károly nyomdája.

Litván György: *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája.* Budapest, 1993, Századvég.

Lönne, Karl Egon: Katholizismus-Forschung. *Geschichte und Gesellschaft,* 2000/1.

Lukachovich Lajos: Változások a Központi Sajtóvállalatnál. *Magyarság,* 1921. október 6.

Lukacs, John: *Budapest, 1900. A város és kultúrája.* Budapest, 1991, Európa.

Magyarország vármegyéi és városai. Nyitra vármegye. Szerk.: Sziklay János – Borovszky Samu. Budapest, 1899, Apollo Irodalmi Társaság.

Magyar Pénzügyi Compass 1921–1922. Szerk.: Kormos Gyula. Budapest, 1922. és 1923. Apolló Rt.

Markovits Györgyi: A „keresztény Magyarország" harca – a versek ellen? *Világosság,* 1964/9.

Márkus László: Az ellenforradalmi korszak sajtója (1919–1944). In uő. szerk.: *A magyar sajtó története.* Budapest, 1977, Tankönyvkiadó, 1977.

Máté Anita: Magyar szemmel. Óhazai egyháziak benyomásai a 20-as és 30-as évek Amerikájáról. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok,* 2010/3–4.

Matlekovits Sándor: A liberális, a szociális és a keresztyén nemzeti gondolat. *Budapesti Szemle,* 1921.

Mayer János: A sajtó problémái. *Egyházi Közlöny,* 1911/6.

Mazurek, Franciszek Janusz: Die Konzeption des gesellschaftlichen Solidarismus nach Heinrich Pesch. *Jahrbuch für christliche Sozialwissenschaften* 21., 1980.

Mécs László: Lelkigyakorlat. Bangha páternek. In Rónay László: *Mécs László.* Budapest, 1997, Balassi Kiadó.

Méhely Lajos: *Lassan páter a kereszttel. Bangha Bélának útravalóul.* Budapest, 1935, Held nyomda.

Mihalovics Zsigmond: A nem pihenő szervező. *Magyar Kultúra,* 1940/10.

Mihalovics Zsigmond: Az Actio Catholica sajtóprogramja. *Sajtószemle,* 1933/3.

Miklós Péter: Konfliktus és szolidaritás. Szempontok Horthy Miklós és a katolikus egyház kapcsolatának értelmezéséhez. *Egyháztörténeti Szemle,* 2007/2.

Milotay István: Az Új Nemzedék az ellenforradalomban. *Egyedül Vagyunk,* 1940/6.

Molnár Antal: A közép-európai katolicizmus a századfordulón a monarchikus ideálok és a nemzetépítés válaszútján. A jezsuita rend osztrák–magyar rendtartományának példája. In Klestenitz Tibor – Zombori István szerk.: *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára.* Budapest, 2015, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

Molnár Antal – Szabó Ferenc SJ: *Bangha Béla SJ emlékezete.* Budapest, 2010, Távlatok.

Morel Gyula: Bangha Béla életműve. A „Világhódító kereszténység" mai szemmel. In Szabó Ferenc szerk.: *Kortárs magyar jezsuiták.* I. kötet. Eisenstadt, 1991, Prugg Verlag.

Morel Gyula: Tekintély és szabadság a mai társadalomban és az egyházban. *Szolgálat,* 1970.

Mózessy Gergely: Prohászka Ottokár és a „nagy háború". In uő. szerk.: *Prohászka-tanulmányok, 2007–2009.* Székesfehérvár, 2009, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár.

Mózessy Gergely: Szekfű Gyula levele Prohászka Ottokárnak „A száműzött Rákóczi" vitája kapcsán (Bécs, 1916. január 31.). In uő. szerk.: *Prohászka-tanulmányok, 2009–2012.* Székesfehérvár, 2012, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár.

Mihályfi Ákos: *A papnevelés története és elmélete.* I. kötet. Budapest, 1896, Szent István Társulat.

Mueller, Franz H.: Heinrich Pesch (1854–1926). Social Philosopher and Economist. The Currency of the Idea of Solidarism. 181–204. *Jahrbuch für christliche Sozialwissenschaften* 18., 1977.

Muraközy Gyula: Új terv és régi téma. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1917/26.

Nagy Péter: *Szabó Dezső.* Budapest, 1964, Akadémiai Kiadó.

Nagy Töhötöm: *Jezsuiták és szabadkőművesek.* Budapest, 1987, Kossuth Kiadó.

Nemeshegyi Péter SJ visszaemlékezése az 1938-as eucharisztikus kongresszusra. www.jezsuita.hu/nemeshegyi-peter-sj-visszaemlekezese-az-1938-as-eucharisztikus-kongresszusra/

Novák Mártonné: A nők és a katolikus sajtó. In Toma István szerk.: *Élet és irodalom.* Budapest, 1914, Élet Kiadó.

Nyisztor Zoltán: *Bangha Béla élete és műve.* 2. kiadás. Budapest, 1941, Pázmány Péter Irodalmi Társaság.

Nyisztor Zoltán: Bangha Béla első lapalapítása. *Magyar Kultúra,* 1941/6.

Nyisztor Zoltán: *Felhőkarcolók, őserdők, hazátlanok. (Dél-amerikai útiképek).* Budapest, 1935, Palladis Rt.

Nyisztor Zoltán: *Vallomás magamról és kortársaimról.* Róma, 1969, Magyar Nyomda. St. Gallen.

Opitz, P. Heinrich. *Österreichische Biographisches Lexikon.* Bd. 7. Wien, 1977, Verlag der Österreichischen Akademieder Wissenschaften.

Ordnung in der Judenfrage. In *Handbuch des Antisemitismus. Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart.* Berlin–Boston, 2013, Walter de Gruyter GmbH.

Ormos Mária: Katolicizmus a világválság sodrában. A pápaság és a magyar egyház, különös tekintettel a pécsi egyházmegyére (1929–1933). In Bánkuti Gábor – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár szerk.: *A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a pécsi egyházmegye történetéből.* Pécs, 2012, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola.

Orvos Levente: Bangha Béla (1880–1940). Az egyik legnagyobb magyar apostol életét beárnyékoló vádak. *Miles Christi,* 2006/1.

Owzar, Armin: „Keine Lustzur Diskussion". Zum Kommunikationsverhalten Deutscher Katholiken 1870 bis 1930. *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte* 2007.

Palágyi Lajos: Térítésről van szó... *Egyenlőség,* 1921. október 15.

Páter Zadravecz titkos naplója. Szerk.: Borsányi György. Budapest, 1967, Kossuth Kiadó.

Pauley, Bruce F.: *From Prejudice to Persecution. A History of Austrian Anti-Semitism.* Chapel Hill–London, 1992, University of North Carolina Press.

Pető Andrea: *Napasszonyok és holdkisasszonyok. A mai magyar konzervatív politizálás alaktana.* Budapest, 2003, Balassi Kiadó.

Petrás Éva: *Álarcok mögött. Nagy Töhötöm életei.* Budapest, 2019, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Kronosz Kiadó.

Petruch Antal: *Jézus Szíve apostola. P. Bíró Ferenc SJ emlékezete.* Budapest, 1940, Jézus Szíve Népleányai Társasága.

Petruch Antal: *Száz év a jezsuiták múltjából (1853–1950). I. A magyar jezsuiták a közös rendtartományban.* I–II. kötet. Kecskemét, 1992, Korda Kiadó.

Petruch Antal: *Száz év a magyar jezsuiták múltjából (1853–1950).* II. Az önálló magyar rendtartomány (1909–1950). Kecskemét, 1994, Korda Kiadó.

Prohászka Ottokár: A kereszténységért és magyarságért. *A KSV értesítője,* 1.

Prohászka Ottokár: Mi segít rajtunk? *Egyházi Közlöny,* 1905. július 7.

Prohászka Ottokár: *Modern katolicizmus.* Szerk.: Koncz Lajos. Budapest, 1990, Szent István Társulat.

Prohászka Ottokár: *Naplójegyzetek III. (1919–1927).* Szerk.: Frenyó Zoltán – Szabó Ferenc SJ. Szeged–Székesfehérvár, 1997, Agapé.

Raffay Sándor: Miről van szó? *Szózat,* 1920. április 11.

Rácz Zoltán: *Jezsuiták tegnap és ma.* Budapest, 1974, Kossuth Kiadó.

Rada János: Antijezsuita vitairatok az 1870-es évek első felének Magyarországán. *Publicationes Universitatis Miskolcinensis,* 2019/1.

Ravasz László: *Emlékezéseim.* Budapest, 1992, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya.

Rerum novarum. XIII. Leó pápa enciklikája a munkáskérdésről (az első pápai szociális körlevél). Róma, 1891. uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=135

Roes, Jan: A Historical Detour: The Roman Catholic State Party in the Netherlands. In Wolfram Kaiser – Helmut Wohlnut szerk.: *Political Catholicism in Europe.* Vol. 1. London–New York, 2004, Routledge.

Romsics Ignác: A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–1919-ben. Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó.

Romsics Ignác: *A Horthy-korszak. Válogatott tanulmányok.* Budapest, 2019, Helikon.

Romsics Ignác: Bethlen István és a forradalmak kora. *Történelmi Szemle,* 1985/4.

Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Budapest, 1991, Magyarságkutató Intézet.

Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* 3. kiadás. Budapest, 2003, Osiris Kiadó.

Róna Judit: *Nap nap után. Babits Mihály életének kronológiája 1915–1920.* A kötet. Budapest, 2014, Balassi Kiadó.

Rónay László: *Harcok az „új világnézet" körül. Katolikus irodalomszemlélet 1890–1920.* Budapest, 2007, Argumentum Kiadó.

Rónay László: *Katolikus reneszánsz. Arcképek a magyar katolikus megújulás korából.* Budapest, 2015, Szent István Társulat.

Rosdy Pál: „Szent büszkeséggel..." Ötven éve hunyt el Czapik Gyula egri érsek. *Új Ember,* 2006. április 23.

Rosty Kálmán: *Gonzaga Szent Alajos Jézus-társasági hitvallónak a katholikus ifjúság példaképének és pártfogójának élete.* Budapest, 1891, Franklin nyomda.

Röhl, John C. G.: *Wilhelm II. Into the Abyss of War and Exile, 1900–1941.* Cambridge, 2014, Cambridge University Press.

Rupert Rezső: Levél Bangha Bélához. *Világ,* 1921. október 9.

Salacz Gábor: *A magyar kultúrharc története 1890–1895.* Bécs [Pécs], 1938, Pécsi Egyetemi Kiadó.

Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918.* München, 1974, Aurora.

Saly László: A kongregációk nagygyűlése. *Egyházi Közlöny,* 1912. november 29.

Sándor, Paul: Nachklang zum Vortrag Béla Banghas. *Pester Lloyd,* 1933. április 22.

Sándor Pál: Nem térünk ki! *Egyenlőség,* 1934. június 1.

Sarnyai Csaba Máté: A radikális katolikus alsópapság követelései és az egyházi vezetés reagálása 1848-ban. In Hegedűs András – Bárdos István szerk.: *Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon.* Esztergom, 1999, Esztergom–Budapesti Érsekség.

Siklós András: Adalékok az Osztrák–Magyar Monarchia belső helyzetéhez 1918 tavaszán és nyarán. *Történelmi Szemle,* 1983/1.

Sipos Péter: Milotay István pályaképéhez. *Századok,* 1971/3–4.

Söveges Dávid: *Fejezetek a lelkiség történetéből.* II. kötet. Pannonhalma, 2007, Bencés kiadó.

Spiecker, Karl: A háborús Németország. *Magyar Kultúra,* 1914/19.

Smid Mária Bernadett: A szájtól a szemig. A Mária-kongregációs ifjúság erkölcsi nevelése a 20. század első felében. In

Gyulai Éva – Viga Gyula: *Történet – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Veres László tiszteletére.* Miskolc, 2010, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság–Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet

Stumpf József: Korszerű lelkipásztorkodás és kongregáció. *Mária Kongregáció,* 1910/2.

Surall, Frank: Zwischen Dogmatismus und Rejudaisierung. Die (un)differenzierte Wahrnehmungdes Protestantismus bei Max Dienemann. In Görge K. Hasselhoff szerk.: *Die Entdeckung des Christentums in der Wissenschaft des Judentums.* Berlin–New York, 2010, De Gruyter.

Szabó Dániel: *A Néppárt 1895–1914.* Kandidátusi értekezés. Budapest, 1983. MTA Kézirattár. D 10926.

Szabó Ferenc: *Prohászka Ottokár élete és műve 1858–1927.* Budapest, 2007, Szent István Társulat.

Szabó László: *Szegény ember gazdag élete.* III. kötet. Budapest, 1928, Athenaeum.

Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918).* Budapest, 2003, Új Mandátum Kiadó.

Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931).* Budapest, 1993, MTA Judaisztikai Kutatócsoport.

Szalai Miklós: *Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája.* Budapest, 2003, MTA TTI.

Szász József: A magyarság Amerikában. *Közgazdasági Szemle,* 1922.

Szász, Zoltán: Pater Béla Banghas Buch. *Pester Lloyd,* 1920. december 20.

Szeberényi Lajos Zs.: A protestantizmus és a mi egyházunk. *Evangélikusok Lapja,* 1927. október 23.

Széchényi György: A negyvennyolcas lelkesedés és Kossuth Lajos a magyar törvénytárban. *Magyar Kultúra,* 1927/22.

Széchényi György: Kapitalizmus, szolidarizmus. *Magyar Kultúra,* 1929/7.

Széchenyi György: A „Kossuth-zarándoklat" tanulságai és a magyar szabadkőművesség. *Magyar Kultúra,* 1928/13–14.

Ujvári Hedvig: Testi (sz)épség. Az „izomzsidó" fogalma Max Nordaunál a fin de siecle kontextusában. In uő.: *Identitások és kommunikációs csatornák. Magyar–zsidó–német kulturális metszéspontok a dualizmus kori Magyarországon.* Budapest, 2017, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

Vámos György: Vihar a szószéken. Egyházi beszédek cenzúrázása 1940-ben. *Múltunk,* 2004/2.

Várdai Béla: Harsányi Lajos költészete. *Magyar Kultúra,* 1918/13–14.

Varga Bálint: *Árpád a város fölött. Nemzeti integrációs és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországán.* Budapest, 2017, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

Varga László: Bangha Béla emlékezete. *Katolikus Szemle,* 1960/4.

Vargha Damján: Hármas szakosztály a középiskolai Mária Kongregációban. *Mária Kongregáció,* 1907/2.

Vécsey Zoltán: Ötven év után... *Köznevelés,* 1964. szeptember 18.

Vermes Gábor: *Tisza István.* Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

Veszprémy László Bernát: Egy avítt jezsuita antijudaista. Bangha Béla SJ a zsidókérdés útvesztőiben. *Történelmi Szemle,* 2017/3.

Veszprémy László Bernát: Keresztesharc a nyilaskereszt ellen. Bangha Béla nyilasellenes publicisztikája, 1936–1940. *Aetas,* 2016/2.

Vida István: Keresztények a magyar közéletben. *Katolikus Szemle,* 1978/3.

Vörös Károly: Az USA képe a XIX. század magyar tömegkultúrájában. *Magyar Tudomány,* 1988/3.

Weis István: A magyar girondisták. A Nemzetvédelmi Szövetség megalakulása II. *A Nép,* 1924. május 29.

Weis István: A magyar girondisták. A Nemzetvédelmi Szövetség megalakulása V. *A Nép,* 1924. június 4.

Wiedenhofer, Siegfried: Ekkléziológia. In Theodor Schneider szerk.: *A dogmatika kézikönyve.* II. kötet. Budapest, 1997, Vigilia.

Wimmer Imre: A szociáldemokraták és az egyház 1919-ben. *Dunántúli Napló,* 1955. december 11.

Wolff, Eberhard: Zwischen „Zauberberg" und „Zuchthaus". Das Sanatorum „Lebendige Kraft" von Max Bircher-Benner. In *Zauber Berge. Die Schweizals Kraftraum und Sanatorium.* Baden, 2010, Verlag hier + jetzt.

Zachar Péter Krisztián: A magyar kereszténydemokrácia karizmatikus szervezője. Kerkai Jenő SJ. In Petrás Éva szerk.: *A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka.* Budapest, 2019, Barankovics István Alapítvány–Gondolat Kiadó.

Zachar Péter Krisztián: A magyar szolidarizmus lánglelkű építője. Varga László SJ. In Petrás Éva szerk.: *A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka.* Budapest, 2019, Barankovics István Alapítvány–Gondolat Kiadó.

Zseltvay Simon: Nyílt levél P. Bangha Béla SJ úrhoz a Központi Sajtóvállalat R. T. megindulása alkalmából. *Görög Katholikus Szemle,* 1918. február 17.

Zsilinszky Endre: Az „Új Nemzedék" vádja. *Szózat,* 1921. szeptember 22.

Zsolt Béla: Lipótváros. *Haladás,* 1947. szeptember 11.

Zsolt Béla: Magyarország első filoszemitája. *Haladás,* 1949. február 3.

Klestenitz Tibor (1980) történész, politikaelmélet szakos bölcsész. 2011-ben doktorált az ELTE-n. Jelenleg a Bölcsészettudományi Kutatóközpont tudományos munkatársa, a *Médiatudományi Könyvek* című kiadványsorozat társszerkesztője. Fő kutatási területe az 1890 és 1945 közötti egyház-, sajtó- és propagandatörténet.

Eddig megjelent kötetei: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932* (2013), *Katolikus nagygyűlések Magyarországon* (Gianone Andrással, 2017), *Fejezetek az egyházi sajtó történetéből* (2020).

SZÁZADVÉG

Acies bene ordinata – jól rendezett hadsereg.
A Pius pápák korában a katolikus véleményformálók ezzel a kifejezéssel írták le az egyházat, amely hierarchikus rendben átfogja és megszervezi a híveket, hogy összetartó, öntudatos közösségként vegyék fel a harcot a külvilág kihívásaival.
Bangha Béla jezsuita szerzetes, a 20. század eleji magyar katolikus megújulás egyik vezetője ezen ideát szolgálta, szellemi termékeivel kardot és pajzsot kívánt adni hittestvérei kezébe. Életének középpontjában az egyházi tömegsajtó megteremtése állt: a *Nyugat* és a *Huszadik Század* ellensúlyozására létrehozta a *Magyar Kultúra* című folyóiratot, 1918-ban megalapította a Központi Sajtóvállalatot, amely a két világháború között a magyar sajtópiac megkerülhetetlen szereplőjévé vált. A páter publicistaként, apologétaként, a katolikus nagygyűlések és a rádió állandó szónokaként, az 1938-as Eucharisztikus Világkongresszus szervezőjeként, a „sajtóhölgymozgalom" alapítójaként közismert médiaszemélyiség volt.
Megítélése megosztotta a közvéleményt: hívei a „sajtóapostolt", az „új Pázmány Pétert", ellenfelei a „sötétség lovagját", a „fekete hercegprímást" látták alakjában. Jelen kötet bemutatja életének fő eseményeit, pályáját, valamint a kortársaira kifejtett hatását.

ISBN: 978-615-5164-63-7

9 786155 164637

3490 Ft